

ΒΙΤΤΗΣ ΑΝΔΡΕΑΣ

**ΟΙ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΙ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΕΠΙ ΟΘΩΜΑΝΟΚΡΑΤΙΑΣ:
Από το αυτοκέφαλο στην πολιτική – θρησκευτική (*εθναρχική*) δράση
των Αρχιεπισκόπων της Κύπρου και τα προνόμιά τους**

**(Διδακτορική Διατριβή,
υποβληθείσα προς έγκριση
στη Φιλοσοφική Σχολή του
Πανεπιστημίου Κύπρου)**

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΥΠΡΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΛΕΥΚΩΣΙΑ 2007**

**ΟΙ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΙ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΕΠΙ ΟΘΩΜΑΝΟΚΡΑΤΙΑΣ:
Από το αυτοκέφαλο στην πολιτική – θρησκευτική (εθναρχική) δράση
των Αρχιεπισκόπων της Κύπρου και τα προνόμιά τους**

ΑΝΔΡΕΑΣ Π. ΒΙΤΤΗΣ

**(Διδακτορική Διατριβή,
υποβληθείσα προς έγκριση
στη Φιλοσοφική Σχολή του
Πανεπιστημίου Κύπρου)**

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΥΠΡΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΛΕΥΚΩΣΙΑ 2007**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	5
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7 – 10

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

<i>ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΔΥΟ ΘΕΣΜΩΝ: ΤΟ ΑΥΤΟΚΕΦΑΛΟ ΚΑΙ Ο «ΕΘΝΑΡΧΙΚΟΣ» ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΠΡΟ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΟΚΡΑΤΙΑΣ...</i>	11 - 64
Προλεγόμενα	11 - 14
I Βυζαντινή Περίοδος (4 ^{ος} -12 ^{ος} αιώνας)	14 - 40
1. Το Αυτοκέφαλο της εκκλησίας της Κύπρου	16 - 26
2. Εκλογή επισκόπων του τόπου και Αυτοκέφαλο	26 - 32
3. Ο θεσμός της «προβλήσεως»	32 - 40
II Λατινοκρατία: Φραγκοκρατία (1191-1489) – Βενετοκρατία(1489-1571) .	40 - 64
1. Από την Ανατολή στη Δύση	40 - 60
2. Συμπεράσματα	61 – 64

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

<i>ΟΙ «ΕΘΝΑΡΧΕΣ»:Ο ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΩΝ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΕΠΙ ΟΘΩΜΑΝΟΚΡΑΤΙΑΣ (1570/1-1878)</i>	65 – 193
Εισαγωγικά	65 - 68
I. Η «αποκατάσταση» της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Κύπρου και η θέση της έναντι της Πολιτείας	68 - 80
II. Εκλογή, χειροτονία και διορισμός των Αρχιεπισκόπων της Κύπρου	80 - 95
1. Οι πρώτοι ιεράρχες	80 - 89
2. Η διαδοχή των πρώτων ιεραρχών	89 - 95
III. Οι Αρχιεπίσκοποι του 17 ^{ου} αιώνα	95 - 116
IV. Οι Αρχιεπίσκοποι του 18 ^{ου} αιώνα	116 - 146
V. Οι Αρχιεπίσκοποι του 19 ^{ου} αιώνα	146 - 189

Συμπεράσματα	189 - 193

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

<i>ΤΑ ΒΕΡΑΤΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΣΚΟΠΩΝ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟ 19^ο ΑΙΩΝΑ: Η ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΗΤΑ, ΟΙ ΠΡΟΝΟΙΕΣ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΘΝΑΡΧΙΑ</i>	194 - 244
I. Η σπουδαιότητα των βερατίων	194 - 204
II. Τα αρχιεπισκοπικά βεράτια	204 - 222
III. Τα μητροπολιτικά βεράτια	222 - 234
IV. Σύγκριση των αρχιεπισκοπικών και των μητροπολιτικών βερατίων...	235 - 239
V. Η συμβολή των βερατίων στον εθναρχικό ρόλο των ιεραρχών – Συμπεράσματα	239 - 244
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	245 – 250
Κατάλογος των Αρχιεπισκόπων Κύπρου επί Οθωμανοκρατίας	251
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	252 - 269

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη και ευχαριστίες οφείλουμε στον επιβλέποντα καθηγητή μας κύριο Γιώργο Γιωργή του οποίου η καθοδήγηση, η συνεχής ενθάρρυνση και οι παρατηρήσεις σε όλα τα στάδια της διατριβής αυτής υπήρξαν πολύτιμες. Ευχαριστίες, επίσης, οφείλουμε στους καθηγητές Chris Schabel και Alexander Beihammer των οποίων οι παρατηρήσεις και επισημάνσεις συνέβαλαν στη βελτίωση της εργασίας αυτής, ιδιαίτερα όσον αφορά στο πρώτο κεφάλαιο.

Ευχαριστίες οφείλουμε και στο Μακαριότατο Αρχιεπίσκοπο πρώην Κύπρου κ. Χρυσόστομο Α΄ ο οποίος μας παραχώρησε την άδεια και όλες τις σχετικές διευκολύνσεις για μελέτη και αξιοποίηση του πολύτιμου Αρχείου της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου και ιδιαίτερα του Μέγα Κώδικα.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Απ. Βαρ. Απόστολος Βαρνάβας, επίσημο περιοδικό της Εκκλησίας της Κύπρου, Λευκωσία

ΕΚΕΕΚ Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου

ΕΚΕΙΣ Επετηρίδα της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών, Λευκωσία

ΕΠΑ Επετηρίδα του Πανεπιστημίου Αθηνών

ΘΗΕ Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια

ΜΚΕ Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια

ΚΣ Κυπριακά Σπουδαί, περιοδικό, Λευκωσία

ΚΧ Κυπριακά Χρονικά, περιοδικό, Λάρνακα

ΒF Byzantinische Forschungen

ΒNJ Byzantinisch – Neagriechischen Jahrbuchern

ΒZ Byzantinische Zeitschrift

ΕC Excerpta Cypria, materials for a history of Cyprus, by Claude Delaval
Cobham, Larnaca 1908, Nicosia ²1969

MPG Patrologia Graeca, by J. P. Migne, τ. 1 – 161.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εκκλησία της Κύπρου, από την αρχή της ίδρυσής της και ιδιαίτερα μετά την οριστική επικράτηση του χριστιανισμού στο νησί (4^{ος} αιώνας), διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο στα θρησκευτικά πράγματα του τόπου και όχι μόνο. Κατά καιρούς ο ρόλος της επεκτάθηκε και στα πολιτικά, κοσμικά δρώμενα του νησιού. Αυτό ίσχυσε ιδιαίτερα σε κρίσιμες περιόδους για την ιστορία της Κύπρου. Έτσι, τόσο κατά την περίοδο των αραβικών επιδρομών (7^{ος} – 10^{ος} αιώνας), όσο και από τον 12^ο μέχρι και τα μέσα περίπου του 20^{ου} αιώνα, περίοδο κατά την οποία η Κύπρος τελούσε υπό ξένη κατοχή, η Εκκλησία είχε ένα πρωταγωνιστικό ρόλο σε όλες σχεδόν τις εκφάνσεις της ζωής των κατοίκων και ειδικότερα των μελών της ορθόδοξης εκκλησίας.

Ιστορικά, η εκκλησία αναδείχτηκε, ίσως, ως ο μακροβιότερος θεσμός του τόπου με μια συνεχή ιστορία είκοσι περίπου αιώνων. Μάλιστα, από την περίοδο που η Κύπρος έπαψε να αποτελεί μέρος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (4^{ος} – 12^{ος} αιώνας) και πέρασε διαδοχικά κάτω από την κυριαρχία των Λατίνων, της Οθωμανικής και της Αγγλικής Αυτοκρατορίας, η Εκκλησία ήταν ο μόνος σημαντικός τοπικός θεσμός που επιβίωσε. Την περίοδο αυτή, η Εκκλησία υπήρξε ο κατεξοχήν οργανισμός που εκπροσωπούσε το γηγενή πληθυσμό, ο οποίος στην πλειοψηφία του ήταν ελληνορθόδοξος.

Αν ισχύει στην ιστορία ο νόμος ότι για κάθε αποτέλεσμα, αιτιατό, υπάρχει κάποιο αίτιο ή αίτια, τότε ο όποιος ρόλος και το κύρος που απέκτησε η εκκλησία της Κύπρου στο πέρασμα των αιώνων πρέπει να οφείλονται και να εξηγούνται με βάση κάποια δεδομένα, κάποιους συγκεκριμένους παράγοντες. Στην έρευνα αυτή θα ασχοληθούμε με μια συγκεκριμένη περίοδο της ιστορίας της εκκλησίας της Κύπρου, την Οθωμανοκρατία (16^{ος} – 19^{ος} αιώνας), και θα επιχειρήσουμε ακριβώς να εξετάσουμε δύο από τους παράγοντες αυτούς που σχετίζονται και συνέτειναν σε μεγάλο βαθμό στη διαμόρφωση της δύναμης, της δράσης και την ανάληψη του πρωταγωνιστικού ρόλου της Εκκλησίας κατά την περίοδο αυτή. Πρόκειται για το αυτοκέφαλο, έναν καθαρά εκκλησιαστικό θεσμό που αναφέρεται

στο διοικητικό καθεστώς της τοπικής εκκλησίας, και τον εθναρχικό (εμπλοκή και ρόλος σε πολιτικές, κοσμικές υποθέσεις και δραστηριότητες – κοινωνικά θέματα, οικονομικά, τομέας δικαίου κ.α.-, πέραν των θρησκευτικών) της ρόλο, ένα θεσμό που σίγουρα δεν έχει εκκλησιολογική προέλευση. Επιπρόσθετα, ερευνούμε το κατά πόσον οι δύο θεσμοί σχετίζονται μεταξύ τους και αν υπάρχουν λόγοι ιστορικοί που εξηγούν αυτή τη σχέση. Μάλιστα εξετάζεται η υπόθεση εάν και κατά πόσο ο ένας από τους δύο αυτούς θεσμούς, ο εθναρχικός, οφείλεται εν πολλοίς στον πρώτο, το αυτοκέφαλο.

Γνωρίζουμε ότι το αυτοκέφαλο και τα σχετικά με αυτό (εκλογή και χειροτονία των επισκόπων και ιδιαίτερα του πρώτου, δηλαδή του αρχιεπισκόπου), δεν εμφανίστηκαν επί Οθωμανοκρατίας. Το ίδιο ισχύει και με την εμπλοκή της Εκκλησίας, στο πρόσωπο των ιεραρχών της και ιδιαίτερα των αρχιεπισκόπων, στην κοσμική - πολιτική πορεία του ορθόδοξου πληθυσμού της Κύπρου. Ως εκ τούτου, θεωρούμε χρήσιμο, πριν προχωρήσουμε στη μελέτη του ρόλου και της δράσης της Εκκλησίας επί Οθωμανοκρατίας, να προτάξουμε ένα κεφάλαιο που επέχει θέση ιστορικής εισαγωγής στο υπό εξέταση θέμα. Σκοπός μας είναι να εντοπιστούν και να προβληθούν οι καταβολές του αυτοκέφαλου και οι όποιες τάσεις ή εκδηλώσεις εθναρχίας στους προ της Οθωμανοκρατίας χρόνους. Αυτό επιχειρείται στο πρώτο κεφάλαιο της έρευνας αυτής.

Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρείται η εξέταση της διαμόρφωσης της θρησκευτικής κατάστασης που επικράτησε στην Κύπρο επί Οθωμανοκρατίας. Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζονται, παράλληλα, ο θρησκευτικός και ο πολιτικός ρόλος και δράση των ιεραρχών (επικεφαλής - εκπρόσωποι της ορθόδοξης κοινότητας) της τοπικής εκκλησίας και ιδιαίτερα των πρώτων, των αρχιεπισκόπων. Οι ιεράρχες και ιδίως οι αρχιεπίσκοποι είναι αυτοί στο πρόσωπο και το αξίωμα των οποίων βρίσκει την εφαρμογή του το αυτοκέφαλο και φαίνεται ο τρόπος λειτουργίας του. Οι αρχιεπίσκοποι, επίσης, απέβησαν μέσα από μια μακρά διαδικασία ιστορικών, πολιτικών και θρησκευτικών ζυμώσεων οι κατεξοχήν θρησκευτικοπολιτικοί ηγέτες (=εθναρχες) της κοινότητάς τους, ως οι προκαθήμενοι της ορθόδοξης τοπικής εκκλησίας. Για σκοπούς μεθοδολογίας, η

εξέταση του θρησκευτικού και εθναρχικού ρόλου των αρχιεπισκόπων γίνεται με βάση την αρχιεπισκοπική διαδοχή. Πιστεύουμε πως η μέθοδος αυτή μας επιτρέπει να διαμορφώσουμε μια καλύτερη εικόνα όσον αφορά στη διαμόρφωση και τη λειτουργία του αυτοκέφαλου και του εθναρχικού ρόλου της εκκλησίας, από την αρχή μέχρι και τη λήξη της Οθωμανοκρατίας, αφού η κάθε αρχιεπισκοπική διαδοχή έχει τις δικές της θρησκευτικοπολιτικές ιδιαιτερότητες.

Στο τρίτο κεφάλαιο ασχολούμαστε με τα διασωθέντα βεράτια των αρχιεπισκόπων και των επισκόπων – μητροπολιτών της Κύπρου. Εδώ ερευνούμε τη σπουδαιότητα, τις πρόνοιες, τη συμβολή και τη σχέση των βερατίων με το αυτοκέφαλο και τον εθναρχικό ρόλο των ιεραρχών της τοπικής εκκλησίας. Τα βεράτια αποτελούν σημαντικό κεφάλαιο στο θέμα της ένταξης των ιεραρχών στην οθωμανική έννομη τάξη και άρα στο θέμα των προνομίων και της κατανόησής τους. Επομένως, η μελέτη και η ανάλυσή τους πιστεύουμε ότι θα βοηθήσει στην καλύτερη κατανόηση του υπό εξέταση θέματος.

Εξ όσων γνωρίζουμε, η εργασία αυτή είναι η πρώτη που συνεξετάζει αυτοκέφαλο, εθναρχία και βεράτια στα πλαίσια μιας προσπάθειας να ερμηνευθεί ο θρησκευτικός και πολιτικός ρόλος (=εθναρχικός) της Εκκλησίας, όπως αυτός διαμορφώθηκε επί Οθωμανοκρατίας. Για πρώτη φορά στην κυπρολογική έρευνα επιχειρείται η εξέταση της συμβολής των βερατίων των Κυπρίων ιεραρχών στο θέμα του αυτοκέφαλου και της εθναρχίας. Μέσα από την έρευνα εξετάζεται και το ερώτημα της πιθανής αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης μεταξύ αυτοκέφαλου, εθναρχίας και βερατίων. Επίσης, εξετάζουμε και εντοπίζουμε πότε έγινε για πρώτη φορά η χρήση του όρου *εθνάρχες*, αναφορικά με τους ιεράρχες.

Για σκοπούς της έρευνας αυτής χρησιμοποιήθηκαν, εκτός από τη σχετική βιβλιογραφία και άρθρα, διάφορα επίσημα εκκλησιαστικά έγγραφα του Οικουμενικού Πατριαρχείου, άλλα έγγραφα, όπως και αρχειακό (σε μεγάλο βαθμό ανέκδοτο) υλικό από τα Αρχεία της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου. Ιδιαίτερα έχει γίνει χρήση του Μέγα Κώδικα της Αρχιεπισκοπής, ο οποίος παρά τη σπουδαιότητα του παραμένει σε μεγάλο βαθμό αχρησιμοποίητος μέχρι σήμερα.

Ευελπιστούμε πως η εργασία αυτή θα αποτελέσει μια έστω και μικρή συμβολή σε ένα τόσο σημαντικό κεφάλαιο για την ιστορία όχι μόνο της τοπικής Εκκλησίας, αλλά και για την ιστορία της Κύπρου και ειδικότερα της ελληνορθόδοξης κοινότητας.

Ανδρέας Βίττης

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Οι ιστορικές καταβολές δύο θεσμών: Το αυτοκέφαλο και ο «εθναρχικός» ρόλος της εκκλησίας προ της Οθωμανοκρατίας

Προλεγόμενα

Στο κεφάλαιο αυτό θα γίνει μια προσπάθεια εντοπισμού των καταβολών, των απαρχών των δύο συνεξεταζόμενων θεμάτων της εργασίας αυτής, δηλαδή, του αυτοκέφαλου της εκκλησίας της Κύπρου και του φαινομένου που επεκράτησε να ονομάζουμε *εθναρχία* ή εθναρχικό ρόλο της Εκκλησίας. Για να ακριβολογούμε μάλιστα, θα πρέπει να μιλούμε για τον εθναρχικό ρόλο, ιδιότητα των ιεραρχών της Κύπρου και ιδιαίτερα των εκάστοτε αρχιεπισκόπων, που είναι οι πρώτοι των ιεραρχών και, κυρίως, οι εθνάρχες. Το τι ακριβώς εκφράζει ο όρος εθνάρχης, πού και πότε συναντάται για πρώτη φορά και όλα τα συναφή ερωτήματα, είναι θέματα που θα μας απασχολήσουν αργότερα. Εδώ θα αρκεστούμε να εξετάσουμε εκείνες τις ιστορικές καταβολές, τους παράγοντες, τις τάσεις που συντέλεσαν βαθμηδόν στη διαμόρφωση της εθναρχίας στην Κύπρο, προσδίδοντας ένα ιδιάζοντα ρόλο στους εκάστοτε αρχιεπισκόπους της τοπικής εκκλησίας, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας (1570/1 – 1878), κατά την οποία η εθναρχία βρίσκει ίσως και την πλήρη εφαρμογή της.

Πιστεύουμε ότι η εθναρχική ιδιότητα των ιεραρχών της εκκλησίας της Κύπρου συνδέεται άμεσα με το εκκλησιαστικό - διοικητικό καθεστώς της τοπικής εκκλησίας. Πρόκειται συγκεκριμένα για το αυτοκέφαλο της εκκλησίας, το οποίο έχει μια μακρά ιστορία που ξεκινά πολύ πιο πριν την Οθωμανοκρατία. Ακριβώς, η εξέταση του αυτοκέφαλου και των περί του αυτοκέφαλου (εκλογή επισκόπων, διοίκηση) θα μας δώσει τη δυνατότητα να αντιληφθούμε, γιατί ο επικεφαλής μιας μικρής τοπικής εκκλησίας, όπως η Κύπρος, καθίσταται εθνάρχης. Αυτό μάλιστα αποκτά ιδιαίτερη σημασία, αν σκεφτούμε ότι άλλοι ομοβάθμιοι του Κύπρου, μητροπολίτες και αρχιεπίσκοποι της Ανατολικής Εκκλησίας (π.χ. της Ελλάδας, Βαλκανικών χωρών), δεν έχουν επί Οθωμανοκρατίας αυτό το ρόλο και εκπροσωπούνται από τον Οικουμενικό

Πατριάρχη, που είναι ο κατεξοχήν εθνάρχης όλων των υπόδουλων ορθόδοξων χριστιανών.

Το αυτοκέφαλο της εκκλησίας της Κύπρου και ο τρόπος εκλογής των επισκόπων της τοπικής εκκλησίας, που είναι άρρηκτα συνδεδεμένα, δεν είναι πραγματικότητες και πρακτικές που εμφανίστηκαν αίφνης κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας (1570/1-1878). Αντίθετα, διαμορφώθηκαν κατά τη μακροαίωνα ιστορία του χριστιανισμού στο νησί. Επομένως, μόνο η γνώση των δεδομένων της διαμόρφωσης και λειτουργίας τους, κατά τους αιώνες που προηγήθηκαν, θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τόσο αυτά, όσο και την καθοριστική σημασία τους για τον εθναρχικό ρόλο της εκκλησίας επί Οθωμανοκρατίας. Σύμφωνα με τα δεδομένα αυτά, πιστεύουμε ότι είναι απαραίτητη, για την εργασία αυτή, η πρόταξη αυτής της ιστορικής εισαγωγής που σχετίζεται άμεσα με το υπό εξέταση θέμα, γνωρίζοντας ότι μια εισαγωγή έχει πάντα τις αδυναμίες της.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τις σαφείς μαρτυρίες του βιβλίου των *Πράξεων*¹, η εκκλησία της Κύπρου είναι μια από τις πρώτες χριστιανικές αποστολικές εκκλησίες στον κόσμο² και αυτό έχει αποτελέσει σίγουρα καθοριστικό παράγοντα και για τη διαμόρφωση του διοικητικού της καθεστώτος³. Οι *Πράξεις*, όμως, δε μας παρέχουν πληροφορίες σχετικές με την πρώτη διοικητική οργάνωση της

¹ Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας Κύπρου, *Η Καινή Διαθήκη*, «Πράξεις Αποστόλων», α) 11, 19 - 24 και β) 13, 2 - 13.

α) *Οί μὲν οὖν διασπαρέντες ἀπὸ τῆς θλίψεως τῆς γενομένης ἐπὶ Στεφάνῳ διήλθον ἕως Φοινίκης καὶ Κύπρου καὶ Ἀντιοχείας, μηδενὶ λαλοῦντες τὸν λόγον εἰ μὴ μόνον Ἰουδαίους. Ἦσαν δὲ τινες ἐξ αὐτῶν ἄνδρες Κύπριοι καὶ Κυρηναῖοι, οἵτινες εἰσελθόντες εἰς Ἀντιόχειαν ἐλάλουν πρὸς τοὺς Ἑλληνιστάς ...*

β) *... εἶπε τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον· ἀφορίσατε δὴ μοι τὸν Βαρνάβαν καὶ τὸν Σαῦλον ... τε ἀπέπλευσαν εἰς τὴν Κύπρον καὶ γενόμενοι ἐν Σαλαμίῃ κατήγγελλον τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ ἐν ταῖς συναγωγαῖς τῶν Ἰουδαίων· εἶχον δὲ καὶ Ἰωάννην ὑπηρέτην. Διελθόντες δὲ τὴν νῆσον ἄχρι Πάφου εὗρον τινα μάγον ψευδοπροφήτην Ἰουδαῖον ᾧ ὄνομα Βαρισηοῦς, ὃς ἦν σὺν τῷ ἀνθυπάτῳ Σεργίῳ Παύλῳ, ἀνδρὶ συνετῷ· οὗτος προσκαλεσάμενος Βαρνάβαν καὶ Σαῦλον ἐπεζήτησεν ἀκοῦσαι τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ· ἀνθίστατο δὲ αὐτοῖς Ἐλύμας ὁ μάγος ... παραχρήμα δὲ ἔπεσεν ἐπ' αὐτὸν ἀχλύς καὶ σκότος ... τότε ἰδὼν ὁ ἀνθύπατος τὸ γεγονός ἐπίστευσεν, ἐκπλησσομένης ἐπὶ τῇ διδαχῇ τοῦ Κυρίου ...*

² Χρήστος Κ. Οικονόμου *Οι Απαρχές του Χριστιανισμού στην Κύπρο*, Λευκωσία – Κύπρος 1991, σ. 95, όπου και πλούσια σχετική βιβλιογραφία.

³ Βαρνάβας Δ. Τζωρτζάτος, *Οι βασικοί θεσμοὶ διοικήσεως των Ορθόδοξων Πατριαρχείων μετὰ ιστορικών ανασκοπήσεων*, Αθήνα 1972, σ. 29.

εκκλησίας της Κύπρου από τους ιδρυτές της, Βαρνάβα και Παύλο, εκτός του ότι ο Βαρνάβας σε κάποιο χρονικό σημείο⁴ επέστρεψε μόνιμα στην Κύπρο με τον ανεψιό του Ιωάννη Μάρκο⁵.

Δεδομένου ότι δεν υπάρχουν άλλες σύγχρονες σχετικές πηγές για το θέμα μας, τουλάχιστον εξ όσων γνωρίζουμε, δε μπορούμε να καθορίσουμε με ιστορική ακρίβεια και βεβαιότητα τον τρόπο λειτουργίας και οργάνωσης της εκκλησίας της Κύπρου, ιδιαίτερα του αυτοκέφαλου, κατά την αποστολική και μεταποστολική περίοδο. Ό,τι σχετικό γνωρίζουμε για τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους προέρχεται από άλλες πηγές πληροφοριών, κυρίως αγιολογικές και την επιτόπια παράδοση⁶. Επιπρόσθετα, συμπεράσματα μπορούμε να εξαγάγουμε από την εκκλησιαστική πρακτική των χρόνων αυτών, όσον αφορά στα θέματα διοίκησης και οργάνωσης των τοπικών εκκλησιών και μάλιστα αυτών που είχαν ιδρυθεί από Αποστόλους.

Αναφορικά με την πιο πάνω πρακτική, γνωρίζουμε ότι οι Απόστολοι, όταν ίδρυσαν μια τοπική εκκλησία, φρόντιζαν για την κατά το δυνατό αυτοτελή και πλήρη στελέχωση και οργάνωσή της με αυτόχθονες⁷, ούτως ώστε να μπορεί να συνεχίσει το έργο της. Είναι γνωστό ότι οι Απόστολοι, έχοντας ως πρώτιστο

⁴ Η επάνοδος των Βαρνάβα και Μάρκου στην Κύπρο τοποθετείται μεταξύ των ετών 49 μ.Χ. – 51 μ.Χ. Ιωάννης Τσικνόπουλλος, *Ιστορία της Εκκλησίας Πάφου*, Λευκωσία 1971, σ. 39. Μάρκος Σιώτης, «Χρονολογική Έκθεση γεγονότων σχετιζομένων προς τον Βαρνάβα και Μάρκον», *Απ. Βαρ.*, τόμος Αναμνηστικός επί τη 50ετηρίδα του Περιοδικού, (1918 - 1968), Λευκωσία 1975, σ. 142. Φίλιππος Γεωργίου, *Ειδήσεις Ιστορικά περί της Εκκλησίας Κύπρου*, επανέκδοση Λευκωσία 1975, σ. 4. Σωφρόνιος Γ. Μιχαηλίδης, *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, Λάρνακα - Κύπρος 1992, σ. 32.

⁵ Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας Κύπρου, ο.π., «Πράξεις Αποστόλων», 15:39, όπου και η ακόλουθη πληροφορία: *τόν τε Βαρνάβαν παραλαβόντα τόν Μάρκον έκπλεῦσαι εἰς Κύπρον.*

⁶ Πρόκειται κυρίως για τα δύο ακόλουθα έργα: 1. Ανώνυμου, *Περίοδοι και Μαρτύριον του αγίου Βαρνάβα του Αποστόλου*, έκδοση από Maximilianus Bonnet, *Acta Apostolorum Apocrypha*, Partis Alterius, vol. Alterum, Hidesheim 1959, σ. 292 - 302 και *Acta Sanctorum, Junii*, t. II, Venetiis MDCCXLII, σ. 431 - 435. Ο Οικονόμου, ο.π., Πάφος ⁴1996, σ. 195, τοποθετεί το έργο αυτό στον 4^ο αιώνα. 2. Αλεξάνδρου Μοναχού του Κυπρίου, «*Laudatio Barnabae Apostoli*» («Εγκώμιον εις Απόστολον Βαρνάβα»), έκδοση από Peter van Deun, *Corpus Christianorum, Hagiographica Cypria*, Series Graeca, 26, Brepols 1993, σ. 1 - 135. Ο εκδότης τοποθετεί το έργο στον 6^ο αιώνα, βλέπε σ. 16 - 21. Βλέπε επίσης και *Acta Sanctorum*, ο.π., σ. 436 - 453.

⁷ Νικόδημος Μίλας, *Το Εκκλησιαστικόν Δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας συνταγμέν κατά τας γενικὰς πηγὰς και κατά τους εν ταις αυτοκεφάλοις εκκλησίαις ισχύοντα ειδικούς νόμους*, μετάφραση εκ του γερμανικού από Μελέτιο Αποστολόπουλο, Αθήνα ² 1906, σ. 500. Βλάσιος Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α', Αθήνα 1992, σ. 93, 422.

στόχο τους το κήρυγμα του ευαγγελίου στα έθνη, είχαν τη γενικότερη επιστασία της Εκκλησίας και δε μπορούσαν να εγκαθίστανται σ' αυτό το στάδιο μόνιμα σε κάθε νέα εκκλησία.

Στις σχετικές με την Κύπρο πηγές λαμβάνουμε πληροφορίες για χειροτονία επισκόπων, κατά τους αποστολικούς και μεταποστολικούς χρόνους, σε διάφορες περιοχές του νησιού⁸. Οι πληροφορίες αυτές μας δίνουν το δικαίωμα να υποθέσουμε τη σταδιακή οργάνωση των πρώτων διοικητικών δομών και θεσμών της τοπικής εκκλησίας από τους πρώτους κιόλας χριστιανικούς χρόνους. Με βάση τα στοιχεία αυτά, έχει εκφραστεί στη σύγχρονη έρευνα η θέση ότι *όσον αφορά εις την διοίκηση, η Εκκλησία της Κύπρου, μη διαθέτουσα αρχικώς ίδιους κανονισμούς, ετήρει, ως και οι λοιπαί Ορθόδοξαι Εκκλησίαι, τους ιερούς κανόνας και την επιτόπιον εκκλησιαστικήν παράδοσιν ... Προκειμένου περί της εκλογής Αρχιεπισκόπου Κύπρου, ούτος εξελέγετο υπό των εν Κύπρω επισκόπων, παρά των οποίων και χειροτονείτο, αναλόγως, φυσικά, εγίνετο και η εκλογή και χειροτονία των Επισκόπων*⁹.

I Βυζαντινή Περίοδος (4^{ος} - 12^{ος} αιώνας)

Η επίσημη λήξη των διωγμών, με το «διάταγμα» των Μεδιολάνων (313) και η μεταφορά της πρωτεύουσας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη, κατά τις αρχές του τέταρτου αιώνα, δημιούργησαν μια νέα δυναμική και προοπτικές στη ζωή και την οργάνωση της εκκλησίας και ειδικότερα της ανατολικής. Την εποχή αυτή έφθασε στο αποκορύφωμά του ο ύψιστος των εκκλησιαστικών θεσμών διοικήσεως, ο συνοδικός, με τη λειτουργία των Οικουμενικών Συνόδων. Οι Οικουμενικές Σύνοδοι αποτελούν, τουλάχιστον για την Ανατολική Εκκλησία, τους επισημότερους εκφραστές και ρυθμιστές του δόγματος, της ζωής, της λατρείας και της οργάνωσης της Εκκλησίας.

⁸ Bonnet, ο.π., σ. 298, 12 και 299, 20. F. Dolger, «Johannes Von Euboea», *Analecta Bollandiana*, vol. LXVIII, Bruxelles 1950, σ. 5 - 26. Αθανάσιος Παπαγεωργίου, *Σύντομος Ιστορία της Εκκλησίας της Κύπρου*, Λευκωσία Κύπρος 1962, σ. 9. Μιχαηλίδης, ο.π., σ. 32. Παρασκευάς Σ. Αγάθωνος, *Ο άγιος Λάζαρος ο τετραήμερος*, Λευκωσία- Κύπρος 1997, σ. 17 - 35.

⁹ Τζωρτζάτος, *Οι Βασικοί Θεσμοί Διοικήσεως της Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Κύπρου*, Αθήνα 1974, σ. 15.

Η πρώτη κιόλας Οικουμενική Σύνοδος (325, Νίκαια) ασχολήθηκε και με θέματα που αφορούσαν το διοικητικό καθεστώς των τοπικών εκκλησιών, των κανονικών διοικητικών σχέσεων μεταξύ τους και έθεσε τα κριτήρια με βάση τα οποία θα ρυθμιζόνταν αυτές. Έτσι, καθόρισε για πρώτη φορά τις θεμελιώδεις αρχές που καθιέρωναν στην εκκλησιαστική διοίκηση το κατά πολιτική επαρχία *μητροπολιτικό σύστημα* (Κανόνες Δ', Ε' και ΣΤ'), αλλά και τα *εθιμικά υπερδιοικητικά πρεσβεία τιμής* των επισημότερων - σπουδαιότερων εκκλησιαστικών θρόνων¹⁰.

Η Εκκλησία, κατά την περίοδο αυτή, προχωρούσε στη διαμόρφωση των ορίων των διάφορων εκκλησιών με βάση τα εκκλησιαστικά και τα πολιτικά δεδομένα της εποχής¹¹. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι, σύμφωνα με την ιστορική έρευνα, την εποχή αυτή τα όποια πρεσβεία τιμής, όχι εξουσίας, ήταν απαλλαγμένα από κάθε έννοια διοικητικής δικαιοδοσίας και αναφέρονταν άμεσα στην ενότητα της εκκλησίας¹². Δεν υπήρχε την εποχή αυτή πατριαρχική διοίκηση (ούτε καν ο τίτλος πατριάρχης, τον οποίο συναντούμε επίσημα για πρώτη φορά στους ιερούς κανόνες το 691/2, στο ΛΣΤ' κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου στην Κωνσταντινούπολη)¹³ με την έννοια των μετέπειτα υπερμητροπολιτικών θρόνων που κάλυπταν διοικητικά μια ή περισσότερες πολιτικές διοικήσεις. Κατά τον τρόπο αυτό δε μπορούσε να υπάρξει υπερόρια εξωτερική διοικητική εξάρτηση μιας τοπικής εκκλησίας από άλλη εξωκλιματική αρχή.

Τα πιο πάνω δεδομένα και το γενικό εκκλησιαστικό έθος φαίνεται να ίσχυαν και για την περίπτωση της Κύπρου. Η Κύπρος, όπως θα δούμε στη συνέχεια,

¹⁰ Σπύρος Τρωιάνος, «Εκκλησιαστικοί Θεσμοί», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Α' - ΙΣΤ', τ. Ζ', Αθήνα 1978, σ. 274-277.

¹¹ Φειδάς, ο.π., σ. 806 - 883.

¹² Για το θέμα αυτό βλέπε Φειδάς, *Προϋποθέσεις διαμορφώσεως του θεσμού της Πενταρχίας των Πατριαρχών*, Ι, Αθήνα 1969, σ. 47.

¹³ Ernest Honigmann, «Juvenal of Jerusalem», *Dumbarton Oaks Papers*, Harvard University Press, 1950, σ. 272. Ο Honigmann υποστηρίζει ότι ο τίτλος Πατριάρχης εμφανίστηκε μετά τα μέσα του πέμπτου αιώνα. Σημειώνει δε τα εξής: *The head of each diocese was not yet officially called «patriarch»; his title even as late as the middle of the fifth century being "exarch" (έξαρχος, Latin primas).*

διατηρούσε το αυτοδιοικητό της, όπως αυτό εκφραζόταν μέσα από τη χειροτονία των δικών της επισκόπων και ιδιαίτερα του πρώτου, δηλαδή, του επέχοντος θέση αρχιεπισκόπου¹⁴.

1. Το Αυτοκέφαλο της εκκλησίας της Κύπρου

Η Κύπρος, όπως είναι γνωστό, ανήκε στην Ανατολική Διοίκηση ή Υπαρχία (*Provincia Orientis*) της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, πρωτεύουσα της οποίας ήταν η Αντιόχεια. Ο Κόμης ή Ύπαρχος της Ανατολής, που έδρευε στην Αντιόχεια, διορίζει και τον εκάστοτε ανθύπατο ή διοικητή της Κύπρου¹⁵. Έτσι, υπήρχε μια πολιτική εξάρτηση της Κύπρου από την Αντιόχεια. Όταν κατά τον πέμπτο αιώνα ξεκίνησε η τάση απορρόφησης των μικρότερων επισκοπών από τις υπό δημιουργία υπερεπισκοπές, παρουσιάστηκε και η πρώτη σοβαρή διοικητική απειλή για την εκκλησία της Κύπρου. Ο Ιωάννης Α΄ (428/9-441/2) με την άνοδό του στο θρόνο της Αντιόχειας θέλησε να καθυποτάξει την Κύπρο και εκκλησιαστικά, κατ' αναλογία προς τα πολιτικά δεδομένα. Η αξίωση του αυτή εκδηλώθηκε υπό τη μορφή της στέρησης του δικαιώματος της εκλογής νέου «επισκόπου του τόπου» (δηλαδή αρχιεπισκόπου) από τους επιχώριους επισκόπους, μετά το θάνατο του Κωνσταντίας Θεοδώρου, και το σφετερισμό του δικαιώματος αυτού, στο εξής, από το θρόνο της Αντιόχειας¹⁶.

¹⁴ Τζωρτζάτος, ο.π., σ. 15.

¹⁵ Γ. Α. Ράλλης και Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων*, Αθήνα 1852-1859, τ. Α'-Στ', ανατύπωση Αθήνα 1966, τ. Β', σ. 205, σχόλιο στον Η' Κανόνα της Γ' Οικουμενικής Συνόδου: *Πρό τοῦ ἀποξενωθῆναι τὴν βασιλείαν τῶν Ῥωμαίων ἐκ τῆς μεγάλης Ἀντιοχείας, δούξ ἐν αὐτῇ παρὰ τοῦ Βασιλέως ἐπέμπετο, καὶ οὕτως στρατηγὸν εἰς Κύπρον ἀπέστειλεν, ὡς ὑποκειμένην τῇ Ἀντιοχείᾳ*. George Hill, *A History of Cyprus*, vol. I-V, 1948 - 1952, Cambridge University Press, reprinted 1972, vol. 1, σ. 274.

¹⁶ Για επίτευξη των στόχων του, ο Αντιοχείας χρησιμοποίησε την επιρροή του επί του κόμη της Εώας Φλαβίου Διονυσίου, στρατηγού της Ανατολής, ζητώντας του να δώσει εντολή στο διοικητή της Κύπρου Θεόδωρο όπως παρεμποδίσει την εκλογή και ενθρόνιση νέου αρχιεπισκόπου, στο χρεούμενο θρόνο Κωνσταντίας, μέχρι που το θέμα της χειροτονίας των επισκόπων της Κύπρου κριθεί από τους πατέρες της συνόδου στην Έφεσο. Βλέπε Schwartz, ed., *ACO*, I, 1, 7, σ. 120, 121 όπου ευρίσκονται οι επιστολές του υπάρχου Αντιοχείας Διονυσίου προς τον υπατικό Θεόδωρο (διοικητή της Κύπρου) και τον κληρο της «Κωνσταντιένων Μητροπόλεως» για μη εκλογή του επισκόπου της νήσου, μέχρι διευθετήσεως του θέματος από τη σύνοδο της Εφέσου όπου, κατά την πεποίθηση του Αντιοχείας, θα απέδιδε τα δίκαια εκλογής των επισκόπων της Κύπρου στον Αντιοχείας. Βλέπε και Ιωάννης Χάκκεττ, *Ιστορία της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου*, μετάφραση εκ του αγγλικού από Χαρίλαο Ι. Παπαϊωάννου, τ. 1 - 3, Αθήνα 1923, Πειραιάς 1927,

Οι Κύπριοι όχι μόνο δεν αποδέχτηκαν τις αξιώσεις του Αντιοχείας, αλλά προχώρησαν στην εκλογή και ενθρόνιση του Ρηγίνου ως νέου επισκόπου του τόπου. Ο νέος «αρχιεπίσκοπος» μαζί με τους επισκόπους (Κουρίου Ζήνωνα, Σόλων Ευάγριο και τον πρωτοπρεσβύτερο Καισάριο) παρουσιάστηκαν ενώπιον της Γ' Οικουμενικής Συνόδου (Έφεσος 431). Οι Κύπριοι ιεράρχες, αφού έπεισαν με επιχειρήματα για το αντίθετο προς το έθος και το αντικανονικό των αξιώσεων του Αντιοχείας, πέτυχαν τη μεγάλης ιστορικής και διοικητικής σπουδαιότητας, για την τοπική εκκλησία, Η¹⁷ Ψήφο-Κανόνα. Η ψήφος αυτή αναγνώριζε στους Κύπριους το δικαίωμα να τελούν, σύμφωνα με τους κανόνες και τη συνήθεια, τις χειροτονίες των επισκόπων τους. Έτσι, αναγνωρίστηκε τον πέμπτο αιώνα¹⁸ το αυτοδιοίκητο, ό,τι αργότερα ονομάστηκε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αυτοκέφαλο της εκκλησίας της Κύπρου. Η κατοχύρωση των δικαίων της τοπικής

1932, τ. 1, σ. 26 - 27, Γεωργίου, ο.π., σ. 13 - 22, Φειδάς, ο.π., σ. 826 - 827. Πολύτιμη πηγή και αξιόλογο κανονικό συμπλήρωμα για το επίμαχο θέμα του αυτοκέφαλου της Εκκλησίας της Κύπρου, κατά την υπό εξέταση περίοδο, αποτελεί το ακόλουθο έργο: Χρυσόστομος Παπαδόπουλος «Ο Αθηναϊκός Κώδιξ των Πρακτικών της Γ' Οικουμενικής Συνόδου και το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Κύπρου», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 1933, τ. 8, Αθήνα 1933, σ. 59 - 66.

¹⁷ Schwartz, ο.π., I, 1, 7, σ. 122. Το σχετικό με την Κύπρο κείμενο της Γ' Οικουμενικής Συνόδου, που δημοσιεύθηκε ως ο «Η' Κανών», είναι το ακόλουθο:

Πράγμα παρά τους έκκλησιαστικούς θεσμούς και τούς κανόνας τῶν ἁγίων πατέρων καινοτομούμενον, καί τῆς τῶν πάντων ἐλευθερίας ἀπτόμενον προσήγγειλεν ὁ θεοσεβέστατος συνεπίσκοπος Ρηγίνος, καί οἱ σύν αὐτῷ εὐλαβέστατοι ἐπίσκοποι τῆς Κυπρίων ἐπαρχίας, Ζήνων καί Εὐάγριος ὁ Θεός, ἐπειδή τά κοινά πάθη μείζονος δεῖται τῆς θεραπείας, ὡς καί μείζονα τήν βλάβην φέροντα, εἰ μὴδὲ ἔθος ἀρχαῖον παρηκολούθησεν ὥστε τόν ἐπίσκοπον τῆς Ἀντιοχείων πόλεως τὰς ἐν Κύπρῳ ποιεῖσθαι χειροτονίας, καθά διὰ λιβέλλων καί τῶν οἰκείων φωνῶν ἐδίδαξαν οἱ εὐλαβέστατοι ἄνδρες, οἱ τήν πρόσοδον τῆι ἁγίαι συνόδῳ ποιησάμενοι, ἔξουσιν τό ἀνεπηρέαστον καί ἀβίαστον οἱ τῶν ἁγίων ἐκκλησιῶν, τῶν κατὰ τήν Κύπρον, προεστῶτες, κατὰ τούς κανόνας τῶν ὁσίων Πατέρων, καί τήν ἀρχαίαν συνήθειαν, δι' ἑαυτῶν τὰς χειροτονίας τῶν εὐλαβεστάτων ἐπισκόπων ποιούμενοι ... Ἔδοξε τοίνυν τῆι ἁγίαι καί οἰκουμενικῆι συνόδῳ σώζεσθαι τῆι ἐκάστη ἐπαρχίᾳ καθαρὰ καί ἀβίαστα τὰ αὐτῆι προσόντα δίκαια ἐξ ἀρχῆς καί ἄνωθεν κατὰ τό πάλαι κρατήσαν ἔθος Τα έντονα γράμματα είναι δικά μας. Βλέπε, επίσης, Ράλλης και Ποτλής, ο.π., σ. 203 - 204.

¹⁸ Βενέδικτος Εγγλεζάκης (Αρχιμανδρίτης Παύλος), *Εἴκοσι Μελέται διὰ τὴν Ἐκκλησίαν Κύπρου (4^{ος} ἕως 20^{ος} αἰῶν)*, Ἴδρυμα Α. Γ. Λεβέντη, Αθήνα 1996, σ. 69. Ο Ευάγγελος Χρυσός, «Cyprus in early Byzantine times», *The Sweet Land of Cyprus*, επιμ. Α. Μ. Bryer – G. S. Georghalides, Nicosia 1993, σ. 5 - 6, υποστηρίζει ότι ο αγώνας της Εκκλησίας της Κύπρου για την ανεξαρτησία της από την Αντιόχεια, προϋποθέτει δύναμη και εξουσία, που είχαν ήδη αποκτήσει στην κυπριακή κοινωνία οι επίσκοποι από τις αρχές του πέμπτου αιώνα, εποχή κατά την οποία η Κύπρος είχε μια διαρκή ευημερία και σταθερότητα και παρέμενε αυτάρκης.

– επαρχιακής μητροπολιτικής συνόδου, όπως εκλέγει και χειροτονεί, χωρίς καμιά εξωτερική παρέμβαση, τον επικεφαλής επίσκοπο του τόπου, αναφέρεται καθαρά σε θέματα διοίκησης και εθίμων της τοπικής εκκλησίας. Εννοείται βέβαια ότι η τοπική εκκλησία, όπως και κάθε άλλη, έπρεπε να λειτουργεί στα πλαίσια της δογματικής, λατρευτικής και κανονικής ενότητας της «Μίας, Αγίας, Καθολικής και Αποστολικής Εκκλησίας».

Λίγα χρόνια αργότερα (επί βασιλείας του Ζήνωνος, 474-491) ο ίδιος θρόνος, επικαλούμενος «αποστολικά δίκαια»¹⁹ αυτή τη φορά, αξίωσε δια του μονοφυσίτη πατριάρχη Πέτρου του Κναφέα να υποτάξει την εκκλησία της Κύπρου. Μετά από αντιδράσεις των Κυπρίων ιεραρχών, η νέα αξίωση δεν έφερε, όπως και η προηγούμενη, το επιθυμητό για τον Αντιοχείας αποτέλεσμα. Ο Κωνσταντίας Ανθέμιος προσέφυγε αυτοπροσώπως στον αυτοκράτορα, στην Κωνσταντινούπολη (περί το 488)²⁰, και πέτυχε τη διασφάλιση του αυτοκέφαλου της εκκλησίας του και με την παρέμβαση, σύμφωνα με την παράδοση, του απόστολου Βαρνάβα²¹.

¹⁹ *Acta Sanctorum*, Junii II, σ. 449· *ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ἀπὸ Ἀντιοχείας ἐν Κύπρῳ ἐξέχηται, καὶ δὴ τὴν ἐκκλησίαν Κύπρου ὑπὸ τὸν τοῦ Ἀντιοχείας θρόνον εἶναι, ἐπειδὴ ἀποστολικὸς καὶ πατριαρχικὸς θρόνος τυγχάνει*. Βλέπε, επίσης, Γεωργίου, ο.π., σ. 25, και Χάκκεττ, ο.π., σ. 40.

²⁰ Ανδρέας Στυλιανού, «Η Κύπρος κατά την Πρωτοβυζαντινή Περίοδο (324-642)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Α' - ΙΣΤ', τ. Ζ', Αθήνα 1978, σ. 449-452, σ. 450-451.

²¹ *Acta Sanctorum*, ο.π., σ. 450· *Εγὼ εἰμί, φησί, Βαρνάβας ... πορέψου φησίν, ἔξω τῆς πόλεως ... καὶ ὄρουρον ἐπὶ τὴν κεραταίαν, καὶ εὐρήσεις σπήλαιον, καὶ λάρνακα ἐν αὐτῷ· ἐκεῖ μου τὸ πᾶν σῶμα ἀπόκειται, καὶ εὐαγγέλιον ἰδιόχειρον, ὃ ἐξέλαβον ἀπὸ Ματθαίου τοῦ ἁγίου Ἀποστόλου καὶ Εὐαγγελιστοῦ· καὶ ἐπειδὴ οἱ ἀντίδικοι σου δικαιολογούσιν ἄνω καὶ κάτω, λέγοντες ὅτι Ἀποστολικὸς ἐστὶν ὁ θρόνος Ἀντιοχείας, ἀντιδικαιολόγησον καὶ σὺ πρὸς αὐτούς λέγων ὅτι καὶ ὁ ἐμός θρόνος Ἀποστολικὸς ἐστὶ καὶ Ἀπόστολον ἔχω ἐν τῇ πατρίδι μου*. Βλέπε και Χρυσός, ο.π., σ. 451. Σημειώνουμε εδώ ότι τα γνωστά προνόμια που χάρισε ο Αυτοκράτορας Ζήνωνας στον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου (να φορεῖ αυτοκρατορικό μανδύα και να κρατᾶ βασιλικό σκήπτρο κατά τις ιερές τελετές, αντί της ποιμαντορικής ράβδου, και να υπογράφει με κιννάβαρι) αναφέρονται για πρώτη φορά, εξ ὧσων γνωρίζουμε, από τον αρχιμανδρίτη Κυπριανό (*Ιστορία Χρονολογική της Νήσου Κύπρου*, Ενετία 1788, φωτοτυπική ανατύπωση Λευκωσία 1971, σ. 34.) και τους μετέπειτα. Τα προνόμια αυτά, για τα οποία δεν υπάρχει μαρτυρία από πηγές σύγχρονες των γεγονότων, δεν έχουν, ούτως ή άλλως, καμιά ουσιαστική σχέση με το αυτοκέφαλο. Έτσι, είτε δόθηκαν είτε όχι, ούτε προσθέτουν ούτε αφαιρούν κάτι από τη διοικητική αυτονομία της Εκκλησίας της Κύπρου.

Καταλυτική, όμως, στην προκειμένη περίπτωση πρέπει να θεωρείται η αυτοκρατορική παρέμβαση²².

Όσον αφορά στα γεγονότα αυτά, σχετικά με το αυτοκέφαλο, κάποιο ρόλο θα πρέπει να διαδραμάτισε και το γεγονός ότι η Κύπρος ως νησί αποτελούσε μια ιδιαίτερη γεωγραφική ενότητα²³. Επιπρόσθετα, η γεωγραφική-οικονομική²⁴ αυτοτέλεια και η σχετική απόσταση της Κύπρου από τα μεγάλα και ισχυρά εκκλησιαστικά και πολιτικά κέντρα της εποχής ίσως λειτούργησε ευνοϊκά και για την εκκλησιαστική της αυτονομία.

Εξ επόψεως ιστορικής τα γεγονότα του πέμπτου αιώνα, σχετικά με το αυτοκέφαλο της εκκλησίας της Κύπρου, μαρτυρούν: α) Την προβληματική για την αποστολικότητα των θρόνων στην όλη διένεξη για τα πρωτεία, β) Την επικράτηση, κατά τη συγκεκριμένη περίπτωση, της τάσης μη ικανοποίησης των επιδιώξεων της Αντιόχειας να καταστεί μια πανίσχυρη εκκλησιαστική αρχή στην Ανατολή, με την κατάργηση του αυτοκέφαλου μιας υπερόριας εκκλησίας όπως αυτή της Κύπρου και γ) Ότι το αυτοκέφαλο, τουλάχιστον κατά την περίοδο αυτή, *δεν καθιερώθηκε σαν ένας μοναρχικός θεσμός εκκλησιαστικής ηγεσίας, υπό τον αρχιεπίσκοπο, αλλά μάλλον σαν ένα λειτουργικό προνόμιο της συνόδου των επισκόπων της Κύπρου, σαν μια συλλογική ηγεσία με τον επίσκοπο Κωνσταντίας ως πρώτο μεταξύ ίσων primus inter pares*²⁵.

Περί τα τέλη του έβδομου αιώνα, το θέμα της εφαρμογής και λειτουργίας του αυτοκέφαλου της τοπικής εκκλησίας ήλθε και πάλιν στο προσκήνιο λόγω ιστορικών αναγκών και γεγονότων²⁶. Αποτέλεσμα ήταν η εκ νέου επικύρωση του

²² Στο συμπέρασμα αυτό μπορεί να καταλήξει κάποιος αν αναλογιστεί τον τρόπο με τον οποίο εκφράσανε οι Κύπριοι την ευχαριστία, την ευγνωμοσύνη τους προ τον αυτοκράτορα Ζήνωνα, χαρίζοντας του ό,τι πιο πολύτιμο διέθετε η Εκκλησία της Κύπρου (το ιερό λείψανο του απόστολου Βαρνάβα με το χειρόγραφο επί στήθους του ευαγγέλιο). Ο δε αυτοκράτορας, ανταποδίδοντας, σύμφωνα με την παράδοση, χάρισε τα γνωστά προνόμια. Βλέπε προηγούμενη παραπομπή.

²³ Τζωρτζάτος, ο.π., σ. 8.

²⁴ Χρυσός, ο.π., σ. 5 - 6.

²⁵ Στο ίδιο.

²⁶ Κατά τον έβδομο αιώνα (649) η Κύπρος άρχισε να δέχεται συνεχείς επιδρομές από τους Άραβες. Περί το 690 οι Κύπριοι οδηγήθηκαν σε μετοικεσία, με επικεφαλής τον αρχιεπίσκοπο Ιωάννη, εις τον Ελλήσποντο (κοντά στη Κύζικο), σε μια πόλη που πήρε το όνομα Ιουστινιανούπολις από το όνομα του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Β'. Ο αυτοκράτορας αναγνώρισε

αυτοκέφαλο της εκκλησίας της Κύπρου σε επίπεδο Οικουμενικής Συνόδου (ΛΘ' Κανόνας της Πενθέκτης εν Τρούλλω Οικουμενικής Συνόδου, 691/2) για δεύτερη φορά²⁷. Πολύ σημαντικά στοιχεία του ΛΘ' κανόνα, για σκοπούς της παρούσας έρευνας, είναι τα ακόλουθα:

1. Ο πρώτος των επισκόπων της εκκλησίας της Κύπρου αναφέρεται απλά ως *ἐπίσκοπος τῆς Κυπρίων νήσου*. Λίγα χρόνια πριν, στα πρακτικά της Στ' Οικουμενικής Συνόδου (680), έφερε τον τίτλο του *ἀγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου*²⁸. Το εύλογο ερώτημα που προκύπτει είναι κατά πόσον η ονομασία *ἐπίσκοπος*, αντί *αρχιεπίσκοπος*, σήμαινε τον υποβιβασμό του επισκόπου Κύπρου με οποιοδήποτε τρόπο, με επιπτώσεις και στο αυτοκέφαλο της εκκλησίας της οποίας ηγείται. Στο ερώτημα αυτό μάλλον αρνητική απάντηση θα πρέπει να δοθεί, αφού αυτός αναφέρεται ρητά ως *Πρόεδρος τῆς Κυπρίων νήσου* που διατηρεί όλα τα προνόμια του *κατά τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν* και σύμφωνα με τα *ἐν ἐκάστη ἐκκλησίᾳ ἔθῃ*.
2. Διασφαλίστηκαν τα προνόμια του επισκόπου της Κύπρου που *χρείας καλούσης* επεκτάθηκαν, για τον ίδιο σκοπό, και στην εμπερίστατη έδρα του. Έτσι, του

στον προσφυγοποιημένο αρχιεπίσκοπο, που τελούσε υπό την προστασία του, όλα τα αρχαία προνόμια που απολάμβανε ο θρόνος της Κύπρου και στη συντρέχουσα, τη νέα έδρα του. Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος ήλθε στη συνέχεια (691/2) να επικυρώσει και εκκλησιαστικά αυτά τα προνόμια.

²⁷ Joannou Pericles-Pierre, *Discipline Generale Antique (II-IX S)*, Fonti Fascicolo IX, Roma 1962, σ.173 -174, Ράλλης και Ποτλής, ο.π., τ. Β', σ. 395. Εδώ παραθέτουμε το κείμενο της κριτικής έκδοσης του Joannou Pericles-Pierre, που έχει ως ακολούθως:

Περὶ τοῦ ἐπισκόπου τῆς Κυπρίων νήσου

*Τοῦ ἀδελφοῦ καὶ συλλειτουργοῦ ἡμῶν Ἰωάννου, τοῦ τῆς Κυπρίων νήσου προέδρου, ἅμα τῷ οἰκείῳ λαῷ, ἐπὶ τὴν Ἑλλησπόντιον ἐπαρχίαν, διὰ τὴν βαρβαρικὰς ἐφόδους, διὰ τὴν ἐθνικὴν ἐλευθερωθῆναι δουλείας καὶ καθαρῶς τοῖς σκήπτροις τοῦ χριστιανικωτάτου κράτους ὑποταγῆναι, τῆς εἰρημένης μεταστάτης νήσου, προνοία τοῦ φιλανθρώπου Θεοῦ καὶ μόχθῳ τοῦ φιλοχρίστου καὶ εὐσεβοῦς ἡμῶν βασιλέως, **συνορῶμεν, ὥστε ἀκαινοτόμητα διαφυλαχθῆναι τὰ παρὰ τῶν ἐν Ἐφέσῳ τὸ πρότερον συνελθόντων θεοφόρων πατέρων τῷ θρόνῳ τοῦ προγεγραμμένου ἀνδρός παρασχεθέντα προνόμια, ὥστε τὴν νέαν Ἰουστινιανούπολιν τὸ δίκαιον ἔχειν τῆς Κωνσταντινέων πόλεως, καὶ τὸν ἐπ' αὐτῇ καθιστάμενον θεοφιλέστατον ἐπίσκοπον πάντων προεδρεύειν· τῶν τῆς Ἑλλησποντίων ἐπαρχίας, καὶ ὑπὸ τῶν οἰκείων ἐπισκόπων χειροτονεῖσθαι, κατὰ τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν· τὰ γὰρ ἐν ἐκάστη ἐκκλησίᾳ ἔθῃ καὶ οἱ θεοφόροι ἡμῶν πατέρες παραφυλάττεσθαι διεγνώκασιν· τοῦ τῆς Κυζικηνῶν πόλεως ἐπισκόπου ὑποκειμένου τῷ προέδρῳ τῆς εἰρημένης Ἰουστινιανουπόλεως, μιμήσει τῶν λοιπῶν ἀπάντων ἐπισκόπων τῶν ὑπὸ τὸν λεχθέντα θεοφιλέστατον πρόεδρον Ἰωάννην, ὑφ' οὗ χρείας καλούσης, καὶ ὁ τῆς αὐτῆς Κυζικηνῶν πόλεως ἐπίσκοπος χειροτονηθήσεται.** Τα ἔντονα γράμματα εἶναι δικὰ μας.*

²⁸ Mansi J. D. *Sancrorum Conciliorum nova et amplissima collection*, XI, σ. 688.

αναγνωρίστηκε *τό δίκαιο τῆς Κωνσταντιέων πόλεως* και του απονεμήθηκε ο νεοφανής τίτλος του *Νέας Ίουστινιανουπόλεως*, με τον οποίο υπέγραψε και τα πρακτικά της Συνόδου. Ως κανονική ακολουθία όλων αυτών, με κύριο μέλημα την προστασία και λειτουργία του αυτοκέφαλου, ο *επίσκοπος Κύπρου*: α) Ως Νέας Ίουστινιανουπόλεως προεδρεύει όλων στην επαρχία του Ελλήσποντου, που είναι εμπερίστατα τα όρια της επισκοπής του, β) Κατά τη συνήθεια χειροτονείται *ὑπό τῶν οἰκείων ἐπισκόπων* και όχι οποιαδήποτε εξωκλιματική αρχή, γ) Έχει υπό τη δικαιοδοσία του όχι μόνο τους Κύπριους, αλλά και όλους τους επισκόπους του κλίματος Ίουστινιανουπόλεως και κατά κανονική ακολουθία, όταν παραστεί ανάγκη, ο *επίσκοπος της πόλεως των Κυζικηνών* θα χειροτονηθεί *μιμήσει τῶν λοιπῶν ἀπάντων* από τον Κύπρου, ως προεδρεύοντα της Ίουστινιανουπόλεως.

3. Τόσο ο νέος τίτλος *Ίουστινιανουπόλεως*, όσο και το *δίκαιον τῆς Κωνσταντιέων πόλεως* (κριτική έκδοση του κειμένου) ή *Κωνσταντινουπόλεως* (σύμφωνα με το κείμενο των Ράλλη και Ποτλή)²⁹, δεν επέφεραν καμία απολύτως αλλαγή στο αυτοκέφαλο της Κύπρου. Σκοπός τους, άλλωστε, ήταν ακριβώς το *ἀκαινοτόμητα διαφυλαχθῆναι τὰ παρά τῶν ἐν Ἐφέσῳ ... τῷ θρόνῳ (του Ἰωάννου) ... παρασχεθέντα προνόμια* και όχι να επιφέρουν οποιοσδήποτε καινοτομίες στον τομέα αυτό. Άλλωστε, μετά τη λήξη της μετοικεσίας των Κυπρίων και τον επαναπατρισμό τους³⁰ ίσχυσε η προ της μετοικεσίας κανονική τάξη και τα δίκαια του Κύπρου περιορίστηκαν εντός των ορίων της τοπικής εκκλησίας³¹.

²⁹ Ράλλης και Ποτλή, ο.π., σ. 395. Για κριτική έκδοση του κειμένου βλέπε Pericles-Pierre, ο.π., σ. 173-174. Στην έκδοση αυτή γίνεται αναφορά περί της *Κωνσταντιέων πόλεως*, δηλαδή της Κωνσταντίας – Σαλαμίνας της Κύπρου, που πρέπει να θεωρείται και το ορθότερο, αφού η απόφαση γίνεται προς διασφάλιση των δικαίων του *ἐπισκόπου τῆς Κυπρίων νήσου*.

³⁰ Για το πιθανό έτος επαναπατρισμού των Κυπρίων, βλέπε Alexander Beihammer, «Audiatur et altera pars, Η Βυζαντινο-αραβική συγκυριαρχία στην Κύπρο υπό το πρίσμα των αραβικών πηγών», ΚΣ, τ. ΞΔ' - ΞΕ 2000-2001, Λευκωσία 2003, σ. 157-176. Ο συγγραφέας αποδέχεται το έτος 706, σ. 159.

³¹ Mansi, ο.π., XI, σ.989 και XII, σ. 994. Άξιο υπογραμμίσσεως εδώ είναι το γεγονός ότι ενώ ο Κύπρου υπογράφει τα πρακτικά της Συνόδου (691/2) ως *Ἰωάννης ἀνάξιος ἐπίσκοπος Νέας Ίουστινιανουπόλεως* (και όχι το λανθασμένο *Νέας Ίουστινιανής*, που επικράτησε επί Οθωμανοκρατίας), λίγα χρόνια αργότερα, στην έβδομη Οικουμενική Σύνοδο (787), υπογράφει απλώς ως *Κωνσταντίνος ἐπίσκοπος Κωνσταντίας τῆς Κυπρίων νήσου*, χωρίς την προσθήκη Νέας Ίουστινιανουπόλεως. Αυτά τα γεγονότα, οι πλέον επίσημες πράξεις που μπορούν να υπάρξουν εξ επόψεως κανονικού δικαίου, δείχνουν ξεκάθαρα ότι ο πιο πάνω τίτλος και τα δίκαια ήταν εμπερίστατα, με στόχο τη διασφάλιση του αυτοκέφαλου και των δικαίων του

4. Τέλος, για σκοπούς της έρευνας αυτής, είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι ο αρχιεπίσκοπος Κύπρου είναι μαζί με το λαό του στη δύσκολη αυτή ιστορική κατάσταση. Εδώ, ο ποιμαντικός ρόλος, η πνευματική ηγεσία του αυτοκέφαλου αρχιεπισκόπου αρχίζει να ξεφεύγει από τα θρησκευτικά πλαίσια. Άξιο τονισμού τυγχάνει και το γεγονός ότι η όλη διαδικασία της μετοικεσίας των Κυπρίων, υπό την ηγεσία του Κύπρου, ήταν οργανωμένη από την πολιτεία, τον αυτοκράτορα. Με τον τρόπο αυτό, ο αρχιεπίσκοπος Κύπρου αναλάμβανε στη συγκεκριμένη περίπτωση και την πολιτική τύχη, τρόπον τινά, του λαού του σε μια δύσκολη στιγμή, όπως έγινε και αργότερα με την αποστολή του αγίου Δημητριανού προς απελευθέρωση των Κυπρίων που αιχμαλωτίστηκαν από τους Άραβες³². Ο Robert Browning, που τοποθετεί τα γεγονότα στο 910 μ.Χ., θα πει ότι είναι δυνατόν η αποστολή του αγίου Δημητριανού *να ενετάσσετο στα πλαίσια των διακρατικών διαπραγματεύσεων, ο δε ρόλος του επισκόπου να ήταν ταυτόσημος προς εκείνο που διεδραμάτισαν οι Φαγγουμείς (=εκπρόσωποι των Κυπρίων στο σύνολό των) έναν αιώνα και ένα τέταρτο προγενεστέρως*³³. Έχει εκφραστεί η άποψη ότι την περίοδο της λεγόμενης βυζαντινοαραβικής συγκυριαρχίας στην Κύπρο (649 -963/4), όπου το νησί ήταν ως επί το πλείστον αποστρατικοποιημένο³⁴ και οι κάτοικοι *αφέθηκαν να διοικούν τις δικές τους*

προσφυγοποιημένου αρχιεπισκόπου, και έπαψαν να υφίστανται με τη λήξη της ιστορικής ανάγκης και την επάνοδο στο νησί.

³² Αυτό το περιστατικό της αποστολής του αγίου Δημητριανού (επισκόπου Χύτρων) εμφανίζει τον εθναρχικό ρόλο της Εκκλησίας της Κύπρου. Άξιο παρατηρήσεως είναι ότι η αποστολή έγινε σε συνεργασία με τις πολιτικές αρχές της Κωνσταντινούπολης, που έστειλε παράλληλα τη δική της διπλωματική αντιπροσωπεία. Ο άγιος Δημητριανός πέτυχε στην αποστολή του και, κατά το *Βίον* του, εδείχθη «άρχηγός παντί τῷ λαῷ», δηλαδή, αυτό το οποίο στην Οθωμανοκρατία θα ονομάζεται εθναρχής. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι η τοπική εκκλησία αναλαμβάνει και της αναγνωρίζονται, από την πολιτεία, ρόλοι που δεν είναι κυρίως εκκλησιαστικοί, αλλά σχετίζονται με πολιτικές υποθέσεις. Για το βίο του αγίου Δημητριανού βλέπε Henri Gregoire, «Saint Demetrianos, évêque de Chytri (île de Chypre)», *BZ*, vol. XVI (1907), σ. 217 - 237. Μετάφραση από Κώστα Κύρρη και δημοσίευση από Πέτρο Στυλιανού στο έργο *Ο άγιος Δημητριανός Κυθρέας*, Λευκωσία 1973, σ. 41 - 50. Στο έργο αυτό υπάρχει και μελέτη του R. J. H. Jenkins για την «Αποστολή του αγίου Δημητριανού της Κύπρου εις Βαγδάτην», σ. 51 - 56, όπως και άλλες σχετικές εργασίες και βιβλιογραφία.

³³ Robert Browning, «Η Κύπρος και οι Άραβες (Ζ' - Η' Αι.)», *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ', Λευκωσία 2005, σ. 235 - 291, σ. 276, και 272 όπου ο ορισμός για τους Φαγγουμείς. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

³⁴ Beihammer, ο.π., σ. 158,160

εσωτερικές υποθέσεις³⁵, ο εκάστοτε **αρχιεπίσκοπος ασκούσε κοσμική εξουσία** που αποτελούσε φυσική απόρροια των προνομίων που είχε παραχωρήσει στην Εκκλησία της Κύπρου ο αυτοκράτωρ Ζήνων ... Η κατάλυση των βυζαντινών αρχών τον 7^ο αι. και η ουδετεροποίηση της Κύπρου είχαν ως επακόλουθο να καταστεί **η Εκκλησία ο μοναδικός φορέας της αυτοκρατορικής εξουσίας στην Κύπρο ... Οι κληρικοί είχαν το πλεονέκτημα να εκπροσωπούν τη βυζαντινή νομιμότητα**³⁶. Όπως σημειώνεται στη σύγχρονη έρευνα, την περίοδο της συγκυριαρχίας Αράβων και Βυζαντινών, παρά τις μερικές ζημιές ή καταστροφές που υπέστησαν πολλοί ναοί, η Εκκλησία *ως θεσμός παρέμεινε άθικτη, η ιεραρχία παρέμεινε ενεργός και η εκκλησιαστική ζωή δεν διεκόπη ούτε υπέστη παρενόχληση*, ενώ παράλληλα η Εκκλησία υπήρξε η μόνη αποτελεσματική εξουσία ακόμα και στις πόλεις³⁷. Η δε εμπλοκή της Εκκλησίας στα πολιτικά – κοσμικά δρώμενα ήταν καθοριστική, αφού στην πράξη το πλείστον μέρος της διοικήσεως, συμπεριλαμβανομένης της διοικήσεως της δικαιοσύνης, διεξήγετο από την Εκκλησία η οποία ήταν η μόνη οργάνωση που εκάλυπτε όλη τη νήσο και οι επίσκοποι *διέθεταν τη μόνη δικαστική οργάνωση για την επίλυση διαφορών*³⁸. Αυτή ακριβώς η εμπλοκή της Εκκλησίας και σε κοσμικές – πολιτικές υποθέσεις λόγω των ιστορικών περιστάσεων, αποτελεί έκφραση εθναρχικής (θρησκευτικοπολιτικής) δραστηριότητας³⁹.

³⁵ Browning, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, Αθήνα 1992, μετάφραση Νικ. Κονομή, σ. 77, τίτλος πρωτοτύπου *The Byzantine Empire*, London 1980.

³⁶ Ανδρέας Δικηγόροπουλος, «Η Κύπρος από το 642 ως το 965», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Α' - ΙΣΤ', τ. Η', Αθήνα 1979, σ. 354-361, σ. 358-359. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

³⁷ Browning, «Η Κύπρος και οι Άραβες», σ. 260, 272. Παρόμοια άποψη εκφράζει και ο Beihammer, ο.π., σ. 160, ο οποίος σημειώνει: *παρατηρούμε την ύπαρξη μιας αδιάτάρακτης εκκλησιαστικής ζωής στην Κύπρο (ακέραιη εκκλησιαστική οργάνωση, ανέγερση εκκλησιών, τοπικές σύνοδοι, συμμετοχή Κυπρίων επισκόπων στις οικουμενικές συνόδους, συγγραφική δράση κτλ.)*.

³⁸ Browning, ο.π., σ. 282, 284. Σχετικά με το ίδιο θέμα, ο Χοτζάκογλου παρατηρεί πως λίγο πριν τη βασιλεία του Ηράκλειου *παράλληλα με τους ιλλούστριους (επιφανείς αξιωματούχους) αποκτούν και οι τοπικοί επίσκοποι διοικητικά και δικαστικά καθήκοντα εντός των επαρχιών τους, γεγονός που αντικατοπτρίζεται στην πληθώρα επισκοπικών μολυβδοβούλλων ήδη στον έβδομο αιώνα*. Χαράλαμπος Χοτζάκογλου, «Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο», *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ', Λευκωσία 2005, σ. 465 – 787, σ. 749.

³⁹ Αναφέρουμε, σχετικά με το θέμα αυτό τη χαρακτηριστική θέση που διατυπώνει ο Browning, ο.π., σ. 287: *Γενικά ο διακεκριμένος ρόλος της Εκκλησίας στην Κυπριακή κοινωνία κατά την περίοδο αυτή ενίσχυε την ψυχολογική ταύτιση του Κυπριακού λαού με τους ομόδοξους του μέσα στα όρια της Αυτοκρατορίας και ενέτεινε την ασυμφωνία ανάμεσα στην πολιτική του θέση και την*

Για να επανέλθουμε όμως, στο θέμα του αυτοκέφαλου, εκτός από τις πλέον επίσημες και έγκυρες αποφάσεις, εξ επόψεως κανονικού δικαίου, των δύο Οικουμενικών Συνόδων, σημαντικές πληροφορίες αντλούμε: α) Από τα διάφορα *Notitiae Episcopatum* (*Εκθέσεις* ή *Εκκλησιαστικά Τακτικά*), β) Διάφορους βυζαντινούς συγγραφείς, και γ) Υλικό που σχετίζεται με την εκλογή επισκόπων και ιδιαίτερα των πρώτων, των οποίων η εκλογή είναι δείκτης της διοικητικής κατάστασης μιας εκκλησίας (πατριαρχείο, αυτοκέφαλη εκκλησία, ημιαυτόνομη εκκλησία, εκκλησία που υπάγεται σε άλλο θρόνο).

Όσον αφορά στα *Notitiae Episcopatum*, η εκκλησία της Κύπρου παρουσιάζεται, ως επί το πλείστον, ως αυτοκέφαλη επαρχία⁴⁰ ή αρχιεπισκοπή⁴¹ που δεν τελεί υπό άλλο θρόνο και μάλιστα καταλαμβάνει την τιμητική πρώτη θέση μετά τα πέντε Πρεσβυγενή Πατριαρχεία⁴². Μόνο σε ένα *Τακτικό*, εξ όσων

αυτοσυνείδησή του. Πρόκειται για μια θέση που παρουσιάζει το ρόλο της εκκλησίας όχι μόνο σε θέματα θρησκευτικού, αλλά και πολιτικού προσανατολισμού.

⁴⁰ Gustavi Parthey, ed., *Hieroclis Synecdemus, et Notitiae Graecae Episcopatum*, Berlin 1886 και επανέκδοση Amsterdam 1967, σ. 93, 1049 - 1050 και 284 - 286:

1049 *Επαρχία Κύπρου Νήσου*

1050 *Δεῖ εἶδέναι, ὅτι αὐτή αὐτοκέφαλός ἐστι, μή τελοῦσα ὑπό ἀποστολικόν θρόνον.*

Το ίδιο κείμενο εκδόθηκε και από τον H. Gezler, *Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani*, Lipsiae MDCCCXC, σ. 56. Βλέπε και Γεράσιμος Κονιδάρης, «Η θέση της Εκκλησίας της Κύπρου εις τα Εκκλησιαστικά Τακτικά ((*Notitiae Episcopatum*) από του Η' μέχρι και του ΙΒ' αιώνας (Συμβολή εις την ιστορία του Αυτοκεφάλου)», *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου*, (Λευκωσία, 14 - 19 Απριλίου 1969), τ. Β', Μεσαιωνικό Τμήμα, Λευκωσία 1972, σ. 82 - 83.

⁴¹ Κονιδάρης, ο.π., σ. 87 και του ίδιου «Η θέση της αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Κύπρου εις τα Εκκλησιαστικά Τακτικά (*Notitiae Episcopatum*) από του Η' μέχρι και του ΙΒ' αιώνας», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, έτος 1943, τ. 18, Αθήνα 1950, σ. 136 - 137. Το ίδιο Τακτικό εκδόθηκε και από τον Jean Darouzes, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, *Notitiae* 8, σ. 290:

Τάξις τῶν ὑποκειμένων μητροπόλεων τῶ ἀποστολικῶ καὶ πατριαρχικῶ θρόνῳ τῆς θεοφυλάκτου καὶ βασιλίδος Κωνσταντινουπόλεως

Πρὸ δέ τούτων κεῖνται οἱ Ἀρχιεπίσκοποι

ὁ Βουλγαρίας

ὁ Κύπρου

⁴² Darouzes, ο.π., σ. 348: *Τάξις τῶν θρόνων τῶν αὐτοκεφάλων ἀρχιεπισκόπων·*

α' Ὁ Ῥώμης, β' ὁ Κωνσταντινουπόλεως, γ' ὁ Ἀλεξανδρείας,

δ' ὁ Ἄντιοχείας, ε' ὁ Ἱεροσολύμων, στ' ὁ Κύπρου, ζ' ὁ Βουλγαρίας.

γνωρίζουμε, η εκκλησία της Κύπρου αναφέρεται ως επαρχία της οποίας ο «Μητροπολίτης» τελεί υπό τον Κωνσταντινουπόλεως⁴³.

Σε διάφορα άλλα κείμενα της Βυζαντινής Περιόδου απαντώνται διάφορες θέσεις. Έτσι, η εκκλησία της Κύπρου παρουσιάζεται ως: α) Αυτοκέφαλη, χωρίς να τελεί υπό οποιοδήποτε θρόνο, λόγω της ευρέσεως του λειψάνου του απόστολου Βαρνάβα⁴⁴ σε αυτή, β) Μητρόπολη που τελούσε υπό τον Αντιόχειας, αλλά λόγω της ευρέσεως του λειψάνου του απόστολου Βαρνάβα τελεί υπό τον Κωνσταντινουπόλεως⁴⁵, γ) Αυτοκέφαλη «εξ αρχής και άνωθεν»⁴⁶, όπως καθορίστηκε από τις Οικουμενικές Συνόδους⁴⁷, δ) Υποκείμενη αρχικά στο θρόνο της Αντιόχειας και *αυτοκέφαλον* στη συνέχεια, μετά την εύρεση του λειψάνου του απόστολου Βαρνάβα⁴⁸, και τέλος ε) Αυτοκέφαλη αλλά κατά τη διάρκεια μιας περιόδου υπόκειται στο θεσμό της προβλήσεως⁴⁹, για τον οποίο θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

⁴³ Στο ίδιο, σ. 230 και Κονιδάρης «Αι Μητροπόλεις και Αρχιεπισκοπαί του Οικουμενικού Πατριαρχείου και η Ύαξις αυτών», *Byzantinisch – Neugriechischen Jarbüchern*, n. 13, v. Α', Athens 1934, σ. 27:

<i>Μητροπολιτῶν ὑπὸ τὸν Κωνσταντινουπόλεως</i>		
<i>α. Ἐπαρχία Καππαδοκίας</i>	<i>ὁ Καισαρείας</i>	<i>8</i>
<i>β. Ἐπαρχία Ἀσίας</i>	<i>ὁ Ἐφέσου</i>	<i>9</i>
<i>γ. Ἐπαρχία Κύπρου</i>	<i>ὁ Κωνσταντίας</i>	<i>10</i>
<i>δ. Ἐπαρχία Εὐρώπης</i>	<i>ὁ Ἡρακλείας Θράκης</i>	<i>11</i>

⁴⁴ H. Delehay, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, Bruxellis 1902, σ. 746. Β. Νεράντζη – Βαρμάζη, *Σύνταγμα Βυζαντινῶν Πηγῶν Κυπριακῆς Ἱστορίας 4^{ης}-15^{ης} αἰῶνας*, Κέντρο Επιστημονικῶν Ἐρευνῶν, Λευκωσία 1996, σ. 18, 69, 131 - 132. Στην πηγή αυτή, αφού γίνεται αναφορά στα γεγονότα της εύρεσης του λειψάνου του Απόστολου Βαρνάβα, σημειώνονται και τα εξής: *ὅθεν καί προνόμιον ἔλαβον οἱ πιστοὶ μὴ ὑποκεῖσθαι ὑπὸ τινῶν ἄλλων ἐπισκόπων ταύτην τὴν νῆσον ἀλλ' ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἐπισκόπου χειροτονεῖσθαι.*

⁴⁵ MPG, τ., 107, στ.1072 Β, και Βαρμάζη, ο.π., σ. 56. Μετά τα σχετικά με την εύρεση του λειψάνου του αγίου, προστίθενται τα ακόλουθα: *ἐξ ἧς προφάσεως ἔκτοτε γέγονε μητρόπολις ἡ Κύπρος καὶ τοῦ μὴ τελεῖν ὑπὸ Ἀντιόχειαν ἀλλ' ὑπὸ Κωνσταντινούπολιν.*

⁴⁶ M Souget, «Zenon de Chypre», *Revue des Études Byzantines*, τ. 25, 1967, σ. 151 – 152: *Οὗτος ὁ ὁσιος πατὴρ ἡμῶν Ζήνων ... τὸν ἐν Ἀντιόχεια πατριαρχοῦντα διαμαχόμενον ὑφ' ἑαυτὸν ἔχειν τὴν Κύπρον καὶ χειροτονεῖν ἐν αὐτῇ, πείσας μὴ δεῖν εἶναι ὑπ' αὐτὸν ἀλλ' ἐλευθέραν καὶ ἀδούλωτον διαμένειν καθὼς ἄνωθεν καὶ ἐξ ἀρχῆς.*

⁴⁷ Ράλλης και Ποτλής, ο.π., τ. Β', σ. 204 - 205, 396 - 397, τ. Στ', σ. 257 - 259.

⁴⁸ Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, *Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, MPG, ο.π., τ. 147, σ. 200. Μετά την αναφορά των γεγονότων της ευρέσεως του λειψάνου του Απόστολου Βαρνάβα, αναφέρονται και τα ακόλουθα: *Ἐκ ταύτης τοίνυν προφάσεως καὶ Κύπριοι τὸ καταρχὰς περιγεγόνασιν αὐτοκέφαλον ἔχειν τὴν κατ' αὐτοὺς μητρόπολιν, καὶ μὴ τελεῖν ὑπὸ Ἀντιόχειαν ἧ καὶ ὑπέκειτο πρότερον.*

⁴⁹ Ράλλης και Ποτλής, ο.π., σ. 129 - 130.

Στις πιο πάνω πηγές επιβεβαιώνεται, κατά κανόνα, η αναγνώριση του αυτοκέφαλου της εκκλησίας της Κύπρου από τον πέμπτο αιώνα, έστω και αν αυτό συνδέεται, κυρίως, με την εύρεση του λειψάνου του απόστολου Βαρνάβα. Η μη συχνή αναφορά στις αποφάσεις των δύο Οικουμενικών Συνόδων ίσως να οφείλεται στο γεγονός ότι οι αποφάσεις τους θεωρούνται δεδομένες και γνωστές από όλους. Επιπλέον, μπορεί η αναφορά στα γεγονότα με τον απόστολο Βαρνάβα, που συνδέονται άμεσα με τον αυτοκράτορα Ζήνωνα, να γίνεται για να τονιστεί πως όχι μόνο η Εκκλησία, αλλά και η βυζαντινή πολιτεία ήθελαν την Κύπρο ως μια αυτοκέφαλη εκκλησία.

2. Εκλογή επισκόπων του τόπου και Αυτοκέφαλο

Ο τρόπος, η διαδικασία εκλογής των επισκόπων των επί μέρους εκκλησιών και γενικότερα τα επισκοπικά δίκαια και έθη ρυθμίζουν και εκφράζουν τη διοικητική κατάσταση και δίκαια των εκκλησιών στο ευρύτερο εκκλησιαστικό στερέωμα. Άμεση όμως είναι και η σχέση τους με θέματα προκαθεδρίας των θρόνων. Ειδικότερα, αυτό ισχύει για την εκλογή και τα δίκαια του πρώτου των επισκόπων μιας τοπικής εκκλησίας, ανεξάρτητα του τίτλου που αυτός φέρει (επίσκοπος, αρχιεπίσκοπος, μητροπολίτης ή πατριάρχης).

Δυστυχώς, οι πληροφορίες μας για την εκλογή των επισκόπων της Κύπρου και ειδικότερα των «επισκόπων του τόπου» κατά τους πρώτους τέσσερις αιώνες είναι και περιορισμένες και, οι περισσότερες, μεταγενέστερες. Προέρχονται, κυρίως, από αγιολογικά έργα και έργα βασισμένα στην τοπική παράδοση⁵⁰. Τα δεδομένα αυτά, βέβαια, δε μας επιτρέπουν να μιλούμε με ιστορική ακρίβεια αναφορικά με το υπό εξέταση θέμα κατά την περίοδο αυτή. Μπορούμε μόνο να προβούμε σε εκτιμήσεις, συνδυάζοντας τις πιο πάνω πληροφορίες με ό,τι ακολούθησε και για το οποίο έχουμε σύγχρονες και αξιόπιστες μαρτυρίες. Οι μαρτυρίες αυτές, μάλιστα, αποκτούν ιδιαίτερη σπουδαιότητα. Αναφέρονται όχι

⁵⁰ Ανώνυμου, ο.π., σ. 292-302 και *Acta Sanctorum*, Junii, t. II, Venetiis MDCCXLII, σ. 431 - 435. Αλεξάνδρου Μοναχού του Κυπρίου, ο.π., σ. 1 - 135 και *Acta Sanctorum*, ο.π., σ. 436 - 453. Delehaye, «Saints de Chypre», *Analecta Bollandiana*, vol. XXVI, Bruxelles 1907, σ. 161 - 301.

μόνο στην πρακτική και το έθος της εποχής, ως σύγχρονες των γεγονότων, αλλά και στους προγενέστερους χρόνους, δεδομένου ότι παρέχουν μαρτυρίες που παραπέμπουν σε εκλογικές διαδικασίες που γίνονται σύμφωνα με το «έθος» και την «αρχαίαν συνήθεια». Αυτό ακριβώς το γεγονός μας επιτρέπει να προβαίνουμε σε βάσιμες εκτιμήσεις.

Οι πρώτες σαφείς μαρτυρίες, για εκλογικές διαδικασίες στην Κύπρο, ξεκινούν από τον τέταρτο αιώνα και εξής. Συγκεκριμένα, ο επίσκοπος της πόλεως Ρινοκορούρων Πολύβιος (βιογράφος του αγίου Επιφάνιου) μας παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για την εκλογή του Επιφάνιου, περί το 368, μετά το θάνατο του «επισκόπου του τόπου». Οι πληροφορίες αυτές με σαφήνεια μαρτυρούν τη λειτουργία του συνοδικού θεσμού στην Κύπρο και μάλιστα κατά τρόπον που ενεργεί μια αυτοκέφαλη εκκλησία, όσον αφορά στην πλήρωση του θρόνου του πρώτου τη τάξει επισκόπου της. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες αυτές, ***ἅπαντες οἱ ἐπίσκοποι τῆς νήσου συναχθέντες***, με επικεφαλής τον επίσκοπο *Κυθρίας Πάππο* (που φαίνεται να ενεργεί ως τοποτηρητής), χειροτόνησαν τον *ἐπίσκοπο τοῦ τόπου, λέγω δὴ τῆς πόλεως Σαλαμινέων* σε διάκονο, πρεσβύτερο και τέλος επίσκοπο, *ως δυνάμενον ποιμαίνειν τὴν ποιμνὴν τοῦ Χριστοῦ*⁵¹. Από την αρθρὸν εκλογή και χειροτονία του Επιφάνιου, ἀξία υπογραμμίσεως για σκοπούς της παρούσας έρευνας είναι τα εξής: 1. Αυτή διενεργείται από όλους τους επισκόπους του τόπου και μόνο. 2. Δε σημειώθηκε υπερὸρια ανάμιξη οποιασδήποτε εξωκλιματικής εκκλησιαστικής ή πολιτικής αρχής πριν, κατά ή μετά τη διαδικασία εκλογής και χειροτονίας. Επίσης, δεν έγινε εκ μέρους των Κυπρίων επισκόπων αίτηση προς οποιαδήποτε αρχή για έγκριση εκλογής και χειροτονίας ή επικύρωση των εκκλησιαστικῶν πράξεων. Από αυτά φαίνεται με κάθε σαφήνεια το αυτοδιοίκητο, το αυτοκέφαλο της τοπικής εκκλησίας. 3. Δε σημειώθηκε συμμετοχή του λαού στην εκλογική διαδικασία. 4. Ο επίσκοπος της Σαλαμίνας ήταν όχι απλῶς ο επίσκοπος μιας πόλης, αλλά ο επίσκοπος του τόπου, δηλαδή, ο επικεφαλής της εκκλησίας της Κύπρου.

⁵¹ Πολύβιος Ρινοκορούρων, «Βίος του Αγίου Επιφάνιου», *MPG*, τ. 41, σ. 65D.

Πολύτιμες πληροφορίες, σχετικά με το αυτοκέφαλο, αποτελούν οπωσδήποτε και τα σχετικά με τη Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο. Αναφερόμαστε δε όχι μόνο στην απόφαση ή ψήφο της Συνόδου, που εκδόθηκε ως ο Η΄ Κανόνας της, αλλά και στο σχετικό υπόμνημα⁵² που υπέβαλαν οι Κύπριοι επίσκοποι. Το υπόμνημα αυτό περιέχει τη νομοκανονική, ιστορική και εθιμική αιτιολόγηση της προσφυγής των Κυπρίων στη Σύνοδο και, στη συνέχεια, την επίσημη απόφαση για το αυτοδιοίκητο της Κύπρου. Σύμφωνα με αυτό, ο επίσκοπος Ζήνων απαντώντας σε σχετικά ερωτήματα της Συνόδου κατέδειξε ότι ο Αντιοχείας *οὐδέποτε ἐπέστη οὔτε μὴν ἐχειροτόνησε ποτέ οὔτε ἐν τῇ μητροπόλει οὔτε ἐν ἑτέρα πόλει, ἀλλ' ἡ σύνοδος τῆς ἡμετέρας ἐπαρχίας συναγομένη κατὰ τοὺς κανόνας καθιστᾷ παρ' ἡμῖν μητροπολίτην.* Στο συγκεκριμένο, μάλιστα, ερώτημα ποια σύνοδος χειροτόνησε τους τρεις τελευταίους επισκόπους (Τρωίλο, Σαβίνο, Επιφάνιο), ο Ζήνων κατέδειξε ότι οι *μνημονευθέντες ἐπίσκοποι καὶ οἱ πρό αὐτῶν ὀσιώτατοι ἐπίσκοποι καὶ οἱ ἀπὸ τῶν ἀγίων ἀποστόλων, ὄντες πάντες ὀρθόδοξοι, παρὰ τῶν ἐν τῇ Κύπρῳ κατέστησαν καὶ οὐδέποτε χώραν ἔσχεν ὁ τῆς Ἀντιοχείων ἐπίσκοπος ἢ ἕτερος τις εἰς τὴν ἐπαρχίαν τὴν ἡμετέραν χειροτονίαν ποιήσασθαι.* Τα στοιχεία αυτά έπεισαν ότι το αυτοδιοίκητο της εκκλησίας της Κύπρου ήταν συνήθεια και άρα οι κατά *τὴν Κύπρον προεστῶτες* κανονικά ενεργούσαν *δί' ἑαυτῶν τὰς χειροτονίας τῶν εὐλαβεστάτων ἐπισκόπων ποιούμενοι*⁵³.

Τα σχετικά με το αυτοκέφαλο της τοπικής εκκλησίας επανέλαβε, όπως ήδη αναφέρθηκε, και η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος (691/2). Εκτός των όσων αναφέραμε προηγουμένως, θα πρέπει να τονίσουμε εδώ την ιδιαίτερη ευαισθησία που επέδειξε η Σύνοδος, κατόπιν επιθυμίας και του αυτοκράτορα⁵⁴, στο θέμα της διατήρησης και διασφάλισης του δικαιώματος της εκλογής των επισκόπων από τη διοικούσα εκκλησία της Κύπρου. Η ευαισθησία αυτή φαίνεται από το γεγονός ότι ο Κύπρου ασκεί στην εμπερίστατη έδρα του δικαιοδοσία όχι μόνο επί των επισκόπων της εκκλησίας της Κύπρου, αλλά «χρείας καλούσης» και επί αυτών

⁵² Schwartz, ed., «Ίσον Υπομνήματος Κυπρίων Επισκόπων», *ACO*, I, 1, 7, σ. 118 - 122 και Παπαδόπουλος Χρ., «Ο Αθηναϊκός Κώδιξ ...», σ. 59 - 66.

⁵³ Ράλλης και Ποτλής, ο.π., τ. Β΄, σ. 203.

⁵⁴ Βλέπε παραπομπή 27.

ακόμα των επισκόπων της Κυζίκου που τελούσαν, πριν τα γεγονότα της μετοικεσίας των Κυπρίων, υπό τη δικαιοδοσία του Κωνσταντινουπόλεως. Με αυτές τις ρυθμίσεις *ή νήσος Κύπρος ἔμεινεν αὐτοκέφαλος παντελῶς καί μηδενί θρόνῳ τῶν μεγίστων ὑποκειμένη*⁵⁵.

Μια άλλη σημαντική μαρτυρία, για το εκλογικό έθος και το αυτοκέφαλο, είναι αυτή που αναφέρεται στα της εκλογής και χειροτονίας του Κωνσταντίας Σωφρονίου (8^{ος} αιώνας;) ⁵⁶. Στη σχετική πηγή διαβάζουμε τα ακόλουθα: *Ὁ ὄσιος πατήρ ἡμῶν Σωφρόνιος μετὰ θάνατον Δαμιανοῦ, τοῦ ἀγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Κύπρου, ὑπό τοῦ **λαοῦ παντός καί τῶν ἐπισκόπων** προχειρίζεται ἀρχιεπίσκοπος τῆς ἐν Κύπρῳ ἀγιωτάτης ἐκκλησίας*⁵⁷. Είναι η πρώτη φορά, εξ όσων γνωρίζουμε, που γίνεται αναφορά για τη συμμετοχή του «λαού παντός» μαζί με τους επιχώριους επισκόπους για την εκλογή του αρχιεπισκόπου Κύπρου. Η πρακτική αυτή δεν ήταν άγνωστη στη ζωή της αρχαίας εκκλησίας. Ο Μέγας Αθανάσιος, σύμφωνα με πληροφορία του Γρηγόριου του Θεολόγου, *ψήφῳ τοῦ **λαοῦ παντός**, οὐ κατά τον ὕστερον νικήσαντα πονηρόν τύπον ... ἐπί τόν Μάρκου θρόνον ἀνάγεται* (328)⁵⁸. Ωστόσο, η προτιμητέα από το Γρηγόριο το Θεολόγο συνήθεια της συμμετοχής και μάλιστα της ψήφου του λαού παντός εγκαταλείφθηκε, όπως άλλωστε αναφέρει και ο ίδιος⁵⁹. Παρά ταύτα στην περίπτωση του Σωφρονίου φαίνεται ότι ίσχυσε το έθος που αναφέρει ο Γρηγόριος ο Θεολόγος, δηλαδή η συμμετοχή του λαού. Το έθος αυτό εξελίχθηκε τελικά σε ιδιαιτερότητα της τοπικής εκκλησίας που συναντούμε επί

⁵⁵ Parthey, ο.π., σ. 284.

⁵⁶ Κώστας Κύρρης, «Κατάλογος Ορθοδόξων Αρχιεπισκόπων Κύπρου», ΜΚΕ, τ. 2, Λευκωσία 1985, σ. 352 - 354 και τ. 13, Λευκωσία 1990, σ. 27. Ο Σωφρόνιος διετέλεσε Αρχιεπίσκοπος Κύπρου κατά τον έκτο ή, κατ' άλλους, τον όγδοο αιώνα.

⁵⁷ Βαρμάζη, ο.π., σ. 64 και ΜΡG, ο.π., τ. 117, σ. 197.

⁵⁸ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, «Εγκώμιον εις τον μέγαν Αθανάσιον», ΜΡG, τ. 35, σ. 1089.

⁵⁹ Οι ΙΒ' και ΙΓ' κανόνες της συνόδου της Λαοδικείας (4^{ος} αιώνας) όριζαν τα ακόλουθα: (ΙΒ') *τούς ἐπισκόπους κρίσει τῶν μητροπολιτῶν καί τῶν πέριξ ἐπισκόπων καθίστασθαι εἰς τήν ἐκκλησιαστικήν ἀρχήν* -και- (ΙΓ') *μή τοῖς ὄχλοις ἐπιτρέπῃν τάς ἐκλογάς ποιεῖσθαι τῶν μελλόντων καθίστασθαι εἰς ἱερατεῖον*. Ράλλης και Ποτλής, ο.π., τ. Γ', σ. 182-183. Ο Ζωναράς, στο ίδιο, σ. 182, σχολιάζοντας τον ΙΒ' κανόνα θεωρεῖ ως λόγο αποκλεισμού του λαϊκού στοιχείου στην εκλογή των επισκόπων το γεγονός ότι στους δήμους των πόλεων που διεξάγονταν οι εκλογές *στάσεις ἐντεῦθεν ἡγείροντο*.

Οθωμανοκρατίας, εποχή κατά την οποία επικράτησε, και διατηρείται μέχρι σήμερα στην Κύπρο.

Άξια υπογραμμίσεως είναι βέβαια η μη ανάμιξη οποιασδήποτε εξωκλιματικής αρχής στην εκλογή του αρχιεπισκόπου και η λειτουργία συνοδικών διαδικασιών. Τα γεγονότα αυτά δείχνουν τον τρόπο λειτουργίας του αυτοκέφαλου, ενός αυτοκέφαλου που είναι βασισμένο στο συνοδικό σύστημα. Ιδιάζουσα σπουδαιότητα, πέραν του εκκλησιαστικού έθους βέβαια, έχει και το γεγονός ότι συναντάμε από τους βυζαντινούς χρόνους τη συμμετοχή του λαού στην εκλογή του αρχιεπισκόπου. Άρα το έθος αυτό δεν πρωτοεμφανίστηκε επί Οθωμανοκρατίας, παρά το γεγονός ότι οριστικοποιήθηκε επί αυτής και όπως θα δούμε είχε την σπουδαιότητα του και για τον εθναρχικό ρόλο των ιεραρχών της Κύπρου. Θα πρέπει βέβαια να τονιστεί εδώ ότι η συμμετοχή ή όχι του λαού στα της εκλογής επισκόπων – αρχιεπισκόπων είναι άσχετη με το αυτοκέφαλο ως διοικητικό θεσμό. Όπως τονίστηκε η ουσία του αυτοκέφαλου, σύμφωνα άλλωστε και με την απόφαση της Γ΄ Οικουμενικής Συνόδου (Έφεσος 431, Η΄ Κανόνας), ήταν το δικαίωμα που είχαν οι κατά τήν Κύπρον προεστώτες δι' εαυτών τάς χειροτονίας τῶν εύλαβεσάτων έπισκόπων ποιούμενοι.

Τέλος, αναφέρουμε τα σχετικά με την πλήρωση του αρχιεπισκοπικού θρόνου από τον Ησαΐα. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, επί πατριαρχίας του Μιχαήλ Αυτωρειανού (1207-1213), επικύρωσε και αναγνώρισε με συνοδική του Πράξη⁶⁰ την κανονικότητα της εκλογής του πιο πάνω αρχιεπισκόπου από την τοπική εκκλησία. Η εκλογή αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το θέμα του

⁶⁰ Κωνσταντίνος Χατζηψάλτης, «Η Εκκλησία Κύπρου και το εν Νικαία Οικουμενικόν Πατριαρχείον αρχομένου του ΙΓ΄ αιώνας», ΚΣ, τ. ΚΗ΄, Λευκωσία 1964, σ. 141 - 144.

Έπει ... υπήρχε και ούτω πάλιν ή νήσος τοίς εκείσε άλλοις έπισκόποις μόνοις διοικουμένη και του πρώτου χηρευούσα ... συνήχθη πᾶς ό τῶν ιερωμένων κατάλογος και όσος έν μοναζούσιν αριθμός και τό έκ του λαώδους πλήθους έλλογιμότερο, πρό τούτων δέ οί έναπολειφθέντες ταῶν εκείσε άγιωτάτων έπισκόπων έπίσκοποι έπιχώριοι ... Λύδδης Ησαΐαν ... κοινή τῆ γνώμη πάντες επί τόν του μεγάλου Βαρνάβα θρόνον τούτον μετατιθέασι ... Ός και τῆ άρχιεπισκοπή ταύτη τῆς Κύπρου τοιουτοτρόπως έγκαταστάς και έπισκόπους άλλους κεχειροτόνηκε ... Όφείλει τοίνυν ό αυτός μακαριώτατος Ησαΐας ... τά τῶν άρχιεπισκόπων Κύπρου δίκαια έχειν άπαντα και προνόμια και ταίς εκείσε χηρευούσαις έπισκοπαίς έπισκόπους άλλους, εί δεήσει, έγκαθιστᾶν κατά κανονικούς ψηφίζομένους θεσμούς.

αυτοκέφαλου της εκκλησίας της Κύπρου, αφού φαίνεται να υπάρχει η ανάγκη επικύρωσης του εκλεγμένου Αρχιεπισκόπου από άλλη εκκλησιαστική αρχή, τον Οικουμενικό Θρόνο. Εκτός από την περίπτωση αυτή που εμπίπτει σε μια περίοδο όπου ισχύει ο θεσμός της προβλήσεως στην Κύπρο, όπως και αλλού, για τον οποίο θα μιλήσουμε πιο κάτω, σημαντικά είναι τα ακόλουθα: 1. Σημειώνονται συνοδικές διεργασίες στις οποίες συμμετέχουν όλοι οι επιχώριοι επίσκοποι και όχι εξωκλιματικοί ιεράρχες. 2. Συμμετέχουν όλοι οι ιερωμένοι και μοναχοί της εκκλησίας της Κύπρου⁶¹. 3. Συμμετέχουν λαϊκοί, αλλά όχι όλος ο λαός, όπως έγινε στην περίπτωση του Σωφρόνιου, αφού εδώ συμμετέχει *τό έκ τοῦ λαώδους πλήθους τό ἐλλογιμώτερο*⁶². 4. Παρά την ανάγκη επικύρωσης της εκλογής από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, αναφέρεται ρητά ότι ο νέος αρχιεπίσκοπος *τά τῶν ἀρχιεπισκόπων Κύπρου δίκαια ἔχειν ἅπαντα καί προνόμια* και *εἰ δεήσει* μπορεί να εγκαταστήσει και άλλους επισκόπους, εκτός των όσων έχει ήδη χειροτονήσει, χωρίς καμία εξωτερική παρέμβαση. 5. Οι Κύπριοι, παρά το γεγονός ότι ζήτησαν επικύρωση της εκλογής του αρχιεπισκόπου τους, προχώρησαν από μόνοι τους σε αυτή, όπως και στη χειροτονία, στα πλαίσια της ενάσκησης των εκκλησιαστικών δικαίων τους.

Από τα όσα έχουμε παρουσιάσει, γίνεται σαφές ότι κατά τη διάρκεια της Βυζαντινής Περιόδου στην Κύπρο (4^{ος} – 12^{ος} αιώνας), αλλά και κατά τις αρχές της Λατινοκρατίας (1191-1570/1), οι Κύπριοι, σύμφωνα με τους κανόνες των Πατέρων και τη συνήθεια, απολάμβαναν του αυτοκέφαλού τους, αφού «δι εαυτών» ποιούσαν τις χειροτονίες των επισκόπων τους. Φάνηκε, επίσης, ότι η εκλογή των προκαθημένων της τοπικής εκκλησίας, στα πλαίσια πάντα του αυτοκέφαλου, μπορούσε να γίνεται με ένα από τους πιο κάτω τρόπους:

- Με μόνη τη συμμετοχή των επιχώριων επισκόπων (περίπτωση Επιφάνιου).

⁶¹ Είναι, εξ όσων γνωρίζουμε, η πρώτη φορά που συναντούμε αυτή την πληροφορία για συμμετοχή του κλήρου και των μοναζόντων όλης της Κύπρου στη διαδικασία εκλογής αρχιεπισκόπου.

⁶² Θα ήταν πολύ ενδιαφέρον αν γνωρίζαμε ποιοι ήταν αυτοί οι *ἐλλογιμώτεροι*, αλλά, δυστυχώς, δε μας παρέχεται καμιά σχετική πληροφορία.

- Με τη συμμετοχή των επιχώριων επισκόπων και του «λαού παντός» (περίπτωση Σωφρονίου).
- Με τη συμμετοχή των επιχώριων επισκόπων, των ιερωμένων και μοναχών, αλλά και μερίδας λαϊκών, «τους ελλογιμώτερους» (περίπτωση Ησαΐα).
- Σύμφωνα με το θεσμό της προβλήσεως, που εξετάζουμε αμέσως πιο κάτω.

3. Ο θεσμός της «προβλήσεως»

Ο θεσμός της προβλήσεως ήταν η εκ μέρους του βυζαντινού αυτοκράτορα επιλογή του πιο κατάλληλου, κατά την άποψή του, υποψήφιου για την πλήρωση ενός χηρεύοντος ή κενωθέντος θρόνου. Ο θεσμός αυτός υπήρχε στο Βυζάντιο από τον έκτο κιόλας αιώνα, δηλαδή μετά τον *τελειωτικό θρίαμβο του Χριστιανισμού*⁶³. Στη λειτουργία του δεν είχε πάρει, κατά κύριο λόγο, τη μορφή ενός θεσμού προσβολής των διοικητικών θεσμών της εκκλησίας, παρά το γεγονός ότι κατά την περίοδο της εικονομαχίας (726-843) σημειώθηκαν αυθαιρεσίες εκ μέρους αυτοκρατόρων. Σύμφωνα με μελετητές του θεσμού, αυτός μπορεί να εξηγηθεί με βάση την αρχή της *συναλληλίας (consonantia)*⁶⁴. Έτσι, ο μεν αυτοκράτορας πρόβαλλε τον εκλεκτό του ως φορέας της πολιτικής εξουσίας, ο δε Οικουμενικός Πατριάρχης ενεργούσε τη στέψη του αυτοκράτορα (σίγουρα από την εποχή του Λέοντα Α', 457) ως φορέας της θρησκευτικής εξουσίας. Στο πλαίσιο αυτής της πρακτικής, η πράξη του ενός (Αυτοκράτορα) ή του άλλου (Πατριάρχη) δε μπορούσε να εκληφθεί ως καισαροπαπισμός⁶⁵ ή

⁶³ Browning, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σ. 19.

⁶⁴ Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία Β', από την Εικονομαχία μέχρι την Μεταρρύθμιση*, Αθήνα 1994, σ. 188 -189 και *Βυζάντιο: Βίος – Θεσμοί – Κοινωνία - Τέχνη*, Αθήνα 1985, σ. 116 - 119.

⁶⁵ Τα σχετικά με το θεσμό αυτό μας περιγράφει με λεπτομέρεια ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Συμεών. Βλέπε *MPG*, τ. 155, σ. 441 Α - C και Συμεών, Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, *Τα Άπαντα*, εκδ. Β. Ρηγόπουλου, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 192.

Μετά δέ γε τό μήνυμα καί ἕτερον τι γίνεται πρό τῆς χειροτονίας ἢ τοῦ ενθρονισμοῦ, ὁ καλεῖται πρόβλησις. Τοῦτο δέ ἐστίν ὁμολογία τοῦ βασιλέως διά στόματος οἰκείου καί τιμῆ πρός τήν Ἐκκλησίαν, ὡς στέργει τόν ἐκλεγέντα παρ' αὐτῆς, καί ἐψηφισμένον, τήν Ἐκκλησίαν ποιμαίνειν καταδεξάμενον· καί ἐν τῇ ἀγίᾳ Τριάδι τῇ δωρησαμένη τούτῳ τήν βασιλείαν, ἔχει καί αὐτός αὐτόν ἀρχιεπίσκοπον Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ῥώμης καί οἰκουμενικόν πατριάρχην. Οὐ μὴν ἐνεργεῖ αὐτόν αὐτός, οὐδέ δίδωσιν τούτῳ τι, ἀλλά συμφωνεῖ καί ἐπακολουθεῖ τῷ ἔργῳ. Καί δῆλον οὐ δίδωσιν, ἀλλά λαμβάνει μᾶλλον, καί ὡς ὑπηρετῆς τῶν τῆς Ἐκκλησίας

παποκαισαρισμός, αντίστοιχα. Οι καλές σχέσεις εκκλησίας και πολιτείας αποτελούσαν, εκτός των άλλων, και μια κοινωνική αναγκαιότητα για τη βυζαντινή αυτοκρατορία. Όπως ορθά σημειώσε ο Michael Angold⁶⁶, δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι αναφερόμαστε σε μια πολιτεία, όπου Εκκλησία και κοινωνία ήταν ασεχώριστες ή, όπως σημειώνει άλλος ερευνητής, στο Βυζάντιο η Χριστιανική Εκκλησία αυτομάτως κυριαρχεί στην πολιτική και κοινωνική ζωή, στη ζωή των γραμμάτων και των τεχνών τόσο πολύ, όσο στην πέρα για πέρα θρησκευτική ζωή της χώρας ... η Βυζαντινή Εκκλησία ήταν ζωντανή δύναμη, ηθική δύναμη πρώτης τάξης ... Τίποτε δεν μπορεί να είναι περισσότερο επιπόλαιο παρά η μομφή του καισαροπαπισμού, η οποία κατά καιρούς της αποδόθηκε⁶⁷.

Ο θεσμός της πρόβλησης, εξ όσων γνωρίζουμε, εμφανίστηκε και στην Κύπρο από το δέκατο αιώνα και συνεχίστηκε μέχρι το δέκατο τρίτο. Για να αντιληφθούμε τους λόγους που συντέλεσαν στην εφαρμογή της πρακτικής αυτής και στην Κύπρο, θα πρέπει, εκτός των άλλων λόγων που ίσως υπήρχαν, να λάβουμε υπόψη τα ιστορικά δεδομένα της εποχής σε γενικότερο επίπεδο (κατάσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας), αλλά και τα τοπικά δεδομένα (ιστορική κατάσταση της Κύπρου). Όσον αφορά στο Βυζάντιο, βρισκόμαστε σε μια περίοδο όπου η αυτοκρατορία, χάνοντας την παλαιά της ισχύ, συμβιώνει με τους πολλούς της γείτονες σε ένα περιβάλλον όπου η ισορροπία δυνάμεων άλλαζε συνεχώς. Ιδιαίτερα κατά τους ενδέκατο και δωδέκατο αιώνα, το Βυζάντιο

έστιν, ὅτι τὴν ἱεράν ῥάβδον αὐτῷ τῷ ὑποψηφίῳ ἐγχειρίσας οἰκεία χειρὶ, προσέρχεται καὶ ὑποκλίνει τούτῳ τὴν κεφαλὴν· καὶ ἀποκαλύπτων αὐτῆν, ὡς ἔθος, εὐλογίαν δέχεται, καὶ ἀσπάζεται τὴν τοῦ ὑποψηφίου χεῖρα. Φανερώτερον δέ, ὅτι οὐ δίδωσιν αὐτός τι, ἀλλὰ τοῦτο ποιῶν τὰ τῆς Ἐκκλησίας στέργει τε καὶ βεβαιοῖ, ὅτι καὶ ὄντος ἀρχιερέως, τοῦ υποψηφίου καὶ πατριάρχου, καὶ μηδενός εἰς χειροτονίαν ἀρχιερατικοῦ χρεῖαν ἔχοντος, τοῦτο γίνεται. Καὶ ἔτι τοῦτο διὰ τὸ τιμᾶν ἔστι τὸν βασιλέα τὴν Ἐκκλησίαν, οὐκ ἄρχειν.

⁶⁶ Michael Angold, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 – 1204. Μια Πολιτική Ιστορία*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα ²1997, σ. 83.

⁶⁷ Henry Grégoire, «Η Βυζαντινή Εκκλησία», *Βυζάντιο, Εισαγωγή στο Βυζαντινό Πολιτισμό*, Αθήνα 1988, σ. 147-209, σ. 147-148, μετάφραση Δ. Σακκά, πρωτότυπο Norman Baynes – L. B. Moss, *Byzantium, An Introduction to East Roman Civilization*, Oxford ²1961. Για το ίδιο θέμα ο Browning, ο.π., σ. 17 σημειώνει τα ακόλουθα: *Όχι μόνο ήταν ο Χριστιανισμός η θρησκεία του κράτους και της πολύ μεγάλης πλειοψηφίας των πολιτών, αλλά χριστιανικοί τρόποι σκέψης, χριστιανικά ιδεώδη και χριστιανικά σχήματα λόγου δέσποζαν στην πολιτική, πνευματική και καλλιτεχνική ζωή ολόκληρης της κοινωνίας και προσδιόριζαν την ιδιαίτερη ποιότητά της.*

βρέθηκε αντιμέτωπο με δύο ισχυρές δυνάμεις της εποχής. Πρόκειται για τους Οθωμανούς στην Ανατολή και τους Λατίνους στη Δύση⁶⁸. Με βάση αυτά τα δεδομένα, η πολιτεία ήθελε σίγουρα ένα ισχυρό Οικουμενικό Πατριαρχείο χωρίς εσωτερικά προβλήματα, έριδες και ρίξεις με την πολιτεία. Μια τέτοια κατάσταση θα μπορούσε να εξασφαλίσει την ενότητα, όσο ήταν δυνατό, όλων των ορθόδοξων εκκλησιών, με θετικές επιπτώσεις και σε πολιτικό επίπεδο. Η ενότητα και άρα η αλληλεγγύη των ορθόδοξων λαών έναντι οποιουδήποτε κινδύνου και εχθρού της αυτοκρατορίας, κάτω από την καθοδήγηση του θρόνου της Κωνσταντινούπολης, ήταν σίγουρα κάτι περισσότερο από αναγκαία την εποχή αυτή. Αυτό, από πλευράς πολιτικής θεώρησης των πραγμάτων, θα μπορούσε να επιτευχθεί με την αναγκαία πολιτική εποπτεία υπό τη μορφή μιας αгаστικής συνεργασίας. Για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο, η πολιτεία θα έπρεπε να έχει με κάποιο τρόπο ένα λόγο και ρόλο στα εκκλησιαστικά πράγματα. Αυτός ο ρόλος εκφραζόταν, εκτός των άλλων, και με το θεσμό της πρόβλησης των αρχηγών των ορθόδοξων αυτοκέφαλων εκκλησιών (όπως των αρχιεπισκοπών Αχρίδας και Κύπρου), σε συνεργασία βέβαια και με τον οικουμενικό θρόνο. Μια τέτοια κρατική και εκκλησιαστική πολιτική σίγουρα ικανοποιούσε και τον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη, αφού βοηθούσε ή και ενδυνάμωνε τη θέση και το ρόλο τους σε ολόκληρο τον ορθόδοξο κόσμο. Όπως παρατηρεί η Ελένη Αρβελέρ *η βυζαντινή ιστορία παρουσιάζει την απόδειξη ότι μόνον η άψογη συνεργασία του κράτους με την Εκκλησία μπορούσε να διασφαλίσει την καλή λειτουργία των θεσμών και την κοινωνική σύμπνοια στην οποία βασιζόταν η επιβίωση της Αυτοκρατορίας. Συγχρόνως υπήκοοι του αυτοκράτορα και ποιόνιο του πατριάρχη, πολιτικά Ρωμαίοι και θρησκευτικά χριστιανοί – αυτοί οι δύο εναλλάξιμοι όροι συνιστούν τη βάση της ταυτότητας του Βυζαντινού πολίτη -, οι κάτοικοι του*

⁶⁸ Angold, ο.π., σ. 36.

*Βυζαντίου πειθαρχούν στη χριστιανική πίστη, στο ρωμαϊκό νόμο και στο βασιλέα*⁶⁹

Όσον αφορά στην Κύπρο, οι ούτως ή άλλως στενές σχέσεις με το κέντρο ολόκληρου του ορθόδοξου κόσμου ενισχύθηκαν ακόμα περισσότερο κατά και μετά τη λήξη (965) των αραβικών επιδρομών. Σε δύσκολες περιόδους για το νησί και την εκκλησία, όπως κατά τη μετοικεσία των Κυπρίων στον Ελλήσποντο, είναι η βυζαντινή πολιτεία και εκκλησία που προστάτησαν και διασφάλισαν το λαό και τα δίκαια της τοπικής εκκλησίας. Η ανάπτυξη, λοιπόν, κάποιου είδους προστατευτικής εποπτείας, ελέγχου ή λόγου στα τεκταινόμενα της εκκλησίας της Κύπρου, χωρίς αυτό να συνεπάγεται κατ' ανάγκην και την κατάργηση της αυτοτέλειάς της⁷⁰, ήταν η συνέπεια της νέας ιστορικής, πολιτικής και εκκλησιαστικής κατάστασης που διαμορφώθηκε κατά τους χρόνους αυτούς. Πιστεύουμε, λοιπόν, ότι δεν είναι καθόλου τυχαίο που μάλλον δεν ίσχυσε ο θεσμός της πρόβλησης στην Κύπρο σε περιόδους πολιτικής ισχύος και επικράτησης του Βυζαντίου και ξεκίνησε σε δύσκολες πολιτικά περιόδους για τους βυζαντινούς και τον έλεγχο του νησιού.

Ο θεσμός της πρόβλησης των αρχιεπισκόπων, και στην Κύπρο, μπορεί να ερμηνευθεί με βάση τα πιο πάνω δεδομένα που υπαγόρευαν *όπως αι σχέσεις των αυτοκεφάλων Αρχιεπισκοπών προς τον Βυζαντινόν αυτοκράτορα θεμελιώσι την εν τη αυτοκρατορία ενότητα των ανεξαρτήτων φορέων της εκκλησιαστικής εξουσίας ... Ευνόητον, ότι η τοιαύτη σχέσις ... ουδόλως θίγουσα το αυτοκέφαλον αυτών, καθίστατο και ασφαλής βάσης συνεργασίας του Οικουμενικού θρόνου μετά των αυτοκεφάλων Αρχιεπισκόπων επί των διαφόρων εκκλησιαστικών*

⁶⁹ Ελένη Αρβελέρ, «Βυζάντιο: Η χριστιανική αυτοκρατορία», σ. 149-161, σ. 155, Ελένη Αρβελέρ – Maurice Aymard, *Οι Ευρωπαίοι*, τ. Α' Αθήνα ³2003, τίτλος πρωτοτύπου *Les Européens*, Paris 2000.

⁷⁰ Ο Κονιδάρης, «Αι Μητροπόλεις και Αρχιεπισκοπαί του Οικουμενικού Πατριαρχείου και η Τάξις Αυτών», *BNJ*, 13, τ. Α', Athens 1934, σ. 36, αναφερόμενος στην προστατευτική αυτή εποπτεία του πρώτου της Ανατολικής Εκκλησίας, σημειώνει, μεταξύ άλλων, ότι όλες οι ορθόδοξες εκκλησίες της Ανατολής την *ανεγνώριζον εις το Οικουμενικόν Πατριαρχείον κατά τους ατυχείς δι' αυτές χρόνους των βαρβαρικών επιδρομών ... χωρίς τούτο να συνεπάγεται και επίσημον κατάργησιν της αυτοτέλειας των Εκκλησιών αυτών.*

ζητημάτων⁷¹. Επιπλέον, ας μην ξεχνούμε ότι, εξ επόψεως νομοκανονικής, το εκκλησιαστικό δίκαιο και έθος του Οικουμενικού Πατριαρχείου επηρέαζε λόγω της σπουδαιότητας του θρόνου και τις άλλες ορθόδοξες εκκλησίες.

Αν κάποιος φυσικά εξετάσει το θεσμό απλώς σαν μια πρακτική, ή εξ επόψεως αυστηρής τήρησης της κανονικής τάξης, χωρίς να λάβει υπόψη τα πιο πάνω πλαίσια, τότε σίγουρα αυτός αποτελεί μια πράξη καισαροπαπισμού, περιορισμού, ίσως και αναστολής του αυτοκέφαλου των εκκλησιών όπου και για όσο εφαρμόστηκε. Ίσως ίσχυσε στην περίπτωση αυτή μια πρόσκαιρη ελαστικότητα στην εφαρμογή των κανόνων, ο θεσμός της οικονομίας⁷² και της συναλληλίας σε μια αυτοκρατορία που από τον έκτο αιώνα, αυτοκράτορας και Εκκλησία, κράτος και Χριστιανισμός, ήταν αδιάσπαστα ενωμένα μεταξύ τους ... αλληλοεξαρτώμενα και αλληλοεπηρεαζόμενα ... Εκκλησία και κράτος εργάζονταν μαζί και μαζί εκπροσωπούσαν τους επίσημα καθιερωμένους θεσμούς διακυβέρνησης⁷³. Αξίζει εδώ, σε σχέση με το θέμα σχέσεων εκκλησίας και πολιτείας, να αναφέρουμε και την άποψη του Hans – Georg Beck. Ο Beck υποστηρίζει ότι ήδη από την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου γεννιέται η πολιτική ορθοδοξία όπου αυτοκράτορας και θρησκεία, πολιτική και θρησκευτικό πιστεύω δεν διαχωρίζονται στο εξής⁷⁴.

⁷¹ Τζωρτζάτος, *Οι Βασιικοί Θεσμοί ... της Κύπρου*, Αθήνα 1974, σ. 15-16. Βλέπε και Εγγλεζάκης, ο.π., σ. 90.

⁷² Για το θέμα αυτό, βλέπε Αμίλκας Σ, Αλιβιζάτος, *Η Οικονομία κατά το Κανονικόν Δίκαιον της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Αθήνα 1949.

⁷³ Haldon J. F., *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*, Cambridge 1990, σ. 283-284. Ο συγγραφέας, σ. 282, 283-284, υποστηρίζει ότι η *Βυζαντινή Εκκλησία ... είναι μέρος και πακέτο της ιστορίας του Βυζαντινού κράτους και της Βυζαντινής κοινωνίας και κουλτούρας ... η ανάπτυξη και οι σχέσεις της με το κράτος είναι δυναμικές ... το πιο σημαντικό καθοριστικό γνώρισμα της Βυζαντινής Εκκλησίας ήταν η στενή πολιτικο-ιδεολογική της σχέση με τη θέση του αυτοκράτορα. Αυτοί οι δύο θεσμοί – ιεροσύνη και κοσμικός άρχοντας – είχαν δεθεί θεωρητικά από την ανάπτυξη ενός αυτοκρατορικού, Χριστιανικού ιδεολογικού συστήματος με τις ρίζες του στο Ρωμαϊκό και Ελληνιστικό παρελθόν, από τις αρχές του τέταρτου αιώνα. Σύμφωνα με τον Haldon, η στενή συνεργασία και η αλληλεξάρτηση κράτους και εκκλησίας εκδηλώνεται και φαίνεται μέσα από πολλούς τομείς. Αναφέρει σαν παραδείγματα το γεγονός ότι οι αυτοκράτορες έδιναν ισχύ αυτοκρατορικού νόμου και κοσμική υποστήριξη στις αποφάσεις των Οικουμενικών Συνόδων, οι επίσκοποι είχαν ρόλο στη δημόσια διοίκηση και ειδικότερα στην τοπική διακυβέρνηση και τη ρύθμιση και διανομή της συλλογής φόρων κ.α.*

⁷⁴ Hans – Georg Beck, *Das byzantinische Jahrtausend*, München 1978, μετάφραση στα ελληνικά Δημοσθένης Κούρτοβικ, *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, Αθήνα 2000, σ. 126.

Γνωστές περιπτώσεις αρχιεπισκόπων της Κύπρου που προβλήθηκαν από αυτοκράτορες του Βυζαντίου, από τα τέλη του δέκατου με αρχές του ενδέκατου έως και το δέκατο τρίτο αιώνα, είναι οι ακόλουθες:

1. Ο Ευθύμιος Α΄ (- ; -), από το Βασίλειο Β΄ το Βουλγαροκτόνο (976 - 1025)⁷⁵.
2. Ο Νικόλαος Μουζάλων (;-1100-;), από τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό (1081–1118)⁷⁶.
3. Ο Ιωάννης Β΄ ο Κρητικός (1151 - 1171 ; -1174) από το Μανουήλ Α΄ Κομνηνό (1143 – 1180)⁷⁷.
4. Ο Βαρνάβας Β΄ (1174/5 - ;), από το Μανουήλ Α΄ Κομνηνό (1143 – 1180)⁷⁸.
5. Ο Σωφρόνιος Β΄ (; - 1191 - ;), πιθανώς από τον Ισαάκιο Β΄ Άγγελο (1185 – 1195 και 1203-1204)⁷⁹.
6. Ο Νεόφυτος (1220/1 – 1251), από το Νίκαιας Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρη (1204 – 1222)⁸⁰.

Παρά το γεγονός ότι ο θεσμός της πρόβλησης λειτούργησε κατά κανόνα μέσα στα πλαίσια που περιγράψαμε πιο πάνω και με ομαλότητα, θα πρέπει κατά καιρούς να υπήρξαν κάποιες παρεμβάσεις εκ μέρους πατριαρχών. Οι παρεμβάσεις αυτές έδιναν στους Κύπριους αρχιεπισκόπους την αίσθηση της υπέρβασης των κανονικών ορίων. Σε τέτοιες περιπτώσεις, οι αυτοκέφαλοι αρχιεπίσκοποι της Κύπρου δεν παρέλειπαν να διαμαρτυρηθούν. Υπενθύμιζαν ότι ναι μεν ισχύει ο θεσμός της πρόβλησης, αλλά αυτό δε συνεπάγεται κατάργηση του αυτοκέφαλου της Κύπρου και υπαγωγή ή εξάρτησή της από τον οικουμενικό θρόνο. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της διαμαρτυρίας του αρχιεπισκόπου Νεόφυτου προς τον Ιωάννη Β΄ Βατατζή (1222 – 1254). Ο Νεόφυτος,

⁷⁵ *Analecta Bollandiana*, XXXVI – XXXVII (1917 – 1919), σ. 40 - 41.

⁷⁶ Τα της προβλήσεώς του αναφέρει ο ίδιος ο αρχιεπίσκοπος στο ποίημα του, «Στίχοι Νικολάου Μοναχού του Μουζάλωνος του γεγονότος αρχιεπισκόπου Κύπρου, εν τη παραιτήσει αυτού γενόμενοι», *Ελληνικά*, τ. Ζ΄ (1934), σ. 117 - 118, ιδίως στίχοι 202 - 225.

⁷⁷ Χρίστος Ν. Ταουσιάνης, *Θέματα της Κυπριακής Εκκλησιαστικής Ιστορίας*, Λευκωσία 1993, σ. 75.

⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 77.

⁷⁹ Χατζηψάλτης, «Η Εκκλησία Κύπρου και το εν Νικαία ...», *ΚΣ*, τ. ΚΗ΄, Λευκωσία 1964, σ. 141 - 144. Βλέπε και Βαρμάζη, *Μεσαιωνική Ιστορία της Κύπρου μέσα από τις Βυζαντινές Πηγές*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 120.

⁸⁰ Σπυριδών Λάμπρου, επιμ., «Κυπριακά και άλλα έγγραφα», *Νέος Ελληνομνήμων*, τ. 14 (1917), σ. 41 – 43.

υπερασπιζόμενος τα δίκαια του θρόνου του, διαχώρισε με σαφήνεια το θεσμό της πρόβλησης από το αυτοκέφαλο της εκκλησίας του και κατάγγειλε αυθαιρεσίες του οικουμενικού πατριάρχη⁸¹.

Τέλος, σχετικά με το θεσμό της πρόβλησης στην Κύπρο, φάνηκε ότι η θέση και άρα η εκλογή του αρχιεπίσκοπου ίσως είχε και την πολιτική της πτυχή. Είναι, φαίνεται, για αυτό το λόγο που απασχολούσε την πολιτεία το ποιος θα είναι ο αυτοκέφαλος αρχιεπίσκοπος της Κύπρου. Με άλλα λόγια, ο αρχιεπίσκοπος της Κύπρου είχε να διαδραματίσει και ένα πολιτικό ρόλο, εκτός του εκκλησιαστικού βέβαια. Αυτό έγινε αντιληπτό από τη βυζαντινή πολιτεία η οποία ήθελε να έχει λόγο για το ποιος θα είναι αυτός που κατέχει μια τόσο νευραλγική, θα λέγαμε, θέση στο νησί, μια θέση που είχε όχι μόνο την εκκλησιαστική αλλά και την πολιτική της σπουδαιότητα⁸².

Ολοκληρώνοντας αυτή τη σύντομη, αλλά απαραίτητη, ιστορική εξέταση του αυτοκέφαλου κατά τη Βυζαντινή περίοδο, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η εκκλησία της Κύπρου, σίγουρα, μετά την επικράτηση του Χριστιανισμού στο νησί (4^{ος} αιώνας), ανέπτυξε και απολάμβανε ήδη μιας αναγνωρισμένης εκκλησιαστικής διοικητικής αυτάρκειας⁸³ και αυτοτέλειας. Το καθεστώς αυτό αναγνωρίστηκε και

⁸¹ Στο ίδιο. Ο αρχιεπίσκοπος Νεόφυτος, μεταξύ άλλων, σημείωνε και τα εξής: *Ὁ δὲ μακαρίτης αὐθέντης καὶ δεσπότης ὁ οἰκουμενικὸς οὐκ οἶδ' ὀπόθεν κινούμενος οὐκ ἔᾶ ἡμᾶς τοῦ ἡρεμῆν, ἀλλὰ καθ' ἐκάστην διαταράττει ἡμᾶς καὶ τὸν λαὸν διὰ γραμμάτων αὐτοῦ, καὶ οἶδεν ἡ ἀγία βασιλεία σου, ὅτι ὁ θρόνος οὗτος ... οὐχ ὑπόκειται τῷ οἰκουμενικῷ, ἀλλὰ τῆς ἀγίας βασιλείας προχείρισίς ἐστὶ καὶ αὐτοκέφαλος.*

⁸² Ο Δικηγόροπουλος, ο.π., σ. 359, όχι μόνο δέχεται ότι την περίοδο αυτή ο αρχιεπίσκοπος κατέχει πολιτική εξουσία και δύναμη, αλλά υποστήριξε την άποψη ότι ο θεσμός της «προχειρήσεως» εκφράζει ακριβώς *την επιθυμία της βυζαντινής διοικήσεως μετά το 965 να μειώσει τις εξουσίες του αρχιεπισκόπου ...μαρτυρεί για την κοσμική εξουσία που ασκούσε ο αρχιεπίσκοπος Κύπρου.*

⁸³ Κατά την περίοδο αυτή αναπτύχθηκε μια πολυεπισκοπική - συνοδική διοίκηση στην Κύπρο, με την ύπαρξη 14 – 16 επισκοπών. Σημειώθηκε, παράλληλα, μια πρόοδος σε όλους τους τομείς της ζωής και λειτουργίας της τοπικής εκκλησίας, τόσο στο εσωτερικό, όσο και στην εκτός ορίων παρουσία της. Η Εκκλησία της Κύπρου παρίσταται στις Οικουμενικές και άλλες Συνόδους (υπάρχουν υπογραφές των επισκόπων της σε όλες τις Οικουμενικές Συνόδους, εκτός από τη 5^η, αλλά και σε διάφορες τοπικές, όπως αυτή της Σαρδικής το 343 - 344) και αναπτύσσει μια αγαστή συνεργασία με τις αδελφές εκκλησίες και ιδιαίτερα το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Για τις μητροπόλεις που υπήρχαν κατά την περίοδο αυτή, πληροφορίες αντλούμε από διάφορες πηγές και κυρίως τα διάφορα *Notitiae*:

1. Parthey, ο.π., σ. 39, 93 – 94, 284 – 285.

από τις Οικουμενικές Συνόδους του 431(Έφεσος) και 691/2 (Κωνσταντινούπολη) στο ευρύτερο εκκλησιαστικό στερέωμα.

Στη διαμόρφωση του αυτοκέφαλου της εκκλησίας της Κύπρου διαδραμάτισαν σπουδαίο ρόλο διάφοροι παράγοντες. Ανάμεσα σ' αυτούς σίγουρα συγκαταλέγονται η ίδρυση της τοπικής εκκλησίας από Αποστόλους, η γεωγραφική ίσως δε και η οικονομική της αυτοτέλεια, οι εκκλησιαστικές συγκυρίες και πρακτική της εποχής, η κρατική και εκκλησιαστική πολιτική της βυζαντινής πολιτείας και εκκλησίας και οπωσδήποτε η δυναμική και αποφασιστική πολιτική και δράση των επισκόπων και προκαθημένων της τοπικής εκκλησίας προκειμένου να διατηρήσουν την εκκλησιαστική τους αυτοδιοίκηση. Είναι πεποίθησή μας, με βάση τα όσα έχουμε εξετάσει, ότι το αυτοκέφαλο αναγνωρίστηκε και λειτούργησε όχι μόνο χάρη σε ένα παράγοντα διαχρονικά, αλλά ως συνισταμένη όλων των πιο πάνω παραμέτρων. Δεν αποκλείονται βέβαια και άλλοι παράγοντες (για παράδειγμα πολιτικές καταστάσεις που ευνοούσαν μια σχετική αυτοτέλεια των κατοίκων στις εσωτερικές τους υποθέσεις, όπως συνέβηκε ως επί το πλείστον κατά τη διάρκεια συγκυριαρχίας Βυζαντινών - Αράβων), ανεξάρτητα της μικρότερης ή μεγαλύτερης σπουδαιότητας κάποιου ή κάποιων κατά καιρούς. Ωστόσο, η εις βάθος μελέτη αυτών των παραγόντων δεν εμπίπτει στα όρια μιας σύντομης ιστορικής εισαγωγής όπως η παρούσα.

Με βάση τα πιο πάνω μπορεί να υποστηριχτεί η άποψη ότι από τη βυζαντινή εποχή υπήρχαν πολιτικές και εκκλησιαστικές καταστάσεις, ιστορικά δεδομένα και συγκυρίες που ευνοούσαν την ανάπτυξη και επέκταση του ρόλου των αρχιεπισκόπων σε θέματα πέραν των εκκλησιαστικών τους υποθέσεων. Διαφορετικά, ίσως είναι δύσκολο να εξηγηθεί το ενδιαφέρον όχι μόνο του οικουμενικού θρόνου, που συνεργάζεται με το βυζαντινό κράτος, αλλά και της ίδιας της πολιτείας να περιφρουρήσει την ανεξαρτησία της εκκλησίας της Κύπρου

2. Ernest Honigmann, *Le Synekdemos d' Hierokles et l' opusculé géographique de Georges de Chypre*, Bruxelles 1939, σ. 39, 70.

3. Gelzer, ο.π., σ. 56.

4. Darouzès, ο.π., σ. 234, 338.

5. *Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος*, «Περί Θεμάτων», *MPG*, τ., 113, σ. 104.

και, επιπλέον, να έχει λόγο στην επιλογή του αρχιεπισκόπου, με κάποιο τρόπο, ιδιαίτερα σε καιρούς πολιτικής αστάθειας και κρίσεων.

II Λατινοκρατία: Φραγκοκρατία (1191-1489) – Βενετοκρατία (1489 - 1571)

1. Από την Ανατολή στη Δύση

Με την έναρξη της Φραγκοκρατίας, η ορθόδοξη εκκλησία της Κύπρου συνέχιζε να βρίσκεται σε ένα καλό επίπεδο διοικητικής οργάνωσης⁸⁴, παρά τις δυσκολίες που προκάλεσαν οι αραβικές επιδρομές (7^{ος} – 10^{ος} αι.) και την τυραννική διακυβέρνηση του Ισαάκιου Κομνηνού⁸⁵ (1185 - 1191) που προηγήθηκαν. Το αυτοκέφαλό της και η εκ μέρους της πολιτείας αναγνώριση και ισχύς που απέκτησε σε θέματα πέραν των εκκλησιαστικών υποθέσεων, δηλαδή η εμπλοκή της στα κοινά και την πολιτική ζωή του τόπου, σίγουρα την καθιστούσαν ήδη ένα ισχυρό θεσμό στο νησί κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Η

⁸⁴ Κατά την εποχή αυτή, που βρισκόταν σε ισχύ ο θεσμός της πρόβλησης στην Κύπρο και η τοπική εκκλησία τελούσε υπό την εποπτεία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, πρέπει να υπήρχαν στην Κύπρο σίγουρα περισσότερες από δεκατρείς επισκοπές και επίσκοποι. Προς επιβεβαίωση αυτής της θέσης αναφέρουμε το γεγονός ότι, επί πατριαρχίας Λουκά Χρυσοβέργη (1156 - 1169), ακυρώθηκε από τον Οικουμενικό Πατριάρχη απόφαση της συνόδου της Εκκλησίας της Κύπρου, για καθαίρεση του επισκόπου Αμαθούντος Ιωάννη. Ο λόγος της ακύρωσης, σύμφωνα με πληροφορία-σχόλιο του Βαλασαμώνας στον ΙΒ' Κανόνα της Συνόδου της Καρθαγένης, ήταν ο ακόλουθος:

Τοῦ δέ ἐπισκόπου Ἀμαθοῦντος ἐκείνου Ἰωάννου καθαιρεθέντος ὑπό τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κύπρου κυρίου Ἰωάννου... ἐπεὶ εὗρηνται ἔνδεκα ἐπίσκοποι καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος τὴν καθαίρεσιν πεπονηκότες, διέγνω ὁ ἀγιώτατος ἐκεῖνος πατριάρχης... ἄκυρον εἶναι τὴν καθαίρεσιν, διὰ τε τὸ μὴ μετακληθῆναι τὴν πᾶσαν σύνοδον τῆς τῶν Κυπρίων ἐκκλησίας, ἢ κἄν τὴν πλείονα... καὶ διὰ τὸ μὴ τὸν ἀρχιεπίσκοπον ἐπέκεινα εἶναι τῆς δωδεκάδος τῶν ἐπισκόπων., Ράλλης και Ποτλῆς, ο.π., τ. Γ', σ. 324.

Αν, λοιπόν, οι ένδεκα επίσκοποι και ο αρχιεπίσκοπος (=12), εκτός του υπό κρίση επισκόπου(σύνολο 13), δεν αποτελούσαν *την πᾶσαν σύνοδον τῆς τῶν Κυπρίων ἐκκλησίας, ἢ κἄν τὴν πλείονα*, τότε σίγουρα ο κατώτατος αριθμός επισκοπών και επισκόπων που μπορούσε να υπάρχει ήταν δεκατέσσερις. Αναφέρουμε ότι, σύμφωνα με τους κανόνες της εκκλησίας, για να γίνει καθαίρεση επισκόπου απαιτείται υπερτελής σύνοδος, δηλαδή, σύνοδος 12+1, τουλάχιστον, επισκόπων, πράγμα που φαίνεται και από τα πιο πάνω.

⁸⁵ Αθανάσιος Σακελλάριος, *Τα Κυπριακά*, Αθήνα 1890 και ανατύπωση Λευκωσία 1991, τ. Α', σ.406, Hill, ο.π., τ. Ι, σ. 313 και Χάκκεττ, ο.π., τ. Α', σ. 81 - 82.

πιο πάνω προνομιακή θέση, βέβαια, εκφραζόταν από τους ιεράρχες της τοπικής εκκλησίας.

Η πιο πάνω κατάσταση, όμως, επρόκειτο να αλλάξει επί Λατινοκρατίας. Την περίοδο αυτή η Κύπρος θα περάσει, εξ επόψεως διοικητικής και πολιτικής κυριαρχίας, από την Ανατολή στη Δύση, από τα χέρια των Βυζαντινών στα χέρια των Λατίνων. Το πέρασμα από τη Βυζαντινή περίοδο στη Λατινοκρατία έφερε βαθμηδόν αλλαγές και στην εκκλησιαστική ζωή του τόπου. Η συνάντηση του δυτικού με τον ανατολικό χριστιανισμό έμελλε να επιφέρει ανακατατάξεις στην εκκλησιαστική ζωή του τόπου και η συνύπαρξη των δύο επρόκειτο να περάσει μέσα από δυσκολίες.

Οι πρώτοι χρόνοι της Φραγκοκρατίας, και ειδικότερα επί των ημερών του Guy de Lusignan (1192 - 1194), φαίνεται να κύλησαν χωρίς σημαντικές αλλαγές για την εκκλησιαστική ζωή του τόπου. Κατά το διάστημα αυτό δεν εκδηλώθηκε οποιαδήποτε επέμβαση στα εσωτερικά της διοικούσας εκκλησίας της Κύπρου, ούτε οποιαδήποτε πράξη που έπληττε το κύρος της τοπικής αυτοκέφαλης εκκλησίας. Ωστόσο, υπήρχαν πραγματικότητες, εγγενείς παράγοντες θα λέγαμε, που αργά ή γρήγορα θα έφερναν τη σύγκρουση μεταξύ κατακτητών και κατακτημένων. Κατά την άποψή μας οι παράγοντες αυτοί, που σχετίζονται α. Με στοιχεία που αποτελούν βασικούς συντελεστές της διαμόρφωσης αυτού που ονομάζουμε στους νεότερους χρόνους εθνική συνείδηση, ταυτότητα μιας ευρύτερης ομάδας, κοινότητας ανθρώπων (όπως η κοινή πίστη - δόγμα, γλώσσα, ιστορικές μνήμες και οράματα κλπ) και β. Με τις *de facto* καταστάσεις που δημιουργήθηκαν από την ξένη κυριαρχία, ήταν οι ακόλουθοι:

1. Η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού της Κύπρου παρουσίαζε, ως επί το πλείστον, μια ομοιογένεια⁸⁶. Οι περισσότεροι κάτοικοι του νησιού, για αιώνες, ήταν Έλληνες της Κύπρου, *Ελληνο-Κύπριοι*⁸⁷ όπως τους ονομάζει ο Hill, με ελληνικές πολιτισμικές καταβολές.

⁸⁶ Σοφοκλέους Θ., *Η εθνική συνείδησις των Κυπρίων επί Φραγκοκρατίας*, Λευκωσία 1949, σ. 7.

⁸⁷ Hill, ο.π., τ. II, σ.1. Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τον όρο *Graeco-Cypriote*. Ο Ιωάννης Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής πρόσκλησης. Ο Ελληνικός κόσμος στα*

2. Στην Κύπρο υπήρξε, με μικρά διαλείμματα, μια έντονη βυζαντινή παρουσία και πολιτισμός οκτώ περίπου αιώνων, πριν την κατάληψη του νησιού από τους Φράγκους που ήταν εκφραστές μιας διαφορετικής παράδοσης και πολιτισμού.

3. Υπήρχε μια ορθόδοξη χριστιανική παράδοση δώδεκα περίπου αιώνων. Εκφραστής αυτής της παράδοσης ήταν μια αυτοκέφαλη - αυτοδιοίκητη ορθόδοξη εκκλησία που αποτελούσε μέλος της οικογένειας των ορθόδοξων ανατολικών εκκλησιών. Η τοπική αυτή εκκλησία βρισκόταν, για οκτώ αιώνες, σε συνεχή και άμεση σχέση με τη βυζαντινή εκκλησία, το Οικουμενικό Πατριαρχείο που αποτελούσε και το πνευματικό κέντρο ολόκληρου του ορθόδοξου κόσμου.

4. Η Κύπρος δε βρισκόταν υπό ξένη κατοχή και ιδιαίτερα κάτω από τους μουσουλμάνους, όπως οι Άγιοι Τόποι, αλλά αφαιρέθηκε από τον ορθόδοξο χριστιανικό κορμό, τη βυζαντινή αυτοκρατορία. Όλα αυτά, μάλιστα, έγιναν σε μια εποχή όπου λίγα χρόνια πριν (1054) επήλθε η οριστική ρήξη, το γνωστό *Μέγα Σχίσμα*⁸⁸, μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής Εκκλησίας και η εκκλησία της Κύπρου, ως γνωστό, ανήκε στην πρώτη. Έτσι, τα αισθήματα έναντι των Καθολικών Φράγκων ήταν δύσκολο να είναι θετικά⁸⁹. Ίσως τα πράγματα να ήταν διαφορετικά, αν η Κύπρος βρισκόταν υπό την κατοχή των μουσουλμάνων και οι σταυροφόροι της Γ' σταυροφορίας έρχονταν σαν ελευθερωτές. Αυτή μας η θέση, μάλιστα, ενισχύεται από το γεγονός ότι λίγα χρόνια μετά την κατάληψη της Κύπρου από τους Οθωμανούς, οι ιεράρχες, αλλά και άλλοι παράγοντες του τόπου, έκαναν εκκλήσεις στους δυτικούς, κυρίως το βασιλιά της Ισπανίας και το

χρόνια της Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 28 - 29, υποστηρίζει ότι την διάκριση των Ελλήνων από τους άλλους λαούς της Ανατολής έκαναν και οι Φράγκοι, που προτιμούσαν να χρησιμοποιούν τον όρο *Graeci* ή ακόμα και το *Έλληνες*, προφανώς επειδή με τον τρόπο αυτόν αρνούνταν στους Έλληνες τη μονοπώληση της ρωμαϊκής κληρονομιάς.

⁸⁸ Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία Β'*, Αθήνα 1994, σ. 93-122 και 141-175. Βλέπε επίσης Alexis Kniazeff, «Schism», *Dictionary of the Ecumenical Movement*, edited by Nicholas Lossky, José Míguez, Geneva 1991, σ. 901-902.

⁸⁹ Αν προσθέσει κανείς και το γεγονός της κατάληψης της ίδιας της Κωνσταντινούπολης (1204) από τους Λατίνους, στα πλαίσια της Δ' Σταυροφορίας, τότε καταλαβαίνουμε ότι ο ορθόδοξος κόσμος δε θα είχε και φιλικές διαθέσεις έναντι των Λατίνων.

δούκα της Σαβοΐας, για απελευθέρωση από τους Οθωμανούς και υποταγή σε αυτούς⁹⁰.

5. Οι δυτικοευρωπαίοι κυρίαρχοι της Κύπρου θα ήθελαν να κυριαρχήσουν, όχι απλά να υπάρχουν, και εκκλησιαστικά στη νέα τους κτήση, όπως και έπραξαν, για πολλούς λόγους, εκκλησιαστικούς και πολιτικούς, που δεν είναι του παρόντος να αναλύσουμε και που έχουν ήδη εξεταστεί⁹¹. Η παράλληλη ύπαρξη δύο εκκλησιαστικών αρχών - αρχιεπισκοπών, όταν μάλιστα η δεύτερη είχε επιβληθεί ως αποτέλεσμα της κατοχής, και ο αγώνας για κυριαρχία θα οδηγούσαν, μάλλον αναπόφευκτα, σε ρήξη τις δύο εκκλησίες.

Ως πρώτη πράξη επέμβασης στα εκκλησιαστικά πράγματα του τόπου δύναται να θεωρηθεί η μονομερής, εκ μέρους του διαδόχου του Guy de Lusignan, Aimery Lusignan (1195-1205), πρωτοβουλία για εγκατάσταση λατινικής εκκλησίας στην Κύπρο με διαπιστευμένο κλήρο. Ο Aimery, επίσης, εκχώρησε στη Λατινική εκκλησία ιδιοκτησία με παρεκκλήσι της Παναγίας στη Λευκωσία και παραποτάμια γη στους «Κανονικούς» της μοναστικής κοινότητας Templum Domini⁹². Ο Πάπας Κελεστίνος Γ', με επιστολή του (13/12/1196)⁹³ που

⁹⁰ Χασιώτης, *Ισπανικά Έγγραφα της Κυπριακής Ιστορίας (ΙΣΤ – ΙΖ ΑΙ.)*, εκδ. Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία 1972, σ. 21 - 23, 47 - 48, 54 - 55, 73 - 77, 82 - 83, 103 - 105.

⁹¹ Nicholas Coureas, *The Latin Church in Cyprus, 1195-1312*, Hampshire-Great Britain 1997, σ. 3.

⁹² Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre*, t. III, Paris MDCCCLV, σ. 598 - 599, Θεόδωρος Παπαδόπουλλος, «Η Εκκλησία Κύπρου κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας», *Ιστορία της Κύπρου*, εκδ. Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', Λευκωσία 1996, τ. Δ', σ. 549. και Nicholas Coureas, *The Latin Church in Cyprus, 1195 - 1312*, Great Britain 1997, σ. 123. Η εγκαθίδρυση εκκλησίας σε χώρο όπου ήδη υπάρχει για αιώνες άλλη εκκλησιαστική αρχή, όπως και η εκχώρηση γης, άνευ προηγούμενης συνεννόησης και συναίνεσης της τοπικής αυτοκέφαλης εκκλησίας, δύναται να θεωρηθεί ως επέμβαση στις διοικητικές δομές της τελευταίας. Πληροφορίες για τις ενέργειες εγκατάστασης λατινικής εκκλησίας στο νησί αντλούμε από επιστολή του Πάπα Κελεστίνου Γ'(1191 - 1198). Βλέπε Nicholas Coureas – Christopher Schabel, *The Cartulary of the Cathedral of Holy Wisdom of Nicosia*, Nicosia 1997, σ. 76 - 78, έγγραφο 2 και Schabel, *The Synodicum Nicosiense and other Documents of the Latin Church of Cyprus, 1196 - 1373*, Nicosia 2001, σ. 277 - 278. Ενδιαφέρον, πάντως, παρουσιάζει το γεγονός ότι το νησί της Κύπρου, προφανώς οι Έλληνες Κύπριοι του ορθόδοξου δόγματος, χαρακτηρίζεται από τον Πάπα ως ευρισκόμενο σε κατάσταση σχίσματος και χρειάζεται να εγκαταλείψει τα λάθη του και να ενωθεί με την *Ορθόδοξη Μητέρα Εκκλησία*, εννοώντας τη Λατινική.

⁹³ Coureas – Schabel, ο.π., σ. 85 - 89, έγγραφο 8 και Schabel, ο.π., σ. 278 - 281.

ικανοποιούσε το αίτημα του Aimery για εγκατάσταση λατινικής εκκλησίας στο νησί, προχώρησε στην επίσημη εγκαθίδρυσή της⁹⁴.

Παρά το πιο πάνω γεγονός, όμως, δεν υπήρξε μέχρι στιγμής επέμβαση στις εσωτερικές δομές ή την οργάνωση της εκκλησίας της Κύπρου. Την εποχή αυτή υπήρχαν δεκατρείς ορθόδοξοι επίσκοποι⁹⁵, ορθόδοξος αρχιεπίσκοπος και η δυνατότητα εκλογής αρχιεπισκόπου σύμφωνα με την ορθόδοξη πρακτική. Ο ορθόδοξος αρχιεπίσκοπος διατηρούσε ακόμα τα κανονικά του δικαιώματα⁹⁶.

Καθοριστικές κατά την άποψή μας ενέργειες εκ μέρους της λατινικής εκκλησίας (με τη συναίνεση ή έστω και ανοχή των πολιτικών αρχών) για την εξέλιξη των σχέσεων των δύο εκκλησιών, της λατινικής και της ελληνικής ορθόδοξης, ήταν οι εξής: α. Οι αποφάσεις της Συνόδου της Λεμεσού το 1220 (Οκτώβρης), β. Οι αποφάσεις της Συνόδου της Αμμοχώστου το 1222 (Σεπτέμβρης), γ. Το μαρτύριο των δεκατριών μοναχών της Καντάρας (1231), και δ. Η *Constitutio, ή Bulla Cypria* (3 Ιουλίου 1260). Πρόκειται για τέσσερα γεγονότα που χρονικά έγιναν σε διάστημα 40 χρόνων και κατά συγκυρία, ίσως, την εποχή της κατάληψης της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους (1204 - 1261), πράξη που έκτοτε σημάδεψε τις σχέσεις ανατολικού και δυτικού χριστιανισμού⁹⁷. Τα γεγονότα αυτά καθόρισαν όχι μόνο τις εκκλησιαστικές

⁹⁴ Στο ίδιο. Εκτός από τη λατινική αρχιεπισκοπή Λευκωσίας (θα την ονομάζαμε υπερεπισκοπή, αφού κάλυπτε τα όρια οκτώ ορθόδοξων επισκοπών των βυζαντινών χρόνων: Λευκωσία, Τριμυθούντα, Κίτιο, Λάπηθος, Κερύνεια, Χύτροι, Σόλοι και Ταμασός, Βλέπε Hill, ο.π., τ. II, σ.13) ιδρύθηκαν οι επισκοπές Πάφου, Λεμεσού και Αμμοχώστου, που επικάλυπταν τα όρια των ορθόδοξων επισκοπών. Επίσης, δόθηκαν τεράστιες εκτάσεις γης και ρυθμίστηκαν διάφορα οργανωτικά θέματα. Βλέπε, επίσης, Hill, ο.π., τ. II, σ.46, Latrie, ο.π., τ. I, σ. 123 - 125, Peter Edbury, «Latin Dioceses and Peristerona: A contribution to the topography of Lusignan Cyprus», *ΕΚΕΕΚ*, VIII (1975 - 1977), Λευκωσία 1978, σ. 51.

⁹⁵ Αυτό συνάγεται από μαρτυρία του Wilbrand Oldenburg, ο οποίος, περνώντας από την Κύπρο το 1211 σημειώνει *There is one archbishop, who has three suffragans. These are Latins. But the Greeks, over whom throughout this land the Latins have dominion, have thirteen bishops, of whom one is an archbishop. They all obey the Franks, and pay tribute like slaves... the Franks are the lords... whom the Greeks and Armenians obey as serfs. They are rude in all their habits...*, Cobham, *EC*, Λευκωσία 1969, σ. 13.

⁹⁶ Χατζηψάλτης «Η Εκκλησία της Κύπρου και το εν Νικαία ...», *ΚΣ*, τ. ΚΗ' (1964), Λευκωσία 1964, σ. 141 - 168. Μετά το θάνατο του αρχιεπισκόπου Σωφρονίου (; - 1196 ;) οι Κύπριοι εξέλεξαν νέον αρχιεπίσκοπο, το Λύδδης Ησαΐα (1203 - 1205), ο οποίος, μάλιστα, χειροτόνησε και άλλους δύο επισκόπους, τον Ταμασού Νείλο και τον Πάφου Σάββα (1203 - 1205), στο ίδιο, σ. 142 - 143.

⁹⁷ Η Αρβελέρ, ο.π. σ. 152, παρατηρεί: *η δυσπιστία τους -των Βυζαντινών- εκ των υστέρων αποδείχθηκε δικαιολογημένη, όταν η τέταρτη Σταυροφορία κατέληξε στην κατάλυση της*

σχέσεις, αλλά κατά την εκτίμηση μας τα συναισθήματα και τις αντιδράσεις των οπαδών των δύο εκκλησιών, όπως θα δούμε πιο κάτω.

Η Σύνοδος της Λεμεσού⁹⁸ (1220), πέραν των οικονομικών της διατάξεων υπέρ της λατινικής εκκλησίας, όριζε την κανονική και πνευματική υπακοή του ορθόδοξου κλήρου στο Λατίνο αρχιεπίσκοπο και τους επισκόπους του. Επιπλέον, καθόρισε όπως οποιεσδήποτε χειροτονίες ορθόδοξων κληρικών, που ανήκαν στους δουλοπάροικους, γίνονται με τη συγκατάθεση των φεουδαρχών και των οικείων Λατίνων επισκόπων. Με τις αποφάσεις που λήφθηκαν περιοριζόνταν οι κινήσεις των μελών του ορθόδοξου κλήρου και αυτός υποβιβαζόταν σε σχέση με το προηγούμενό του καθεστώς. Η πιο πάνω σύνοδος προκάλεσε την αντίδραση της τοπικής εκκλησίας, αλλά και του λαού⁹⁹. Ο ορθόδοξος λαός άρχισε να συσπειρώνεται γύρω από την ορθόδοξη εκκλησία η οποία, εκ των πραγμάτων, ήταν και ο μόνος δικός του ισχυρός θεσμός που ενσάρκωνε ό,τι το διαφοροποιούσε από τους κυρίαρχους.

Η Σύνοδος της Αμμοχώστου, δύο μόλις χρόνια αργότερα (1222), ήλθε να επικυρώσει τις αποφάσεις της προηγούμενης συνόδου και να τις ενισχύσει περαιτέρω¹⁰⁰. Τώρα η υπακοή προς το Λατίνο αρχιεπίσκοπο επεκτάθηκε σε όλα

ορθόδοξης Αυτοκρατορίας από τα στρατεύματα της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Το διαζύγιο ανάμεσα στα δύο μέρη της χριστιανοσύνης, που εγκαινιάστηκε με το σχίσμα του 1054, ολοκληρώθηκε οριστικά με την άλωση και τη λεηλασία της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους, το 1204.

⁹⁸ Coureas – Schabel, ο.π., σ. 213 - 216, 220 - 222, έγγραφα 82 και 83, Schabel, ο.π., σ. 286 - 288.

⁹⁹ Ο αρχιεπίσκοπος Ησαΐας, που προς στιγμή υπέκυψε, μεταμελήθηκε, προσέφυγε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, που τότε έδρευε στη Νίκαια λόγω της κατάληψης της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους, και ζήτησε συγχώρεση που του εδόθη. Το αποτέλεσμα ήταν να κηρυχθεί εξόριστος από τους Λατίνους και να του απαγορευθεί η επάνοδος στο νησί. Οι επίσκοποι που παρέμειναν στην Κύπρο και ο λαός αντέδρασαν έντονα, εισβάλλοντας ακόμα και στους ναούς των Λατίνων, αλλά οι ενέργειες αυτές δεν επηρέασαν τη στάση του Πάπα Ονώριου που επικύρωσε τις αποφάσεις της Λεμεσού. Βλέπε Latrie, *Histoire des Archeveques Latins de l'ile de Chypre*, «Archives de l'Orient Latin», II, Paris 1884, Ar. 36., σ. 217, Χάκκεττ, ο.π., τ. Α', σ. 116 και τ. Β', σ. 74, Hill, ο.π., τ. III, σ. 1044, Χατζηψάλτης, «Σχέσεις της Κύπρου προς το εν Νικαία Βυζαντινό Κράτος», ΚΣ, ΙΕ' (1951), Λευκωσία 1952, σ. 65 - 82.

¹⁰⁰ Coureas – Schabel, ο.π., σ. 216 - 219, έγγραφο 83, Schabel, ο.π., σ. 293 - 296, Latrie, *Histoire ...*, t. III, σ. 619 - 622. Αξίζει να αναφερθεί ότι ο Πελάγιος (ληγάτος της Αποστολικής Έδρας) αξίωσε από τον αρχιεπίσκοπο Κύπρου, Νεόφυτο, τη δια χειραψίας υποταγή στο Λατίνο αρχιεπίσκοπο, για εκπλήρωση των αποφάσεων της συνόδου, ή την εξορία. Ο Νεόφυτος επέλεξε το δρόμο της εξορίας με άλλους ορθόδοξους κληρικούς. Βλέπε Φιλάρετος Κουρίτης, *Η Ορθόδοξος*

τα πνευματικά θέματα, τέθηκε και στην Κύπρο σε ισχύ το καθεστώς της Ιερουσαλήμ¹⁰¹ και ορίστηκε ότι τα μέλη των μοναχών στα ορθόδοξα μοναστήρια θα περιορίζονταν σε ένα *επαρκή αριθμό*. Καθοριστική υπήρξε η απόφαση ότι θα παρέμεναν μόνο *τέσσερις Έλληνες επίσκοποι* στην Κύπρο, οι οποίοι θα ήταν υποταγμένοι στο Λατίνο αρχιεπίσκοπο και τους επισκόπους του¹⁰². Οι Έλληνες επίσκοποι θα έπρεπε να εκτοπιστούν από τα αστικά κέντρα στην ύπαιθρο και να εδρεύουν ως ακολούθως: Ο Λευκωσίας στη Σολέα, ο Πάφου στην Αρσινόη, ο Λεμεσού στα Λεύκαρα και ο Αμμοχώστου στην Καρπασία. Επιπλέον, οι χειροτονίες των *Ελλήνων* κληρικών θα γίνονταν μόνο με έγκριση από τον οικείο Λατίνο επίσκοπο και αρχιεπίσκοπο, οι οποίοι είχαν, επιπλέον, το δικαίωμα να ακυρώνουν χειροτονίες, αν κατά την άποψή τους δεν είχαν γίνει κανονικά¹⁰³.

Το 1231 (19/5) συνέβηκε μια άλλη πράξη που οπωσδήποτε σημάδεψε τα συναισθήματα των ορθόδοξων, όχι μόνο της Κύπρου, έναντι των Λατίνων. Δεκατρείς Έλληνες ορθόδοξοι μοναχοί, μετά από φυλακίσεις και βασανιστήρια, καταδικάστηκαν στο δια πυράς θάνατο. Ο Edbury θα πει ότι πρόκειται για *εγκληματική ενέργεια* που αποτελεί *την παλαιότερη περίπτωση θανάτωσης ορθοδόξων από Λατίνους ως άμεσο αποτέλεσμα δογματικών διαφορών*¹⁰⁴. Η καταδίκη έγινε από τη λατινική εκκλησία με τη συναίνεση και της πολιτείας η

Εκκλησία επί Φραγκοκρατίας, Κύπρος 1907, σ. 32 - 33, και Bernard Hamilton, *The Latin Church in the Crusader States, the Secular Church*, London 1980, σ. 317 - 318.

¹⁰¹ Hamilton, ο.π., σ. 52 - 85, 159 - 187, 243 - 281, όπου γίνεται αναφορά στην ίδρυση, την οργάνωση της λατινικής εκκλησίας και τις σχέσεις της με τους ορθόδοξους στα Ιεροσόλυμα.

¹⁰² Angel Nicolaou-Konnari and Chris Schabel, *Cyprus, Society and Culture 1191-1374*, Netherlands 2005, σ. 192,193, όπου ο Schabel σημειώνει πως το καθεστώς των Ελλήνων επισκόπων υποβιβάστηκε σε αυτό των βοηθών επισκόπων στους Λατίνους. Με βάση τις αποφάσεις της 4^{ης} Συνόδου του Λατερανού (1215) δύο επίσκοποι δε μπορούσαν να καταλαμβάνουν την ίδια έδρα και έτσι οι εξ ανάγκης τέσσερις (όσοι δηλαδή και οι Λατίνοι επίσκοποι) Έλληνες «βοηθοί» επίσκοποι έπρεπε να εκτοπιστούν σε απομακρυσμένες έδρες.

¹⁰³ Σημειώνουμε ότι κατά την περίοδο αυτή υπήρχε και συνεχής κάθοδος Λατίνων κληρικών και μοναστικών ταγμάτων στην Κύπρο, από το εξωτερικό, όπως και συρροή Γεωργιανών, Αρμενίων, Μαρωνιτών, Νεστοριανών, Κοπτών κ. α. Ιστορικοί της περιόδου αυτής παρατήρησαν ότι όλα αυτά εντάσσονταν στην προσπάθεια της λατινικής εκκλησίας να αλλάξει τα δημογραφικά δεδομένα και να υποτάξει την ορθόδοξη τοπική εκκλησία *σε μια ενότητα λατινικής κοινωνίας, με απώτερο στόχο την προσηλυτισμό του πληθυσμού στο Ρωμαιοκαθολικό δόγμα ... κατά τρόπο ωμό και αυθαίρετο*, Παπαδόπουλλος Θ., ο.π., σ. 552, Hamilton, ο.π., σ. 162 - 163, 187.

¹⁰⁴ Edbury, «Το Μεσαιωνικό Βασίλειο της Κύπρου: Φεουδαρχική Δύση – Βυζαντινή Ανατολή», *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος*, επιμ. Δήμητρα Παπανικόλα – Μπακιρτζή, Μαρία Ιακώβου, Λευκωσία 1996, σ. 36.

οποία εκτέλεσε την πράξη καταδίκης¹⁰⁵. Επρόκειτο για ένα γεγονός που σίγουρα καθιστούσε τον ορθόδοξο κλήρο, στα μάτια των ορθόδοξων, ως τον ανυποχώρητο προασπιστή και εκφραστή της πατρώας πίστης και παραδόσεων και κατάτασσε, ως συνέπεια του μαρτυρίου, τους δεκατρείς μοναχούς στο χορό των μαρτύρων – αγίων της τοπικής εκκλησίας¹⁰⁶. Τέτοιου είδους θυσίες του ορθόδοξου κλήρου δεν ήταν δυνατό παρά να συσπειρώνουν το λαό γύρω από την ορθόδοξη πίστη - εκκλησία ολοένα και περισσότερο και να προσδίδουν στον ηγετικό ρόλο της εκκλησίας.

Η οριστική, όμως, και τελεσίδικη διευθέτηση στο πρόβλημα των σχέσεων –δικαιώματα και περιορισμοί- των δύο εκκλησιών δόθηκε από τον Πάπα Αλέξανδρο Δ΄. Αυτό έγινε με την έκδοση ειδικής διάταξης (της *Constitutio h̄ Bulla Cypria*, 3 Ιουλίου 1260)¹⁰⁷ που ρύθμιζε με σαφήνεια το διοικητικό σύστημα

¹⁰⁵ Coureas – Schabel, ο.π., σ. 175 - 176, έγγραφο 69, Schabel, ο.π., σ. 296 - 297, όπου η επιστολή του Πάπα Γρηγόριου Θ΄ για το θέμα. Για το μαρτύριο, βλέπε Κωνσταντίνος Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. Β΄, Βενετία 1873 και φωτοτυπική ανατύπωση Αθήνα 1972, σ. 20 - 39, Παπαδόπουλλος Θ., «Μαρτύριον Κυπρίων», *Απ. Βαρ.*, τόμος αναμνηστικός επί τη 50ετηρίδι του περιοδικού (1918 – 1968), Λευκωσία 1975, σ. 320 - 337. Χάκκεττ, ο.π., τ. Α΄, σ. 131 - 134. Ο Schabel, ο.π., σ. 59 - 60 υποστηρίζει ότι η εκτέλεση των μοναχών δείχνει ότι οι πολιτικοί άρχοντες είχαν την πεποίθηση πως οι μοναχοί αποτελούσαν κίνδυνο για τις αρχές. Ο Joseph Gill, «The tribulations of the Greek Church in Cyprus 1196-c. 1280», *BF*, 5 (1977), σ. 73 - 93, εκφράζει τη θέση ότι η εμμονή των μοναχών στην ορθόδοξη θέση προκάλεσε την ιδιαίτερη ευαισθησία της λατινικής εκκλησίας, σ. 83. Άμεση αντίδραση στο γεγονός εξέφρασε και το Οικουμενικό Πατριαρχείο δια επιστολής του Πατριάρχη Γερμανού Β΄ (1232) προς τον Πάπα Γρηγόριο Θ΄. Η επιστολή καταδίκασε σε έντονο ύφος όχι μόνο τους Λατίνους στην Κύπρο, αλλά και τον επικεφαλής της λατινικής εκκλησίας, τον Πάπα. Βλέπε Σάθας, ο.π., σ. 39 - 46. Ο Πάπας ανταπάντησε με δύο επιστολές, Mansi, ο.π., τ. 23, σ. 55 - 59, και Σάθας, ο.π., 46 - 49. Οι Harry J. Magoulias, «A study in Roman Catholic and Greek Orthodox Church relations on the Island of Cyprus between the years A. D. 1196 and 1360», *The Greek Orthodox Theological Review*, X, n. 1, 1964 σ. 75 - 106, ιδίως σ. 103 και Efthymiou M. B. *Greeks and Latins on Cyprus in the Thirteen Century*, Brookline 1987, σ. 51 - 52 εξέφρασαν την κοινή θέση ότι η Λατινική εκκλησία ήταν αμφιταλαντευόμενη ως προς τη συμπεριφορά της έναντι των ορθόδοξων της Κύπρου. Οι Λατίνοι δε μπορούσαν να αποφασίσουν αν θα αντιμετώπιζαν τους ορθόδοξους απλά ως σχισματικούς, που χρειάζονταν να δλεαστούν για να επιστρέψουν στη Ρωμαϊκή Εκκλησία, ή ως αιρετικούς που έπρεπε να διωχθούν και να εξαναγκαστούν σε υποταγή στη Ρώμη.

¹⁰⁶ Μακάριος Κορίνθου – Νικόδημος Αγιορείτης – Νικηφόρος Χίου και Αθανάσιος Πάριος, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων (1400 - 1900 μ.Χ.)*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 534.

¹⁰⁷ Το κείμενο της *Bulla Cypria* μπορεί να βρει κάποιος στα ακόλουθα έργα: *MPG*, CXL, σ. 1527 - 1560, Mansi, ο.π., XXIII, σ. 1037 - 1046, Σάθας, ο.π., τ. ΣΤ΄, σ. 501 - 513, Coureas – Schabel, ο.π., σ. 194 - 205, έγγραφο 78, Gregorios A Ioannides, «La Constitutio o Bulla Cypria Alexandri Papae IV der Barberianus graecus 390», *Orientalia Christiana*, Periodica 66 (2000), σ. 357 - 367 (στην εργασία αυτή χρησιμοποιείται αυτό το κείμενο) και Schabel, ο.π., σ. 311 - 320, όπου αγγλική μετάφραση του κειμένου από το λατινικό.

της ορθόδοξης εκκλησίας της Κύπρου και τις σχέσεις της έναντι της λατινικής, διαμορφώνοντας έκτοτε ένα *modus vivendi* στις σχέσεις των δύο. Χωρίς να εισερχόμαστε σε λεπτομερή ανάλυση της διάταξης, αναφέρουμε ότι οι βασικότερες πρόνοιες, που σχετίζονται άμεσα με το θέμα μας, διελάμβαναν τα ακόλουθα: 1. Οριστικό περιορισμό των *ελληνικών επισκοπών* σε τέσσερις. Τα διοικητικά τους όρια θα ήταν στο εξής *μέσον των ενοριών των Λατίνων* και οι επίσκοποι τους θα τελούσαν σε υποταγή στο Λατίνο αρχιεπίσκοπο και τους επισκόπους του. 2. Τη διαδικασία πλήρωσης κενωθέντος επισκοπικού θρόνου των *Ελλήνων*. Η διαδικασία προνοούσε τα ακόλουθα στάδια: α) εκλογή από τους υπάρχοντες κληρικούς του θρόνου, β) επίκληση της χάρις του Αγίου Πνεύματος, γ) εξέταση της εκλογής από τον έξαρχο της οικείας επισκοπής, δ) επικύρωση της εκλογής από το Λατίνο επίσκοπο, ε) χειροτονία από τους τρεις άλλους Έλληνες επισκόπους, στ') ομολογία υποταγής του χειροτονηθέντος στο θρόνο της Ρώμης και το Λατίνο αρχιεπίσκοπο της Λευκωσίας¹⁰⁸. 3. Δεν μπορούσε να γίνει πλήρωση ορθόδοξων θρόνων χωρίς τη συγκατάθεση και έγκριση των Λατίνων επισκόπων οι οποίοι μπορούσαν να *ανατρέψουν* μια χειροτονία την οποία θεωρούσαν ως άκυρη. Επιπρόσθετα σε περιπτώσεις που χήρευε επισκοπικός θρόνος των Ελλήνων και αυτοί δεν μπορούσαν μετά την πάροδο *τριών τερμμένων* να εκλέξουν επίσκοπο, ο Λατίνος είχε τη δυνατότητα *ποιεῖν ἀφ' ἑαυτοῦ ἐπίσκοπον*¹⁰⁹. 4. Αναφορικά με τους εν ενεργεία Έλληνες επισκόπους, η παραμονή τους στο θρόνο εξαρτιόταν όχι από τους Λατίνους επισκόπους της Κύπρου, αλλά από τον αρχιερέα της Ρώμης ο οποίος μπορούσε να τους τιμωρεί, εξορίζει, μεταθέτει και θέτει σε αργία¹¹⁰. 5. Το δικαίωμα εκδίκασης εκκλησιαστικών υποθέσεων με βάση τη φυλετική καταγωγή των επίδικων μερών. Έτσι, οι διαφορές των Ελλήνων θα εκδικάζονταν από τον οικείο Έλληνα επίσκοπο, των Λατίνων από το Λατίνο και αυτές μεταξύ Ελλήνων και Λατίνων από το Λατίνο επίσκοπο. Για όλες όμως τις υποθέσεις υπήρχε το δικαίωμα

¹⁰⁸ Ioannides, ο.π., σ. 361 -362.

¹⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 363.

¹¹⁰ Στο ίδιο, σ. 362.

εφεσιβολής στο Λατίνο επίσκοπο και αρχιεπίσκοπο. Η πρόνοια αυτή έχει ιδιάζουσα σπουδαιότητα για το θέμα μας. Η τοπική εκκλησία, όπως και κατά τους βυζαντινούς χρόνους¹¹¹ (με κάποιους όμως περιορισμούς), χειριζόμενη υποθέσεις οικογενειακού και ιδιωτικού δικαίου¹¹² ασκούσε εξουσία και επί κοσμικών θεμάτων, πράγμα που διεύρυνε το ρόλο, τη δύναμη και δραστηριότητά της στην κυπριακή κοινωνία. Αυτό όπως είδαμε προηγούμενα ίσχυσε ιδιαίτερα κατά την περίοδο της ουδετερότητας-συγκυριαρχίας Αράβων και Βυζαντινών στο νησί. 6. Ο αρχιεπίσκοπος Γερμανός (1251-1260-;), που είχε εκλεγεί επί Πάπα Ιννοκέντιου Δ' (1243-1254), θα ήταν ο τελευταίος Έλληνας αρχιεπίσκοπος, αφού ορίστηκε ξεκάθαρα πως μετά από αυτόν *μηδένα εἶναι ῥωμαῖον αρχιεπίσκοπον*. Έτσι, η Κύπρος δεν είχε έκτοτε άλλον αρχιεπίσκοπο μέχρι την έναρξη της Οθωμανοκρατίας.

Κάποιες ρυθμίσεις της *Bulla Cypria*, κρινόμενες εξ επόψεως κανονικού δικαίου όπως αυτό ισχύει τουλάχιστον στην ορθόδοξη εκκλησία, έθεσαν πολλούς περιορισμούς στην τοπική εκκλησία και αποτελούσαν πλήγμα για το αυτοκέφαλό της. Πρόκειται βέβαια για το αυτοκέφαλο όπως αυτό αναγνωρίστηκε και καθορίστηκε (ως θεσμός και όχι ο όρος) από την Γ' Οικουμενική Σύνοδο (Έφεσος 431), επαναβεβαιώθηκε με την Πενθέκτη (691/2) και λειτούργησε κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις πιο κάτω πρόνοιες: μείωση των ελληνικών επισκοπών και των Ελλήνων επισκόπων άνευ απόφασης της τοπικής συνόδου της ορθόδοξης εκκλησίας, το απαραίτητο της επικύρωσης της εκλογής των Ελλήνων από τους Λατίνους επισκόπους, την ομολογία υποταγής στο θρόνο της Ρώμης και το Λατίνο αρχιεπίσκοπο, την ανατροπή εκλογής από τους Λατίνους αν θεωρείτο άκυρη, το δικαίωμα των Λατίνων επισκόπων *ποιεῖν ἀφ' ἑαυτοῦ ἐπίσκοπον* (σαφής καταστρατήγηση του Η' Κανόνα της Γ' Οικουμενικής Συνόδου που προνοούσε όπως *ἔξουσιν τό ἀνεπηρέαστον καί ἀβίαστον οἱ τῶν ἀγίων ἐκκλησιῶν, τῶν κατὰ τήν Κύπρον, προεστῶτες, κατὰ τοὺς κανόνας τῶν ὁσίων*

¹¹¹ Χατζηψάλτης, «Εκκλησιαστικά Δικαστήρια επί Φραγκοκρατίας», ΚΣ, τ. ΙΘ' (1955), Λευκωσία 1956, σ. 25 - 34, σ. 25.

¹¹² Gilles Grivaud, «Το δίκαιο του Μεσαιωνικού Βασιλείου», *Ιστορία της Κύπρου*, έκδ. Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', Λευκωσία 1995, τ. Δ', σ. 375, 385.

Πατέρων, καί τήν ἀρχαίαν συνήθειαν, δι' ἑαυτῶν τάς χειροτονίας τῶν εὐλαβεστάτων ἐπισκόπων ποιούμενοι) και το δικαίωμα του επισκόπου της Ρώμης να τιμωρεί, εξορίζει και θέτει σε αργία Έλληνα επίσκοπο υπερορία. Ωστόσο, για τον Etienne de Lusignan, που μάλλον απηχεί την Λατινική αντίληψη για το θέμα, τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Ο Lusignan σχολιάζοντας την *somma* – κατά πάσα πιθανότητα αναφερόμενος στη *Summa Alexandrina* ή *Bulla Cypria*¹¹³ - υποστήριξε ότι αυτή δίνει και επικυρώνει αυτό το παλαιό προνόμιο που παραχωρήθηκε στον αρχιεπίσκοπο στη σύνοδο της Χαλκηδόνας, δηλαδή, ότι αυτός δεν υπόκειται σε κανένα πατριάρχη. Έτσι, είναι Αρχιεπίσκοπος και θα πρέπει να υποτάσσεται μόνο στον Μέγα Αρχιερέα (Πάπας). Σύμφωνα με την άποψη του Lusignan το αυτοκέφαλο στην Κύπρο δεν καταργήθηκε, αλλά συνέχισε να υπάρχει. Η μόνη διαφορά ήταν πως αυτό συνέχισε να υπάρχει υπό τους Λατίνους, όταν η «τοπική εκκλησία» ήταν υπό την ηγεσία του Λατίνου αρχιεπισκόπου της Λευκωσίας¹¹⁴. Πάντως αξίζει να υπογραμμίσουμε κάτι ιδιαίτερος σημαντικό, ότι και δια της *Bulla Cypria* συνέχισε να λειτουργεί ο επισκοπικός θεσμός της ορθόδοξης εκκλησίας καθ' όλη τη διάρκεια της Λατινοκρατίας.

Η *Bulla Cypria*, όπως άλλωστε συνέβηκε και με τις συνόδους της Λεμεσού, της Αμμοχώστου και το μαρτύριο των δεκατριών μοναχών, προκάλεσε τις αντιδράσεις αυτών των ορθόδοξων που δεν ήθελαν να εγκαταλείψουν την ορθόδοξη πίστη τους και συνέχιζαν να αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία. Οι αντιδράσεις, μάλιστα, δε στράφηκαν μόνο εναντίον των Λατίνων, αλλά, κυρίως, εναντίον εκείνων των κληρικών και λαϊκών που δήλωσαν υποταγή στους Λατίνους. Από επιστολή (23 /1 /1263) του ίδιου του Πάπα Ουρβανού Δ', προς το Βαίλο της Κύπρου¹¹⁵, πληροφορούμαστε ότι πολλοί Έλληνες και Σύριοι, που δεν εγκατέλειπαν το ορθόδοξο δόγμα, αντέδρασαν δυναμικά ενάντια σε όσους

¹¹³ Schabel, «Etienne de Lusignan's Chorografia and the ecclesiastical history of the Frankish Cyprus: Notes on a recent reprint and English translation», *Modern Greek Studies Yearbook*, vol. 18/19, University of Minnesota, Minneapolis, Minnesota, 2002/2003, σ. 339-353, σ. 342.

¹¹⁴ Στο ίδιο.

¹¹⁵ Schabel, *The Synodicum Nicosiense*, σ. 324-325.

υπέκυψαν. Τους χαρακτηρίζαν αιρετικούς και σχισματικούς, τους απωθούσαν από την κοινωνία τους, γκρέμιζαν τα σπίτια και ξεριζωναν τα αμπέλια τους, τους απογύμνωναν από όλα τα αγαθά και δικαιώματά τους και προκαλούσαν σοβαρές ζημιές και πιέσεις σε αυτούς, τις εκκλησίες και τις οικογένειές τους.

Οι πιο πάνω αντιδράσεις αυτών που θεωρούσαν τους εαυτούς τους πρωτίστως ορθόδοξους (κυρίως οι Έλληνες της Κύπρου), αλλά και χαρακτηρίζονταν από τους Λατίνους ως *ecclesie Grecorum*, οι επίσκοποι τους ως *Greci episcopi* και ο λαός ως *Greci*, σε αντιδιαστολή με τους *Latinis Catholicis*¹¹⁶, παρέχουν μαρτυρία για κάτι πολύ σημαντικό. Πρόκειται για την πραγματικότητα ότι την περίοδο της Φραγκοκρατίας υπήρχε και εκφραζόταν έντονα μια κοινή συνείδηση των ορθοδόξων κατοίκων της Κύπρου. Η συνείδηση αυτή εδραζόταν στους δεσμούς της κοινής πίστης-δόγματος (*ecclesie Grecorum*, ορθοδοξία), του κοινού πολιτισμού και γλώσσας, της γλώσσας που μιλούσαν οι Έλληνες (*Γραικοί, Greci*). Από την άλλη ενισχυόταν η αντίληψη ότι οι επήλυδες ή όσοι υποτάσσονται σε αυτούς ήταν ξένοι, ανήκαν σε άλλη κοινότητα και δόγμα. Στην προκείμενη περίπτωση ήταν Λατίνοι ή / και καθολικοί στο δόγμα, *Latinis Catholicis*. Σημαντικές εν προκειμένω είναι οι διαπιστώσεις ενός σύγχρονου ερευνητή της κυπριακής ιστορίας, του Gilles Grivaud, από μια μελέτη του αναφορικά με τον πνευματικό βίο και τη γραμματολογία στην Κύπρο, μεταξύ του 1191 και του 1570. Μεταξύ άλλων, ο Grivaud παρατηρεί και τα ακόλουθα:

Διαπιστώνουμε, κατ' αρχάς, την εντυπωσιακή συλλογή ελληνικών χειρογράφων (σχεδόν τρακοσίων) με αγιογραφικό, κηρυγματικό και 'κανονικό' περιεχόμενο, η οποία μαρτυρεί την αντιγραφική και βιβλιοθηκονομική δραστηριότητα των μοναχών, και επιβεβαιώνει το γεγονός ότι ο αυτόχθων πληθυσμός παραμένει βαθύτατα εμφορούμενος από το θρησκευτικό συναίσθημα και την ένταξή του στον ορθόδοξο πολιτισμό ... Καθ' όλη τη διάρκεια της Φραγκοκρατίας η ελληνική

¹¹⁶ Η *Bulla Cypria*, Coureas – Schabel, ο.π., σ. 194 - 205, έγγραφο 78, Ioannides, ο.π., αλλά και πολλά άλλα έγγραφα της περιόδου (βλέπε κυρίως Coureas – Schabel) κάνουν χρήση αυτών των όρων όποτε αναφέρονται στα μέλη της τοπικής ορθόδοξης εκκλησίας.

αποτελεί τη γλώσσα που ομιλείται από τη συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων, τόσο στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο χώρα...¹¹⁷.

Λαμβάνοντας υπόψη τα πιο πάνω, θεωρούμε ως φυσικό επακόλουθο πως όσοι από τους ποιμένες ήταν εκφραστές και υπερασπιστές αυτών των κοινών δεσμών και χαρακτηριστικών του λαού αυτού, θα ήταν οι ηγέτες της θρησκευτικής - πνευματικής και της πολιτικής του πορείας. Από την άλλη, ο λαός θα ήταν στο πλευρό των ταγών του και θα τους προστάτευε, όταν κινδύνευαν ή δέχονταν πιέσεις για αλλοίωση ή εγκατάλειψη αυτών των κοινών δεσμών. Αυτό μάλιστα διαφάνηκε το 1313¹¹⁸ και το 1360¹¹⁹ όταν ο λαός αντέδρασε δυναμικά προκειμένου να υπερασπιστεί τους ποιμένες του από προβλήματα που προκλήθηκαν από ξένους Λατίνους ιεράρχες που επισκέφθηκαν την Κύπρο. Άξιο σχολιασμού είναι το γεγονός ότι ο λαός, στα γεγονότα του 1360, αντέδρασε, όταν ο παπικός ληγάτος Πέτρος Θωμάς επεδίωξε να *ποιήση τους Ρωμαίους Λατίνους*, αφού πρώτα οι Λατίνοι τους έκλεισαν στο φράγκικο καθολικό ναό της Αγίας Σοφίας Λευκωσίας, *καί έθέλησε νά τούς κουφερμιάση* (δηλαδή να τους χρίσει), πράγμα που θα σήμαινε ότι ανήκαν πλέον στο λατινικό δόγμα. Η αντίδραση του λαού είχε σαν αποτέλεσμα να στείλει ο *ρήγας τόν πρίντζην, καί τόν άμιράλλην, καί τόν βισκούνητην τής Λευκωσίας*, οι οποίοι ελευθέρωσαν *τούς έπισκόπους καί παπάδες τούς Ρωμαίους, καί ώρίσαν τους νά πολομοούν κατά το*

¹¹⁷ Grinaud, «Ο πνευματικός βίος και η γραμματολογία κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας», Λευκωσία 1996, τ. Ε', σ. 863 - 1207, βλέπε σ. 865 - 866, 871. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας. Τις ίδιες αντιλήψεις εκφράζει και ο ειδικός μελετητής των ελληνικών χειρογράφων της Κύπρου Κώστας Κωνσταντινίδης, «Η παιδεία και τα γράμματα στη Βυζαντινή Κύπρο», *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ', Λευκωσία 2005, σ. 413 - 463, σ. 456 - 457, όπου σημειώνει: *Περισσότερα αναμφίβολα - σε σχέση με τη βυζαντινή περίοδο - ελληνικά χειρόγραφα μας σώζονται από την περίοδο της Λατινοκρατίας της νήσου και μέχρι την τουρκική κατάκτηση. Ως προς το περιεχόμενο τα πιο πολλά βιβλία είναι εκκλησιαστικά και πρέπει να συνδέσουμε την παραγωγή τους με την ανάπτυξη των μεγάλων μοναστικών κέντρων.*

¹¹⁸ Amadi Francesco, «Chronique d' Amadi», *Chroniques d' Amadi et de Strmbaldi*, επιμ. Latrie, Paris 1891, σ. 395 - 396 και Florio Bustron, «Historia, overo commentarii de Cipro. Chronique de l'île de Chypre», επιμ. Latrie, *Melagnés Historiques, Choix de documents*, V, Paris 1886, ανατύπωση Λευκωσία 1998, σ. 247. Ο Schabel σε πρόσφατο άρθρο του τοποθετεί τα γεγονότα στην 1^η του Μάη 1313 και όχι το 1314, όπως υποστηρίζεται από το Latrie. Βλέπε Schabel «The Greek Bishops of Cyprus, 1260-1340, and the Synodicon Kyprion», *Κ Σ*, τ. ΞΔ' - ΞΕ' 2000 - 2001, σ. 217 - 234, Λευκωσία 2003, ιδιαίτερα σ. 219 - 220.

¹¹⁹ Λεόντιος Μαχαιράς, *Χρονικόν Κύπρου*, επιμ. R. W. Dawkins, Oxford 1932, τ. 1, § 101, σ. 90.

*ἦσαν συνηθισμένοι*¹²⁰. Είναι χαρακτηριστική εδώ, όπως και άλλου, όπως είδαμε προηγούμενα, η διάκριση μεταξύ Ρωμαίων και Λατίνων, των ντόπιων (*εμείς*) και των ξένων (οι *άλλοι*). Πρόκειται για μια διάκριση που δηλώνει την ύπαρξη δύο κοινοτήτων που είναι διαφορετικές στο δόγμα, την παράδοση, τον πολιτισμό. Ορθά, λοιπόν, σημειώνει η Angel Nicolaou Konnari πως *γλώσσα και θρησκεία αποτελούν δύο από τα πιο σημαντικά κριτήρια αναγνώρισης της ταυτότητας για τους Έλληνες, επηρέασαν την εθνική συναίσθηση και καθόρισαν την ετερότητα – ωστόσο- ο εθνικός και ιερός χαρακτήρας της θρησκείας σήμαινε ότι ήταν πιο ανθεκτική σε αλλαγές και επιδράσεις παρά η γλώσσα ... και για τις δύο ομάδες (Έλληνες – Λατίνους) η θρησκεία παρέμεινε το πιο σημαντικό κριτήριο πολιτιστικής ταυτότητας, ομαδικού δεσμού και κοινωνικής διάκρισης*¹²¹.

Όσο περνούσαν τα χρόνια, και κυρίως από τα μέσα του δέκατου τέταρτου αιώνα, φαίνεται πως τα ελληνικά ήθη και η ελληνική ορθόδοξη εκκλησία, τουλάχιστον σε θέματα μυστηρίων και τυπικού, κέρδιζαν το στοίχημα της διατήρησης της ελληνικής ορθόδοξης ταυτότητας, θα λέγαμε με σημερινούς όρους¹²². Επιπλέον, ο ορθόδοξος τρόπος ζωής της εποχής επηρέαζε και τις τάξεις Λατίνων, ευγενών και απλού λαού. Το φαινόμενο αυτό ήταν ιδιαίτερα έκδηλο στον τομέα της σύναψης γάμων. Το γεγονός αυτό, μάλιστα, ανάγκασε το Λατίνο αρχιεπίσκοπο Λευκωσίας, Φίλιππο, να καταθέσει το 1353 (στο *Synodicum Nicosiense*) κανονισμό, σύμφωνα με τον οποίο απαγορευόταν στο εξής η σύναψη γάμων μεταξύ *Φράγκων* με *Ελληνίδες* και *Ελλήνων* με γυναίκες φράγκικης καταγωγής, εκτός αν αυτός επρόκειτο να τελεστεί σύμφωνα με το λατινικό δόγμα. Επίσης, ο ίδιος αρχιεπίσκοπος απαγόρευε στους *Έλληνες ιερείς*,

¹²⁰ Στο ίδιο.

¹²¹ Konnari – Schabel, ο.π., σ. 60 – 61.

¹²² Ο Κωνσταντινίδης, ο.π., σ. 422 – 423, αφού αναφέρει ότι ο Έλληνας υπήκοος του Λουζιανού βασιλιά της Κύπρου παρέμεινε *προσηλωμένος στην ορθόδοξη παράδοσή του* θα σημειώσει τα ακόλουθα: *Καθοδηγητής του έγινε ο ορθόδοξος μοναχός που αγωνίστηκε σθεναρά για το δόγμα του. Ο όσιος Νεόφυτος ως πνευματική μορφή και οι μοναχοί της Καντάρας ως μάρτυρες της Ορθοδοξίας καθοδήγησαν τους Κυπρίους στα πρώτα δύσκολα χρόνια της λατινοκρατίας. Στο τέλος ... το ελληνικό στοιχείο κατόρθωσε να επιβιώσει χάρη στη μακρά και ισχυρή του παράδοση και την αφοσίωση του στο ορθόδοξο δόγμα. Έτσι, από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα ακόμη και στενοί συνεργάτες των Λουζιανών επανασυνδέθηκαν πνευματικά με την Κωνσταντινούπολη και την ελληνική παιδεία.*

οποιασδήποτε βαθμίδας, να τολμήσουν να τελέσουν οποιοδήποτε εκκλησιαστικό μυστήριο σε Φράγκους, όπως και το αντίθετο, εκτός και αν ήταν απόλυτη ανάγκη¹²³. Φαίνεται, όμως, ότι η πορεία των πραγμάτων ήταν δύσκολο να ανατραπεί και αυτό ανάγκασε τον ίδιο τον Πάπα, τον Ουρβανό Ε΄ (1362 - 1370), να αποστείλει σχετική επιστολή (29/5/1368)¹²⁴ στον αρχιεπίσκοπο Λευκωσίας Raymond. Από την επιστολή αυτή, εκτός των πιο πάνω, πληροφορούμαστε ότι μεγάλο μέρος των Λατίνων ευγενών (*magna pars*) και του λαού όχι μόνο δεν εκκλησιάζονταν στις λατινικές εκκλησίες, αλλά *συχνάζουν στις εκκλησίες των Ελλήνων και σχισματικών, και ακούουν τις ιερές τελετές σύμφωνα με το δικό τους δόγμα, που είναι διαφορετικό από αυτό της Ρωμαϊκής Εκκλησίας*. Πάντως, ιστορικοί της περιόδου συγκλίνουν στην άποψη ότι κατά την περίοδο αυτή οι Λατίνοι έχασαν τη *θρησκευτική τους καθαρότητα*¹²⁵. Αντίθετα, η *Ελληνική εκκλησία* (όπως τη χαρακτήριζαν την εποχή αυτή οι Λατίνοι) κέρδιζε συνεχώς έδαφος εξ επόψεως λατρευτικής ζωής και ηθών. Έτσι, οι Έλληνες επίσκοποι *ήταν συχνά οι αρχηγοί της εκκλησίας του νησιού*¹²⁶, δεδομένου ότι οι Λατίνοι αρχιεπίσκοποι συχνά απουσίαζαν από την Κύπρο, ιδίως μετά το 1373¹²⁷.

Η προσήλωση σε ό,τι ονομαζόταν κατά τη Φραγκοκρατία *Έλληνες* και *Ελληνική εκκλησία* της Κύπρου, σε συνδυασμό με την πιο πάνω κατάσταση της λατινικής εκκλησίας και τη συνείδηση ότι η αυτοκέφαλη εκκλησία της Κύπρου είχε πάψει να βρίσκεται σε κοινωνία με τα πρεσβυγενή πατριαρχεία και ιδίως αυτό της Κωνσταντινούπολης¹²⁸, οδήγησε τους Κύπριους επισκόπους και άλλους

¹²³ Schabel, ο.π., σ. 269. Ο Λατίνος αρχιεπίσκοπος δήλωνε ότι η διάταξη του δεν αποσκοπούσε στο να εμποδίσει τους Έλληνες να μεταφερθούν *ad ritum Francorum*, σ. 271, πράγμα που, μάλλον, σημαίνει ότι η διάταξη προέκυψε για να σταματήσει την εκ μέρους των Φράγκων υιοθέτηση της ορθόδοξης πρακτικής και όχι το αντίθετο. Αν το φαινόμενο εκδηλωνόταν από την πλευρά των Ελλήνων δεν υπήρχε λόγος για μια τέτοια διάταξη.

¹²⁴ Schabel, ο.π., σ. 371 - 372 και Coureas – Schabel, ο.π., σ. 312 - 314.

¹²⁵ Βλέπε Schabel, ο.π., σ. 85.

¹²⁶ Στο ίδιο, Σάθας, ο.π., τ. Β΄, σ. ιε΄ – ιστ΄, Σακελλάριος, ο.π., σ. 473 - 474, Παπαδόπουλλος Θ., ο.π., σ. 616 - 617.

¹²⁷ Για το θέμα αυτό βλέπε Schabel, ο.π., σ. 85.

¹²⁸ Εξ όσων γνωρίζουμε, η τελευταία επίσημη διοικητική επαφή των δύο εκκλησιών, Κύπρου και Κωνσταντινούπολης, ήταν το 1223, όταν οι Κύπριοι προσέφυγαν στην πατριαρχική σύνοδο, στην Νίκαια, για αντιμετώπιση των προβλημάτων της τοπικής εκκλησίας. Χατζηψάλτης «Σχέσεις της Κύπρου προς το εν Νικαία...», ΚΣ, ΙΕ΄ (1951), Λευκωσία 1952, σ. 65 - 82.

παράγοντες της ορθόδοξης εκκλησίας να ζητήσουν τη βοήθεια της Μεγάλης Εκκλησίας. Στόχος ήταν να ενωθούν με την ανατολική εκκλησία. Το διάβημα αυτό έγινε δύο φορές, το 1405 και το 1412. Όμως, οι προσπάθειες για ένωση, μετά από εξέταση του αιτήματος, απέτυχαν δεδομένης της επικρατούσας καταστάσεως την οποία διαπίστωσε (1405) ο Βρυέννιος στο νησί (*την ένωσιν, έπειπερ ένταϋθα, καθά συνοραñ έχω, άδύνατον*)¹²⁹. Άξιο σχολιασμού, εδώ, είναι το γεγονός ότι οι Έλληνες Κύπριοι μετά την πάροδο αιώνων ακόμα ένιωθαν ότι ανήκουν στον ελληνορθόδοξο κόσμο της Ανατολής. Δεν ήταν, λοιπόν, καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι ζήτησαν να ενωθούν και πάλι με τον κόσμο αυτό και την πρωτοβουλία αυτή έλαβε, εξέφρασε και χειρίστηκε, έστω και χωρίς επιτυχία, η τοπική εκκλησιαστική ηγεσία.

Στα χρόνια που ακολούθησαν, οι Κύπριοι ιεράρχες και η ορθόδοξη τοπική εκκλησία κυριάρχησαν ουσιαστικά, παρά τις δύσκολες οικονομικές¹³⁰ και διοικητικές συνθήκες που υπήρχαν σε βάρος τους στα εκκλησιαστικά πράγματα του τόπου. Αυτό έγινε ιδιαίτερα εμφανές την εποχή που βασίλισσα ήταν η Ελένη

¹²⁹ Βασίλης Κατσαρός, «Ιωσήφ Βρυεννίου, τα Πρακτικά της Συνόδου της Κύπρου», *Βυζαντινά* 21, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 21-56, σ. 49, στ. 621-622. Το γενικό συμπέρασμα του Βρυεννίου από την επίσκεψη του στην Κύπρο ήταν το ακόλουθο: *Εύρωμεν δέ τά πράγματα ούτως έχοντα, ότι θέλουσι μέν ένωθῆναι τῆ τών όρθοδόξων έκκλησία οί Κύπριοι, αλλά μενότων τών συνήθων, ών ποιείν πρός τούς Λατίνους όφείλουσι, πάντων άπαραβάτων, ἦγουν εκείνοις μέν ύπέικειν εις τόν αίώνα δουλεύοντας. ήμίν δέ λόγω ψιλῶ και μελάνι μόνω δόξει ύποταγῆναι και αύτό δέ τουῦτο λανθάνειν άεί όσον οίόν τε και μηδέποτε γνωρισθῆναι σαφώς, ώς αν μή κατά τι τοίς κυρίοις αύτῶν τοίς Λατίνοις προσκρούσωσι*, στο ίδιο, σ. 33, στ. 24-30. Βλέπε επίσης, Ιωσήφ Βρυέννιος, «Μελέτη περί της των Κυπρίων προς την Μεγάλην Εκκλησίαν μελετηθείσης ενώσεως», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, Παράρτημα ΙΖ' Τόμου, Κωνσταντινούπολη 1886, σ. 49 - 51, Ευγένιος Βούλγαρης, *Ιωσήφ Μοναχού του Βρυεννίου τα ευρεθέντα*, Λειψία 1786, τ. Β', σ. 11 - 30, Βαρμάζη, ο.π., σ. 176 - 180 και 185 - 199. Για εκτίμηση των γεγονότων, βλέπε Νικόλαος Ιωαννίδης, *Ο Ιωσήφ Βρυέννιος: Βίος - έργο - Διδασκαλία*, Αθήνα 1985, Κουρίτης, ο.π., σ. 86 και 104, Χάκκεττ, ο.π., τ. Α', σ. 189, Φ. Γεωργίου, ο.π., σ. 62 - 63, Hill, ο.π., τ. ΙΙΙ, σ. 1087 - 1088, Θ. Παπαδόπουλλος, ο.π., σ. 624 - 638.

¹³⁰ Ο Schabel, «Religion», *Cyprus, Society and Culture 1191-1374*, ed. Angel Nicolaou - Konnari and Chris Schabel, Boston 2005, σ. 157-218, υποστηρίζει ότι η *Ελληνική Εκκλησία έχασε κάποια από τα περιουσιακά της στοιχεία, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν τα έχασε όλα*, ωστόσο, συνεχίζει ο ίδιος ιστορικός, το πόσα χάθηκαν και πόσο φτωχή ήταν η Ελληνική Εκκλησία αυτό είναι δύσκολο να λεχθεί, σ. 187, 189.

Παλαιολογία (3/2/1442 – 11/4/ 1458). Η βασίλισσα αυτή ευνόησε την ορθόδοξη εκκλησία¹³¹.

Λίγα χρόνια αργότερα, όταν η Αικατερίνη Κορνάρο παρέδιδε την εξουσία της Κύπρου (26/2/1489) στη Βενετική Δημοκρατία, η θέση της εκκλησίας στο νησί θα ρυθμιζόταν, πλέον, περισσότερο με βάση πολιτικοοικονομικά παρά εκκλησιαστικά κριτήρια. Η Κύπρος για τους Βενετούς είχε οικονομική – στρατιωτική σημασία. Το νησί παρεχόταν ως ένας κομβικός, προμηθευτικός και διαμετακομιστικός, σταθμός¹³². Όσον αφορά στη θέση της ορθόδοξης εκκλησίας, έχει εκφραστεί η άποψη ότι κατά τα πρώτα χρόνια της Βενετικής κυριαρχίας αυτή βρέθηκε μάλλον σε πιο δύσκολη θέση σε σχέση με τον προηγούμενο αιώνα¹³³. Όσον αφορά στην κατάσταση του λαού, ο Martin Baumgarten (που επισκέφθηκε το νησί το 1508) την περιγράφει ως ακολούθως: *Όλοι οι κάτοικοι της Κύπρου είναι σκλάβοι των Ενετών και είναι υποχρεωμένοι να πληρώνουν στο κράτος το ένα τρίτο όλων τους των εισοδημάτων ... Εξάλλου όλοι οι άντρες είναι υποχρεωμένοι να δουλεύουν για το κράτος δύο φορές την εβδομάδα, όπου τους διατάζουν και αν οποιοσδήποτε αρνηθεί ... πληρώνει πρόστιμο ... Και επιπλέον, κάθε χρόνο τους επιβάλλεται κάποιος φόρος, που μαστίζει και ληλατεί τόσο πολύ το φτωχό λαό, ώστε δυσκολεύονται να κρατηθούν στη ζωή*¹³⁴.

Ενδιαφέρον για το θέμα μας, για σκοπούς σύγκρισης με ότι ίσχυσε επί της Οθωμανοκρατίας που θα δούμε στη συνέχεια, παρουσιάζει ο τρόπος εκλογής των ορθόδοξων επισκόπων επί Βενετοκρατίας που φαίνεται να είχε αλλάξει σε σχέση

¹³¹ Η βασίλισσα προσέφερε υποστήριξη και καταφύγιο σε ντόπιους και ξένους ορθόδοξους, Μαχαιράς, στο ίδιο, σ. 682, § 711, η ίδια είχε ορθόδοξο εξομολόγο, Τζώρτζης Μπούστρους, (Γεώργιος Βουστρώνιος), *Διήγησις Χρονίας Κύπρου*, επιμ., Γεώργιος Κεχαγιόγλου, Λευκωσία 1997, σ. 12, και έδειξε μια καθαρά φιλελληνική και φιλορθόδοξη στάση για την οποία και κατηγορήθηκε, Estienne de Lusignan, *Description de Toute L' Isle de Chypre*, Paris 1580, σ. 155b, Hill, ο.π., τ. III, σ. 527 - 528.

¹³² Αικατερίνη Αριστείδου, *Ανέκδοτα Έγγραφα της Κυπριακής Ιστορίας από το Αρχείο της Βενετίας*, εκδ. Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία 1990, τ. Α' (1474 - 1508), σ. XV, της ίδιας «Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας», *Θησαυρίσματα*, τ. 23 (1993), Βενετία, σ. 186, Παπαδόπουλλος Θ., «Η Βενετική κυριαρχία στην Κύπρο (1489 - 1570)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Α' – ΙΣΤ', τ. Ι, σ. 189 - 201, σ. 189 και του ίδιου «Η Εκκλησία Κύπρου...», σ. 650 - 651. Βλέπε, επίσης, Κουρίτης, ο.π., σ. 95-6, Χάκκεττ, ο.π., τ. Α', σ. 225 - 226.

¹³³ Αριστείδου, *Ανέκδοτα Έγγραφα...*, σ. 71 και «Η Ορθόδοξη Εκκλησία ...», σ. 186.

¹³⁴ Cobham, ο.π., σ. 55.

με ότι ίσχυε επί Φραγκοκρατίας και ιδιαίτερα με βάση τις πρόνοιες της *Bulla Cypria*. Κατά τον Calerio την περίοδο αυτή *οι Έλληνες επίσκοποι της Κύπρου ... εκλέγονταν από το Βασιλικό Λατινικό Συμβούλιο και εχρίοντο από τους Λατίνους επισκόπους*¹³⁵. Τα πράγματα επί Βενετοκρατίας φαίνεται να λειτουργούν διαφορετικά. Από σχετικό αίτημα των πρέσβων της Συνέλευσης των Ευγενών της Κύπρου (Ιωάννη Στραμπάλη και Γάσπαρη Παλόλ) προς τη Βενετική Γερουσία λαμβάνουμε σημαντικές πληροφορίες. Στο εν λόγω αίτημα αναφέρεται ότι μέχρι και την 11^η Φεβρουαρίου 1507 η εκλογή των *Ελλήνων* (ορθόδοξων) επισκόπων γινόταν από τους ρέκτορες, οι οποίοι επέλεγαν ένα ανάμεσα από τρεις κληρικούς. Πολλές φορές εκλεγόταν ο λιγότερο κατάλληλος και επιπλέον ο εκλεγμένος ξόδευε χρήματα της Συνέλευσης για να μεταβεί στη Βενετία, δεδομένου ότι η επικύρωση της εκλογής γινόταν από τη Γερουσία. Αντί της πιο πάνω διαδικασίας, ζητήθηκε όπως εκλέγονται από τη Συνέλευση τρεις κληρικοί και από αυτούς οι ρέκτορες του τόπου να ψηφίζουν ένα, χωρίς να είναι αναγκαία η μετάβασή του στη Βενετία. Κατόπιν μελέτης του θέματος λήφθηκε η ακόλουθη απόφαση: *Η Γερουσία δέχεται να εκλέγει τον επίσκοπο σε συνέλευση από κατάλογο που θα έχουν εγκρίνει οι ρέκτορες. Η εκλογή θα επικυρώνεται από τη Γερουσία*.¹³⁶ Αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι το 1507 (22 Μάη) πρεσβεία των κατοίκων της Αμμοχώστου ζήτησε από τη Γερουσία να δοθεί το δικαίωμα όπως ο Έλληνας επίσκοπος της επαρχίας τους εκλέγεται μόνο από τους κατοίκους της πόλης. Ωστόσο, το αίτημα τους απορρίφθηκε και η Γερουσία απάντησε ότι *θα τηρούνται όσα ισχύουν για τη Λευκωσία*, δηλαδή η διαδικασία που αναφέρθηκε πιο πάνω.¹³⁷

¹³⁵ Claude Cobham, *Excerpta Cypria*, Nicosia 1969, σ. 160-161. Ο Calerio θεωρεί το γεγονός της εκλογής των Ελλήνων επισκόπων από το Βασιλικό Λατινικό Συμβούλιο, όπως και το χρίσμα των Ελλήνων επισκόπων από τους Λατίνους επισκόπους, ως το λόγο για τον οποίο ο ορθόδοξος Πατριάρχης των Ιεροσολύμων και οι άλλοι ορθόδοξοι πατριάρχες απέφευγαν τους Κύπριους εμπόρους και προσκυνητές όταν επισκέπτονταν τις εκκλησίες τους, θεωρώντας τους αφορισμένους.

¹³⁶ Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, «Κανονισμοί της Νήσου Κύπρου (1507-1522)», *Δωδώνη, Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, Παράρτημα Αρ. 32, Ιωάννινα 1987, σ. 78, Αίτημα 7^ο.

¹³⁷ Στο ίδιο, σ. 85.

Τέλος, αναφορικά με την εκλογή επισκόπων επί Βενετοκρατίας, θα πρέπει να αναφερθεί ότι συναντάμε και το φαινόμενο της προσφοράς και απόκτησης του αξιώματος δια της καταβολής χρημάτων, όπως έγινε το 1510. Το έτος αυτό η ορθόδοξη επισκοπή της Αμμοχώστου βρισκόταν σε χηρεία. Από τους υποψήφιους, τον παπά Συμεών και τον παπά Ανδρέα, το αξίωμα δόθηκε στον παπά *Ανδρέα* ο οποίος *πρόσφερε* στη Βενετική Δημοκρατία 500 δουκάτα για τις οχυρωματικές ανάγκες της Αμμοχώστου.¹³⁸

Με την πάροδο λίγων χρόνων, το πολιτικό – στρατιωτικό σκηνικό της ευρύτερης περιοχής άρχισε να αλλάζει και ο τουρκικός κίνδυνος ήταν ορατός και για την Κύπρο. Μπροστά σε αυτά τα δεδομένα και το πρόβλημα της άμυνας του νησιού, τα εκκλησιαστικά πράγματα του τόπου δεν αποτελούσαν το κύριο μέλημα των Βενετών. Εντωμεταξύ, όμως, η ορθόδοξη εκκλησία φαίνεται ότι όσο περνούσαν τα χρόνια εδραιωνόταν όλο και περισσότερο, δεδομένης και της συνεχιζόμενης παρακμής της λατινικής εκκλησίας¹³⁹.

Είναι αξιοσημείωτο ότι χρόνια πριν την κατάληψη της Κύπρου από τους Οθωμανούς (1570/1), οι επίσκοποι της ορθόδοξης εκκλησίας είχαν ήδη μονιμοποιηθεί στα αστικά κέντρα, στα οποία, σύμφωνα και με τη Bulla Cypria (1260), δε μπορούσαν να έχουν την επίσημη έδρα της επισκοπής τους, αφού υπήρχε η έδρα των Λατίνων επισκόπων. Από έκθεση (1562) του Bernard Sagredo (γενικού προβλέπτη της Κύπρου) προς τη σύγκλητο της Βενετίας, πληροφορούμαστε ότι οι τέσσερις Έλληνες επίσκοποι ήταν αυτός της **Σολέας που εδρεύει στη Λευκωσία**, αυτός της **Σαλαμίνας που εδρεύει στην Αμμόχωστο**, αυτός των Λευκάρων και Λεμεσού και αυτός της **Πόλεως Χρυσοχούς ή Αρσινόης που εδρεύει στην Πάφο**¹⁴⁰. Αυτή η καθέδρα

¹³⁸ Αριστείδου, *Ανέκδοτα Έγγραφα ...*, σ. 75, όπου και οι σχετικές αρχειακές αναφορές.

¹³⁹ Στο ίδιο, σ. 76. Είναι χαρακτηριστικές οι περιπτώσεις του Λατίνου αρχιεπισκόπου Κύπρου που πέθανε και ετάφη στη Ρώμη το 1502, όπως και του Λεμεσού Nicolo Dolce το 1514. Ένας άλλος αρχιεπίσκοπος, ο Livio Podocator, ήταν διορισμένος αρχιεπίσκοπος Κύπρου από το 1524 και δεν κατέλαβε ποτέ την έδρα του, ενώ ο διάδοχος του διορίστηκε το 1553. Απλά, οι Λατίνοι ιεράρχες απολάμβαναν τα εισοδήματά τους, της τάξης των 10.500 δουκάτων, σε αντιστοιχία με 1400 δουκάτα που λάμβαναν όλοι μαζί οι ορθόδοξοι ομοβάθμιοι τους. Στο ίδιο, σ. 78, και Hill, ο.π., τ. III, σ. 1096.

¹⁴⁰ Latrie, *Histoire...τ. III*, σ. 542.

επιστροφή των ορθόδοξων επισκόπων στα αστικά κέντρα διοίκησης σήμαινε πάρα πολλά εξ επόψεως δυνατοτήτων διοικητικής οργάνωσης και καθοδήγησης του λαού εκ μέρους της ορθόδοξης εκκλησίας. Σήμαινε, επίσης, ότι η ορθόδοξη εκκλησία αναδείχτηκε τελικά ο ισχυρότερος τοπικός θεσμός που επιβίωσε της Λατινοκρατίας σε επίπεδο οργάνωσης (επισκοπικής), δόγματος (ορθοδοξία), γλώσσας (ελληνικής) και τέχνης (βυζαντινής)¹⁴¹. Παρατηρήθηκε μάλιστα ότι η Ελληνική ορθόδοξη εκκλησία απέβη τελικά *ο πυρήνας της εθνικοθρησκευτικής συντηρήσεως του κυπριακού Ελληνισμού*, αποκτώντας *κύρος*, με αποτέλεσμα να ενισχύσει *ντε φάκτο τον εθναρχικό της ρόλο υπό συνθήκες ξένης κατοχής*¹⁴². Όπως συμπεραίνει και ο Θ. Παπαδόπουλλος *η υποδούλωση της Εκκλησίας στη λατινική εξουσία υπήρξε εξωτερική, αποτέλεσμα εξαναγκασμού*. Όμως, στο τέλος η *Εκκλησία Κύπρου διετήρησε ακέραιη τη δογματική της υπόσταση*, ενώ από την άλλη πλευρά *αντίθετη υπήρξε η ιστορική πορεία της επήλυδος και κυριάρχου Λατινικής Εκκλησίας, η οποία περιέπεσε σε παρακμή, χωρίς να αφήσει ίχνη της διαβάσεώς της από τη νήσο*¹⁴³. Φυσικά, αυτό που κυρίως διαμόρφωσαν οι Λατίνοι και παρέμεινε για αιώνες ήταν η κατάργηση των πολλών επισκοπών που υπήρχαν επί Βυζαντινών χρόνων (12-16) και ο περιορισμός τους σε τέσσερις μόνο. Η ύπαρξη τεσσάρων μόνο επισκοπών διατηρήθηκε μέχρι και το 1973, έτος κατά το οποίο η εκκλησία της Κύπρου αποφάσισε τη διοικητική διαίρεση σε έξι επισκοπές, με την προσθήκη αυτών της Μόρφου και Λεμεσού, για να ξεκινήσει από το 2007 (επί αρχιεπισκοπείας Χρυσοστόμου Β΄) η προσπάθεια επανασύστασης των παλαιών επισκοπών των βυζαντινών χρόνων. Τέλος, αναφέρουμε την άποψη του Σταύρου Παντελή ο οποίος αποτιμώντας συνολικά το ρόλο της ορθόδοξης εκκλησίας θα πει πως *η Κυπριακή Εκκλησία είχε γίνει*

¹⁴¹ Ο Χοτζάκογλου, ο.π., σ. 652, σημειώνει σχετικά: *η βυζαντινή τέχνη θα αποτελέσει για τη Μεγαλόνησο τον κυριάρχο τρόπο έκφρασης της εκκλησιαστικής ζωγραφικής καθόλη τη διάρκεια της Λατινοκρατίας*.

¹⁴² Κύρρης, «εθναρχία», ΜΚΕ, τ. 4, Λευκωσία 1986, σ. 331 - 334.

¹⁴³ Παπαδόπουλλος Θ., ο.π., σ. 543-665, σ. 664-665.

αναμφισβήτητα το επίκεντρο του ελληνικού εθνικού αισθήματος των νησιωτών μέσα σ' έναν ξένο λατινικό κόσμο¹⁴⁴.

Μια εντελώς διαφορετική άποψη, σχετικά με το λόγο επιβίωσης της ορθοδοξίας στην Κύπρο κατά την υπό εξέταση περίοδο, εκφράζεται από το Schabel. Ο Schabel αποδίδει το λόγο επιβίωσης της *Ελληνικής Ορθοδοξίας* στην Κύπρο σε αριθμητικά – δημογραφικά δεδομένα (την πλειοψηφία των Ελλήνων κατοίκων) και στο ότι η Φράγκοι και η λατινική εκκλησία δεν *επιχείρησαν ποτέ τον όποιο εκλατινισμό*, επιτρέποντας να παραμείνουν αναλλοίωτα σχεδόν όλα τα στοιχεία του ελληνικού δόγματος. Ο Schabel σημειώνει χαρακτηριστικά: *Η Ελληνική Ορθοδοξία επιβίωσε της περιόδου της Φραγκοκρατίας όχι τόσο πολύ εξαιτίας ενός πετυχημένου εθνικού αγώνα ενάντια σε μια πλήρη απορρόφηση, όσο εξαιτίας του ότι οι Έλληνες παρέμεναν πάντα η πλειοψηφία και ούτε οι Φράγκοι ούτε η Λατινική Εκκλησία επιχείρησαν ποτέ τον όποιο εκλατινισμό.* Η Λατινική Εκκλησία απαιτούσε αυτό που θεωρούσε ως το ελάχιστο από τον Ελληνικό κλήρο – τίποτα από τους Έλληνες λαϊκούς – και ο Ελληνικός κλήρος έδωσε στη Λατινική Εκκλησία αυτό που απαιτείτο, περιλαμβανομένων, περί το τέλος του δέκατου τρίτου αιώνα, ενός όρκου υποταγής από τους επισκόπους και ένα τέλος στην ενεργό εναντίωση αναφορικά με τον άζυμο άρτο. *Σχεδόν όλα τα άλλα στοιχεία του Ελληνικού δόγματος, ό,τι σήμερα ονομάζουμε Ελληνική Ορθοδοξία, επετράπη να παραμείνουν τα ίδια.* Δεν υπήρξε κανένα σχίσμα, καμία αίρεση¹⁴⁵.

¹⁴⁴ Σταύρος Παντελής, *Νέα Ιστορία της Κύπρου*, Αθήνα 1985, σ. 35.

¹⁴⁵ Schabel, ο.π., σ. 210. Τα έντονα γράμματα είναι δικά μας.

2. Συμπεράσματα

Ολοκληρώνοντας αυτή τη σύντομη εισαγωγή, πιστεύουμε ότι μπορούμε να εισέλθουμε τώρα στο κύριο μέρος της εργασίας αυτής. Πρόκειται για την εξέταση της θέσης και της σχέσης της αυτοκέφαλης εκκλησίας με τους νέους κυρίαρχους, όπως και το νέο θρησκευτικοπολιτικό σκηνικό που διαμορφώθηκε και το ρόλο που ανέπτυξε η ορθόδοξη εκκλησία. Απαραίτητα στοιχεία για την καλύτερη κατανόηση του υπό εξέταση θέματος αποτελούν τα πιο κάτω συμπεράσματα που προκύπτουν από όσα έχουν προηγηθεί:

1. Το αυτοκέφαλο – αυτοδιοίκητο της τοπικής εκκλησίας, κατοχυρωμένο επίσημα από την εκκλησία (Οικουμενικές Συνόδους) και τη βυζαντινή αυτοκρατορία, έδινε μια ξεχωριστή και προνομιακή θέση στην εκκλησία της Κύπρου στο ευρύτερο εκκλησιαστικό στερέωμα.

2. Οι επίσκοποι της τοπικής εκκλησίας και πρώτιστα οι αυτοκέφαλοι αρχιεπίσκοποι *ex officio* (πριν την κατάργηση του θεσμού από τους Λατίνους) απέκτησαν σταδιακά ένα ρόλο και κύρος στην κυπριακή κοινωνία που εκτεινόταν πέραν των εκκλησιαστικών τους καθηκόντων. Το γεγονός ότι οι τοπικοί ιεράρχες μπορούσαν, χάριν στο αυτοκέφαλό τους, να χαράζουν μια ανεξάρτητη – όσο ήταν δυνατό αυτό - πολιτική για τον τόπο τους, επί εκκλησιαστικών (π. χ. νομοκανονικά θέματα, τοπικές σύνοδοι και συμμετοχή σε οικουμενικές συνόδους ως ανεξάρτητη – αυτοδιοίκητη εκκλησία) αλλά και πολιτικών υποθέσεων (π.χ. εμπλοκή σε θέματα δικαιοσύνης - δικαστική δικαιοδοσία), τους καθιστούσε ισχυρούς παράγοντες του τόπου και την εκκλησία ένα θεσμό με προεκτάσεις και δύναμη σε διάφορους τομείς ζωής (οικονομικούς, κοινωνικούς, κ.α.) της εκάστοτε κυπριακής πραγματικότητας.

3. Σε περιόδους πολιτικών ανωμαλιών και κρίσεων για το νησί (περίοδος αραβικών επιδρομών) ή και ξένης κυριαρχίας (Λατινοκρατία), η εκκλησία (ως οργανισμός) απέβη, εκ των πραγμάτων, ο μόνος ισχυρός θεσμός που μπόρεσε να επιβιώσει, να συσπειρώσει, να εκπροσωπήσει και ηγηθεί του ελληνορθόδοξου πληθυσμού (π.χ. μετοικεσία στον Ελλήσποντο υπό την ηγεσία του αρχιεπισκόπου Ιωάννη, αποστολή αγίου Δημητρίου για απελευθέρωση Κυπρίων αιχμαλώτων).

Αυτό συνδέεται άμεσα με το αυτοκέφαλο. Αν η εκκλησία του τόπου υπαγόταν σε μια άλλη εκκλησιαστική αρχή, ένα πατριαρχείο, τότε την πρωτοβουλία, ως επί το πλείστον, των κινήσεων και τη χάραξη της όλης πολιτικής δε θα την είχε η τοπική ιεραρχία, αλλά αυτή η άλλη αρχή που θα έκανε *de jure canonico* την εκλογή, τη χειροτονία και την παύση των επισκόπων. Σε μια τέτοια περίπτωση δε θα υπήρχε και πρόβλημα διακοπής και αίτησης για αποκατάσταση των εκκλησιαστικών σχέσεων (ένωσης – κοινωνίας) με τις άλλες ορθόδοξες εκκλησίες, όπως έγινε επί Λατινοκρατίας στην Κύπρο. Άρα, μια μη αυτοκέφαλη εκκλησία, όπως ήταν την εποχή αυτή η ελλαδική για παράδειγμα, δε θα μπορούσε βαθμηδόν να αναπτύξει κατά παρόμοιο τρόπο το θεσμό, το ρόλο της εθναρχίας όπως αυτός εξελίχτηκε στην Κύπρο, ιδίως κατά την Οθωμανοκρατία. Οποιαδήποτε τοπική εκκλησία υπαγόταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο είχε για διοικητική της κεφαλή και εθνάρχη τον Οικουμενικό Πατριάρχη και όχι οποιοδήποτε τοπικό επίσκοπο. Αυτό αποτελεί πραγματικότητα που τελικά επικράτησε σε όλο τον υπό τουρκική κατοχή ορθόδοξο κόσμο, εκτός της Κύπρου, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

4. Η εκκλησία της Κύπρου, όντας σε ένα χώρο όπου επικρατούσε ο βυζαντινός πολιτισμός και κυρίως ο ορθόδοξος χριστιανισμός, για αιώνες, δε μπορούσε παρά να είναι φορέας, εκφραστής και σύμβολο αυτών των δεδομένων και όλων όσων τα εξέφραζαν.

5. Ο επισκοπικός θεσμός της ορθόδοξης εκκλησίας της Κύπρου διατηρήθηκε από την ίδρυσή του (αποστολικοί χρόνοι) χωρίς διακοπή, παρά την μείωση του αριθμού των επισκοπών κατά την περίοδο της Λατινοκρατίας.

Από την προηγούμενη σύντομη εξέταση που επιχειρήθηκε, πιστεύουμε ότι διαφαίνεται πως κατά την περίοδο των βυζαντινών χρόνων και κυρίως κατά τη Λατινοκρατία, η ορθόδοξη εκκλησία της Κύπρου πέτυχε στον αγώνα της. Με την υποστήριξη κυρίως του λαού της μπόρεσε να διατηρήσει αυτό που θεωρείτο ορθόδοξη και ελληνική συνείδηση¹⁴⁶ (δόγμα, γλώσσα, τέχνη, ιστορική μνήμη)

¹⁴⁶ Edbury, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades 1191-1374*, Cambridge 1991, σ. 1.

των Ελλήνων της Κύπρου, όπως τους χαρακτηρίζαν άλλωστε οι ίδιοι οι Λατίνοι και η εκκλησία τους (*ecclesie Grecorum, Greci* κλπ). Έτσι, κατά τον Hill, η μεν Λατινική Εκκλησία εξαφανίστηκε χωρίς να αφήσει οποιοδήποτε ίχνος επί της Κυπριακής Εκκλησίας, ενώ η πιθανότητα να προκύψει μια ισχυρή εθνότητα, αν η συμπεριφορά των Γάλλων ήταν πιο δυναμική, χάθηκε χωρίς να εισφέρει οποιοδήποτε στοιχείο στη δημιουργία κυπριακού έθνους... Είναι αλήθεια αν πούμε ότι ο χαρακτήρας του (κυπριακού λαού), αντιστεκόμενος παθητικά με ένα σχεδόν Ανατολίτικο πείσμα, παρέμεινε αμετάβλητος διαμέσου αιώνων ξένης κυριαρχίας¹⁴⁷. Σαν αποτέλεσμα των πιο πάνω, σύμφωνα με τον Άγγλο ιστορικό, η Λατινοκρατία απέτυχε να δημιουργήσει μια υγιή Ελληνο-Κυπριακή εθνικότητα¹⁴⁸ ή κυπριακό έθνος. Έτσι, οι Λατίνοι θα κάνουν αναφορές για *Greci, Greci regni Cipri, ecclesie Grecorum, monasteria Grecorum, Grecorum regni Cipri arhieriscopo - episcopi Grecorum, clero et populo grecorum* κ.λ.π.¹⁴⁹. Αναφορικά με τα περί κυπριακού έθνους και Ελληνο-κυπριακής εθνικότητας περί της οποίας κάνει υποθέσεις ο Hill, πιστεύουμε ότι ο Άγγλος ιστορικός εισάγει μια έννοια που μάλλον δεν έχει ιστορικό έρεισμα στην περίπτωση της Κύπρου, τουλάχιστον, για την περίοδο που εξετάσαμε. Άλλωστε, σύμφωνα με την επικρατούσα επιστημονική θέση οι εθνικιστικές ιδεολογίες και η διαδικασία της εθνογένεσης αποτελεί, κατά γενική ομολογία, φαινόμενο στενά συνυφασμένο με τη σύγχρονη κοινωνία, αφού «συνέχει την ιστορία του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα»¹⁵⁰. Άλλωστε και ο όρος *nationalité* (εθνικότητα) εμφανίζεται τον 19^ο αιώνα¹⁵¹.

¹⁴⁷ Hill, ο.π., τ. III, σ. 756.

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 755.

¹⁴⁹ Coureas – Schabel, ο.π., σ., 210, 214, 215, 217, 194, 195, 196. Οποτεδήποτε γίνεται αναφορά στα επίσημα έγγραφα των Λατίνων (βλέπε για παράδειγμα το πιο πάνω έργο, όπως και Schabel, ο.π.) για το ντόπιο πληθυσμό - μέλη της ορθόδοξης εκκλησίας, χρησιμοποιούνται ως προσδιοριστικοί οι όροι Έλληνας, Εκκλησίες/α των Ελλήνων κ.λ.π. και όχι οτιδήποτε άλλο.

¹⁵⁰ Παντελής Ε. Λέκκας, *Η Εθνικιστική ιδεολογία*, Αθήνα 1996, Β' εκδ., σ. 13 και Anthony D. Smith, *National Identity*, 1991, μετάφραση στα ελληνικά Εύα Πέππα, *Εθνική Ταυτότητα*, Αθήνα 2000, σ. 70.

¹⁵¹ Βλέπε Serge Berstein – Pierre Milza, *Histoire de l' Europe. Nationalismes et Concert Européen, 1815-1919*, τ.1-3, Paris 1992, μετάφραση στα ελληνικά Αναστάσιος Δημητρακόπουλος, *Η Ευρωπαϊκή συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών 1815-1919*, Αθήνα 1997, τ. 2, σ. 30. Εδώ αναφέρεται ότι ο όρος *nationalité* (εθνικότητα) χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τη Μαντάμ ντε Σταλ στο βιβλίο της *de l' Allemagne (Περί της Γερμανίας)* που κυκλοφόρησε το 1810.

Αυτά ακριβώς τα στοιχεία (θρησκεία, γλώσσα, πολιτισμός), η συνείδηση των Ελλήνων Κυπρίων κατοίκων της Κύπρου ως Ελλήνων και μελών της Ανατολικής ελληνικής ορθόδοξης εκκλησίας, σε συνδυασμό με το αυτοκέφαλο (όπως αυτό διαμορφώθηκε και λειτούργησε τους βυζαντινούς κυρίως χρόνους) της τοπικής εκκλησίας και το ρόλο που αυτή ανέπτυξε στο νησί, θα συναποτελέσουν τους κύριους παράγοντες επιβίωσης των Ελλήνων της Κύπρου και κατά την Οθωμανοκρατία¹⁵². Πρόκειται για μια περίοδο όπου η τοπική εκκλησία με βάση τη χριστιανική θρησκεία¹⁵³ (στην ορθόδοξη εκδοχή της), όπως θα δούμε, χάριν και στο αυτοκέφαλό της επρόκειτο να εδραιώσει τον εθναρχικό της ρόλο.

¹⁵² Η Κοππαρί, ο.π., σ. 61 θα σημειώσει χαρακτηριστικά: *Οι Έλληνες της Κύπρου πάντοτε θεωρούσαν τους εαυτούς τους Ρωμαίους (=Βυζαντινής κουλτούρας, Ελληνικού τυπικού και Ελληνικής γλώσσας).*

¹⁵³ Όπως εύστοχα, κατά την άποψή μας σημειώνει ο Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης: Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό Σχίσμα*, Ηράκλειο 2002, σ. 16, η θρησκεία ούτως ή άλλως δεν είναι ένα απλό δόγμα, έχει μια ιερή γλώσσα, μια ιερή γεωγραφία, μια πολιτική αντίληψη για τη σχέση της με το κράτος, μια αντίληψη για τις άλλες θρησκευτικές κοινότητες.

**Οι «Εθνάρχες»: Ο θρησκευτικός και πολιτικός ρόλος των
αρχιεπισκόπων της Κύπρου επί Οθωμανοκρατίας (1570/1-1878)**

Εισαγωγικά

*Η κατάκτηση της Κύπρου το 1570-71 ήταν η τελευταία μεγάλη στρατιωτική επιτυχία των Οθωμανών. Η άλωση του οχυρότατου αυτού νησιού προϋπέθετε τη διακοπή των επικοινωνιών του ισχυρότερου χριστιανικού στόλου της Μεσογείου και τη μεταφορά και διατήρηση ενός τεράστιου αποβατικού στρατού. Η συνεργασία στρατού και στόλου απέφερε στους Οθωμανούς το μεγαλύτερο πολεμικό τους κατόρθωμα¹⁵⁴. Με τα λόγια αυτά σχολιάζει και αξιολογεί ο Χαλίλ Ιναλτζίκ την κατάληψη της Κύπρου από τους Οθωμανούς. Η εκτίμηση του σύγχρονου Τούρκου ιστορικού δείχνει τη μεγάλη γεωγραφική, στρατιωτική και πολιτική σπουδαιότητα, χωρίς να αποκλείονται βέβαια τα οικονομικά και άλλα οφέλη, που είχε η Κύπρος όχι μόνο για τους προηγούμενους κυρίαρχους της (Βενετούς), αλλά και για την ισχυρή τότε Οθωμανική Αυτοκρατορία. Είχε βέβαια αρχίσει η διαδικασία μιας μακράς περιόδου παρακμής της αυτοκρατορίας¹⁵⁵, σε βαθμό που ο ισλαμολόγος Gerhard Endress να μιλά για *φαινόμενα διάλυσης της εσωτερικής δομής*, που ξεκίνησαν μετά το αποκορύφωμα της ανάπτυξης της εξουσίας υπό τον Σουλεϊμάν Α' (1520 – 66)¹⁵⁶.*

Η κατάληψη της Κύπρου¹⁵⁷ από τους Οθωμανούς άλλαξε άρδην τα πολιτικά, τα στρατιωτικά, τα οικονομικά, τα κοινωνικά αλλά και τα θρησκευτικά –

¹⁵⁴ Χαλίλ Ιναλτζίκ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική περίοδος 1300-1600*, τίτλος πρωτότυπου *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600*, μετάφραση Μιχάλης Κοκολάκης, Αθήνα 1995, σ. 80.

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 79 – 98.

¹⁵⁶ Gerhard Endress, *Der Islam – Eine Einführung in seine Geschichte*, Beck 1997, μετάφραση στα ελληνικά Γιώργος Σαλακίδης, *Ισλάμ: Μια εισαγωγή στην ιστορία του*, Αθήνα 2004, σ. 180.

¹⁵⁷ Όπως είναι γνωστό, οι Οθωμανοί αποβιβάστηκαν στην Κύπρο τον Ιούλιο του 1570. Κατέλαβαν τη Λευκωσία το Σεπτέμβριο (9) του ίδιου έτους και ολοκλήρωσαν τη στρατιωτική τους επιχείρηση την 1^η Αυγούστου του 1571 με την κατάληψη της Αμμοχώστου, που ήταν η τελευταία πόλη που έπεσε. Για τα γεγονότα κατά και μετά τη διάρκεια του πολέμου βλέπε τις

εκκλησιαστικά δεδομένα, τους θεσμούς και την οργάνωση που επικρατούσαν επί Λατινοκρατίας. Το φεουδαρχικό (κατά τη Φραγκοκρατία), στη δομή και λειτουργία του, πολίτευμα¹⁵⁸ αντικαταστάθηκε από ένα συγκεντρωτικό διοικητικό σύστημα¹⁵⁹, το οποίο έχει χαρακτηριστεί, τουλάχιστον για μέχρι το 1800, ως *πατριμονιαλιστικό: αποτελούσε, στην ουσία, προέκταση του σουλτανικού οίκου*¹⁶⁰. Η Κύπρος από μεσαιωνικό βασίλειο και στη συνέχεια κτήση της Βενετίας είχε μετατραπεί σε *Μπεηλερμπεηλίκι*¹⁶¹, *Εγιαλέτι*, της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η οικονομική ευμάρεια που επικρατούσε στο νησί (όχι βέβαια στις τάξεις της πλειοψηφίας των Ελλήνων κατοίκων της Κύπρου, που ζούσαν μέχρι το τέλος της Λατινοκρατίας υπό το καθεστώς των δουλοπάροικων)¹⁶² θα χαθεί ανεπιστρεπτή. Αυτό ήταν το αποτέλεσμα όχι μόνο του πολέμου και των λεηλασιών που ακολούθησαν¹⁶³, αλλά της γενικότερης διαφθοράς, της κρίσης και των καταχρήσεων που άρχισαν να παίρνουν διαστάσεις στην αυτοκρατορία,

σύγχρονες μαρτυρίες των Angelo Calepio «A true and most exact Narrative of the Events of the Conquest and Defence of the Kingdom of Cyprus», *Cobham*, ο.π., Larnaca 1908 και Nicosia 1969, σ. 125 – 162 και Antonii Mariae Gratiani, *De Bello Cyprio*, Romae 1624, μετάφραση Χαράλαμπος Γάσπαρης, *Ο πόλεμος της Κύπρου*, Λευκωσία 1997, ιδίως σ. 151 – 159 και 161 – 201. Βλέπε, επίσης, Χάκκεττ, ο.π., τ. Α', σ. 242 – 246, Hill, ο.π., τ. III, σ. 958 – 1034.

¹⁵⁸ Παπαδόπουλλος Θ., «Δομή και λειτουργία του φεουδαρχικού πολιτεύματος», *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Δ', Λευκωσία 1995, σ. 759 – 784.

¹⁵⁹ Ιναλτζίκ, ο.π., σ. 31.

¹⁶⁰ Erik J. Zürcher, *Turkey. A Modern History*, London ³2004, μετάφραση στα ελληνικά Βαγγέλης Κεχριώτης, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα 2004, σ. 56.

¹⁶¹ Τα μπεηλερμπεηλίκια μετά το 1590 επικράτησε να ονομάζονται εγιαλέτια, Ιναλτζίκ, ο.π., σ. 185. Για τη διοικητική οργάνωση της Κύπρου επί Οθωμανοκρατίας, βλέπε του ίδιου, «Ottoman policy and administration in Cyprus after the conquest» *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία 1969)*, Λευκωσία 1973, τ. Γ', σ. 119 – 136. Βλέπε, επίσης, Ιωάννης Π. Θεοχαρίδης, *Οθωμανικά Έγγραφα 1572 – 1839*, τ. Α'- Ε', Λευκωσία 1993, τ. Α', σ. XI – XV, Ronald C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571 – 1640*, New York 1993 (βλέπε ιδίως το κεφάλαιο 3, «Kadi, Court, and Legal System», σ. 69 - 106) και Παύλος Χιδίρογλου, «Διοικητικοί τινές θεσμοί τής τουρκοκρατίας έν Κύπρω», *ΚΣ*, τ. ΛΗ' – ΛΘ' (1974-1975), Λευκωσία 1975, σ. 93 -110.

¹⁶² Gratiani, ο.π., σ. 149 και 131 όπου μεταξύ άλλων αναφέρονται και τα ακόλουθα, όσον αφορούσε στην είδηση για επικείμενη κατάκτηση του νησιού από τους Οθωμανούς: *Η αντιμετώπιση του νέου από τους κατοίκους του νησιού ποικίλε ανάλογα με την κοινωνική τους θέση. Οι αγρότες, καταπιεσμένοι βαριά, χαιρόνταν, αδιάφοροι, και άρχισαν να ελπίζουν για μια καλύτερη ή ακόμη και ολοκληρωτικά νέα τύχη ... τους χρησιμοποιούσαν σαν δούλους και τους συμπεριφέρονταν αυστηρά και βάνουσα. Εκείνοι κάτω από το βάρος της εξουσίας αυτής έφταναν συχνά σε τόση απελπισία...*

¹⁶³ Στο ίδιο, σ. 195 και Χάκκεττ, ο.π., σ. 243,

γενικότερα, κατά την περίοδο αυτή¹⁶⁴ και μετέπειτα. Επιπλέον, η δυσβάστακτη με την πάροδο του χρόνου φορολογία, η γενικότερη κακοδιοίκηση¹⁶⁵, η έλλειψη έργων υποδομής, οι αυθαιρεσίες των τοπικών αρχόντων και η πολιτική ανεπάρκεια της κεντρικής εξουσίας για αντιμετώπιση της άσχημης οικονομικής κατάστασης των κατακτημένων χριστιανών¹⁶⁶, χειροτέρευαν την κατάσταση στο νησί. Τέλος, στα πιο πάνω έρχονταν κατά καιρούς να προστεθούν και να επιδεινώσουν την ήδη άσχημη κατάσταση των κατοίκων και διάφορες φυσικές καταστροφές (σεισμοί, ανομβρίες), ενδημικές ασθένειες (π.χ. λοιμός) και άλλες μάστιγες (π.χ. ακρίδες)¹⁶⁷.

Στον κοινωνικό τομέα η πιο σημαντική, ίσως, αλλαγή ήταν η κατάργηση του θεσμού της δουλείας (αφού όλοι οι υπήκοοι του σουλτάνου, μουσουλμάνοι ή μη μουσουλμάνοι, θεωρούνταν ραγιάδες, ήταν δηλαδή φορολογούμενοι, ανάλογα με την παραγωγική τους δραστηριότητα)¹⁶⁸ και η ουσιαστική, ως επί το πλείστον, κατάργηση της αναγκαστικής εργασίας, σύμφωνα με την παράδοση των Οθωμανών¹⁶⁹. Άξιο αναφοράς, επίσης, εξ απόψεως κοινωνικοοικονομικών όρων, είναι το γεγονός ότι μετά την Οθωμανική κατάκτηση όλη η καλλιεργήσιμη και γενικά η κατακτημένη γη πέρασε, σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο, στην κυριαρχία του κράτους (*Miri*) και πιο συγκεκριμένα στο σουλτάνο, που τη μοίραζε έναντι υπηρεσιών στους πολεμιστές του (τους *γαζί*) και στους διάφορους αξιωματούχους της αυτοκρατορίας¹⁷⁰. Οι χωρικοί, όμως, είχαν το δικαίωμα, έναντι κάποιου ποσού, να κατέχουν, να νέμονται (όχι να έχουν την κυριότητα ή

¹⁶⁴ Ζαχαριάδου, *Η Κύπρος κατά τον πρώτον αιώνα της Οθωμανικής Κατοχής (1570 – 1670)*, Λευκωσία 1997, σ. 7.

¹⁶⁵ Ενδεικτικό της κακοδιοίκησης που επικρατούσε στην Κύπρο, όπως και της αδυναμίας της κεντρικής κυβέρνησης να εφαρμόσει ένα σταθερό και ελεγχόμενο διοικητικό καθεστώς στο νησί, αποτελεί το γεγονός ότι η Κύπρος από το 1571 ως το 1745 άλλαξε πέντε φορές τρόπο διοίκησης, βλέπε Ζαχαριάδου, ο.π., σ. 15 – 16.

¹⁶⁶ Ιναλτζίκ, ο.π., σ. 94, 160, 181, 206, 412,

¹⁶⁷ Σακελλάριος, ο.π., τ. Α', σ. 571 - 573.

¹⁶⁸ Ιναλτζίκ, ο.π., σ. 121, 123 και Σακελλάριος, ο.π., σ. 559.

¹⁶⁹ Ιναλτζίκ, «Ottoman policy...», σ. 132-133.

¹⁷⁰ Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1987, σ. 41, τίτλος πρωτοτύπου *Histoire de la Grèce Moderne*, Paris 1972, μετάφραση στα ελληνικά Αικατερίνη Ασδραχά.

την ιδιοκτησία)¹⁷¹ τη γη που καλλιεργούσαν και να αφήνουν τα δικαιώματά τους ως κληρονομιά στους άρρενες απογόνους τους¹⁷².

Τέλος, όσον αφορά στο θρησκευτικό τομέα, η Κύπρος περνούσε για πρώτη φορά στην ιστορία της, μετά τον εκχριστιανισμό του νησιού από την πρώτη κιάλας Αποστολική Περιοδεία (45; 46/7 μ.Χ)¹⁷³, από χριστιανικά χέρια (ορθόδοξους και στη συνέχεια ρωμαιοκαθολικούς χριστιανούς) στα χέρια ενός αλλόθρησκου κατακτητή. Τη νέα εκκλησιαστική κατάσταση που διαμορφώθηκε, που αποτελεί και το κύριο αντικείμενο της έρευνάς μας, τη στάση και τις σχέσεις των κατακτητών έναντι της ορθόδοξης εκκλησίας, με την έναρξη της Οθωμανοκρατίας, εξετάζουμε ευθύς αμέσως.

I. Η «αποκατάσταση»¹⁷⁴ της ορθόδοξης εκκλησίας της Κύπρου και η θέση της έναντι της Πολιτείας

Για να αντιληφθούμε τη θέση της ορθόδοξης εκκλησίας της Κύπρου επί Οθωμανοκρατίας και τις σχέσεις πολιτείας και εκκλησίας, πρέπει, κατά την άποψή μας, να λάβουμε υπόψη δύο πολύ βασικές ιστορικές και θρησκευτικές πραγματικότητες, όπως επίσης και τα πολιτικά δεδομένα της εποχής.

Πρώτον, το Ισλάμ γεννήθηκε, ανδρώθηκε και κυριάρχησε, εξ επόψεως θρησκευτοπολιτικής, σε ένα γεωγραφικό, πολιτισμικό και θρησκευτικό περιβάλλον όπου επικρατούσε ως επί το πλείστον ο ανατολικός και κυρίως βυζαντινός χριστιανισμός, από τον οποίο και δέχθηκε επιδράσεις σε διάφορους τομείς¹⁷⁵. Δεύτερον, η κατάκτηση των περιοχών των παλαίφατων πατριαρχείων (της

¹⁷¹ Θεοχαρίδης, ο.π., σ. XVI – XXII, όπου και διευκρινίζεται το γαιοκτητικό καθεστώς που ίσχυε στην Κύπρο και ξεκαθαρίζεται ότι τα επί της γης δικαιώματα ήταν *δικαιώματα νομής, κατοχής, χρησικτησίας* και *όχι κυριότητας, ιδιοκτησίας*, κατ' αντίθεση με τις απόψεις άλλων ερευνητών επί του θέματος.

¹⁷² Κυπριανός, Αρχιμανδρίτης, *Ιστορία Χρονολογική της Νήσου Κύπρου*, Ενετία 1788 και επανέκδοση Λευκωσία 1971, σ. 301, Ιναλτζίκ, ο.π., σ. 124.

¹⁷³ Οικονόμου, «Η εισαγωγή του Χριστιανισμού και η θεμελίωση της Κυπριακής Εκκλησίας», *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ', Λευκωσία 2005, σ. 23 – 105, σ. 23.

¹⁷⁴ Ο όρος αποκατάσταση τίθεται σε εισαγωγικά γιατί πιστεύουμε πως τα «προνόμια» που δόθηκαν, παρά τη μεγάλη τους σπουδαιότητα, δεν αποτελούν σε καμιά περίπτωση επαναφορά της τοπικής εκκλησίας στο βυζαντινό καθεστώς, οργάνωση και ανάπτυξή της.

¹⁷⁵ Αναστάσιος Γιαννουλάτος, *Ισλάμ*, Αθήνα ³1983, ιδίως σ. 59 - 66 και Γρηγόριος Δ. Ζιάκας, *Ιστορία των Θρησκευμάτων - Β' - Το Ισλάμ*, Θεσσαλονίκη ³1988, ιδίως σ. 76 – 80.

Αλεξάνδρειας, της Αντιόχειας, των Ιεροσολύμων και τέλος της Κωνσταντινούπολης) είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας μακράιωνης παράδοσης συνύπαρξης και τη διαμόρφωση μιας πολιτικής που ρύθμιζε τις σχέσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας και των Οθωμανών γενικότερα. Οι Οθωμανοί, με άλλα λόγια, πριν ακόμα καταλάβουν την Κύπρο είχαν αποκτήσει μια πολύ καλή γνώση όχι μόνο της χριστιανικής πίστης, αλλά της δομής, της οργάνωσης και του ρόλου της ανατολικής ορθόδοξης εκκλησίας.

Όσον αφορά στα πολιτικά δεδομένα, αναφορικά με την Κύπρο, οι Οθωμανοί είχαν κάθε λόγο να ακολουθήσουν μια πολιτική που θα διασφάλιζε, πρώτα απ' όλα, την εδραίωσή τους στη νέα κτήση. Αν λάβει μάλιστα κανείς υπόψη και τον ενδεχόμενο κίνδυνο ανακατάληψής¹⁷⁶ της Κύπρου από τους δυτικούς, ιδίως μετά τη συντριπτική ήττα του οθωμανικού στόλου στη ναυμαχία της Ναυπάκτου (7 Οκτωβρίου 1571)¹⁷⁷, τότε σίγουρα μια πολιτική που θα έκανε προτιμητέα την παρουσία των νέων κατακτητών στο νησί, παρά των πρώην κυρίαρχων, ήταν επιβεβλημένη. Επιπρόσθετα, το νησί θα έπρεπε να έχει μια οικονομική δυνατότητα που θα επέτρεπε την κάλυψη των τοπικών, στρατιωτικών και διοικητικών αναγκών των κατακτητών και να αποτελεί μια πηγή εσόδων για το δημόσιο θησαυροφυλάκιο¹⁷⁸. Για τους Οθωμανούς, άλλωστε, η καλή οικονομική κατάσταση των υπόδουλων ήταν ουσιαστική για τη βιωσιμότητα του καθεστώτος¹⁷⁹.

Με βάση τα πιο πάνω, όταν οι Οθωμανοί κατέλαβαν την Κύπρο, ένα χώρο όπου οι νέοι τους υπήκοοι ήταν κατά πλειοψηφία ορθόδοξοι, δεν έκαναν τίποτα άλλο από του να *εφαρμόσουν ένα τυπικό Οθωμανικό καθεστώς*¹⁸⁰. Επρόκειτο δε για κάτι ανάλογο με αυτό που επικρατούσε ιδίως στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας τους (Κωνσταντινούπολη), που ήταν το πνευματικό και, κατά κανόνα, το διοικητικό κέντρο όλων των κατακτημένων ορθόδοξων. Έτσι, τα

¹⁷⁶ Calepio, ο.π., σ. 161 – 2, Ιβαλτζίκ, ο.π., σ. 125.

¹⁷⁷ Gratiani, ο.π., σ. 453.

¹⁷⁸ Ιβαλτζίκ, ο.π., σ. 125.

¹⁷⁹ Ira M. Lapidus, *A History of Islamic Societies*, Cambridge ²2002, σ. 268.

¹⁸⁰ Ιβαλτζίκ, ο.π., σ. 123.

μέλη της μη μουσουλμανικής κοινότητας της Κύπρου θα υπαχθούν στο καθεστώς του ζιμμί και θα *απολαμβάνουν ένα βαθμό αυτονομίας στη διαχείριση των υποθέσεων τους και αντιπροσωπεύονταν από τους θρησκευτικούς αξιωματούχους τους στις συναλλαγές τους με το κράτος*¹⁸¹. Οι τοπικές ιδιαιτερότητες (γεωγραφική και θρησκευτική αυτοτέλεια, οικονομική και πολιτική κατάσταση του νησιού) θα λαμβάνονταν υπόψη, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αλλά η Κύπρος θα αντιμετωπιζόταν με βάση την εφαρμοσμένη ευρύτερη πολιτική έναντι των μελών της ορθόδοξης εκκλησίας. Άλλωστε, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η Κύπρος για τους Οθωμανούς ήταν απλώς μια άλλη κτήση που κατοικείτο από 'άπιστους', χριστιανούς ορθόδοξους. Αυτό το τελευταίο και καθοριστικό στοιχείο, το θρησκευτικό, είχε σαν αποτέλεσμα να συμπεριληφθούν οι κάτοικοι της Κύπρου στα μέλη της κοινότητας του ορθόδοξου μιλλέτ. Έχει μάλιστα εκφραστεί η θέση ότι οι πρώτοι κιάλας διοικητές του νησιού *αναδιάρθρωσαν εξ αρχής την εθνικό – εκκλησιαστική του φυσιογνωμία*¹⁸².

Οι σχέσεις εκκλησίας και πολιτείας, ή καλύτερα οι σχέσεις που η πολιτεία ήθελε και επέτρεπε να έχει με την υπόδουλη τοπική εκκλησία, φάνηκαν από την έναρξη της Οθωμανοκρατίας. Σύμφωνα με πληροφορίες που μας παρέχει ο Calerio¹⁸³, σύγχρονος μάρτυρας των γεγονότων, μετά τη λήξη του πολέμου μια κυπριακή αντιπροσωπεία από την Αμμόχωστο μετέβη στην Κωνσταντινούπολη, στο Βεζήρη Μεχμέτ Πασά, για να επικυρώσει συμφωνία που φαίνεται να έγινε με το Λαλά Μουσταφά (αρχηγό του στρατού που κατέλαβε την Κύπρο). Αποτέλεσμα ήταν, σε πρώτο στάδιο, να επιτραπεί στους Έλληνες της Κύπρου να ζουν ελεύθερα ως χριστιανοί. Επίσης, τους παραχωρήθηκε ο ελληνικός καθεδρικός ναός και η εκκλησία του αγίου Συμεών στην Αμμόχωστο, παρά το γεγονός ότι οι Έλληνες ήλπιζαν να τους δοθούν όλες οι εκκλησίες. Τέλος, δόθηκε μια προτεραιότητα στους ορθόδοξους κατοίκους του νησιού, έναντι των

¹⁸¹ Zürcher, ο. π., σ. 54.

¹⁸² Peter F. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, London 1977, μετάφραση στα ελληνικά Παυλίνα Μπαλουξή, τ. Α' – Β', Αθήνα 1994, τ. Α' σ. 104.

¹⁸³ Calerio, ο.π., σ. 161. Τις ίδιες περίπου πληροφορίες μας παρέχει και ο Αρχιμανδρίτης Κυπριανός, ο.π., σ. 305 – 306.

άλλων, στο να αγοράζουν προς χρήση διάφορα οικοδομήματα και γη που δε χρησιμοποιούσαν οι Οθωμανοί, ή ήθελαν να πωλήσουν. Μάλιστα, ο ίδιος ο σουλτάνος έδωσε εντολή όχι μόνο να δικαιούνται να αγοράσουν οι ραγιάδες τσιφλίκια και μοναστήρια με την παρακείμενη σε αυτά γη, αλλά η πώλησή τους να γίνεται *εις την πραγματικήν αξίαν*, για να παρέχεται η δυνατότητα αγοράς. Σκοπός του σουλτάνου ήταν να καλλιεργηθεί η χώρα *διά μέσου τῶν Ραγιάδων (Ἑλλήνων ὑπηκόων)* και να προαχθεί για να μην *ἀηδιάσωσιν τήν Νῆσον οἱ ραγιάδες*¹⁸⁴. Η πρόνοια αυτή φάνηκε εξαιρετικά ωφέλιμη για τους ορθόδοξους, αφού η ορθόδοξη τοπική εκκλησία, κάνοντας χρήση αυτού του «προνομίου», πέτυχε σταδιακά να περισώσει τα περισσότερά της μοναστήρια¹⁸⁵ με μέρος των γαιών που κατείχαν και άλλα υποστατικά¹⁸⁶.

Σε ένα δεύτερο και πολύ καθοριστικό στάδιο για τις σχέσεις εκκλησίας και πολιτείας, οι ορθόδοξοι πέτυχαν, πάλιν κατόπιν αιτήματος στο βεζήρη Μεχμέτ Πασά, το δικαίωμα να ανασυστήσουν και να διαμοιράσουν, κατά τον Κυπριανό, *τά Ἐπισκοπάτα τῆς Νῆσου εἰς Ῥωμαίους Καλογέρους Ἱερεῖς, κί' νά ἔχουν νά λαμβάνουν τήν χειροτονίαν τῶν ἀπό τόν Πατριάρχη τῆς*

¹⁸⁴ Κωνσταντίνος Μυριανθόπουλος, *Χατζηγεωργάκης Κορνέσιος, ο Διερμηνεύς της Κύπρου 1777 – 1809, ἡτοι συμβολαί εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Κύπρου ἐπὶ Τουρκοκρατίας (1570 – 1878)*, Λευκωσία 1934, σ. 18 -19, όπου παρατίθενται επίσημα έγγραφα που δημοσιεύθηκαν από τον Αχμέτ Ρεφίηκ στη συλλογή «Επισήμων εγγράφων περί των εκστρατειῶν Κύπρου και Τύνιδος», στο *Περιοδικό τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κωνσταντινουπόλεως*, τεύχος Ιουνίου – Δεκεμβρίου, 1926. Τα έγγραφα αυτά μεταφράστηκαν στα ελληνικά από τον Ιερώνυμο Περισιτιάνη και πρωτοδημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα *Ἰσότης* (Λάρνακας) στα φύλλα της 9^{ης}, 23^{ης} Ιουνίου και 1^{ης}, 8^{ης} Ιουλίου 1928. Όπως πληροφορούμαστε από τα έγγραφα αυτά, ενώ ο Σουλτάνος έδειξε μια εύνοια στους Έλληνες ραγιάδες, δεν έπραξε το ίδιο για τους *ἀπιστοὺς* που κατοικούσαν *εντὸς τοῦ φρουρίου τῆς Ἀμμοχώστου*, προφανώς τους Ενετούς, που παρέμειναν εκεί μετά την πτώση της πόλης. Για αυτούς ο Σουλτάνος έδωσε διαταγή να εκδιωχθούν από την πόλη και να μεταφερθούν σε χώρο που δε θα ήταν περιχαρακωμένος αλλά *Βαρούς*, δηλαδή προάστιο, στο ίδιο, σ. 19. Στα σημείο αυτό, δηλαδή ότι οι Οθωμανοί έδειξαν μια πιο θετική στάση έναντι των Ελλήνων, σε σχέση με τους Λατίνους, ο Calerio, ο.π., σ. 160, φαίνεται να είναι ορθός.

¹⁸⁵ Ο Σβορώνος, ο.π., σ. 41 – 42, σχολιάζοντας το γεγονός, σε σχέση με την ελλαδική πραγματικότητα αυτό θα πει χαρακτηριστικά: *Αυτό αποτελεί σημαντικό γεγονός για τον ελληνισμό, γιατί εδώ βρίσκεται η αρχή της ισχύος των μονῶν αυτῶν*, ο οικονομικός και ο πνευματικός τους ρόλος.

¹⁸⁶ Ο Κυπριανός, ο.π., σ. 308, αναφέρει ότι οι χριστιανοί σε διάστημα δεκαπέντε με είκοσι χρόνων *ἐλευθέρωσαν σχεδόν ὅλα τὰ Μοναστήρια ἀπὸ τοὺς κυριεύσαντας αὐτά, καί πολλά τούτων ὑποστατικά ὁμοίως*, Costas Kyrris, «The role of the Greeks in the Ottoman Administration of Cyprus», *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία 1969)*, Λευκωσία 1973, τ. Γ', σ. 154 – 179, σ. 162.

*Κωνσταντινουπόλεως*¹⁸⁷. Στο πλαίσιο των πιο πάνω, μια από τις σημαντικότερες παραχωρήσεις ήταν και η αναγνώριση του δικαιώματος εκλογής ορθόδοξου αρχιεπισκόπου μετά από τριακόσια περίπου χρόνια. Πριν, όμως, προχωρήσουμε στα της εκλογής των επισκόπων και του πρώτου κανονικά εκλεγμένου αρχιεπισκόπου, θα ήταν χρήσιμο να αξιολογήσουμε τη σπουδαιότητα των πρώτων αυτών «προνομίων», αναφορικά με τις σχέσεις εκκλησίας και κράτους, κατά τα πρώτα χρόνια της κατάκτησης.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα νέα δεδομένα και πλαίσια που τέθηκαν και λίγο πολύ ρύθμιζαν τις σχέσεις κράτους και εκκλησίας σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας, παρατηρούμε τα ακόλουθα:

Πρώτον, καταργείται εκ μέρους του κράτους η οποιαδήποτε μορφή θρησκευτικής εξουσίας στο νησί, όπως συνέβαινε επί Φραγκοκρατίας¹⁸⁸. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονίσουμε ότι το δικαίωμα ύπαρξης και διοικητικής οργάνωσης της ορθόδοξης τοπικής εκκλησίας, τα διάφορα «προνόμια» που παραχωρήθηκαν στους ιεράρχες και ο κοινοτικός αντιπροσωπευτικός τους ρόλος – αρμοδιότητες (γνωστός ως εθναρχικός) δε σημαίνουν, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ότι η εκκλησία ή το αρχιεπισκοπικό αξίωμα αναγνωρίστηκαν ως ανεξάρτητος θεσμός της κεντρικής εξουσίας, αφού τέτοιο/α αξίωμα/τα δεν υπήρχαν ούτε στην εσωτερική υπηρεσία (*Εντερούν*), ούτε στην εξωτερική υπηρεσία (*Μπιρούν*), ούτε και στην επαρχιακή διοίκηση (*Εγιαλέτ*) της αυτοκρατορίας¹⁸⁹. Ο Ελευθεριάδης, στην εξέταση των προνομίων του οικουμενικού πατριαρχείου, θα υποστηρίξει πως το να ισχυρίζεται κάποιος ότι τα προνόμια της εκκλησίας καθιερώνουν την αρχή του κράτος εν κράτει, εντός του Οθωμανικού Κράτους, φανερώνει την έλλειψη σπουδής και μελέτης των προνομίων στο σύνολό τους και καθέκαστα και

¹⁸⁷ Βλέπε Κυπριανός, ο.π., σ. 306.

¹⁸⁸ Ως παράδειγμα αυτής της επίσημης –νομικής και θεσμικής- κρατικής αναγνώρισης της εξουσίας της Λατινικής Εκκλησίας στο νησί, αναφέρουμε την επίσημη συμμετοχή του Λατινικού ιερατείου σε ποικίλες εκδηλώσεις του Βασιλείου (βασιλικοί γάμοι, κηδείες, στέψεις βασιλέων από Λατίνους ιεράρχες και τον εκ μέρους των βασιλέων όρκο στα Ευαγγέλια ότι θα υπερασπίζονται την Εκκλησία και θα διατηρούν τα προνόμια και τις ελευθερίες της κ.α.). Βλέπε Νικολαου-Konnari and Schabel, ο.π., σ. 180-181

¹⁸⁹ Ιναλτζίκ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία*, σ. 144, όπου παρατίθεται πίνακας των διάφορων αξιωματούχων της αυτοκρατορίας.

ότι δεν τα έχει κατανοήσει. Τα προνόμια για τον ερευνητή αυτό μπορούν να συνοψισθούν σε ένα γενικότερο: *αναγνώρισιν της υπάρξεως και ανεξαρτησίας της Εκκλησίας του Χριστού εν χώρα Μουσουλμανική και της ελευθέρας και ανεπηρέαστου εξασκήσεως της Χριστιανικής θρησκείας υπό των Χριστιανών ... δεν πρόκειται περί προνομίων τοιούτων οία ήσαν π.χ. τα προ της Γαλλικής επαναστάσεως προνόμια των ευγενών και του κλήρου εν Γαλλία*¹⁹⁰. Είναι γεγονός ότι η εκκλησία και πιο συγκεκριμένα οι αρχιεπίσκοποι, βαθμηδόν και ιδιαίτερα σε κάποια χρονικά διαστήματα (μεταξύ 1660-1821, 1839 και εντεύθεν), απέκτησαν ένα σημαντικό ρόλο και λόγο στα δρώμενα του τόπου, θρησκευτικά και πολιτικά, αλλά αυτό δε σημαίνει ότι υποκαθιστούσαν την κεντρική ή την τοπική κρατική διοίκηση. Έχουν βέβαια εκφραστεί και διαφορετικές απόψεις, τις οποίες θα δούμε στη συνέχεια όταν θα εξετάζουμε το θέμα των βερατίων. Εδώ αρκούμαστε να αναφέρουμε πως κάποιες από τις απόψεις αυτές συγκλίνουν στη θέση ότι με τα προνόμια οι Πατριάρχες και τα μέλη του ανώτατου κλήρου ήταν ενταγμένοι στο διοικητικό μηχανισμό της αυτοκρατορίας *και μάλιστα ως διοικητικά όργανα που επιτελούσαν «κρατικές» λειτουργίες*¹⁹¹.

Πιστεύουμε ότι μέσα από την εξέταση που ακολουθεί μάλλον φαίνεται πως η εκκλησία κατά την Οθωμανοκρατία, βαθμηδόν, ασκεί στο πρόσωπο των εκάστοτε αρχιεπισκόπων δικαιώματα και αρμοδιότητες που της παραχωρούνται. Όμως, η πολιτική - διοικητική εξουσία ή κυριαρχία, ασκείται από τις Οθωμανικές αρχές. Η διοικούσα εκκλησία (στο πρόσωπο των αξιωματούχων της: αρχιεπίσκοποι – επίσκοποι – ιερείς) είναι ο εκπρόσωπος της χριστιανικής κοινότητας, του χριστιανικού πληθυσμού και όχι της κεντρικής εξουσίας. Όπως ορθά παρατηρήθηκε από τον Θεοχαρίδη, *για όλα σχεδόν τα ζητήματα, που αφορούσαν την επαρχία Κύπρο με την κεντρική εξουσία, οι σχέσεις βρίσκονταν στη δικαιοδοσία της τοπικής τουρκικής αρχής*¹⁹² και όχι της εκκλησίας. Στο οθωμανικό κράτος δεν υπήρχε θεσμική ή νομική αναγνώριση της εκκλησίας,

¹⁹⁰ Ελευθεριάδης Ν. Π., *Ανατολικά Μελέται*, Σμύρνη 1909, τ. 1, σ. 14 – 15.

¹⁹¹ Παρασκευάς Κονόρτας, *Οθωμανικές Θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο 17^{ος} – αρχές 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1998, σ. 344.

¹⁹² Θεοχαρίδης, *Σύμμεικτα Δραγομανικά της Κύπρου*, Ιωάννινα 1986, σ. 16.

όπως, για παράδειγμα, ήταν η λατινική εκκλησία στην Κύπρο επί Λατινοκρατίας. Όπως είναι γνωστό, άλλωστε, στο ισλαμικό δίκαιο, πριν την περίοδο των μεταρρυθμίσεων του *Τανζιμάτ* (Χαττ-ι-Σερίφ, 1839 και Χαττ-ι- Χουμαγιούν, 1856), δεν υπάρχει η έννοια του νομικού προσώπου¹⁹³ και κατά συνέπεια η εκκλησία δε μπορούσε να τύχει αναγνώρισης υπό ένα τέτοιο καθεστώς, δηλαδή, ως νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου, με ό,τι νομικό καθεστώς και εξουσίες συνεπαγόταν αυτό. Όπως έχει διευκρινιστεί στη σύγχρονη έρευνα, η οθωμανική έννομη τάξη αναγνώρισε για πρώτη φορά την Εκκλησία ως θεσμό μετά το Χαττ-ι-Χουμαγιούν, δηλαδή μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα¹⁹⁴.

Δεύτερον, φάνηκε ξεκάθαρα ότι δε θα γινόταν ανεκτή - επιτρεπτή, εκ μέρους του κράτους, η παράλληλη ύπαρξη δύο εκκλησιαστικών διοικήσεων σε επίπεδο αρχιεπισκοπών (ελληνορθόδοξης και ρωμαιοκαθολικής) για το χριστιανικό πληθυσμό του νησιού. Επιτράπηκε η διοικητική αναδιοργάνωση (αρχιεπίσκοπος – επίσκοποι) της ορθόδοξης εκκλησίας¹⁹⁵ η οποία εκπροσωπούσε, στο εξής, την κοινότητα των ραγιάδων χριστιανών (ορθόδοξων στην πλειοψηφία), μη μουσουλμάνων, του νησιού. Οι Οθωμανοί γνώριζαν πολύ καλά ότι το νησί, εξ επόψεως θρησκευτικής, ανήκε στην οικογένεια των ορθόδοξων εκκλησιών της Ανατολής και δεν είχαν κανένα λόγο για να ανατρέψουν αυτά τα δεδομένα. Αντίθετα είχαν καλούς λόγους, κυρίως πολιτικούς, όχι μόνο να μην προκαλέσουν,

¹⁹³ Ζαχαριάδου, *Δέκα Τουρκικά Έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία (1483 – 1576)*, Αθήνα 1996, σ. 49, Κονόρτας, ο.π., σ. 123, Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19^{ος} αι. – 1919, οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες*, Αθήνα ²1998, σ. 23.

¹⁹⁴ Κονόρτας, ο.π., σ. 357.

¹⁹⁵ Ο Calerio, ο.π., σ. 160, αναφέρει ότι τα προνόμια αφορούσαν αποκλειστικά τους ορθόδοξους και μάλιστα δόθηκαν υπό τον όρο ότι *δε θα υπάρχει κανείς της λατινικής εκκλησίας*. Συνεχίζοντας ο ίδιος συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι Οθωμανοί δεν παραχώρησαν στους Λατίνους *ούτε εκκλησία, ούτε σπίτι, ούτε κανένα προνόμιο* και έτσι οι Λατίνοι της Αμμοχώστου *αναγκάστηκαν να υποκρύπτουν την πίστη τους*. Βλέπε και Κυπριανός, ο.π., σ. 305 – 6. Η θέση του Calerio ότι δεν επετράπη από τους Οθωμανούς η ύπαρξη κανενός Λατίνου ή λατινικού ναού και ότι οι Λατίνοι ήταν αναγκασμένοι να κρύβουν το δόγμα τους, με απλά λόγια να ζουν στο νησί ως κρυπτοκαθολικοί, δε φαίνεται να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Ξένοι περιηγητές που επισκέφθηκαν την Κύπρο, λίγα μόλις χρόνια μετά την κατάληψή της, κάνουν αναφορές για την ύπαρξη και λειτουργία ναών και μοναστικών ιδρυμάτων των Λατίνων στη Λάρνακα και τη Λευκωσία, όπως και δραστηριοποίηση Ιταλών εμπόρων, Thevet Dandini και Fynes Moryson, *E.C.*, σ. 182, 185, Peter Teixeira, «Excerpta Cyprica», *KX*, τ. Α', 1923, σ. 43. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Dandini μας πληροφορεί όχι μόνο για την ύπαρξη λατινικών ναών αλλά και αρκετών (οκτώ) των Μαρωνιτών, δηλαδή θρησκευτικής κοινότητας που δεν ήταν Έλληνες ορθόδοξοι.

τουλάχιστον αμέσως μετά την κατάληψη της νέας τους κτήσης, τον ορθόδοξο πληθυσμό, αλλά και να προσπαθήσουν να κερδίσουν τις καρδιές των μαζών, όπως φαίνεται από εντολή του Λαλά Μουσταφά πριν ακόμα την κατάληψη της Κύπρου¹⁹⁶. Επίσης, ο ίδιος ο Σουλτάνος Σελίμ Β΄ ο Μέθυσος (1566 – 74) είχε μάλλον καλές προθέσεις για τους *Ραγιάδες (Χριστιανοί Έλληνες)* στο νησί, όπως τεκμαίρεται από επίσημα έγγραφα του πρώτου και του δεύτερου έτους μετά την κατάληψη¹⁹⁷. Οι Οθωμανοί, λοιπόν, προτιμούσαν την «αποκατάσταση» της ορθόδοξης εκκλησίας και όχι τη σύγκρουση με αυτή.

Τρίτον, εγκαινιάζεται μια χρησιμοθηρική, θα λέγαμε, σχέση κράτους – εκκλησίας, εκ μέρους της πολιτείας, και η εκκλησία, *de facto*, συμμετέχει σε αυτή τη μορφή σχέσης. Η πολιτεία, παραχωρώντας στην τοπική ορθόδοξη εκκλησία τα διάφορα προνόμια (όπως άλλωστε έπραξε και ο Μωάμεθ Β΄ ο Πορθητής, με την ανασύσταση του Πατριαρχείου και την παραχώρηση προνομίων στον Οικουμενικό Πατριάρχη Γεννάδιο Σχολάριο 1454-56, 1463, 1464-65)¹⁹⁸ μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, επιδιώκει να εκμεταλλευθεί τον κλήρο και τον εκκλησιαστικό διοικητικό μηχανισμό (ενορία– επισκοπή – αρχιεπισκοπή). Οι εκκλησιαστικοί θεσμοί και διοίκηση, ξεκινώντας από τον ενοριακό ιερέα και φθάνοντας μέχρι τον αρχιεπίσκοπο, ήταν ένας χρήσιμος και αποτελεσματικός μηχανισμός για σκοπούς: α. Δημογραφικών ελέγχων (καταγραφή γεννήσεων, θανάτων, φύλου και ηλικίας του πληθυσμού, στοιχεία χρήσιμα στο κράτος για διάφορους λόγους), β. Φορολογίας (στοιχεία για τον ντόπιο πληθυσμό, η κατά

¹⁹⁶ Ιναλτζίκ, «Ottoman policy...», σ. 119, 121, όπου παρατίθενται σχετικά έγγραφα της περιόδου αυτής. Βλέπε και Λοΐζος Φιλίππου, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, Λευκωσία 1975, σ. 21 – 22, όπου ο συγγραφέας παραθέτει, σε ελληνική μετάφραση, έγγραφα που δημοσιεύθηκαν από τον Αχμέτ Ρεφίκ, ο.π.

¹⁹⁷ Μυριανθόπουλος, ο.π., σ. 17 – 19. Στα έγγραφα αυτά ο Σουλτάνος φαίνεται να δίνει σαφείς οδηγίες στους αξιωματούχους του (τον Κυβερνήτη, τον Καδή και τον Αρχιλογιστή της Κύπρου) να φροντίσουν να μην *έξασκεΐται τυραννία και ύπερβασία* κατά των Ραγιάδων, *αλλά δικαιοσύνη* και να τους παρέχεται *πᾶσα δυνατή προστασία και υπεράσπισις* όπως *ἡ νῆσος Κύπρος ἐπανεῆλθη εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτῆς κατάστασιν καὶ καλλιεργηθῆ καὶ καταστή εὐδαίμων .. καὶ ... οἱ Ραγιάδες καὶ οἱ Μουσουλμάνοι κάτοικοι αὐτῆς διαβιώσι ἐν ἀμοιβαίᾳ ἐμπιστοσύνη καὶ ἀνέσει*, σ. 17.

¹⁹⁸ Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες*, Αθήνα ²1996, σ. 19, 25, 352 - 355.

διαστήματα κατανομή και συλλογή φόρων)¹⁹⁹, γ. Πολιτικής (η εκκλησία είναι υπεύθυνη και υπόλογος για τη νομιμοφροσύνη των ραγιάδων, πρέπει να νιώθει πιο ελεύθερη κάτω από τους Οθωμανούς, παρά τους δυτικούς, για να μην επιδιώξει στροφή προς τη Δύση), δ. Διοίκησης – οικονομίας (το κράτος απαλλάσσεται, σε μεγάλο βαθμό, από την ανάγκη δημιουργίας ενός πολυπρόσωπου και δαπανηρού μηχανισμού συλλογής διάφορων στοιχείων και πληροφοριών, σχετικών με τον έλεγχο και τη διοίκηση των ραγιάδων, όπως αυτές που αναφέρθηκαν στα σημεία α και β).

Τέλος, αναφορικά με τις επιδιωκόμενες σχέσεις κράτους και εκκλησίας, κάποιος δε μπορεί να αποκλείσει, όσον αφορά στους κατακτητές, και τα θρησκευτικά²⁰⁰ κίνητρα (κορανικές προτροπές και η παράδοση ανοχής των «λαών της Βίβλου»²⁰¹, δηλαδή, των χριστιανών και των Εβραίων), χωρίς να αποκλείεται και οτιδήποτε άλλο .

Η διοικούσα εκκλησία, από την πλευρά της, θα επιδιώξει και θα εκμεταλλευθεί τα «προνόμια» που της παραχωρούνται για τους δικούς της λόγους: α. Να αναδιοργανωθεί διοικητικά, β. Να αποκαταστήσει τις σχέσεις της με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τις άλλες ορθόδοξες εκκλησίες, γ. Να καταστεί μηχανισμός ελέγχου, όποτε και όσο μπορεί, των αυθαιρεσιών τοπικών αρχόντων και δ. Να αναπτύξει το θρησκευτικό και πολιτικό (εθναρχικό) της ρόλο και δραστηριότητα, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Η Εκκλησία, λοιπόν, θα αναπτύξει, όταν και όσο είναι δυνατόν, σχέσεις εξωτερικής πολιτικής ευπείθειας προς το κράτος και, άρα, θεμιτής υπό τις περιστάσεις συνεργασίας με τους τοπικούς άρχοντες, όπως φαίνεται, για παράδειγμα, στις περιπτώσεις της καταγραφής του

¹⁹⁹ Seigneur de Villamont, *E.C.*, σ. 173, Dandini, *E.C.*, σ. 183, Χατζηψάλτης, «Έγγραφα σχετικά προς τινάς επί Τουρκοκρατίας Κυπρίου λογίους και τον Αρχιεπίσκοπον Ιλαρίωνα Κιγάλαν», *ΚΣ*, τ. ΚΔ' (1960), Λευκωσία 1960, σ. 51 - 56, όπου παρατίθενται διάφορα πιστοποιητικά ληξιαρχικού περιεχομένου και βαπτίσεων.

²⁰⁰ Σβωρώνος, ο.π., σ. 40. Με το θέμα αυτό θα ασχοληθούμε στη συνέχεια, όταν θα εξετάσουμε το θέμα του εθναρχικού ρόλου της εκκλησίας.

²⁰¹ Αναφέρουμε τη θετική στάση του Μωάμεθ έναντι των χριστιανών, που φαίνεται και στη γνωστή ως *Συνθήκη του Σινά* (κείμενο προνομίων για τους χριστιανούς, 624), όπως επίσης και την παρόμοια *Συνθήκη των Ιεροσολύμων*, του Χαλίφη Ομάρ (637). Βλέπε Ελευθεριάδης ο.π., σ. 97 - 99 και 100 - 102, όπου το κείμενο των συνθηκών.

πληθυσμού και σε θέματα που αφορούσαν τη φορολογία²⁰². Η πολιτική αυτή, κρίνοντας εκ των υστέρων, αποδείχθηκε ιστορικά όχι μόνο αναγκαία (δεν υπήρχε άλλη επιλογή) υπό τις περιστάσεις, αλλά και συμφέρουσα τόσο για τη διοικούσα εκκλησία, όσο και για το ποιμνιό της. Τελικά συνέτεινε στο να εξασφαλιστεί η επιβίωση, η πνευματική και πολιτιστική συνοχή του ορθόδοξου χριστιανισμού και του ελληνισμού στο νησί υπό συνθήκες μακραίωνης (πέραν των 300 ετών) και δύσκολης κατοχής²⁰³.

Αναφερόμενοι, όμως, στις σχέσεις κράτους και εκκλησίας θα είμαστε πιο ακριβείς αν μιλούσαμε για σχέσεις κράτους και κλήρου και ιδιαίτερα κράτους και ανώτερου κλήρου, με επικεφαλής, στην περίπτωση της Κύπρου, τον εκάστοτε αρχιεπίσκοπο. Είναι γνωστό ότι τα προνόμια, σύμφωνα με το οθωμανικό δίκαιο (πριν την περίοδο του Τανζιμάτ), δε μπορούσαν να παραχωρηθούν στην εκκλησία ως αναγνωρισμένο θεσμό εντός του κράτους, αλλά ήταν προσωποπαγή, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Αυτό, ακριβώς, μας οδηγεί στο θέμα των σχέσεων κράτους και αρχιεπισκόπου Κύπρου, ο οποίος αποκτά μια ιδιαίτερα δεσπόζουσα θέση στο νησί. Τόσο το κεντρικό κράτος, όσο και οι τοπικές αρχές ενισχύουν από την αρχή το ρόλο του επικεφαλής της θρησκευτικής κοινότητας των χριστιανών της Κύπρου, του ορθόδοξου αρχιεπισκόπου. Ο αρχιεπίσκοπος, εφοδιασμένος με το προσωπικό του βεράτιο²⁰⁴ από το σουλτάνο,

²⁰² Villamont, ο.π., και Dandini, ο.π., σ. 182.

²⁰³ Ο Χρήστος Πατρινέλης, «Η Εκκλησία και ο Νέος Ελληνισμός», *Ελλάς: Η ιστορία και ο πολιτισμός του ελληνικού έθνους από τις απαρχές μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1998, σ. 25 – 27, σ. 27, θα πει χαρακτηριστικά: *Αποτιμώντας συνολικά τον ρόλο της Εκκλησίας κατά την Τουρκοκρατία πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι υπήρξε ο κύριος συνεκτικός παράγοντας όλων των υπόδουλων χριστιανικών πληθυσμών, από τα Καρπάθια ως την Κύπρο ... και πέρα από την ενότητα και τη συνοχή του Ορθόδοξου Κόσμου της Ανατολής, που εξασφάλιζε η Εκκλησία με το πυκνό διοικητικό της δίκτυο και με τους ενιαίους κανόνες ζωής που υπαγόρευε ή εν ανάγκη επέβαλλε ... κατόρθωσε επίσης να περισώσει και στοιχειώδεις τουλάχιστον μορφές πολιτισμού ... Παράλληλα προς τα σχολεία που συντηρούσε η Εκκλησία ... ο ενοριακός ναός – ακόμη και ο πιο ταπεινός – ήταν συγχρόνως και η μοναδική εστία πολιτισμού.* Ανάμεσα στις επιβαρύνσεις και δυσκολίες των χριστιανών ραγιάδων, κατά καιρούς ή και μόνιμα αναφέρουμε τον κεφαλικό φόρο, τη δεκάτη, τους έμμεσους φόρους, τα δοσίματα και διάφορες άλλες απαγορεύσεις και υποχρεώσεις: απαγόρευση να ανεβαίνουν σε άλογα, να χτίζουν καινούργιες εκκλησίες, να χρησιμοποιούν καμπάνες, η μαρτυρία τους δεν είχε αξία για τη δικαιοσύνη, ήταν υποχρεωμένοι να φορούν ειδικά ρούχα κ.α. Βλέπε Σβορώνος, ο.π., σ. 42.

²⁰⁴ Για τη φύση και σπουδαιότητα των βερατίων θα γίνει εκτεταμένη αναφορά στη συνέχεια. Εδώ απλά αναφέρουμε πως παρά το γεγονός ότι δε διασώζονται βεράτια των αρχιερέων της

βρισκόταν σε μια εξαιρετικά προνομιακή θέση όχι μόνο έναντι των ομόδοξών του, αλλά και έναντι των τοπικών αρχόντων²⁰⁵, σε ορισμένες περιόδους. Όσο ένας αρχιεπίσκοπος κατείχε το βεράτιό του και είχε την ανοχή του σουλτάνου, καμιά τοπική αρχή δε μπορούσε να τον βλάψει, τουλάχιστον θεωρητικά. Ωστόσο, αυτό δεν εμπόδιζε την Υψηλή Πύλη να επεμβαίνει (τόσο στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, όσο και στην Κύπρο), όποτε έκρινε σκόπιμο να το πράξει, *στις εσωτερικές υποθέσεις της εκκλησίας για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας, και στις περισσότερες από αυτές τις επεμβάσεις της δεν έδειχνε ιδιαίτερο σεβασμό προς το κρατικό ή το κανονικό δίκαιο*²⁰⁶. Εντούτοις, ενεργώντας στα πλαίσια των κανόνων του ισλαμικού δικαίου για τη μεταχείριση των μη μουσουλμάνων και για λόγους πολιτικών σκοπιμοτήτων²⁰⁷, τα όργανα της τοπικής διοίκησης ενίσχυαν τον αρχιεπίσκοπο στην επιτέλεση του έργου του σε διάφορους τομείς. Οι λόγοι αυτοί δεν ήταν άσχετοι προς το συμφέρον των αρχών και σχετίζονταν με τις

Κύπρου από τις αρχές της Οθωμανοκρατίας, η έκδοσή τους θα πρέπει να άρχισε από τα πρώτα χρόνια της κατοχής. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούμαστε από επιστολή (Ιανουάριος 1601) του Οικουμενικού Πατριάρχη Ματθαίου, που αναφέρεται στα της εκλογής του αρχιεπισκόπου Κύπρου Βενιαμίν (1600 – 1605). Στην επιστολή αυτή σημειώνονται, μεταξύ άλλων, και τα ακόλουθα: *...όθεν και έκλεξάμενοι τόν λογιώτατον κύρ Βενιαμίν, τόν και Μπεράτιον του πολυχρονίου Βασιλέως λαβόντα εις χείρας αυτού, επέψαμεν ύμιν ... χειροτονήσατε αυτόν ... καλώς ποιήσαντες κατά τό Μπεράτιον...*, Καλλίνικος Δελικάνης, *Τα εν τοις κώδιξι του πατριαρχικού αρχαιοφυλακείου σωζόμενα επίσημα έγγραφα*, Κωνσταντινούπολη 1904, τ. Β', τμήμα Δ' «Έγγραφα αφορώντα εις την Εκκλησίαν Κύπρου», σ. 551. Αυτό άλλωστε ίσχυσε και στην Κωνσταντινούπολη για τον πρώτο μετά την άλωση Οικουμενικό Πατριάρχη Γεννάδιο Σχολάριο. Βλέπε Theodore H. Papadopoulos, *Studies and Documents relating to the history of the Greek Church and people under Turkish Domination*, Brussels ²1952, Λευκωσία 1990, σ. 1 – 18, όπου και πλούσια βιβλιογραφία για το θέμα αυτό.

²⁰⁵ Ο Άγγλος ιστορικός Sir Harry Luke, *Cyprus under the Turks 1571 – 1878*, σ. 126 – 7, με δόση υπερβολής αναφέρει ότι *ο αρχιεπίσκοπος της Λευκωσίας ...εκπροσωπώντας τους χριστιανούς υποτελείς της Πύλης, είχε προσαρτήσει σχεδόν ολόκληρη τη διοικητική εξουσία και όχι μόνο ήταν ανεξάρτητος από τους Μουχασίληδες, αλλά και γενικά καθόριζε το διορισμό και την ανάκληση τους ... όλοι οι κάτοικοι, Τούρκοι και Έλληνες παρόμοια, τον θεωρούσαν ως τον πραγματικό Κυβερνήτη και έτειναν να μη λαμβάνουν υπόψη το Μουχασίλη ... οι Τούρκοι που εγκαταστάθηκαν στην Κύπρο ήταν βαθιά πληγωμένοι να βλέπουν τους εαυτούς τους κάτω από την εξουσία ανθρώπων που είχαν κατακτήσει από παλαιά, οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας. Ο Φίλιππου, «Επί της δράσεως της Κυπριακής Εκκλησίας πεπλανημένων γνωμών αναίρεσις», ΚΧ, έτος Δ', 1926, σ. 320 – 325, άσκησε δριμεία κριτική στις απόψεις του Άγγλου ιστορικού, χαρακτηρίζοντας τις ως *αποτέλεσμα ή μισελληνισμού, ή επιπολαίας μελέτης της ιστορίας*, σ. 325.*

²⁰⁶ Gunnar Hering, *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politic 1620-1638*, Stuttgart 1968, μετάφραση στα ελληνικά Δημοσθένης Κούρτοβικ, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Ευρωπαϊκή πολιτική 1620-1638*, Αθήνα 1992, σ. 27.

²⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 26.

υποχρεώσεις και τα δικαιώματα του προκαθήμενου της τοπικής εκκλησίας έναντι και εντός του κράτους, όπως ήταν η συλλογή των φόρων του κράτους και των δικαιωμάτων ή δοσιμάτων²⁰⁸ που δίνονταν στον αρχιεπίσκοπο προς κάλυψη των διάφορων αναγκών του (*πεσκέσι* που κατέβαλλε στο θησαυροφυλάκιο για το διορισμό του, έξοδα συντήρησης κ.α.).

Από τα πιο πάνω προκύπτει ότι το κράτος στις σχέσεις του με την εκκλησία, πιο σωστά την ορθόδοξη ιεραρχία, δεν επιδίωξε, τουλάχιστον κατά τους χρόνους αυτούς, την αντιπαλότητα. Αντίθετα, προσπάθησε να εφαρμόσει *την πολιτική της istimâlet*, (επιείκειας), όχι μόνο για να κερδίσει τις καρδιές των ορθόδοξων κατοίκων²⁰⁹, αλλά ιδιαίτερα τους εκκλησιαστικούς άρχοντες του τόπου. Όπως ήδη αναφέραμε, οι Οθωμανοί γνώριζαν πολύ καλά τη σπουδαιότητα και το ρόλο που διαδραμάτιζε ο ορθόδοξος κλήρος και ιδιαίτερα η ιεραρχία στον ανατολικό χριστιανισμό, όπως βέβαια και την εκκλησιαστική οργάνωση. Η ορθόδοξη τοπική εκκλησία, από τη δική της πλευρά, δε μπορούσε παρά να αποδεχτεί και να χαιρετήσει αυτή την πολιτική, μη αποφεύγοντας και τη σύγκριση της παρούσας κατάστασης της ίδιας και του λαού με αυτή στην οποία βρισκόταν επί της Λατινοκρατίας. Ο αρχιμανδρίτης Κυπριανός μας πληροφορεί πως *οί Ρωμαῖοι, οποῦ καί κάποιον τρόπον ἐπιθυμοῦσαν νά ὑποτάσσωνται εἰς τό Ὀθωμανικόν κράτος, παρά εἰς τούς Λατίνους, ἐχαίροντο ἀγκάλα καί ταλαιπωρημένοι, ἀλλά διατί ἐλευθερώθησαν ἀπό τούς Λατίνους ὅσον ἀπέβλεπεν εἰς τό ῥητόν τους καί εἰς τὰ ἔθιμά τῶν*²¹⁰. Πρόκειται ουσιαστικά για μια στάση που ίσχυσε και στην

²⁰⁸ Όπως μας πληροφορεί ο Dandini, που επισκέφθηκε την Κύπρο το 1596 και το 1597, ένας Έλληνας επίσκοπος που υπάρχει στο νησί (ο αρχιεπίσκοπος) είναι ο αποδέκτης φόρων που οι άλλοι είναι υποχρεωμένοι να πληρώνουν. Λαμβάνει εβδομήντα άσπρα από τον καθένα κάθε χρόνο. Οι γενίτσαροι, κατά το συγγραφέα μας, δε διστάζουν να δώσουν ένα γερό ξύλο σε αυτούς που δεν πληρώνουν και δεν δείχνουν περισσότερο έλεος στους επισκόπους απ' ό,τι στους άλλους, σύμφωνα με τις οδηγίες του Παραλήπτη. Αυτός, επιπλέον, λαμβάνει δεκαπέντε ή είκοσι δουκάτα από κάθε ιερέα που χειροτονεί..., ο.π., σ. 182.

²⁰⁹ Ιναλτζίκ, ο.π., σ. 119.

²¹⁰ Κυπριανός, ο.π., σ. 306. Στο ίδιο πνεύμα με τον Κυπριανό, ο Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, *Τα μετά την Άλωσιν (1453 -1789)*, Κωνσταντινούπολη 1870, ανατύπωση Αθήνα 1972, σ. 105 - 106, σημειώνει τα εξής: *ἐγένετο ἅπασα ἡ νῆσος ὑπό τῆ ἐξουσία τῶν Τούρκων ... Χειροτονεῖται δέ καί ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου ... ὁ Τιμόθεος ... Οἷας οὖν ἐνοχλήσεις εἶχον οἱ Χριστιανοὶ ὀρθόδοξοι τῆς Κύπρου πρὸς παπισμὸν βιαζόμενοι ... ἀπὸ ... τῶν Ἐνετῶν ... ὅθεν ὑπέπεσον μὲν τῆ πολιτικῆ*

Κωνσταντινούπολη, ακόμα και τις τελευταίες στιγμές πριν την πτώση της Πόλης. Σε σοβαρούς κύκλους ακουγόταν το επιχείρημα ότι *οι Τούρκοι θα σέβονταν την ορθοδοξία περισσότερο από τους Λατίνους. Και ίσως είχαν δίκαιο, τουλάχιστον για μερικούς αιώνες ακόμα*²¹¹.

Το κατά καιρούς κύρος και η ισχύς που απολάμβαναν οι ιεράρχες και ειδικότερα οι αρχιεπίσκοποι της τοπικής εκκλησίας, όσον αφορά και στις σχέσεις εκκλησίας – κράτους, με την ανοχή και τα προνόμια που τους παραχωρούσε η πολιτεία, μας οδηγεί, αλλά και σε μεγάλο βαθμό φαίνεται, στο επόμενο και άμεσα σχετιζόμενο θέμα. Πρόκειται για το θέμα της εκλογής και του διορισμού των αρχιερέων και τις σχέσεις τους με το κράτος. Η επιλογή, ο τρόπος εκλογής, η εκ μέρους του κράτους αντιμετώπιση και γενικότερα η βιωτή των αρχιερέων, ιδιαίτερα των αρχιεπισκόπων, είναι πολύ διαφωτιστικά και για τη μορφή των σχέσεων που επικρατούσαν μεταξύ του κράτους και της διοικούσας εκκλησίας της Κύπρου.

II Εκλογή, χειροτονία και διορισμός των αρχιεπισκόπων της Κύπρου

1 Οι πρώτοι ιεράρχες

Η ορθόδοξη αυτοκέφαλη εκκλησία της Κύπρου είχε παραμείνει επί Λατινοκρατίας, για πρώτη και μοναδική μέχρι σήμερα περίοδο στην ιστορία της, χωρίς αρχιεπίσκοπο για τριακόσια περίπου χρόνια²¹². Η οριστική κατάργηση του δικαιώματος εκλογής ορθόδοξου αρχιεπισκόπου, η δήλωση υποταγής και υπακοής

σκλαβία τῶν Τούρκων, ἀλλά ἠλευθερώθησαν τῆς διὰ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν σκλαβίας τῶν Ἑνετῶν.

²¹¹ Beck, ο.π., σ. 145. Το γεγονός ότι οι ορθόδοξοι προτιμούσαν την κατάσταση της ορθόδοξης εκκλησίας ως είχε επί Οθωμανοκρατίας, τουλάχιστον στην αρχή, παρά επί Λατινοκρατίας, φαίνεται και από πατριαρχική επιστολή προς τη Δύση όπου σημειώνονται τα ακόλουθα: *πάσχομεν γάρ ὑπὸ τῶν Τούρκων ... πλὴν ἔχομεν πάσαν ἐλευθερίαν ὥστε ...χειροτονεῖν καὶ πέμπειν ἐπισκόπους, ὅπου βουλόμεθα, καὶ πάντα πράττειν ἀκωλύτως τὰ ἐκκλησιαστικά καὶ ἐν μέσῳ τῶ τόπῳ τῶν ἀσεβῶν,* Miklosich et Muller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi*, τ. 2, «Acta Patriarchatus Constantinopolitani», Vindobonae 1862, σ. 87.

²¹² Ὅπως ἤδη αναφέρθηκε στην ιστορική εισαγωγή, ο τελευταίος ορθόδοξος αρχιεπίσκοπος επί Λατινοκρατίας, σύμφωνα με ειδική πρόνοια και το καθεστώς της *Bulla Cypria* (1260), ήταν ο Γερμανός Α΄ Πησίμανδρος (1251 – 1261-;).

των ορθόδοξων επισκόπων στους οικείους Λατίνους επισκόπους, το Λατίνο αρχιεπίσκοπο και τον Πάπα, ο εκτοπισμός τους από την επίσημη έδρα τους από τις πόλεις (σύμφωνα με τις διατάξεις τις *Bulla Cypria*, 1260) και η ανάγκη επικύρωσής τους όχι μόνο από τις εκκλησιαστικές αλλά και τις πολιτικές αρχές των Λατίνων, δημιούργησαν τρομερές δυσκολίες στην τοπική εκκλησία. Οι δυσκολίες και τα προβλήματα αυτά ήταν τόσο εσωτερικής φύσεως (οργανωτικά, διοικητικά, οικονομικά κλπ), όσο και διεκκλησιαστικά, δηλαδή όσον αφορά στις σχέσεις της τοπικής εκκλησίας με τη λοιπή ορθοδοξία. Σε απλούς εκκλησιολογικούς όρους, η ορθόδοξη εκκλησία της Κύπρου δε βρισκόταν σε κοινωνία με τις άλλες ορθόδοξες εκκλησίες της Ανατολής και ιδιαίτερα το Οικουμενικό Πατριαρχείο, με ότι αυτό συνεπάγεται²¹³. Η κατάσταση αυτή αποτελούσε σίγουρα πλήγμα στο αυτοκέφαλο (όπως αυτό γίνεται αντιληπτό σύμφωνα με τους διοικητικούς θεσμούς της Ανατολικής Εκκλησίας) και τους θεσμούς της τοπικής εκκλησίας, η οποία όχι μόνο παρέμενε χωρίς διοικητική κεφαλή (αρχιεπίσκοπο, επικεφαλής της τοπικής συνόδου), αλλά και εκτός του σώματος των ορθόδοξων εκκλησιών που αναγνώριζαν αυτό το αυτοκέφαλο.

Η εκλογή, λοιπόν, ορθόδοξου αρχιεπισκόπου και επισκόπων της εκκλησίας της Κύπρου, σύμφωνα με τους κανόνες, τα θέσμια και την παράδοση της Ανατολικής Εκκλησίας γενικότερα, δεν ήταν απλώς θέμα αντικατάστασης της εκκλησιαστικής τάξης που επικρατούσε επί Λατινοκρατίας. Αντίθετα, ήταν θέμα αποκατάστασης του αυτοκέφαλου (διοικητικής ανεξαρτησίας) και της θέσης της τοπικής εκκλησίας στο ευρύτερο εκκλησιαστικό στερέωμα, ως ένα ενεργό μέλος των ορθόδοξων ανατολικών εκκλησιών. Σε σχετικά πρόσφατη έρευνα

²¹³ Ο Κύπριος ιεροδιδάσκαλος Εφραίμ, *Η Περιγραφή της Σεβασμίας, και Βασιλικής Μονής του Κύκκου*, Βενετία, 1751, σ.36, σημειώνει ότι όχι μόνο ο Βρυέννιος (απεσταλμένος του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην Κύπρο για μελέτη του αιτήματος των Κύπριων για ένωση με τις ορθόδοξες εκκλησίες, βλέπε ιστορική εισαγωγή) αποκάλυψε τους Κύπριους προδότες του ορθόδοξου φρονήματος της Ανατολικής Αγίας Εκκλησίας, αλλά και ότι *συνοδικῶς οἱ Ὀρθόδοξοι Πατριάρχαι, καὶ οἱ λοιποὶ Ἀρχιερεῖς ἀπέκοψαν τότε τοὺς Κυπρίους τῆς Ἐκκλησίας*. Δεν έχουμε στοιχεία για σύγκληση μιας τέτοιας συνόδου που αναφέρει ο Εφραίμ, αλλά το σίγουρο είναι ότι η ορθόδοξη εκκλησία της Κύπρου δε βρισκόταν σε κοινωνία με τη λοιπή ορθοδοξία και για αυτό, άλλωστε, επεδίωξε (1405 και 1412) την ένωση με αυτή. Βλέπε και Χάκκεττ, ο.π., τ. Α', σ. 187 και Γεωργίου, *Ειδήσεις ιστορικαί περί της Εκκλησίας Κύπρου*, Αθήνα 1875, ανατύπωση Λευκωσία 1975 σ. 69.

διατυπώθηκε η άποψη ότι η Εκκλησία της Κύπρου πριν την Οθωμανοκρατία *κινδύνευσε με τον αφανισμό της*, ενώ με την κατάληψη του νησιού από τους Οθωμανούς *περνά από έναν ευρωπαϊκό πολιτικό χώρο σε ένα κράτος ανατολικού δεσποτισμού* όπου οι ιεράρχες της εκλαμβάνονταν *ως υψηλόβαθμοι κρατικοί αξιωματούχοι*²¹⁴.

Τις πρώτες πληροφορίες σχετικά με την εκλογή του/ων πρώτου/ων(;) αρχιεπισκόπου/ων και επισκόπων επί Οθωμανοκρατίας αντλούμε από τον Angelo Calerio, ο οποίος φαίνεται να αποτελεί και την πηγή του Κυπριανού στο σχετικό θέμα. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του πιο πάνω δομινικανού μοναχού, αποστολή των Κυπρίων που έφθασε στην Κωνσταντινούπολη παρακάλεσε το βεζήρη Μεχμέτ Πασά να επιτρέψει την πλήρωση των επισκοπικών θρόνων και, από την άλλη, αποτάθηκε στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως για την καθιέρωση²¹⁵. Ένας Σύρος μοναχός, που πληροφορήθηκε τα τεκταινόμενα, προσέτρεξε στο βεζήρη και καταβάλλοντας του τρεις χιλιάδες *τζεκκίνια Βενετικά* έλαβε τον τίτλο του αρχιεπισκόπου της Κύπρου. Στη συνέχεια, σύμφωνα με τον Κυπριανό, *βιασθείς ό Πατριάρχης έχειροτόνησεν αυτόν Αρχιερέα*. Ο χειροτονημένος, με τον τρόπο αυτό, αρχιεπίσκοπος έφθασε στην Κύπρο με τη συνοδεία γενιτσάρων που του έδωσε η Πύλη. Παράλληλα, η Πύλη με προστάγματα της έκανε συστάσεις στον τοπικό κυβερνήτη (Μουσαφέρ Πασάς της Λευκωσίας) για τον πιο πάνω αρχιεπίσκοπο ο οποίος ξεκίνησε την αρχιεπισκοπεία του με τρόπο που προκάλεσε την αντίδραση του λαού. Άρχισε να ασκεί τα καθήκοντά του με τρόπο τυραννικό και να προσπαθεί να μαζέψει πολύ μεγαλύτερο ποσό από αυτό που κατέβαλε για να χριστεί ως αρχιεπίσκοπος. Επιπλέον, επειδή ήταν *Βάρβαρος τύραννος, άσυνήθιστος είς τούς Κυπρίους, μάάλιστα όπου δέν ίξευρε τήν γλώσσαν τους μήτε γράμματα ρωμαϊκά, οί Κύπριοι όργισθέντες κατ' αύτοϋ έσυμφώνησαν και έκλεξαν ένα άλλον Καλόγερον Ηγούμενον Κύπριον, και αυτόν έστειλαν είς Κωνσταντινούπολιν νά πασχήση νά*

²¹⁴ Μιχάλης Ν. Μιχαήλ, *Η Εκκλησία της Κύπρου κατά την Οθωμανική Περίοδο (1571 – 1878)*. Η σταδιακή συγκρότησή της σε θεσμό πολιτικής εξουσίας, Λευκωσία 2005, σ. 40, 45.

²¹⁵ Calerio, ο.π., σ. 161.

*εύγλλη από την Αρχιεπισκοπήν τόν εἰρημένον Άραβα καί νά συστηθῆ αὐτός*²¹⁶. Τελικά, ὅμως, φαίνεται ὅτι ὁ εκλεκτός τῶν Κυπρίων δὲν πέτυχε στήν ἀποστολή του. Στήν Κωνσταντινούπολη βρισκόταν καί ἕνας ἄλλος Κύπριος μοναχός, ευγενικῆς καταγωγῆς καί φίλος τοῦ Πατριάρχου, πού τελικά πέτυχε νά λάβει αὐτός τόν ἀρχιεπισκοπικό θρόνο, ἐνῶ ὁ ἄλλος διεκδικητής συμβιβάστηκε μέ τήν ἐπισκοπή Πάφου. Τήν ἴδια χρονική περίοδο ὁ ηγούμενος τῆς Μονῆς Κουτσοβέντη, πού βρισκόταν στήν Κωνσταντινούπολη καί μόλις ἐλευθερώθηκε ἀπό τήν αἰχμαλωσία, ἐξελέγη ἐπίσκοπος Λεμεσοῦ, ἐνῶ ἕνας ἄλλος Κρητικός μοναχός πού βρισκόταν στήν Ἀμμόχωστο, ἐφημέριος τοῦ ναοῦ τοῦ ἀγίου Συμεῶν στήν πόλη αὐτή, ἔλαβε τόν θρόνο τῆς Ἀμμοχώστου. Αὐτές εἶναι οἱ πληροφορίες πού μας παρέχουν τόσο ὁ Calerio, ὅσο καί ὁ Κυπριανός²¹⁷. Μέ τίς πληροφορίες αὐτές φαίνεται νά συμφωνοῦν καί ὀρισμένοι ἱστορικοί πού ἀσχολήθηκαν μέ τὸ θέμα²¹⁸. Ὡστόσο, ἐκφράστηκαν ἐντονες ἀμφιβολίες γιά τή γνησιότητα τῶν λεγομένων τοῦ Calerio ἀπό ἄλλους ἱστορικούς²¹⁹.

Υπάρχει, ἐπίσης, διάσταση ἀπόψεων ἀναφορικά μέ τόν χρόνο ἐκλογῆς τῶν πρώτων ἱεραρχῶν καί τόν Πατριάρχη πού χειροτόνησε τόν Τιμόθεο, πού θεωρεῖται ὡς ὁ πρῶτος κανονικά ἐκλεγμένος καί χειροτονημένος ἀρχιεπίσκοπος τῆς τοπικῆς ἐκκλησίας²²⁰. Ὁ Ἀθανάσιος Ὑψηλάντης, πού δὲν ἀναφέρει καθόλου

²¹⁶ Κυπριανός, ο.π., σ. 306 - 307, καί Calerio, ο.π., σ. 161.

²¹⁷ Στά ἴδια, σ. 307 καί, σ. 161.

²¹⁸ Γεωργίου, ο.π., σ. 70 - 72, Hill, ο.π., τ. IV, σ. 320 - 321.

²¹⁹ Ὁ Φιλίππου, ο.π., σ. 35 - 37, καί ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησία Κύπρου ἐπὶ Τουρκοκρατίας (1571 -1878)*, Ἀθήνα 1929, σ. 5 - 8, ἀμφισβήτησαν ἐντονα τίς ἀπόψεις τοῦ Calerio, γιάτί φαίνεται νά παρουσιάζουν πολλά κενά καί ἀσάφειες, ἐνῶ δε θα ἔπρεπε, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ἦταν σύγχρονος μάρτυρας τῶν γεγονότων καί μάλιστα, ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος, συμμετεῖχε σ' αὐτά ἐμμεσα καί ἔδωσε συμβουλές σέ ἕνα ἀπό τούς υποψήφιους, τὸ συνδιεκδικητὴ τοῦ Τιμόθεου, στο ἴδιο, σ. 161. Ἐπιπλέον, οἱ θέσεις τοῦ Calerio δὲν ἐπιβεβαιώνονται ἀπό ὀποιαδήποτε ἐπίσημα ἐκκλησιαστικά ἐγγραφα (πού προηγήθηκαν ἢ ἀκολούθησαν τήν ἐκλογή τοῦ Σύρου ἢ τοῦ Κύπριου ἀρχιεπισκόπου), πού φυσιολογικά θα ἔπρεπε νά υπάρχουν, ἀφοῦ πρόκειται γιά πολὺ σημαντικά γεγονότα. Ἐτσι, ὁ Παπαδόπουλος καί ὁ Φιλίππου ἀποδίδουν τίς θέσεις τοῦ Λατίνου μοναχοῦ στήν ἐκδηλη εχθρότητα πού εἶχε ἐναντί τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας καί στήν προσπάθειά του νά πλήξει τὸ κύρος τῆς. Ἀμφιβολίες γιά τή γνησιότητα τῶν πληροφοριῶν τοῦ Calerio, γιά τούς πιο πάνω λόγους, ἐκφράζει καί ὁ Χάκκεττ, ο.π., σ. 255, 258.

²²⁰ Ἀνδρέας Μιτσιδης, «Ὁ πρῶτος κατὰ τήν Τουρκοκρατία κανονικός Ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου Τιμόθεος ὁ Κυκκώτης (1572 - 1587/8)», *Ἐπετηρίδα Κέντρου Μελετῶν Ἱεράς Μονῆς Κύκκου*, Λευκωσία 1990, τ. 1, σ. 25 - 30. Ὁ Μιτσιδης, προφανῶς ἀποδεχόμενος τίς μαρτυρίες τῶν Calerio καί Κυπριανοῦ, θεωρεῖ, χωρὶς νά παρέχει καί τούς λόγους, ὅτι οἱ ἐκλογές καί οἱ χειροτονίες τόσο τοῦ Σύρου (1^{ος}) ὅσο καί τοῦ *Ἑλληνοκύπριου δὲν μποροῦν νά χαρακτηρισθοῦν ὡς κανονικές*. Ἀν

τη χειροτονία Σύρου και Κύπριου αρχιεπισκόπου, μας πληροφορεί ότι ο πρώτος αρχιεπίσκοπος Κύπρου είναι ο Τιμόθεος, αλλά αυτός χειροτονήθηκε το 1571 από τον Πατριάρχη Μητροφάνη²²¹. Αντίθετα, ο Χρυσόστομος Παπαδόπουλος υποστηρίζει ότι η θέση του Υψηλάντη, για χειροτονία του Τιμόθεου κατά το διάστημα Σεπτεμβρίου 1571 έως το Φεβρουάριο του 1572, δε μπορεί να θεωρείται η σωστή, λόγω του περιορισμένου χρόνου που παρήλθε μετά την κατάληψη. Έτσι, η εκλογή του Τιμόθεου έγινε αναμφίβολα *εν έτει 1572 ουχί επί Μητροφάνους αλλ' επί του Ιερεμίου Β' σίγουρα μετά την 4^η Μαΐου*, οπότε ανέλαβε ο Ιερεμίας τον πατριαρχικό θρόνο²²². Πιστεύουμε ότι ο Παπαδόπουλος μάλλον έχει δίκαιο, αν λάβουμε υπόψη όχι μόνο το σύντομο χρονικό διάστημα

δεχθούμε, όμως, ότι υπήρξε χειροτονία του Σύρου μοναχού σε αρχιεπίσκοπο Κύπρου και στη συνέχεια εκλογή άλλου αρχιεπισκόπου από τους Κύπριους, όπως αναφέρουν οι Calerio, στο ίδιο, σ. 161 και ο Κυπριανός, στο ίδιο, σ. 306 -7, τότε θα πρέπει να παρατηρήσουμε τα ακόλουθα: Όσον αφορά στην περίπτωση του αρχιεπισκόπου που είχε εκλεγεί από τους Κύπριους, αυτή θα πρέπει να θεωρείται αντικανονική αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι δεν υπήρχε ορθόδοξος αρχιεπίσκοπος ούτε και ικανός αριθμός (τουλάχιστον τρεις) ορθόδοξων επισκόπων για να τελέσουν κανονική χειροτονία. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουμε με βάση δύο γεγονότα: 1. Όταν έγινε η εκλογή του Τιμόθεου για τον αρχιεπισκοπικό θρόνο, έγινε παράλληλα και η εκλογή άλλων τριών επισκόπων για τις επισκοπές – μητροπόλεις Πάφου, Λεμεσού και Αμμοχώστου. Άρα, αν υπήρχαν ορθόδοξοι επίσκοποι στις επισκοπές αυτές δεν υπήρχε λόγος να χειροτονηθούν άλλοι. Γνωρίζουμε δε ότι δε μπορούσαν να υπάρχουν περισσότεροι από τέσσερις ορθόδοξοι επίσκοποι επί Λατινοκρατίας, για να υποθέσουμε ότι μπορεί να υπήρχαν στην Κύπρο τότε και άλλοι επίσκοποι. 2. Ο Calerio, ο.π., σ. 148, σ. 139 μας παρέχει μαρτυρία ότι κατά την κατάληψη της Κύπρου σκοτώθηκαν και οι Έλληνες επίσκοποι Λευκωσίας και Πάφου. Ο Κυπριανός, ο.π., σ. 289, μας παρέχει την ίδια μαρτυρία. Επομένως, η εκλογή αρχιεπισκόπου από μόνο το λαό και χωρίς την ύπαρξη επισκόπων δε μπορεί να θεωρείται ως κανονική. Όσον αφορά στο Σύρο αρχιεπίσκοπο που είχε εκλεγεί στην Κωνσταντινούπολη και χειροτονήθηκε από τον Οικουμενικό Πατριάρχη, έστω και αν ο Πατριάρχης τέλεσε τη χειροτονία *βιασθείς*, κατά τον Κυπριανό, ο.π., σ. 306, η χειροτονία αυτή, αν αποτελεί γεγονός, ίσως δε μπορεί να θεωρείται τυπικά αντικανονική, τουλάχιστον μέχρι την εκλογή και χειροτονία του νέου αρχιεπισκόπου. Υποθέτουμε, λοιπόν, ότι η αντικανονικότητα της πιθανής εκλογής αποδόθηκε στο γεγονός ότι αυτή έγινε κατόπιν επιβολής του βεζίρη Μεχμέτ Πασά, με τη χρήση σιμωνίας και ο Πατριάρχης εξαναγκάστηκε να χειροτονήσει τον προβληθέντα. Αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει και το λόγο για τον οποίο ο πρώτος χειροτονημένος αρχιεπίσκοπος δεν περιλαμβάνεται στους καταλόγους των αρχιεπισκόπων της Κύπρου. Όλα αυτά, όμως, σε συνδυασμό και με τις θέσεις του Χρ. Παπαδόπουλου, ο.π., σ. 5 – 8, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι μάλλον δεν υπήρξε ούτε Σύρος αρχιεπίσκοπος, ούτε αρχιεπίσκοπος που χειροτονήθηκε από τους Κύπριους.

²²¹ Υψηλάντης, ο.π., σ. 105 - 106. Την πληροφορία για χειροτονία του Τιμόθεου, από τον Πατριάρχη Μητροφάνη, τη συναντούμε και αλλού. Πρόκειται για κώδικα που δημοσιεύθηκε από τον Κωνσταντίνο Άμαντο, «Τρεις άγνωστοι Κώδικες του Χρονογράφου», *Ελληνικά*, Αθήνα 1928, τ. 1, σ. 70, όπου μεταξύ άλλων διαβάζουμε ότι τον *κύρ Τιμόθεον τον αρχιεπίσκοπον τόν έχειροτόνησε ό παναγιώτατος πατριάρχης κύρ Μητροφάνης ...*. Στον κώδικα αυτό γίνεται αναφορά ότι ο Τιμόθεος χειροτόνησε δύο άλλους επισκόπους, ένα για την Πάφο με το όνομα Χριστόδουλος και ένα της *Λευκάδος*(;).

²²² Παπαδόπουλος Χρ., ο.π., σ. 8.

που παρήλθε μετά την κατάληψη, αλλά και το χρόνο που απαιτήθηκε μέχρι να γίνουν όλες οι διεργασίες που απαιτούνται για την ανεύρεση του κατάλληλου υποψηφίου, την αποδοχή του από την πολιτεία, την εκλογή, τη χειροτονία του, την αποκατάσταση της εκκλησίας της Κύπρου που ήταν απαραίτητη για να τελεί σε κοινωνία και να αναγνωρίζεται ο νέος αρχιεπίσκοπος από τους άλλους ορθόδοξους ιεράρχες και τέλος την εξεύρεση επισκόπων για τους χηρεύοντες θρόνους. Αν μάλιστα δεχθούμε τις απόψεις του Calerio και του Κυπριανού, για την εκλογή άλλων δύο αρχιεπισκόπων πριν το Τιμόθεο, τότε θα πρέπει να προσθέσουμε και το χρόνο που θα πρέπει να πέρασε μέχρι να έλθει στην Κύπρο ο αρχιεπίσκοπος που προέβαλε ο βεζήρης Μεχμέτ Πασάς, να εκδιωχθεί λόγω της αντίδρασης των κατοίκων, να πάει στην Κωνσταντινούπολη ο άλλος αρχιεπίσκοπος που εξέλεξαν οι Κύπριοι, να γίνουν οι διεργασίες μέσα από τις οποίες απέτυχε να εξασφαλίσει το θρόνο και τελικά να εκλεγεί ο Τιμόθεος.

Τη θέση του Παπαδόπουλου, που ασπαζόμαστε και εμείς για τους πιο πάνω λόγους, φαίνεται να ενισχύουν και οι πολύ σημαντικές πληροφορίες που μας παρέχει ο αρχιμανδρίτης Αρσένιος σε επιστολή του (24 Οκτωβρίου 1633) προς κάποιο Φίλιππο Κύπριο. Στην επιστολή αυτή, που δε γίνεται αναφορά για οποιαδήποτε άλλη εκλογή και χειροτονία αρχιεπισκόπου πριν τον Τιμόθεο, διαβάζουμε μεταξύ άλλων και τα ακόλουθα: *καί μετά τήν ἄλωσιν τῆς Κύπρου, ἔγηγεν σύνοδος τῶν ἀγιωτάτων ἀρχιερέων, πατριαρχῶν καί μητροπολιτῶν, τοῦ Κωνσταντινουπόλεως κύρ Ἰερεμίου ... καί ἐχυροτώνησαν τόν μακαρίτην τόν Τιμόθεον ἀρχιεπίσκοπον Κύπρου ... καί ἐχυροτόνησεν ὁ ἀρχιεπίσκοπος μέσα ἰστίην Κωνσταντινούπολιν ἐπίσκοπος δίο, ἕναν εἰς τήν Σωλέαν, καί ἄλλον Πάμφου (sic)* ²²³. Το δεύτερο σημαντικό στοιχείο που αναφέρεται από τον Αρσένιο, στην πιο πάνω επιστολή, είναι ότι στην επί Ιερεμία σύνοδο των πατριαρχών και μητροπολιτών, όπου χειροτονήθηκε ο Τιμόθεος ως αρχιεπίσκοπος

²²³ Η επιστολή αυτή του Αρσένιου δημοσιεύθηκε από τον Emile Legrand, *Bibliographie Hellenique*, Paris 1895 και επανέκδοση Bruxelles 1963, τ. III, σ. 275. Βλέπε και Μιτσιδης, ο.π., σ. 27. Σημειώνουμε εδώ ότι ο Αρσένιος αναφέρεται στη χειροτονία επισκόπου Σολέας και Πάφου, ενώ ο Calerio, ο.π., σ. 161 και ο Κυπριανός, ο.π., σ. 307 κάνουν λόγο για χειροτονία επισκόπων Πάφου, Λεμεσού και Αμμοχώστου.

Κύπρου και άλλοι δύο επίσκοποι από το νεοεκλεγέντα αρχιεπίσκοπο, οι αρχιερείς της Κύπρου *ἔλαβαν τήν συγχώρυσιν καί τήν κεινονίαν* και στην ίδια σύνοδο *ἔσυγχώρυσαν τοῦς ἱερεῖς τοῦς Κυπρίους ὅπου καί ἄν εὐρύσκονταν νά τοῦς συγκαθηνοῦσιν*²²⁴.

Από τα πιο πάνω προκύπτει ότι, πριν ακόμα περάσει ένας χρόνος από την πλήρη κατάληψη του νησιού από τους Οθωμανούς, επιτεύχθηκαν δύο πολύ σημαντικά και καθοριστικά γεγονότα για την ορθόδοξη εκκλησία της Κύπρου. Πρόκειται πρώτο για την κανονική επανασύνδεση, την κοινωνία της τοπικής εκκλησίας με τον ορθόδοξο κόσμο και δεύτερο για την αποκατάσταση του αυτοκέφαλού της. Έκτοτε, όχι μόνο εκλεγόταν ορθόδοξος αρχιεπίσκοπος και επίσκοποι, οι οποίοι χειροτονούνταν κατά τους κανόνες και τα θέσμια της ανατολικής εκκλησίας, αλλά και αναγνωρίζονταν τα κανονικά δικαιώματα που συνεπάγονταν το αυτοκέφαλο, όπως φάνηκε από το γεγονός της χειροτονίας των επισκόπων²²⁵ της Κύπρου από τον αρχιεπίσκοπο της τοπικής εκκλησίας.

Ενδιαφέρον, όμως, παρουσιάζει ο τρόπος και η διαδικασία εκλογής του πρώτου ορθόδοξου αρχιεπισκόπου Κύπρου. Όσον αφορά στις διεργασίες και τη διαδικασία πλήρωσης του αρχιεπισκοπικού θρόνου παρατηρούμε τα ακόλουθα:

²²⁴ Μιτσιδης, ο.π., σ. 27. Αξίζει εδώ να αναφέρουμε ότι στην υπό αναφορά σύνοδο συμμετείχαν όλα τα πατριαρχεία της Ανατολής: Ο Κωνσταντινουπόλεως Ιερεμίας, ο Αλεξανδρείας Σύλβεστρος, ο Ιεροσολύμων Γερμανός και το πατριαρχείο Αντιόχειας με τοποτηρητή, το Λαοδικείας. Συνολικά συμμετείχαν 53 ιεράρχες, πράγμα που δείχνει και τη μεγάλη σημασία που αποδόθηκε στο γεγονός.

²²⁵ Σύμφωνα με τις πληροφορίες που διαθέτουμε, οι πρώτοι επίσκοποι (1572 κ.ε) και οι επισκοπές που κατέλαβαν είχαν ως ακολούθως: Αρχιεπισκοπή με πρώτο κανονικά εκλεγμένο αρχιεπίσκοπο Κύπρου τον Τιμόθεο και έδρα τη Λευκωσία (Γεωργίου, ο.π., σ. 72) Επισκοπή Πάφου με πρώτο επίσκοπο έναν ηγούμενο μιας μονής της Κύπρου (Χατζηψάλτης, «Έλληνες Επίσκοποι Πάφου και Κερύνειας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας (16^{ος} και 17^{ος} αιών)», ΚΣ, Λευκωσία 1960, τ. ΚΔ', σ. 64) που φέρεται με το όνομα Χριστόδουλος (Αμαντος, ο.π., σ. 70), Επισκοπή Λεμεσού με πρώτο επίσκοπο τον ηγούμενο της μονής Κουτσοβέντη, που φέρεται να είναι ο Γερμανός Κουσκωνάρης (Σωφρόνιος Μιχαηλίδης, *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, Λάρνακα 1992, σ. 61 και 77), Επισκοπή Αμμοχώστου με πρώτο επίσκοπο κάποιο Κρητικό Μοναχό με το όνομα Συμεών (Κυπριανός, ο.π., σ. 307). Γίνεται επίσης αναφορά για χειροτονία επισκόπου Σολέας (Legrand, ο.π., σ. 275, Μιτσιδης, ο.π., σ. 27). Αξίζει να σημειωθεί ότι λίγα χρόνια μετά την κατάληψη γίνεται και αναφορά για Επισκοπή Κερύνειας, επί αρχιεπισκοπείας του Αθανάσιου (1592 -1600), με πρώτο επίσκοπο τον Ιάκωβο (Jean Darruzes, «Eveques inconnus ou peu connus de Chypre», *B. Z.*, 44 (1951), σ. 97 - 104. Στη σελίδα 98 διαβάζουμε και τα ακόλουθα *Ἰακόβου τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου Ταμασέων και Κηρυνέων ...sic*).

1. Μέλη της τοπικής εκκλησίας, που ενδιαφέρονται για την πλήρωση του χρεούοντος θρόνου, αιτούνται την πλήρωσή του από την πολιτεία.
2. Στη διαδικασία πλήρωσης του θρόνου ενημερώνεται και εμπλέκεται το Οικουμενικό Πατριαρχείο, το οποίο και τελεί τη χειροτονία του εκλεγμένου αρχιεπισκόπου.
3. Χρειάζεται η αποδοχή του υποψήφιου από την πολιτεία.
4. Η χειροτονία τελείται κατά τα θέσμια της ορθόδοξης εκκλησίας.
5. Ο εκλεγμένος και χειροτονημένος ιεράρχης εφοδιάζεται με τα ανάλογα πολιτικά και εκκλησιαστικά τεκμήρια. Αυτά αποδεικνύουν την κανονικότητα και νομιμότητα της εκλογής του και ότι αυτός τυγχάνει της έγκρισης της πολιτείας και της εκκλησίας. Πρόκειται, όσον αφορά στην πολιτεία, για τα βεράτια²²⁶ και για τα συνοδικά πατριαρχικά γράμματα, όσον αφορά στην εκκλησία.
6. Ακολουθεί η εγκατάσταση του αρχιεπισκόπου και η ενάσκηση των καθηκόντων του.
7. Ο κανονικά εκλεγμένος αρχιεπίσκοπος διατηρεί τα παλαιά προνόμια του θρόνου του, που πηγάζουν από το αυτοκέφαλο της τοπικής εκκλησίας. Έτσι, αν υπάρχει ανάγκη πλήρωσης επισκοπικών – μητροπολιτικών θρόνων τις χειροτονίες θα τελήσει ο αρχιεπίσκοπος της Κύπρου. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, που έχει ένα πρωτεύοντα ρόλο επί Οθωμανοκρατίας, αναγνωρίζει τα κανονικά αυτά δίκαια.
8. Ο λαός φαίνεται να διαδραματίζει, από την αρχή της Οθωμανοκρατίας, ένα σημαίνοντα ρόλο όχι μόνο όσον αφορά στο αίτημα για την πλήρωση του θρόνου, αλλά στην αποδοχή και την επιτέλεση του έργου του αρχιεπισκόπου. Ο ρόλος αυτός του λαού, αν ευσταθούν οι

²²⁶ Έχουμε αναφορά για βεράτια που δίνονταν στους αρχιεπισκόπους της Κύπρου από πολύ ενωρίς, όπως στην περίπτωση του αρχιεπισκόπου Βενιαμίν (1600 – 1605), Δελικάνης, ο.π., σ. 551, *...όθεν και έκλεξάμενοι τόν λογιώτατον κύρ Βενιαμίν, τόν και Μπεράτιον τοῦ πολυχρονίου Βασιλέως λαβόντα εἰς χεῖρας αὐτοῦ, ἐπέμψαμεν ὑμῖν ...* .

πληροφορίες του Calepio και του Κυπριανού²²⁷, μπορούσε να φθάσει μέχρι και τη διακοπή της θητείας ενός αρχιεπισκόπου.

Από τα πιο πάνω φαίνεται με σαφήνεια ότι για την εκλογή, χειροτονία, εγκατάσταση και επιτέλεση του έργου ενός αρχιεπισκόπου εμπλέκονται από την αρχή τρεις φορείς: Οι **πολιτικές αρχές** (κυρίως η Πύλη και διάφοροι αξιωματούχοι του κράτους), οι **εκκλησιαστικές αρχές** (τοπικές, Οικουμενικό Πατριαρχείο) και **ο λαός** (ορθόδοξο ποίμνιο). Την εμπλοκή αυτών των τριών παραγόντων θα τη συναντούμε συνεχώς στην όποια εκλογή αρχιεπισκόπου της Κύπρου καθ' όλη τη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας, με την ισχύ διαφορετικού ισοζυγίου δυνάμεων, κατά περίπτωση.

Πριν, όμως, εισέλθουμε στο θέμα διαδοχή των πρώτων ιεραρχών, θα πρέπει να τονίσουμε ότι λίγα χρόνια μετά την κατάκτηση και κατά τη διάρκεια της θητείας του Τιμόθεου άρχισαν τα προβλήματα για τους χριστιανούς κατοίκους του νησιού. Αυτό ανάγκασε το λαό και την ιεραρχία να προβεί σε επανειλημμένα διαβήματα απελευθέρωσης προς τη Δύση, το βασιλιά της Ισπανίας. Ο Τιμόθεος σε έκκλησή του (24 Οκτωβρίου 1587), προς τον βασιλιά της Ισπανίας Φίλιππο Β', ζητά την απελευθέρωση του νησιού και περιγράφει τα δεινά του λαού: *Εσημειώθησαν προσφάτως επανειλημμένα κρούσματα αυθαιρεσίας των οργάνων του κατακτητού: Με απληστερίαν επιχειρείται αφαιρέσεις των περιουσιών των κατοίκων παραβιάζονται αι οικοίαι των χριστιανών και διαπράττονται κάθε είδους ατιμίες εις βάρος συζύγων και θυγατέρων Δύο φορές μέχρι τώρα εληστεύθησαν ναοί και μοναστηριακά καθιδρύματα Επεβλήθησαν πολλοί και βαρείς φόροι, των οποίων η είσπραξις επιδιώκεται δια συστηματικών διώξεων, απειλών και βασανιστηρίων, πράγμα που οδηγεί πολλούς εις τον εξισλαμισμόν Αποσπώνται, τέλος, από τας κυπριακάς οικογενείας τα άρρενα τέκνα (δια να πλαισιώσουν τα γενιτσαρικά τάγματα) Η εφαρμογή του σκληρού αυτού μέτρου εις την Κύπρον αποτελεί δια τους κατοίκους το χειρότερον από τα δεινοπαθήματα (της τουρκικής*

²²⁷ Κυπριανός, ο.π., σ. 306 - 307, και Calepio, ο.π., σ. 161.

κατοχής)²²⁸. Βεβαίως στην Κύπρο δεν φαίνεται να συναντούμαι, σε μέγεθος και ένταση, το φαινόμενο των βίαιων εξισλαμισμών και του προσηλυτισμού που σημειώθηκαν στην Μικρά Ασία με τα επακόλουθά τους, τον κρυπτοχριστιανισμό και τους νεομάρτυρες. Εκεί ο βίαιος προσηλυτισμός που ήταν κάθε άλλο παρά ασήμαντο φαινόμενο και γενικότερα το κύμα των προσηλυτισμών ... ήταν ασταμάτητο εξαπλώθηκε σε όλη τη Μικρά Ασία από τον 11^ο μέχρι και τον 15^ο αιώνα, και εξακολούθησε ακόμα και αργότερα²²⁹.

2 Η διαδοχή των πρώτων ιεραρχών

Η εκλογή του Τιμόθεου στον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Κύπρου και η χειροτονία των πρώτων επισκόπων από τον ίδιο, όπως και η επανασύνδεση της εκκλησίας της Κύπρου με τον ορθόδοξο κόσμο, με τον τρόπο που περιγράφηκε πιο πάνω, αποτελούσαν και ένα καινούργιο ξεκίνημα για τη ζωή, το ρόλο και τη γενικότερη δράση της τοπικής εκκλησίας κατά τους χρόνους της Οθωμανοκρατίας. Έκτοτε, τα τεκταινόμενα για την εκλογή των ιεραρχών, ιδιαίτερα των αρχιεπισκόπων, θα αποτελούν γεγονότα που επηρεάζουν τη ζωή και την πορεία όχι μόνο της διοικούσας εκκλησίας, αλλά και ολόκληρου του λαού της Κύπρου. Η διαδοχή, ο βίος, η πολιτεία των αρχιεπισκόπων και οι σχέσεις τους με τους κρατούντες θα σημαδεύουν την ιστορία του τόπου. Έτσι, μια ομαλή διαδοχή και αρχιεπισκοπεία θα επιφέρει θετικά αποτελέσματα σε λαό και εκκλησία, ενώ μια προβληματική θα ταλαιπωρεί και τους δύο, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Πριν ακόμα κλείσει ο 16^{ος} αιώνας, η διαδοχή του αρχιεπισκόπου δημιούργησε σοβαρά προβλήματα στην Κύπρο. Τον Τιμόθεο (1572 – 1587;) διαδέχθηκε, κατά πάσα πιθανότητα, ο Λαυρέντιος (; 1587 - ;) του οποίου την

²²⁸ Χασιώτης, *Ισπανικά έγγραφα της κυπριακής ιστορίας (ΙΣΤ' – ΙΖ' αι.)*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία 1972, σ. 21. Παρόμοιες εκκλήσεις έγιναν, επίσης, το 1606, το 1609, το 1610, το 1611, το 1616, σ. 47, 54, 58, 73, 81, 103.

²²⁹ Σπύρος Βρυώνης, *Η Παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η Διαδικασία του Εξισλαμισμού (11^{ος} έως 15^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2000, σ. 320 – 321, τίτλος πρωτοτύπου *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth century*, California 1986, μετάφραση Κάτια Γαλαταριώτου.

αρχιεπισκοπεία αγνοούσαν μέχρι και τα μέσα του 20^{ου} αιώνα όσοι ασχολήθηκαν με την ιστορία της εκκλησίας της Κύπρου (Φίλιππος Γεωργίου, Λοΐζος Φιλίππου, Ιωάννης Χάκκεττ, Χρυσόστομος Παπαδόπουλος). Διάδοχος του Λαυρέντιου υπήρξε ο Νεόφυτος (;1587 - 1592). Για τους δύο αυτούς αρχιεπισκόπους της Οθωμανοκρατίας, δυστυχώς, δεν έχουμε παρά ελάχιστες πληροφορίες²³⁰. Γνωρίζουμε, όμως, ότι μετά το θάνατο του Νεόφυτου ξέσπασαν έριδες μεταξύ λαού και ιεραρχών αναφορικά με την πλήρωση του θρόνου.

Ότι πληροφορίες κατέχουμε επί του θέματος, το οποίο σχετίζεται άμεσα με τη διοικητική κατάσταση της τοπικής εκκλησίας και τις σχέσεις της με την Πολιτεία και το Οικουμενικό Πατριαρχείο, αυτές προέρχονται από τη σχετική αλληλογραφία των εμπλεκόμενων της εποχής. Πρόκειται για την απαντητική επιστολή που έστειλε προς τον Κύπριο λόγιο Λεόντιο Ευστράτιο²³¹ ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Μελέτιος Πηγάς, την επιστολή του ίδιου πατριάρχη προς το «Μεγάλο Λογοθέτη της Αμμοχώστου», κάποιο Χριστόφορο, άλλη επιστολή του προς τον πατριάρχη Αντιοχείας Ιωακείμ²³² και τα σχετικά, με το θέμα Αθανάσιου, πατριαρχικά συνοδικά γράμματα του Οικουμενικού Πατριαρχείου²³³.

Ο θάνατος του Νεόφυτου φαίνεται να δίχασε ιεραρχία και λαό αναφορικά με τη διαδοχή του θρόνου. Κάποιοι ιεράρχες του νησιού εξαπολύθηκαν στον αγώνα

²³⁰ Δυστυχώς, για την εκλογή και την αρχιεπισκοπεία των δύο αυτών αρχιεπισκόπων πολύ λίγα γνωρίζουμε. Ο πρώτος ιστορικός που αναφέρει το Λαυρέντιο είναι ο Χατζηψάλτης, «Αγνωστος Αρχιεπίσκοπος Κύπρου, Λαυρέντιος», ΚΣ, τ. Η' (1944), Λευκωσία 1946, σ. 137 – 139, ο οποίος υποστηρίζει πως ο αρχιεπίσκοπος αυτός θα πρέπει να χειροτονήθηκε μετά τον Ιούλιο του 1575 και πριν το 1579 και έμεινε στον θρόνο μέχρι το 1586 ή 1587, σ. 139. Ο Χάκκεττ, ο.π., τ. Γ', «Ορθόδοξοι Αρχιεπίσκοποι Κύπρου», σ. 209 – 210, ούτε καν αναφέρει, ή συγκαταλέγει στους καταλόγους των αρχιεπισκόπων της Κύπρου τους Λαυρέντιο και Νεόφυτο. Ο Φιλίππου, ο.π., σ. 40, που φαίνεται να αγνοεί το Λαυρέντιο, αναφέρει ότι *τον Τιμόθεον διεδέχθη εις την Αρχιεπισκοπίαν κατά το 1587 ο Νικόλαος Ουρσίνης Δουκατάριος μετονομασθείς Νεόφυτος*. Για το Νεόφυτο βλέπε στο ίδιο, σ. 40 – 41 και Παπαδόπουλος Χρ., ο.π., σ. 12 – 16. Φαίνεται ότι και ο Παπαδόπουλος αγνοεί την ύπαρξη του Λαυρέντιου, αφού αναφέρει ότι *μεταξύ του Τιμόθεου και του Αθανάσιου παρενεβλήθη ο Αρχιεπίσκοπος Νεόφυτος (1587 – 1592), εκλεγείς μεν τω 1587 αρχιερατεύσας δε μέχρι του 1592*, σ. 12.

²³¹ Για το Λεόντιο Ευστράτιο βλέπε Φιλίππου, ο.π., σ. 41 – 45 και Παπαδόπουλος Χρ., ο.π., σ. 24 – 32.

²³² Η επιστολή του πατριάρχη προς το Λεόντιο, στην οποία πληροφορούμαστε και για την αποστολή ενημερωτικής επιστολής του Λεόντιου, όπως και οι άλλες δύο επιστολές που αναφέρουμε, δημοσιεύτηκαν από το Γεωργίου, ο.π., σ. 75 – 76, 79 – 80, 84 – 85.

²³³ Δελικάνης, ο.π., σ. 546 – 550, 550 – 552, 552 – 555.

κατάληψης της εξουσίας κατά τρόπο όχι τόσο νόμιμο και χωρίς να διαθέτουν τα απαιτούμενα προσόντα. Σύμφωνα με το Μελέτιο επιχειρήσαν *ταῖς τοῦ βήματος βαθμίαις ἐπιβαίνειν τοῦ βήματος (sic) ἀναξίως ... καὶ τὰς λαμπρὰς ἀρπάξαι παρανόμως καθέδρας*²³⁴. Η πράξη τους αυτή προκάλεσε την αντίδραση του λαού και ειδικότερα των ευγενών της Λευκωσίας. Τότε ο Λεόντιος, που συνδεόταν με το Μελέτιο, ζήτησε εκ μέρους των ευγενών τη μεσολάβησή του τελευταίου προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη. Στο θρόνο, τελικά, ανέβηκε ο Αθανάσιος. Ο Χρυσόστομος Παπαδόπουλος υποστηρίζει πως η *χειροτονία του υπό των Κυπρίων εκλεγέντος Αρχιεπισκόπου Αθανασίου* προκάλεσε την όλη διαταραχή, αφού *δεν υπήρξε κανονική η εκλογή του Αθανασίου ως Αρχιεπισκόπου*²³⁵. Σίγουρα, όμως, ο Αθανάσιος χειροτονήθηκε από τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και άρα η χειροτονία του, τουλάχιστον, υπήρξε κανονική. Αυτό το συμπεραίνουμε από την αναφορά του Μελέτιου προς τον Αντιοχείας Ιωακείμ, ο οποίος προσπάθησε, στις δύσκολες αυτές στιγμές για την εκκλησία της Κύπρου, να εγείρει τις παλαιές αξιώσεις του θρόνου του για υποταγή της τοπικής εκκλησίας στην Αντιόχεια. Ο Μελέτιος επέκρινε τον Αθανάσιο, που ήδη είχε προβεί σε πολλές αντικανονικές ενέργειες, αλλά και τον Αντιοχείας που υποστήριξε ότι η υπόθεση της χειροτονίας του αρχιεπισκόπου Κύπρου ανήκε σε εκείνο. Ελέγχοντας τον Αντιοχείας, ο Μελέτιος τον ερωτούσε: *Καὶ πῶς δὲν εἶναι παράνομος ὁ Ἀθανάσιος ὁποῦ ἐχειροτονήθη ὄχι ἀπὸ ἐσένα ἀμὴ ἀπὸ τον Κωνσταντινουπόλεως*²³⁶; Επομένως, η θέση του Παπαδόπουλου μπορεί να ισχύει μόνο στην περίπτωση που η εκλογή του Αθανασίου έγινε στην Κύπρο κατά τρόπο αντικανονικό και ο Οικουμενικός, μη γνωρίζοντας αυτά τα δεδομένα, τον χειροτόνησε σε αρχιεπίσκοπο. Όμως, δεν έχουμε πληροφορίες ούτε για το που, ούτε για το πως έγινε η εκλογή του Αθανασίου, για να εκφράσουμε άποψη περί της αντικανονικότητας της εκλογής του, που ισχυρίζεται ο Παπαδόπουλος.

²³⁴ Γεωργίου, ο.π., σ. 76.

²³⁵ Παπαδόπουλος Χρ., ο.π., σ. 33 - 34.

²³⁶ Γεωργίου, ο.π., σ. 84. Η επιστολή του πατριάρχη Μελέτιου Πηγά, στην οποία ανατρέπονται τα επιχειρήματα και οι θέσεις του Αντιοχείας Ιωακείμ (στο ίδιο, σ 84 – 85), καθώς και η όλη δυναμική του αντίδραση, ήταν καταλυτικοί παράγοντες για την παύση των αξιώσεων του θρόνου της Αντιοχείας να εγείρει θέμα υποταγής της εκκλησίας της Κύπρου.

Η αρχιεπισκοπεία του Αθανάσιου (1592 – 1600)²³⁷, πέραν από τις καθαρώς εκκλησιαστικές της πτυχές, είναι πολύ διαφωτιστική όσον αφορά στο ρόλο και την ισχύ του αρχιεπισκόπου Κύπρου, τις σχέσεις του με τους τοπικούς άρχοντες και την Πύλη και τέλος το ρόλο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, όπως θα φανεί πιο κάτω. Με βάση επίσημες πληροφορίες, ο Αθανάσιος είχε προβεί σε σωρεία αντικανονικών ενεργειών. Διατάσσοντας άλλους, αλλά και ο ίδιος, έκαψε και κατέστρεψε παλαιά αντιμνήσια για να πωλήσει νέα που κατασκεύασε αυτός, κατάστρεψε με πέλεκυ παλαιόν αρχιερατικό θρόνο των Ιεροσολύμων στην Αμμόχωστο και πήρε τα άγια λείψανα που υπήρχαν σε αυτόν, συγχώρησε πολυγαμίες, χειροτόνησε σε ιερείς μοναχούς που είχαν αποκαρεί και συνήψαν γάμο, άφησε δίγαμους και τρίγαμους ιερείς να λειτουργούν, συγχώρησε πολλά άθεσμα και παράνομα συνοικέσια και πολλά άλλα, *χρημάτων ἔνεκα*²³⁸. Οι πράξεις αυτές του αρχιεπισκόπου προκάλεσαν πλέον την έντονη αντίδραση του κλήρου και του λαού της Κύπρου που διαμαρτυρήθηκαν στο Μελέτιο, όχι μόνο όσο αυτός ήταν πατριάρχης Αλεξανδρείας, αλλά και όταν ανέλαβε τοποτηρητής του θρόνου της Κωνσταντινούπολης (1598). Ο Μελέτιος έπεμψε επιτίμια γράμματα προς τον Αθανάσιο, για να συμμορφωθεί, αλλά αυτός *ὅλως τῆ ἑξωτερικῆ στήριζόμενος δυναστείᾳ* δεν πείσθηκε. Φαίνεται, λοιπόν, ότι το έρεισμα του Αθανάσιου ήταν οι τοπικές οθωμανικές αρχές, πράγμα που δείχνει τη σχέση του αρχιεπισκόπου με τους κατακτητές. Οι αντιδράσεις των Κυπρίων συνεχίστηκαν και προς την κεντρική κυβέρνηση. Τότε ο Μελέτιος ζήτησε από τον Αθανάσιο να παρουσιαστεί στην Κωνσταντινούπολη για εξέταση του προβλήματος. Ο Αθανάσιος δεν ανταποκρίθηκε και έτσι ο Μελέτιος απέστειλε πατριαρχικούς έξαρχους στην Κύπρο *μετά δυνάμεως Ἐκκλησιαστικῆς τε καί Βασιλικῆς*, για επιτόπια ρύθμιση του θέματος. Συνήλθε τοπική σύνοδος (1598) στην οποία ο Αθανάσιος δεν παρέστη, παρά το γεγονός ότι κλήθηκε τρεις φορές δια επισκόπων, κληρικών και λαϊκών. Η σύνοδος προχώρησε, ερήμην του αρχιεπισκόπου, στην κρίση των παραπτωμάτων του. Ο Αθανάσιος, ενόψει της

²³⁷ Hill, ο.π., τ. 4 σ. 325 – 328 και Χάκκεττ, ο.π., τ. 1, σ. 261 – 267.

²³⁸ Δελικάνης, ο.π., σ. 549.

επικείμενης καθάρσεώς του, *έβουλεύσατο άνελεΐν τούς Έξάρχους παραδούς αύτούς πρός τούς Έξω, οί και έφυλάκισαν, και άλύσεσιν έδεσαν, και ήγαγον είς κίνδυνον θανάτου, και, εί μή Κύριος έβοήθησεν, άπόλωντο άν*²³⁹. Έτσι, ο Αθανάσιος συνέχισε να ταλαιπωρεί το λαό. Από την άλλη πλευρά, ο λαός συνέχισε να αντιδρά και οι κάτοικοι της Αμμοχώστου προσέφυγαν και πάλιν στο Μελέτιο (που εν τω μεταξύ το 1599 επανήλθε στην Αλεξάνδρεια, αφού ανήλθε στον οικουμενικό θρόνο ο Ματθαίος Β'), ο οποίος τους συμβούλεψε να ζητήσουν τη βοήθεια του Κωνσταντινουπόλεως. Τελικά, το Πατριαρχείο σε σύνοδο καθάρσε τον Αθανάσιο τον Ιούνιο του 1600²⁴⁰. Στη συνέχεια το Πατριαρχείο προέβη στην εκλογή του Βενιαμίν ο οποίος, αφού έλαβε *Μπεράτιον του πολυχρονίου Βασιλέως είς χείρας αύτου, εστάλη μετά Συνοδικών Γραμμάτων στην Κύπρο, όπου έγινε συνάθροιση τοπικής συνόδου Έπισκόπων, Κληρικών και Αρχόντων, και νομίμως και Κανονικώς ψήφων γενομένων χειροτονήθηκε αρχιεπίσκοπος τής Αρχιεπισκοπής Κύπρου τής νέας Ιουστινιανής*²⁴¹.

Η μη ομαλή πλήρωση του χρεούντος θρόνου και ιδιαίτερα η αρχιεπισκοπεία του Αθανάσιου ανέδειξε το πόσο σοβαρό και πολυσήμαντο θέμα ήταν για το λαό και την αυτοκέφαλη εκκλησία το ποιος ήταν προκαθήμενός της και πώς αυτός πολιτευόταν. Μέσα από την περιπετειώδη, θα λέγαμε, αρχιεπισκοπική θητεία του Αθανάσιου φάνηκαν τα ακόλουθα: 1. Η μεγάλη δύναμη και ισχύς που διέθετε ο αρχιεπίσκοπος Κύπρου ώστε όχι μόνο να τολμά να αψηφά συστάσεις και απειλές καθαιρέσεως από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, αλλά και να μπορεί, μέσω των τοπικών αρχών, να φυλακίζει και να απειλεί μέχρι θανάτωσης επίσημους απεσταλμένους του Πατριαρχείου. Αυτή η δύναμη σχετίζεται και με το αυτοκέφαλο της τοπικής εκκλησίας, αφού ένας αρχιεπίσκοπος υποκείμενος τότε στον Οικουμενικό Πατριάρχη δε θα τολμούσε να αθετήσει τις εντολές του και, αν το έπραττε, δε θα έφερε κανένα αποτέλεσμα, παρά μόνον, ίσως, να υποστεί και δυσμενείς συνέπειες. Το εκκλησιαστικό κύρος και η θέση του Οικουμενικού

²³⁹ Στο ίδιο.

²⁴⁰ Στο ίδιο.

²⁴¹ Στο ίδιο, σ. 550 - 552, «Κύρωση του νέου Αρχιεπισκόπου Κύπρου Βενιαμίν». Σημειώνουμε ότι η αρχιεπισκοπή Κύπρου ονομάζεται και *νέα Ιουστινιανή*, σ. 551.

Πατριάρχη, αλλά και η υποστήριξη της οποίας ετύγχανε από την πολιτεία, τουλάχιστον για θέματα της εκκλησιαστικής του αρμοδιότητας, εξασφάλιζαν την ευπείθεια των υποκείμενων ιεραρχών που ανήκαν στο κλίμα του Πατριαρχείου και τελούσαν υπό οθωμανική κατοχή. Η εκκλησία της Κύπρου, όμως, ήταν αυτοκέφαλη και αυτό της προσέδιδε μια ιδιάζουσα θέση. Έτσι, ο επικεφαλής της μπορούσε να διατηρεί την ανεξαρτησία του και έναντι αυτού του Οικουμενικού Πατριάρχη. Περιπτώ φυσικά να πούμε ότι ο αρχιεπίσκοπος Κύπρου είχε, κατά την υπό εξέταση περίοδο, την εξουσία και την ισχύ όχι μόνο να αφηφά τους επισκόπους της τοπικής εκκλησίας, αλλά και το λαό (μέχρι που αυτός θα αντιδρούσε δυναμικά και θα πετύχαινε την ανατροπή του), αν το επιθυμούσε, όπως έπραξε ο Αθανάσιος 2. Οι τοπικές αρχές ενισχύουν και υποστηρίζουν τον αυτοκέφαλο αρχιεπίσκοπο στα εκκλησιαστικά όρια της δικαιοδοσίας του. Τον τελικό, όμως, λόγο έχει η Πύλη που μπορεί να δώσει ή να άρει την ισχύ από ένα αρχιεπίσκοπο, παύοντας τον και εκδίδοντας, σε συνεργασία με τον Οικουμενικό Πατριάρχη, βεράτιο για νέο αρχιεπίσκοπο. 3. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο είχε ένα ιδιάζοντα ρόλο στα αρχιεπισκοπικά δρώμενα της Κύπρου. Αυτό μπορούσε σε περιόδους ανάγκης και κρίσεων να χειροτονήσει τον τοπικό αρχιεπίσκοπο ή να τον καθαιρέσει, όπως έγινε με τον Αθανάσιο, και άλλοτε να τον εκλέξει και να τον ενισχύσει με εκκλησιαστική και πολιτική αναγνώριση (βεράτιο και συνοδικά γράμματα), όπως έπραξε με το Βενιαμίν. Το Πατριαρχείο, επίσης, μπορούσε να συγκαλέσει σύνοδο ακόμα και εντός των ορίων της τοπικής εκκλησίας, για να επιληφθεί σχετικών προβλημάτων, χρείας καλούσης. Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι η τοπική εκκλησία, μη διαθέτουσα καθ' όλη την περίοδο της Οθωμανοκρατίας πλήρη σύνοδο (12 τουλάχιστον επίσκοποι)²⁴² για κανονική επίλυση σοβαρών προβλημάτων (όπως η παύση ή η καθάρηση και γενικά η κρίση επισκόπων), χρειάστηκε πολλές φορές τη συνδρομή των λοιπών ορθόδοξων θρόνων και ιδιαίτερα του πρώτου, του Οικουμενικού. 4. Ο λαός είχε ρόλο και λόγο όσον αφορά στον αρχιεπίσκοπό του. Λαϊκοί αντιδρούσαν στην παρουσία

²⁴² Ράλλης – Ποτλής, ο.π., τ. Γ', Κανόνας ΙΒ' Καρθαγένης και ερμηνεία Βαλσαμώνος σ. 322 – 324.

ανεπιθύμητου αρχιεπισκόπου και ζητούσαν από το Πατριαρχείο και την κυβέρνηση την παύση του, αιτούνταν την εκλογή νέου αρχιεπισκόπου και συμμετείχαν σε συνοδικές διεργασίες για κρίση αρχιεπισκόπου. Σημαντικό, όμως, είναι το γεγονός ότι σε κανονική ψηφοφορία αρχιεπισκόπου, όπως στην περίπτωση του Βενιαμίν (1600), συμμετείχαν, σχεδόν από την αρχή της Οθωμανοκρατίας, και λαϊκοί («Άρχοντες»). Έτσι, στην ψηφοφορία εκφραζόταν η θέληση κλήρου και λαού. Αυτό ήταν μια πρακτική που ξεκίνησε από τους βυζαντινούς χρόνους²⁴³ και συνεχίζεται μέχρι σήμερα. 5. Ο εκάστοτε αρχιεπίσκοπος, για να μπορούσε να συνεχίζει τη θητεία του, χρειαζόταν τη θετική «ψήφο» της πολιτείας (βεράτιο), της εκκλησίας και ιδιαίτερα του Οικουμενικού Πατριαρχείου (κύρωση και συνοδικά γράμματα) και τέλος να έχει λαϊκό έρεισμα. Η καταπίεση του λαού ή η πρόκληση απαρέσκειάς του, μετά από αντικανονικές ή και αντιλαϊκές πράξεις του αρχιεπισκόπου, προκαλούσαν συνεχείς αντιδράσεις που μπορούσαν να επιφέρουν ακόμα και τη διακοπή της θητείας του προκαθήμενου της τοπικής εκκλησίας. 6. Από τις αρχές της Οθωμανοκρατίας είχαμε συνοδικές διεργασίες. Η διοικούσα εκκλησία, δια των επισκόπων της και άλλων κληρικών, συνερχόταν σε σύνοδο, για να επιλύσει προβλήματα και να λάβει αποφάσεις σε σημαντικά θέματα. Αυτό φάνηκε στις περιπτώσεις της κρίσης του Αθανάσιου και την ψηφοφορία, εκλογή και εγκατάσταση του Βενιαμίν.

III Οι αρχιεπίσκοποι του 17^{ου} αιώνα

Ο 17^{ος} αιώνας αποτελεί μια από τις πλέον καθοριστικές περιόδους για την εκκλησιαστική ζωή της Κύπρου, με όλες τις επιπτώσεις που αυτό συνεπάγεται και για τα πολιτικά δρώμενα στο νησί. Κατά τον αιώνα αυτό διαμορφώθηκε εν πολλοίς ο θρησκευτικοπολιτικός ρόλος των αρχιεπισκόπων και των ιεραρχών, ο τρόπος λειτουργίας του αυτοκέφαλου, οι σχέσεις εκκλησίας και κράτους, οι σχέσεις των αρχιεπισκόπων προς τους άλλους τοπικούς ιεράρχες και οι σχέσεις της τοπικής εκκλησίας προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Επίσης, κατά την

²⁴³ Βλέπε την ενότητα εκλογή επισκόπων του τόπου και αυτοκέφαλο, στην ιστορική εισαγωγή.

περίοδο αυτή υπήρξαν φαινόμενα φιλοκαθολικισμού σε επίπεδο ανώτατης ιεραρχίας, αφού οι αρχιεπίσκοποι Χριστόδουλος (1606/7 – 1639;, 1640; - 1641;), Νικηφόρος (1641 – 1674) και, ίσως, ο Ιλαρίων Κιγάλας (1674 – 1678;), όπως και οι επίσκοποι Πάφου Γαβριήλ (1650 - 1656) και Μακάριος (1656 – 1670) και ο Λεμεσού Λεόντιος (;-1630 – 1634-;) φέρονται ως λατινόφρονες²⁴⁴. Το φαινόμενο αυτό μπορεί να εξηγηθεί, αφού πρόκειται, σύμφωνα με τη σύγχρονη έρευνα, για την περίοδο που ξεκίνησε, με τις ενέργειες της *Sacra Congregatio de Propaganda Fide* (που ιδρύθηκε το 1622 από τον Πάπα Γρηγόριο ΙΕ'), η έντονη καθολική ιεραποστολική δραστηριότητα στο νησί. Πρόκειται για μια δραστηριότητα που κορυφώθηκε το 1625 και διάρκεσε μέχρι το 1666 (έτος θανάτου του μισιοναρίου Giovanni Battista), για να γνωρίσει στη συνέχεια την κατακόρυφη πτώση. Τα αποτελέσματά της, εκτός των πιο πάνω ιεραρχών (δύο αρχιεπισκόπων και τριών επισκόπων), ήταν: τρεις ιερείς με τις οικογένειές τους, ένας ιερέας χωρίς αναφορά οικογένειας, ένας διάκονος, 18 οικογένειες λαϊκών και 14 άλλα άτομα, περίπου 105 άτομα. Από τα στοιχεία αυτά φαίνεται ότι το προσηλυτιστικό έργο ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας μάλλον δεν βρήκε απήχηση. Αρκεί να λάβει υπόψη κάποιος ότι το 1629-1630 στην Κύπρο υπήρχαν περίπου 56.350 κάτοικοι, εκ των οποίων οι 40.000 ήταν Έλληνες ορθόδοξοι με 460 εκκλησίες, 130 μοναστήρια και 370 μοναχούς²⁴⁵.

Ξεκινώντας κάποιος να μελετά τα αρχιεπισκοπικά και επισκοπικά δρώμενα της Κύπρου, κατά τον 17^ο αιώνα, θα διαπιστώσει πως καθώς οι εκλεγμένοι αρχιεπίσκοποι και οι ιεράρχες του τόπου μπορούσαν να αποτελούν, με την εκκλησιαστική και την όποια πολιτική ισχύ που διέθεταν, τη μόνη πηγή παρηγοριάς που είχαν οι χριστιανοί της Κύπρου, ταυτόχρονα μπορούσαν, κάνοντας κατάχρηση ή μη δυναμική χρήση αυτής τους της δύναμης, να αποβούν πρόξενοι πολλών δεινών για τον τόπο. Αυτό μάλιστα επιβεβαιώνεται όχι μόνο με

²⁴⁴ Ζαχαρίας Τσιρπανλής, *Ο Κυπριακός Ελληνισμός της Διασποράς και οι σχέσεις Κύπρου Βατικανού (1571-1878)*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 279 – 281. Τα σχετικά με την αρχιεπισκοπική θητεία των πιο πάνω αρχιεπισκόπων θα δούμε όταν θα τους εξετάσουμε ξεχωριστά.

²⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 281. Μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα οι καθολικοί της Κύπρου έφθαναν περίπου τους 500. Οι περισσότεροι δεν προέρχονταν από πρώην ορθόδοξους, αλλά ήταν απόγονοι διακινούμενων ευρωπαίων εμπόρων που εγκαταστάθηκαν στο νησί από τον 17^ο αιώνα, σ. 281.

όσα διαδραματίστηκαν κατά την αρχιεπισκοπεία του Αθανάσιου, αλλά και κατά την ασταθή αρχιεπισκοπεία του διαδόχου του Βενιαμίν (1600 – 1604;5), του πρώτου αρχιεπισκόπου του 17^{ου} αιώνα.

Όπως φαίνεται, ο Αθανάσιος, αν και καθαιρεθείς, διέθετε ακόμα τα ερείσματα που μπορούσαν να τον κρατούν στο προσκήνιο και τα εκκλησιαστικά δρώμενα της Κύπρου. Τα ερείσματα αυτά ήταν πρωτίστως πολιτικά. Η μεγάλη δύναμη του Αθανάσιου ήταν οι τοπικές αρχές και κατά δεύτερο λόγο μερίδα λαϊκών και κληρικών. Αυτό μπορούμε να το συμπεράνουμε από δύο γεγονότα: Πρώτον από το γεγονός ότι μπόρεσε *ὄλως τῇ ἐξωτερικῇ στηριζόμενος δυναστείᾳ* να φυλακίσει στην Κύπρο τους πατριαρχικούς ἑξαρχους ἄσχετα του αν αυτοί ἔφθασαν στο νησί *μετά δυνάμεως Ἐκκλησιαστικῆς τε καί Βασιλικῆς*²⁴⁶. Μια τέτοια εξέλιξη είναι ενδεικτική και της ισχύς που μπορούσε να αποκτήσει ένας αρχιεπίσκοπος στην Κύπρο, αφού οι τοπικές αρχές τόλμησαν και βοήθησαν τον Αθανάσιο, παρά το γεγονός ότι οι απεσταλμένοι του Πατριαρχείου ἔφθασαν με βασιλική εξουσιοδότηση²⁴⁷. Δεύτερον, η μεγάλη δύναμη του Αθανάσιου φάνηκε από το γεγονός ότι μετά ακόμα και την καθαιρέσή του, το Πατριαρχείο χρειάστηκε δύο τουλάχιστον φορές να στηρίξει, πρώτα δια κυρωτικής (Ιανουάριος 1601) και μετά δια προτρεπτικής επιστολής (Αύγουστος 1602), το διάδοχό του Βενιαμίν²⁴⁸. Μάλιστα, το Πατριαρχείο ἔφθασε στο σημείο να επικαλεῖται τη βασιλική οργή και την εκκλησιαστική παιδεία για όσους κληρικούς και λαϊκούς θα συνέχιζαν να αντιλέγουν στο νόμιμο αρχιεπίσκοπο και να βοηθούν ή να υπακούουν στον Αθανάσιο²⁴⁹, για τον οποίο γνωρίζουμε ότι λίγα χρόνια μετά την φυγή του από

²⁴⁶ Δελικάνης, ο.π., σ. 547, 548.

²⁴⁷ Η εκ μέρους των τοπικών αρχών ενίσχυση του αρχιεπισκόπου, παρά την αντίθετη βούληση της κεντρικής εξουσίας, πρέπει να σχετίζεται και με τη γενικότερη αδυναμία του κέντρου, κατά την περίοδο αυτή, να ασκεί πλήρη και αποτελεσματικό έλεγχο στους διάφορους αξιωματούχους του Κράτους. Σαν αποτέλεσμα ἄρχισαν *αυτοί οι ηγέτες να αντιτάσσονται στη σουλτανική εξουσία*, (και) *να παραβλέπουν το νόμο*, Ιναλτζίκ, ο.π., σ. 88. Για ανάλυση των διάφορων λόγων που οδήγησαν στην παρακμή της αυτοκρατορίας και της κεντρικής διοίκησης, βλέπε Sugar, ο.π., τ. Β', σ. 145 – 159, 229 – 253.

²⁴⁸ Δελικάνης, ο.π., σ. 550 - 552, 552 – 555.

²⁴⁹ Στο ίδιο, 555.

την Κύπρο εγκαινίασε (25 Μαρτίου 1606) την πρώτη ελληνορθόδοξη εκκλησία του Λιβόρνου και άσκησε σε αυτή τα ιερατικά του καθήκοντα μέχρι το 1625²⁵⁰.

Ο Βενιαμίν, όμως, από την άλλη, αποδείχθηκε αδύναμος να ελέγξει τα πράγματα και να επιβληθεί στα όρια της επικράτειάς του. Το αποτέλεσμα ήταν να δηλώσει παραίτηση και το ποιμνιό του να αφεθεί κυριολεκτικά στο έλεος των ιεραρχών. Έτσι, ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Κύριλλος Λούκαρης (μετέπειτα Οικουμενικός Πατριάρχης από το 1612 – 1638, σε έξι διαφορετικές θητείες)²⁵¹, ανταποκρινόμενος στις ικεσίες των Κυπρίων, επισκέφθηκε την Κύπρο στις αρχές του 1605 (Ιανουάριο). Στην εδώ παρουσία του διαπίστωσε ότι *ἀπάντων αἴτιοι εἰσὶν οἱ ἀρχιεπισκοπεύσαντες –Αθανάσιος και Βενιαμίν- καὶ ἡ ἔτι καὶ νῦν ἀρχιερατεύσαντες τρεῖς Ἐπίσκοποι, ὃ τε Ταμασέων Ἰάκωβος καὶ ὁ Πάφου Λεόντιος καὶ Μωϋσῆς τις κακοποιός ἄνθρωπος*, οι οποίοι (*ἀρχιερατεύσαντες*) *τυραννικὴν δυναστείαν ἐνδεδυμένοι ... διέπραξαν πᾶν εἶδος παρανομίας διὰ τὴν φιλαργυρίαν*²⁵². Τελικά, ο Λούκαρης πέτυχε πριν την αναχώρησή του από την Κύπρο να αναγκάσει τους επισκόπους να μετανοήσουν. Επιπλέον, σε συνεργασία με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, το οποίο κρατούσε ενήμερο και στο οποίο υπέδειξε την ανάγκη εκλογής νέου αρχιεπισκόπου, κατόρθωσε να καταστήσει αρχιεπίσκοπο Κύπρου *Χριστόδουλόν τινα, Κύπριον ἄνδρα, ἀμαθῆ μὲν καὶ σοφίας ἄμοιρον τῆς τε θύραθεν καὶ τῆς ἡμετέρας, τὰ δ' ἄλλα καλὸν κάγαθόν*²⁵³.

Από τα γεγονότα αυτά προκύπτει ότι στην απουσία αρχιεπισκόπου ή στην παρουσία αρχιεπισκόπου αδύναμου να επιβληθεί, οι επίσκοποι είχαν στα χέρια τους την εξουσία. Την εξουσία αυτή μπορούσαν να χρησιμοποιούν για το καλό

²⁵⁰ Τσιρπανλής, ο.π., σ. 223.

²⁵¹ Βλέπε την εργασία του Gunnar, ο.π., για την πνευματική πορεία και την πολιτική του Λούκαρη (εκκλησιαστική, διεκκλησιαστική, ευρωπαϊκή).

²⁵² Legrand, ο.π., τ. IV, σ. 230 – 232. Ο Legrand, σ. 232 - 237, δημοσιεύει πέντε από τις ομιλίες που εκφώνησε ο Λούκαρης στην Κύπρο και παρέχουν πολλές πληροφορίες για την όλη κατάσταση που επικρατούσε και την τυραννική συμπεριφορά των επισκόπων του τόπου. Το γεγονός ότι ο Λούκαρης εκφώνησε τις ομιλίες του κυρίως κατά το 1605, την 1^η Ιανουαρίου (Παπαδόπουλος Χρ., ο.π., σ. 37), στην Κερύνεια και κατά την περίοδο αυτή ο Βενιαμίν δεν αναφέρετε ως αρχιεπισκοπεύων, ενώ οι τρεις επίσκοποι αναφέρονται ως *νῦν ἀρχιερατεύσαντες*, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Βενιαμίν μάλλον παραιτήθηκε περί τα τέλη του 1604 ή το αργότερο στις αρχές του 1605, αφού ήδη το 1606 αρχιεπίσκοπος είχε αναλάβει ο Χριστόδουλος.

²⁵³ Στο ίδιο, σ. 235 - 237.

του λαού ή για να τον εκμεταλλεύονται και να τον καταδυναστεύουν, όπως έπραξαν οι τρεις πιο πάνω επίσκοποι με τη βοήθεια των τοπικών αρχών ή χωρίς να εμποδίζονται από αυτές. Σε τέτοιες περιπτώσεις εκκλησιαστικών κρίσεων μόνο η άμεση ή έμμεση δια αντιπροσώπων ή εξουσιοδοτημένων κληρικών εμπλοκή των Πατριαρχείων και ειδικότερα του οικουμενικού θρόνου μπορούσε να θεραπεύσει τα κακώς έχοντα στην Κύπρο και να περιορίσει αυθαιρεσίες των ιεραρχών (αρχιεπισκόπων και επισκόπων) της τοπικής αυτοκέφαλης εκκλησίας.

Η μακρά αρχιεπισκοπεία του Χριστόδουλου (1606/7 – 1639; - 1640;/1;) ²⁵⁴ εγκαινίασε ένα νέο εκκλησιαστικό και πολιτικό ήθος που πέρασε και στους διαδόχους του, το Νικηφόρο και τον Ιλαρίωνα Κιγάλα. Ο Χριστόδουλος, γόνος Γάλλων που είχαν εξελληνισθεί ²⁵⁵ (Lusignan;), είναι ο πρώτος αρχιεπίσκοπος της ορθόδοξης εκκλησίας της Κύπρου, επί Οθωμανοκρατίας, που ασπάστηκε τον καθολικισμό, παρέχοντας «ομολογία πίστεως» προς την καθολική εκκλησία ²⁵⁶. Είναι, επίσης, ο αρχιεπίσκοπος που οραματίστηκε το πολιτικό μέλλον της Κύπρου στη Δύση. Προέβη σε έντονες παρασκηνιακές προσπάθειες με το δούκα της Σαβοΐας Κάρολο Εμμανουήλ (1580 – 1630) και το βασιλιά της Ισπανίας Φίλιππο Γ' (1598 – 1621) για απελευθέρωση της Κύπρου. Παράλληλα, και αυτό αποτελεί ίσως το μεγαλύτερό του χάρισμα, πέτυχε με την πολιτική του να επιφέρει την ειρήνη στους κόλπους της τοπικής εκκλησίας (με εξαίρεση ένα μικρό χρονικό διάστημα προς το τέλος της αρχιερατείας του, 1639; - 1640;-) και να διατηρήσει για πολλά χρόνια καλές σχέσεις τόσο με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, όσο και με τις τοπικές πολιτικές αρχές.

²⁵⁴ Ο Τσιρπανλής, ο.π., σ. 274 υποστηρίζει ότι ο Χριστόδουλος εκθρονίστηκε από τον «φιλοπροτεστάντη» Παρθένιο κατά τον Ιούλιο-Αύγουστο του 1639 έως τα μέσα Μαρτίου το 1640. Βλέπε, επίσης, Παπαδόπουλος Χρ., ο.π., σ. 41 – 45, Φιλίππου, ο.π., σ. 53 – 56, Κύρρης, «Νέαι ιστορικά και προσωπογραφικά ειδήσεις εξ άρτι εκδοθέντων κυπριακών εγγράφων. Επίμετρον περί Αρχιεπισκόπων Χριστοδούλου, Παρθενίου και Νικηφόρου», *Κυπριακός Λόγος*, VI (1974), σ. 47 – 49, 96 – 99, 178 – 183, Εγγλεζάκης, ο.π., σ. 315 – 317.

²⁵⁵ Κύρρης, ο.π., σ. 47, Εγγλεζάκης, ο.π., σ. 315.

²⁵⁶ Τσιρπανλής, ο.π., σ. 274 και «Χριστόδουλος και Παρθένιος, αρχιεπίσκοποι Κύπρου, και οι σχέσεις τους με το Βατικανό (1639-1641)», *Πρακτικά Συμποσίου Κυπριακής Ιστορίας*, Ιωάννινα 1984, σ. 85 – 112.

Έτσι, από τη μια πλευρά επεδίωξε την ενδυνάμωση του αυτοκέφαλου και πέτυχε οι επίσκοποι της τοπικής εκκλησίας να λειτουργούν ως σύνοδος στην αντιμετώπιση διάφορων προβλημάτων. Αυτό φάνηκε στην υπόθεση του ιερομόναχου Κύριλλου, που καθαιρέθηκε από τοπική σύνοδο, επειδή επιχείρησε με σιμωνιακό τρόπο (δια χρημάτων) και πολιτικά μέσα να καταστεί επίσκοπος Σολέας. Από την άλλη, όμως, ο αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος ζητούσε την επέμβαση, τη βοήθεια και διατήρησε αγαστή συνεργασία με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και εξασφάλιζε την ενίσχυσή του, όταν ήταν ανάγκη²⁵⁷. Ο Χριστόδουλος πέτυχε ως αρχιεπίσκοπος να ασκεί διοικητικό έλεγχο σε όλη του την επικράτεια. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι μπόρεσε να αφαιρέσει τη δικαιοδοσία που είχαν οι κατά καιρούς επίσκοποι Πάφου επί της μονής του Αγίου Νεοφύτου, να ανακηρύξει τη Μονή ως Σταυροπηγική και να τη θέσει υπό την πνευματική εποπτεία του αρχιεπισκόπου Κύπρου²⁵⁸.

Ο αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος φαίνεται να γνώριζε πολύ καλά την τέχνη του να διατηρεί ισορροπίες και να πολιτεύεται με ευέλικτο τρόπο και όταν ακόμα προωθούσε ριψοκίνδυνα σχέδια και πολιτικές. Μπορούσε να κάνει ανοίγματα στη Δύση και να ζητά τη βοήθεια των δυτικών για την απελευθέρωση της Κύπρου από τους Οθωμανούς²⁵⁹, αλλά οι ενέργειές του να παραμένουν άγνωστες στους κατακτητές και οι σχέσεις του μαζί τους ομαλές, κατά κύριο λόγο. Ο κρυπτοκαθολικός αρχιεπίσκοπος της ορθόδοξης τοπικής εκκλησίας

²⁵⁷ Όταν ο καθαιρεμένος Κύριλλος δε συμμορφώθηκε με την απόφαση της τοπικής συνόδου, ο πρόεδρος της, αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, ζήτησε και πέτυχε (1618) την εκ μέρους του Οικουμενικού Πατριαρχείου, επί πατριαρχίας του Τιμόθεου (1612 – 1620), επικύρωση της καθάρσεως του αποστάτη κληρικού και τιμωρία των συνεργατών του, κληρικών και λαϊκών, Δελικάνης, ο.π., σ. 555 – 557.

²⁵⁸ Η μονή του Αγίου Νεοφύτου βρισκόταν τότε, για πολλούς λόγους και ένεκα των επεμβάσεων των επισκόπων Πάφου, σε αποδιοργάνωση και άθλια οικονομική κατάσταση, όντας αντικείμενο διάφορων αγοραπωλησιών και κακοδιαχείρισης (Παπαδόπουλος Χρ., ο.π., σ. 43). Ο αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος πέτυχε να ελευθερώσει τη Μονή από τις επεμβάσεις των κατά καιρούς επισκόπων Πάφου. Πέτυχε την ανακήρυξή της σε Σταυροπηγική και την πνευματική της υπαγωγή στον εκάστοτε αρχιεπίσκοπο, κατόπιν συνοδικής απόφασης της τοπικής εκκλησίας το 1611, με την συμμετοχή και συγκατάνευση και του επισκόπου Πάφου Λεοντίου. Λίγα χρόνια αργότερα (1631) ο αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος πέτυχε, επί πατριαρχίας Κύριλλου Λούκαρη, την επικύρωση της απόφασης της ιεράς συνόδου της Εκκλησίας της Κύπρου και με πατριαρχικό σιγίλιο. Βλέπε Ιωάννης Χατζηγιάννου, *Ιστορία και έργα Νεοφύτου του Πρεσβυτέρου Μοναχού και Εγκλείστου*, Αλεξάνδρεια 1914, σ. 127 – 129.

²⁵⁹ Χασιώτης, ο.π., σ. 54 – 56, 73 – 74, 103 – 104, 110 – 111.

μπορούσε, ταυτόχρονα, να ζητά και να έχει την υποστήριξη του Οικουμενικού Πατριαρχείου για να ασκεί και να επιβάλλει τις διοικητικές του αποφάσεις (όπως στην περίπτωση της κύρωσης της καθαιρέσεως του ιερομόναχου Κυρίλλου από το Οικουμενικό Πατριαρχείο), ενώ ο ίδιος, με κάθε μυστικότητα είχε υπογράψει «ομολογία πίστεως» στην Καθολική Εκκλησία και διευκόλυνε το έργο των ιεραποστόλων της στο νησί²⁶⁰.

Ο Χριστόδουλος δεν προκάλεσε τους Οθωμανούς και δεν έκανε κάτι, ή τουλάχιστον δε γνώριζαν κάτι τέτοιο οι Οθωμανοί, που να επιφέρει τη δυσαρέσκεια των αρχών και τη διακοπή της θητείας του. Εντούτοις, από διάφορα έγγραφα των αρχείων του Βατικανού πληροφορούμαστε ότι περί το τέλος της θητείας του Χριστόδουλου, ένας μοναχός, ο Παρθένιος²⁶¹, πέτυχε *con fauore e con denari*²⁶² (δια της εύνοιας και δια των δηναρίων) να εκτοπίσει τον αρχιεπίσκοπο και να λάβει τον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Κύπρου για τον εαυτό του. Έτσι, ένας κανονικά εκλεγμένος αρχιεπίσκοπος, χωρίς οποιαδήποτε νόμιμη διαδικασία παύσης, είχε, όπως μας πληροφορεί άλλο σχετικό έγγραφο, χάσει τη θέση του *per forza di danari e di fauore*²⁶³ (δια δυνάμεως, δια δηναρίων και δια εύνοιας). Ο Παρθένιος, όμως, έμεινε για πολύ λίγο στο θρόνο, αφού ανέλαβε πιθανότατα στις 30/11/1639, ενώ κατά την 9^η Μαρτίου 1640 *έφυγε από αυτό τον τόπον*. Ως λόγος της φυγής του προβάλλεται το γεγονός ότι ο *Αυθέντης επέτρεψε να συγκρουστεί με ορισμένους άρχοντες και μάλιστα από εκείνους που τον έχουν ευνοήσει στην αρπαγή του αξιώματος* και τώρα τον απειλούν. Τελικά, ο *Γέροντας* (Χριστόδουλος)²⁶⁴ κλήθηκε εκ νέου στο αξίωμα με διαταγή από το *Μέγα Αυθέντη*, άγνωστο γιατί.

²⁶⁰ Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα εκ των αρχείων του Βατικανού (1625 – 1667)*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία 1973, έγγραφα 26, 29, 36, 38, 40 - 42, 44, 45.

²⁶¹ Ο Παρθένιος χαρακτηρίστηκε ως το «κόκκινο πανί» της Καθολικής Προπαγάνδας. Τσιρπανλής, *Ο Κυπριακός Ελληνισμός της Διασποράς ...*, σ. 299.

²⁶² Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα...*, σ. 87, στίχος 14.

²⁶³ Στο ίδιο, σ. 95, στίχος 36.

²⁶⁴ Στο ίδιο, έγγραφα 47, 48, 50, 51. Άξιο αναφοράς είναι ότι ο Παρθένιος δε συγκαταλέγεται στους επίσημους δημοσιευμένους καταλόγους των αρχιεπισκόπων της Κύπρου. Ο λόγος για αυτό ίσως να σχετίζεται με την αντικανονικότητα του τρόπου που έλαβε το θρόνο και την πιθανή έλλειψη αναγνώρισης και κανονικής επικύρωσης της εκλογής του από το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Από τα πιο πάνω φαίνεται με σαφήνεια ότι στο κεφάλαιο σχέσεις αρχιεπισκόπου και κράτους, ρυθμιστής δεν ήταν ο πρώτος, αλλά ο δεύτερος, αφού οι τοπικές αρχές μπορούσαν να επιφέρουν τη διακοπή της θητείας ενός αρχιεπισκόπου και να τοποθετήσουν άλλο στο θρόνο, έστω λόγω χρημάτων και εύνοιας. Η περίπτωση του Παρθένιου έδειξε πως κάποιος που επιθυμούσε το θρόνο μπορούσε να επηρεάσει με διάφορους τρόπους τους τοπικούς άρχοντες (ο χρηματισμός ήταν ο πιο συνήθης όπως φαίνεται) και να πετύχει την κατάληψη του αρχιεπισκοπικού αξιώματος. Επομένως, η όποια δύναμη μπορούσε να έχει ο αρχιεπίσκοπος ήταν με ακαθόριστη ημερομηνία λήξεως και μπορούσε να ανακληθεί ανά πάσα στιγμή. Οι όροι του συμβολαίου, που ρύθμιζαν την παραμονή και την έκταση των αρμοδιοτήτων του αρχιεπισκόπου, ήταν μονομερείς και καθορίζονταν από τις τοπικές αρχές και ειδικότερα το *Μεγάλο Αυθέντη*, δηλαδή τους εκάστοτε σουλτάνους, που ανέβαζαν και κατέβαζαν αρχιεπισκόπους ή πατριάρχες. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τους 159 κληρικούς που έγιναν πατριάρχες (κάποιοι για τέσσερις ή πέντε διαφορετικές περιπτώσεις) κατά την περίοδο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, 105 απομακρύνθηκαν του θρόνου τους, 27 παραιτήθηκαν (τις περισσότερες φορές ακούσια), 6 βρήκαν φρικτό θάνατο (απαγχονισμός, δηλητηρίαση, πνιγμός) και μόνο 21 πέθαναν στο θρόνο τους²⁶⁵. Οι επεμβάσεις αυτές στα εσωτερικά της εκκλησίας γίνονταν αυθαίρετα, χωρίς σεβασμό στα προνόμια που της παραχωρήθηκαν από το ίδιο το κράτος και αθετώντας τους εκκλησιαστικούς κανόνες και θέσμια. Όπως σημειώθηκε, οι λόγοι που οδηγούσαν την Υψηλή Πύλη σε τέτοιες ενέργειες ήταν πολιτικοί, αλλά και οικονομικοί (όπως στην πιο πάνω περίπτωση του Χριστόδουλου και του Παρθένιου), αφού με κάθε νέα εκλογή προκαθημένου η Πύλη εισέπραττε το φόρο εγκαθίδρυσης²⁶⁶.

²⁶⁵ Timothy Ware, *The Orthodox Church*, London ²1964, σ.99. Η αναφορά καλύπτει τους Πατριάρχες από το Γεννάδιο, τον πρώτο μετά την Άλωση, μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

²⁶⁶ Hering, ο.π., σ. 27.

Διάδοχος του Χριστόδουλου υπήρξε ο Νικηφόρος (1641 – 1674)²⁶⁷. Ακολουθώντας τα βήματα του προκατόχου του αναγνώρισε τον πάπα και δήλωσε υποταγή στην καθολική εκκλησία²⁶⁸. Επί της αρχιεπισκοπείας του συνέβηκαν καθοριστικής σημασίας γεγονότα που σχετίζονταν με την εσωτερική διοικητική οργάνωση της τοπικής εκκλησίας (σχέσεις αρχιεπισκόπου και επισκόπων), με τις σχέσεις και το ρόλο της διοικούσας εκκλησίας έναντι του κράτους, τις διεκκλησιαστικές σχέσεις της ορθόδοξης τοπικής εκκλησίας έναντι των ρωμαιοκαθολικών και των καλβινιστών και, τέλος, τις σχέσεις της με το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Παρά το γεγονός ότι επί Οθωμανοκρατίας συντελέστηκε η «αποκατάσταση» της ορθόδοξης εκκλησίας της Κύπρου, εντούτοις, σχεδόν ένα αιώνα μετά την κατάκτηση παρουσιαζόταν μια ρευστότητα αναφορικά με τη διοικητική οργάνωση. Δε φαίνεται να υπήρχε σαφής καθορισμός του αριθμού των

²⁶⁷ Ο Τσιρπανλής, *Ο Κυπριακός Ελληνισμός της Διασποράς ...*, σ. 275 πιστεύει ότι ο Νικηφόρος ήταν αρχιεπίσκοπος και το 1679 και με βάση μελέτη του («Μορφές επικοινωνίας του κυπριακού μοναχισμού με την καθολική Δύση, 17^{ος} αι., *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, 4, Λευκωσία 1999, σ. 225 – 240, σ.235) θέλει τον Νικηφόρο να «συμβιώνει» στον αρχιεπισκοπικό θρόνο με τον Ιλαρίων. Ο Χάκκεττ, ο.π., τ. Α', σ. 278, αναφέρει ότι μεταξύ του Χριστόδουλου και του Νικηφόρου υπάρχει κενό τριάντα ετών ως προς τα ονόματα αυτών που διετέλεσαν αρχιεπίσκοποι Κύπρου. Ο Hill, ο.π., τ. IV, σ. 619, όπου και παρέχει κατάλογο των ορθόδοξων αρχιεπισκόπων της Κύπρου, τοποθετεί την αρχιερατεία του Χριστόδουλου μεταξύ των ετών 1606 ή 1607 – 1638 ή αργότερα και την αρχιερατεία του Νικηφόρου κατά τα έτη 1660 - 1674. Έτσι, τόσο ο Χάκκεττ, όσο και ο Hill αφήνουν ένα κενό 30 και 22 ετών, αντίστοιχα. Ο Φιλίππου, ο.π., σ. 56, 57 υποστηρίζει κατά προσέγγισιν ως έτος θανάτου του Χριστόδουλου το 1640 και αποκλείει ενδεχόμενη μεσολάβηση άλλου αρχιεπισκόπου μεταξύ Χριστόδουλου και Νικηφόρου. Στο συμπέρασμα αυτό, όμως, καταλήγει με βάση διάφορες υποθέσεις, χωρίς να παρέχει και πειστικά τεκμήρια. Σήμερα, όμως, στηριζόμενοι σε διάφορα έγγραφα (βλέπε Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα...*, σ. 94 – 98) είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ότι ο Χριστόδουλος βρισκόταν το 1640 στον αρχιεπισκοπικό θρόνο ήδη για 33 έτη. Από τα έγγραφα αυτά πληροφορούμαστε ότι κατά το προηγούμενο έτος (1639) ο μοναχός Παρθένιος, που είχε εκδιωχθεί από τη Ζάκυνθο, πέτυχε με τη δύναμη των δηναρίων και την εύνοια του πασά να τοποθετηθεί στο θρόνο της Κύπρου, έστω και για λίγο. Η επαναφορά του Χριστόδουλου στη θέση του πρέπει να θεωρείται σχεδόν βέβαια, αφού αναφέρεται ότι το 1640 ήταν αρχιεπίσκοπος και επιπλέον είχε αφορίσει, προφανώς ως νόμιμος αρχιεπίσκοπος, τον Παρθένιο. Βλέπε και Κύρρης, ο.π., σ. 180. Ως κανονικός διάδοχος του Χριστόδουλου θεωρείται ο Νικηφόρος, πριν ακόμα τη 14. VI. 1641. Την ημερομηνία αυτή *Ο Κυπριου αρχιεπίσκοπος νικηφορος* (sic) υπέγραψε ως μάρτυρας σε προικοσύμφωνο μαζί με τον Πάφου Μακάριο και τον Αμαθούντος Γεράσιμο. Την υπογραφή του Νικηφόρου, ως αρχιεπισκόπου Κύπρου, συναντούμε και σε άλλο προικοσύμφωνο της 25. IV. 1646. Βλέπε Κύρρης, ο.π., σ. 77 – 78. Αν, λοιπόν, ο Χριστόδουλος το 1640 διατελούσε ακόμα αρχιεπίσκοπος και ο Νικηφόρος ήταν ήδη αρχιεπίσκοπος στα μέσα του 1641, τότε δεν υπάρχει το υποτιθέμενο από τους Χάκκεττ και Hill κενό.

²⁶⁸ Βλέπε Τσιρπανλής, στο ίδιο, σ. 275 και *Ανέκδοτα έγγραφα...*, σ. 132 – 134, 234.

επισκόπων, των επισκοπών²⁶⁹ και των ορίων τους. Η ίδια ρευστότητα επικρατούσε και στο καθεστώς των σχέσεων αρχιεπισκόπου και επισκόπων-μητροπολιτών. Το γεγονός αυτό οδηγούσε αρκετές φορές σε διάφορα προβλήματα και τελικά στην παρέμβαση άλλων εκκλησιαστικών διοικήσεων, κυρίως του Οικουμενικού Πατριαρχείου, για επίλυση διαφόρων κρίσεων, όπως είδαμε και προηγούμενα.

Επί αρχιεπισκοπείας του Νικηφόρου φαίνεται ότι οι μητροπολίτες, λόγω, ίσως, και της ολιγωρίας του πρώτου, ενεργούσαν κατά τρόπο αυθαίρετο όσον αφορά στις εξουσίες και τα όρια της δράσης τους εντός της τοπικής εκκλησίας²⁷⁰. Έτσι, ο αρχιεπίσκοπος θέλησε να αντιμετωπίσει και να επιλύσει με επίσημο και νομοκανονικό τρόπο το υπαρκτό και σοβαρό θέμα του καθορισμού της εξουσίας και κατά συνέπεια των σχέσεων μεταξύ του αρχιεπισκόπου και των επισκόπων. Για το λόγο αυτό ζήτησε επίσημα τη βοήθεια και την επέμβαση του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Ο Πατριάρχης Ιωαννίκιος Β΄ (1646-1648, 1650-1651, 1652-1654, 1655-1656) αντιμετώπισε συνοδικά το πρόβλημα και τον Ιούνιο του 1651 εξέδωσε επίσημη εκκλησιαστική πράξη «*Περί τῶν ορίων τῆς κανονικῆς πρὸς τὸν Ἀρχιεπίσκοπον Κύπρου σχέσεων τῶν ἐν τῇ νῆσῳ ταύτῃ Μητροπολιτῶν*»²⁷¹. Η πράξη αυτή αποτελεί σταθμό για το διοικητικό σύστημα της τοπικής εκκλησίας, αφού ρύθμισε το υπό εξέταση θέμα μέχρι και την έκδοση του πρώτου Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας της Κύπρου το 1914. Πρόκειται για μια ρύθμιση που ουσιαστικά ένθεν μὲν περιόριζε τους μητροπολίτες εντός των οικείων ορίων, ένθεν δε ενδυνάμωνε το διοικητικό καθεστώς και την εξουσία του

²⁶⁹ Αναφορικά με τις διάφορες κατά καιρούς επισκοπές και επισκόπους βλέπε τα ακόλουθα: Παπαδόπουλος Χρ., «Αι επισκοπαὶ τῆς Εκκλησίας Κύπρου», ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν *Επετηρίδα τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1917-1918)*, Ἀθῆνα 1919, σ. 30 – 34, Χατζηψάλτης, «Ἑλληνες Ἐπίσκοποι...», *ΚΣ*, Λευκωσία 1960, τ. ΚΔ', σ. 63 – 71, Ἰωάννης Τσικνόπουλλος, *Ἱστορία τῆς Εκκλησίας Πάφου*, Λευκωσία 1971, σ. 85 – 96, καὶ Μιχαηλίδης, ο.π., σ. 77 – 89, 115 – 171, 194 – 232.

²⁷⁰ Ο Παπαδόπουλος Χρ., *Ἡ Εκκλησία Κύπρου...*, σ. 47, παρατηρεῖ ὅτι τὸ διοικητικὸ σύστημα τῆς Κύπρου παρουσίαζε κατὰ καιροὺς τάσεις μοναρχικῆς ἐκ μέρους τῶν αρχιεπισκόπων, ἀλλὰ καὶ τάσεις ανεξαρτητοποιήσεως ἐκ μέρους τῶν μητροπολιτῶν, οἱ ὁποῖοι μετέβαιναν ἐν διαφόροις ἐπισκοπῆς καὶ ἐνεργούσαν ὡς να βρισκόνταν ἐν τῇ δικῇ τους ἐπαρχίᾳ.

²⁷¹ Τὴν πατριαρχικὴ αὐτὴ πράξη δημοσίευσε ἀπὸ τὸν Κώδικα Ὑπομνημάτων τῆς Ἱεράς Ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου ὁ Γεωργίου, ο.π., σ. 87 – 93. Βλέπε καὶ *Μέγας Κώδικας*, σ. 4 - 6.

αρχιεπισκόπου στην επικράτεια της τοπικής εκκλησίας: *Ἔθος δέ ἀρχαῖον τόν ἀρχιεπίσκοπον ἐπισκόπων εἶναι ἀρχιεπίσκοπον, καί μή τά αὐτά ἐκείνω αὐτούς δύνασθαι κατά πᾶσαν τήν ἀρχιεπισκοπήν ἐνεργεῖν, ἀλλ' ἕκαστον ἐντός τῶν οἰκείων ἴστασθαι ὄρων ... ἐπεὶ οὐκ ὄνομα μόνον ἐστὶ διάκενον τὸ Ἀρχιεπίσκοπος, ἀλλά καί πρᾶγμα, ἵνα μή ἀταξία καί ἀναρχος πολυαρχία ᾗ ἐν τῇ ἀγίᾳ ἐκκλησίᾳ*²⁷². Η σπουδαιότητα ὁμως του διακανονισμοῦ δεν ἐγκείται μόνο στο γεγονός ὅτι ἤδη ἀπὸ τα μέσα του 17^{ου} αἰῶνα εἶχε ἐπαναβεβαιωθεῖ, με ἐπίσημο νομοκανονικὸ κύρος, ἡ ἰσχύς του ἀρχιεπισκόπου της Κύπρου με τὴ σφραγίδα του οἰκουμενικοῦ θρόνου. Η ἐκκλησιαστικὴ αὐτὴ ἰσχύς εἶχε ἐπιπτώσεις καὶ στο ρόλο του ἀρχιεπισκόπου στα πολιτικὰ δρώμενα της Κύπρου, ἀφοῦ αὐτὸς ὡς ὁ ὑπάτος ἐκκλησιαστικὸς ἀρχοντας θα χειριζόταν *ex officio* καὶ τις σχέσεις της ἐκκλησίας με τὸ κράτος.

Μια δευτέρη πολὺ σημαντικὴ ἐξέλιξη που συνέβηκε κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἦταν ἡ ἐκ μέρους της πολιτείας ἐκχώρηση, ἀνάθεση ἐνὸς ἰδιάζοντος ρόλου στους ἱεράρχες της Κύπρου. Ἐπρόκειτο γιὰ τὴν ἐπίσημη ἀναγνώριση του ρόλου καὶ της δράσης της ἱεραρχίας στα πολιτικὰ, οικονομικὰ καὶ κοινωνικὰ δρώμενα του τόπου, που ουσιαστικὰ της προσέδιδε αὐτὸ που ονομάζουμε εθναρχικὴ ἀποστολὴ καὶ ιδιότητα. Ὅπως μας πληροφορεῖ ὁ Κυπριανός, οἱ ἱεράρχες του τόπου σχεδὸν μέχρι καὶ τὸ 1660 δεν ἦταν καὶ πολὺ ἀναμεμιγμένοι με τα πολιτικὰ τέλη των ραγιάδων, δηλαδὴ τὸ χαράτσι καὶ τὰ ἄλλα αυθεντικὰ δοσίματα. Η Πύλη φαίνεται νὰ μὴν εἶχε μέχρι τότε *χρεῖαν* νὰ ἀναγνώρισει τους ἱεράρχες ὡς *ἐπιστάτας καὶ ἐπιτρόπους τοῦ Ραγιᾶ εἰς τὰ βασιλικά τέλη*, ἀφοῦ ἦταν χωρισμένη ἡ ἐπιστασία της σύναξης των διαφόρων δοσιμάτων ἀπὸ τὴν ἐπιστασία της διοίκησης του λαοῦ, που ἀσκοῦσε ὁ Πασάς ἢ ὁ ἠγεμόνας. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, ὁμως, υπήρξε μείωση του πληθυσμοῦ λόγω θανατικῶν, διάφορων κακοπαθειῶν της γῆς, δυσἀπάντητων χρεῶν καὶ φυγῆς των κατοίκων, που εἶχαν σχέση καὶ με τὴν κακοδιοίκηση. Ἐνόψει αὐτῶν των δεδομένων, *ἡ Πόρτα διὰ νὰ συστήλῃ τὸν τρόπον τινὰ τῶν ἐξουσιαστῶν τὴν ἀχορταγίαν, καὶ ἀπὸ τοῦ νὰ καταπιέζεται ὁ*

²⁷² Γεωργίου, ο.π., σ. 92.

Ραγιᾶς ἀπό τὰς Ἀβανίας, καὶ ἀδικίας τῶν, καὶ διὰ τὴν ἐμπνεύση κάποιαν ἐλπίδα εἰς τοὺς μείναντας πτωχοὺς, ἔκρινεν εὐλογον, ὡς φαίνεται, τὴν ἐγνωρίση τὸν κατὰ καιρὸν Ἀρχιεπίσκοπον τῆς Κύπρου μὲ τούτους τρεῖς αὐτοῦ Ἀρχιερεῖς, ὡς ἐφόρους οἷον τινας καὶ ἐπιτρόπους τοῦ Ραγιᾶ, ὥστε ὁ Ραγιᾶς μὲ τὴν ἐλπίδα πῶς ἀκούονται οἱ Ἀρχιερεῖς τοῦ εἰς τὴν Πόρταν προσκλέοντες ὑπὲρ αὐτοῦ, ἤθελε μὲν ὁ εὐρισκόμενος μένη ἡσυχάζων εἰς τὸν τόπον, ὁ δὲ φυγὼν ὅτι ἤθελε ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν πατρίδα του, καὶ οἱ ἄρπαγες ἐξουσιασταί, αἰσθανόμενοι τὴν ἰσχύν τῶν Ἀρχιερέων εἰς τὴν Πόρταν, ἤθελον φοβοῦνται καὶ συστέλλονται ἀπὸ τοῦ τὴν καταδυναστεύουσιν τὸν λαόν²⁷³.

Απόδειξη τῆς θέλησης τοῦ κράτους γιὰ εφαρμογὴ τῆς νέας πολιτικῆς αποτελοῦν δύο πολὺ σημαντικὰ «προνόμια» ποὺ ἐκχωρήθηκαν στους Κύπριους ἀρχιερεῖς. Πρόκειται, ἀφενὸς μὲν, γιὰ τὸ ὅτι ἡ Πύλη δεχόταν ἀμέσως τὴν ἀναφορὰ τῶν ἱεραρχῶν διὰ τὰ δημόσια τέλη, ἀφετέρου δὲ, τὴν *πρόσκλησιν* τους αὐτοπροσώπως²⁷⁴.

Με τὰ πιο πάνω πρὸνόμενα, ἡ ἐκκλησία ἀποκτοῦσε λόγο καὶ ρόλο ὄχι μόνον στὰ θέματα τῆς φορολογίας, ἀλλὰ καὶ στὸν ἐλεγχὸ τῆς διοίκησης. Οἱ ἱεράρχες μποροῦσαν νὰ ἀποβοῦν ἀνασταλτικὸς παράγοντας στὴν κακοδιοίκηση τῶν τοπικῶν ἀρχῶν καὶ κομιστὲς προτάσεων γιὰ βελτίωση τῶν συνθηκῶν ζωῆς καὶ ευημερίας τῶν κατοίκων. Ἐπιπλέον, τὸ πολὺ σημαντικό δικαίωμα τῆς ἱεραρχίας γιὰ ἀμεση προσφυγὴ στὴν Πύλη, χωρὶς νὰ εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἐκ τῶν προτέρων ἐγκριση καὶ διαμεσολάβηση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου²⁷⁵, τῆς προσέδιδε μιὰ ἰδιάζουσα θέση καὶ ἰσχύ ὄχι μόνον μεταξὺ τῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ καὶ ἐναντὶ τῶν τοπικῶν ἀρχῶν. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐκκλησία εἶχε τὸ δικαίωμα τῆς ἀμεσης προσφυγῆς στὸ διοικητικὸ κέντρο τῆς αυτοκρατορίας, τοῦ ὁποῦ ἐκανε ἀρκετὲς

²⁷³ Κυπριανός, ο.π., σ. 313 – 314. Τὰ ἔντονα γράμματα εἶναι δικά μας.

²⁷⁴ Στὸ ἴδιο, σ. 314. Ἀξίζει νὰ παρατηρήσουμε πῶς ὁ Κυπριανός σημειώνει ἐδῶ ὅτι ἡ ἀναφορὰ τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς Κύπρου φέρει τὸ ὄνομα τοῦ δια κινναβάρως καὶ ἡ σφραγίδα τοῦ εἶναι με γράμματα ἐρυθρὰ, ποὺ ἀποτελεῖ *προνόμιον ἔκπαλαι ...ἐκ βασιλέων δωρηθέν*, ἐνῶ τῶν ἄλλων ἀρχιερέων οἱ υπογραφές εἶναι διὰ μέλανος.

²⁷⁵ George Dionyssiou, «The Ottoman Administration of Cyprus and the Tanzimat Reforms», *Επετηρὶς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν*, ΧΧ, Λευκωσία 1994, σ. 591 – 600, σ. 593.

φορές χρήση²⁷⁶, την καθιστούσε *ipso facto* ως τον αναγνωρισμένο εκπρόσωπο της χριστιανικής κοινότητας όχι μόνο για θρησκευτικές, αλλά και για πολιτικής φύσεως υποθέσεις. Εδώ ακριβώς, όπως σημειώσαμε και αλλού²⁷⁷, εντοπίζεται και η ουσία του θεσμού της εθναρχίας, ενός θεσμού που αποτυπώνεται και στα βεράτια των ιεραρχών, ιδιαίτερα των αρχιεπισκόπων, της τοπικής εκκλησίας. Πρόκειται για ένα θεσμό που σχετίζεται άμεσα με το αυτοκέφαλο, τη διοικητική ανεξαρτησία - αυτονομία της εκκλησίας της Κύπρου. Ο θεσμός αυτός έγινε σεβαστός και προστατεύθηκε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Όμως, τον αναγνώρισε και η κρατική εξουσία, όπως προκύπτει και από το δικαίωμα της **άμεσης** προσφυγής στην Πύλη, δικαίωμα που ίσχυε για τον Οικουμενικό Πατριάρχη. Οι Οθωμανοί, όπως δεν κατήργησαν τη διοικητική διάρθρωση της Ανατολικής Εκκλησίας, δεν κατήργησαν ούτε το αυτοκέφαλο της εκκλησίας της Κύπρου. Άλλωστε, η πολιτική αυτή εξυπηρετούσε και την ευρύτερη πολιτική του κεντρικού κράτους. Το κράτος, μέσω και δια των προνομίων αυτών, ασκούσε μέχρι ενός βαθμού και τον έλεγχο του επί των υποτελών πληθυσμών, αλλά περιόριζε και τις αυθαιρεσίες των κρατικών οργάνων της περιφέρειας.

Τα πιο πάνω δικαιώματα, όμως, δε μπορούν να εκληφθούν και ως αναγνώριση της ορθόδοξης εκκλησίας – ιεραρχίας ως μιας ανεξάρτητης πολιτικής οντότητας, ενός επίσημου οργανισμού του Κράτους²⁷⁸. Η εκχώρηση και προστασία διάφορων προνομίων, σε *dhimmi* (προστατευόμενους πληθυσμούς), *ta'ifa* (ομάδες) ή *jamat* (θρησκευτικές κοινότητες), επί πολιτικών – κοσμικών υποθέσεων είναι πολύ διαφορετικό πράγμα από την αναγνώρισή τους ως πολιτικών οργάνων. Όπως ορθά κατά την άποψή μας παρατηρήθηκε, οι Οθωμανοί, όπως και τα προηγούμενα Μουσουλμανικά καθεστώτα, θεωρούσαν τους μη Μουσουλμάνους υποτελείς τους **αυτόνομους αλλά εξαρτώμενους**

²⁷⁶ Αρχιεπίσκοποι που έκαναν χρήση αυτού του προνομίου, σύμφωνα με τον Κυπριανό, ο.π., σ. 314, ήταν οι Νικηφόρος, Ιάκωβος Α', Ιάκωβος Β', Γερμανός, Σίλβεστρος, Φιλόθεος, Παΐσιος και Χρύσανθος, συνοδευόμενοι και από μητροπολίτες της τοπικής εκκλησίας.

²⁷⁷ Ανδρέας Βίττης, «Ο Εθναρχικός ρόλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Κύπρου: Ιστορική – θρησκευτική προσέγγιση μιας αδήριτης ιστορικής και θρησκευτικής ανάγκης», *ΕΚΕΙΣ*, τ. ΣΤ', σ. 49 – 80, σ. 61.

²⁷⁸ Dionyssiou, ο.π., σ. 592.

πληθυσμούς των οποίων η κοινωνική, θρησκευτική και κοινοτική ζωή ρυθμιζόταν από τους δικούς τους θρησκευτικούς οργανισμούς, των οποίων οι **ηγέτες** διορίζονταν και ήταν **υπόλογοι έναντι του Μουσουλμανικού κράτους**... Οι ηγέτες των μειονοτήτων –κάποιες φορές εκκλησιαστικοί, κάποιες φορές λαϊκοί– **αντιπροσώπευαν τις κοινότητές τους στις αρχές** και ασχολούνταν με εκκλησιαστικές υποθέσεις, εσωτερικές διαφορές και ποινές και φόρους σε τοπική βάση²⁷⁹. Την άποψη αυτή ασπάζεται και ο Zürcher, υποστηρίζοντας πως η λεπτομερής έρευνα των τελευταίων είκοσι χρόνων έδειξε πως το σύστημα που έχει περιγράψει ως *millet* δεν αποτελούνταν από «εθνικά» αυτόνομα σώματα που διοικούνταν, για παράδειγμα, απ' τον Έλληνα πατριάρχη στην Κωνσταντινούπολη όπως είχε υποστηριχτεί. Αντίθετα πρόκειται για τοπικές κοινότητες με έναν ορισμένο βαθμό αυτονομίας ως προς τους τοπικούς εκπροσώπους της κυβέρνησης²⁸⁰.

Για να επανέλθουμε στην αρχιεπισκοπεία του Νικηφόρου, η εκκλησιαστική κατάσταση στην Κύπρο έδινε στην τοπική εκκλησία τη δυνατότητα να ασχοληθεί και με θέματα διεκκλησιαστικών σχέσεων. Η δυνατότητα αυτή σχετιζόταν άμεσα με την ομαλή εσωτερική κατάσταση της τοπικής εκκλησίας, που δεν ήταν άσχετη με το διακανονισμό των σχέσεων του αρχιεπισκόπου και των μητροπολιτών (1651), με τον αναβαθμισμένο ρόλο της εκκλησίας μετά την εκχώρηση των κρατικών προνομίων που είδαμε προηγούμενα και τη σχετικά ομαλή πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στις σχέσεις αρχιεπισκόπου και τοπικής κυβέρνησης.

Έτσι, το 1668 (8 Απριλίου) ο αρχιεπίσκοπος Νικηφόρος συγκρότησε στη Λευκωσία (έν τῷ τοῦ ἐνδόξου Ἀρχαγγέλου ναῶ) σύνοδο που καταδίκασε απόψεις των καλβινιστών για διάφορα θέματα. Στη σύνοδο αυτή, που έγινε υπό την προεδρία του αρχιεπισκόπου, συμμετείχαν όλοι οι μητροπολίτες της Κύπρου (ο Πάφου Μακάριος, ο Κυρηνείας Νικηφόρος, ο Νεμεσού Γεράσιμος), οι έξαρχοι Αμμοχώστου, Αρσινόης, Κουρίων και Σόλων, καθηγούμενοι, ιερείς της τοπικής

²⁷⁹ Lapidus, ο.π., σ. 265. Η μετάφραση από τα αγγλικά και τα έντονα γράμματα είναι δικά μας.

²⁸⁰ Zürcher, ο.π., σ. 54 – 55.

εκκλησίας και ο διάδοχος του Νικηφόρου στον αρχιεπισκοπικό θρόνο, Ιλαρίων Κιγάλας, που μας διέσωσε και τις αποφάσεις της συνόδου²⁸¹.

Η σύνοδος, εκτός της θεολογικής της σημασίας, ενέχει μεγάλη σπουδαιότητα και για το γεγονός ότι ο αρχιεπίσκοπος της ορθόδοξης εκκλησίας της Κύπρου μπορούσε, ως επικεφαλής αυτοκέφαλης εκκλησίας, να συγκαλεί τοπική σύνοδο υπό την προεδρία του και να λαμβάνει αποφάσεις όχι μόνο για εσωτερικά θέματα της τοπικής εκκλησίας, αλλά και για διεκκλησιαστικά ζητήματα, ακολουθώντας τη γενικότερη πολιτική των ορθόδοξων εκκλησιών²⁸². Αξίζει, επίσης, να αναφερθεί ότι στις αποφάσεις της συνόδου αυτής δεν πλήττονται μόνο οι θέσεις των μεταρρυθμιστών, αλλά υπάρχουν και δογματικά σημεία που απηχούν θέσεις της λατινικής εκκλησίας²⁸³. Με τη σύνοδο αυτή, λοιπόν, η τοπική εκκλησία δήλωνε παρούσα και στα μεγάλα εκκλησιαστικά θέματα που απασχολούσαν το χριστιανικό κόσμο, όπως ήταν η μεταρρύθμιση. Έκφρασε για ακόμα μια φορά την προσήλωσή της στην ορθόδοξη Ανατολή, αλλά, παράλληλα, με τις αποφάσεις της φανέρωνε ότι σε δογματικό επίπεδο βρισκόταν εγγύτερα προς το λατινικό δόγμα παρά στη διαμαρτύρηση. Επιπρόσθετα, το γεγονός αυτό δεν πρέπει να θεωρείται άσχετο με τη φιλοκαθολική εκκλησιαστική πολιτική που ξεκίνησε από την αρχιεπισκοπεία του Χριστόδουλου, όπως είδαμε πιο πριν, και συνεχίστηκε με τον Νικηφόρο. Βλέπουμε έτσι ότι η εκκλησία, σε περιόδους πολιτικής ομαλότητας, μπορούσε να ασχοληθεί και με ευρύτερα εκκλησιαστικά θέματα, χωρίς αυτό να παρεμποδίζεται από την πολιτεία, η οποία ούτως ή άλλως αδιαφορούσε για θέματα που περιορίζονταν στη σφαίρα της θεολογίας.

²⁸¹ Οι αποφάσεις της συνόδου, όπως συντάχθηκαν από τον Ιλαρίωνα Κιγάλα και δημοσιεύθηκαν από το Γεωργίου, ο.π., σ. 94 - 98, αναφέρονται στα ακόλουθα επτά κεφάλαια: 1. *Περί των αχράντων Μυστηρίων*, 2. *Περί Αρχιεροσύνης*, 3. *Περί του αγίου Μύρου*, 4. *Περί νηστείας*, 5. *Περί του μοναχικού σχήματος*, 6. *Περί της των αγίων προσκυνήσεως και πρεσβείας* και 7. *Περί μνημοσύνων των κεκοιμημένων*.

²⁸² Στο ίδιο, σ. 97. Σημειώνουμε ότι προηγήθηκε ανάλογη σύνοδος από το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων το 1648.

²⁸³ Για παραδείγματα τέτοιων λατινίζουσων αντιλήψεων, βλέπε στο ίδιο, σ. 98. Οι αντιλήψεις αυτές αποδόθηκαν στις σχέσεις του Κιγάλα με τη λατινική εκκλησία. Βλέπε και Χάκκεττ, ο.π., τ. Α', σ. 279.

Τέλος, μια άλλη πολύ σημαντική πτυχή της αρχιεπισκοπείας του Νικηφόρου ήταν αυτή που αφορούσε τις σχέσεις της εκκλησίας Κύπρου με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Μέσα από τη *Συνοδική Πράξη* του 1651 διαφάνηκε με κάθε σαφήνεια ότι ο Οικουμενικός Θρόνος είχε τη γενική επιστασία *πασῶν τῶν κατὰ μέρος εκκλησιῶν τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας*²⁸⁴. Η τοπική εκκλησία, αναγνωρίζοντας το ρόλο αυτό, καλούσε σε βοήθεια το Πατριαρχείο όποτε ήταν ανάγκη. Ο πολιτικοθρησκευτικός ρόλος και θέση του Πατριαρχείου, που ευρισκόταν στο κέντρο λήψεως των αποφάσεων της αυτοκρατορίας, επηρέαζαν σε κάποιο βαθμό όλες τις επί μέρους ορθόδοξες εκκλησίες. Η εκκλησιαστική βοήθεια και οι πολιτικές διασυνδέσεις του πρώτου των ορθόδοξων θρόνων ήταν χρήσιμες και απαραίτητες για την αυτοκέφαλη εκκλησία της Κύπρου και ο Νικηφόρος τις αξιοποίησε.

Ο ίδιος όμως αρχιεπίσκοπος, ο Νικηφόρος, στο πρόσωπο του οποίου ο αρχιεπισκοπικός θεσμός ενισχύθηκε από το Πατριαρχείο, υπέπεσε σε κανονικό παράπτωμα. Έγινε συνκοινωνός με τον έκπτωτο και εξόριστο στην Κύπρο πρώην Οικουμενικό Πατριάρχη Παρθένιο Δ' (τρίτη πατριαρχεία το 1671). Αποτέλεσμα αυτής του της πράξης ήταν η τιμωρία του από το Πατριαρχείο με ακοινωνησία, που αν δεν υπήρχε άρση της θα δημιουργούσε νομοκανονικό – εκκλησιαστικό πρόβλημα και αναστάτωση. Χρειάστηκε να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη ο γηραιός πλέον Νικηφόρος και να απολογηθεί για το παράπτωμά του ενώπιον του *Οικουμενικού Κριτηρίου*. Τελικά αθωώθηκε, αφού εξέφρασε μεταμέλεια για την πράξη του. Μόνο τότε αποκαταστάθηκε ο Κύπρου και εφοδιάστηκε με το ανάλογο επίσημο αθωωτικό έγγραφο (Δεκέμβριος 1672) από τον Πατριάρχη Διονύσιο Δ' (πρώτη πατριαρχεία το 1671 – 1673)²⁸⁵. Τα πιο πάνω γεγονότα δείχνουν ότι το Οικουμενικό Πατριαρχείο, κατά την περίοδο αυτή, διέθετε όχι μόνο την πνευματική εποπτεία και επί της εκκλησίας της Κύπρου, αλλά και τη διοικητική ισχύ που χρειαζόταν για να επαναφέρει, καλούμενο ή αυτόκλητα, σε τάξη τους οποιουσδήποτε ιεράρχες που παρέκκλιναν από τα θέσμια και τους

²⁸⁴ Γεωργίου, ο.π., σ. 89.

²⁸⁵ Δελικάνης, ο.π., σ. 557 – 559.

κανόνες της Ανατολικής Εκκλησίας. Αυτό δε σήμαινε και την κατάργηση του αυτοκέφαλου, αφού το Πατριαρχείο δεν προέβαινε σε οποιαδήποτε ανάμιξη στα εσωτερικά της τοπικής εκκλησίας, σε καιρούς ομαλότητας. Οι παρεμβάσεις γίνονταν προς αποκατάσταση της κανονικής τάξης και *άσαλεύτων μενόντων τῶν προνομίων τῆς άγιωτάτης Άρχιεπισκοπῆς*²⁸⁶.

Διάδοχος του Νικηφόρου, που πρέπει να παραιτήθηκε²⁸⁷ από το αξίωμά του το 1674(;) και όχι να πέθανε το έτος αυτό, όπως υποστηρίζει ο Χάκκεττ²⁸⁸, ήταν ο Ιλαρίων Κιγάλας (1674 – 1678/9;)²⁸⁹. Ο Κιγάλας δεν ευδοκίμησε στον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Κύπρου, παρά τη μεγάλη μόρφωση που διέθετε²⁹⁰. Ως ένα από τα σημαντικότερα αίτια της διακοπής της θητείας του προβάλλεται η υποψία για φιλολατινικά φρονήματα. Η βιωτή του μεταξύ ορθοδοξίας και καθολικισμού προκάλεσε την αντίδραση των Κυπρίων²⁹¹ και συνέτεινε, ίσως μαζί και με άλλους λόγους που παραμένουν άγνωστοι, στο να φύγει από το νησί.

²⁸⁶ Γεωργίου, ο.π., σ. 89.

²⁸⁷ Ότι ο Νικηφόρος παραιτήθηκε του θρόνου πρέπει να θεωρείται βέβαιο, αφού αυτό μνημονεύεται στην πράξη εκλογής και χειροτονίας *Μητροπολιτών Κύπρου τῆς κη' Δεκεμβρίου Ἰνδικτιώνος ΙΕ' (1676)*, που εκδόθηκε επί αρχιεπισκοπείας του Ιλαρίωνα Κιγάλα. Βλέπε Δελικάνης, ο.π., σ. 662 – 665. Λόγος της παραίτησής του υπήρξε κατά πάσα πιθανότητα το προχωρημένο της ηλικίας του, αφού μέχρι το 1674 είχε ήδη διατελέσει αρχιεπίσκοπος για 33 έτη (1641 – 1674). Αποκλείουμε την πιθανότητα καθαίρεσης, αφού σε μια τέτοια περίπτωση δε θα είχε δικαίωμα συμμετοχής σε σύνοδο εκλογής άλλων επισκόπων. Ο Τσιρπανλής, όπως είδαμε, «Μορφές επικοινωνίας...», σ.235, θέλει τον Νικηφόρο να «*συμβιώνει*» στον αρχιεπισκοπικό θρόνο με τον *Ιλαρίων*. Πιστεύουμε ότι μάλλον ο Νικηφόρος παραιτήθηκε κανονικά. Αυτό σήμαινε πως δεν έχασε την αρχιερατική του ιδιότητα, αλλά από την άλλη δεν υπήρχαν ταυτόχρονα δύο αρχιεπίσκοποι για την ορθόδοξη τοπική εκκλησία, πράγμα όλως αντικανονικό.

²⁸⁸ Χάκκεττ, ο.π., σ. 280.

²⁸⁹ Για τα σχετικά με τη δράση και τη θητεία του Κιγάλα στον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Κύπρου, βλέπε Τσιρπανλής, *Ο Κυπριακός Ελληνισμός της Διασποράς ...*, σ. 172 – 183 και ιδιαίτερα σ. 179 – 182 και Παπαδόπουλος Χρ., ο.π., σ. 52 – 65. Πάντως η παράταση της αρχιεπισκοπείας του Κιγάλα μέχρι του 1682 που σημειώνεται στον κατάλογο των αρχιεπισκόπων της Κύπρου, που παρέχουν τα Εορτολόγια της Εκκλησίας της Κύπρου (Ιερά Σύνοδος Εκκλησίας Κύπρου, *Εορτολόγιον*, 1997 - 2007), όχι μόνο δεν βρίσκει έρεισμα στις μέχρι σήμερα γνωστές πηγές, αλλά και ανατρέπεται από το γεγονός ότι ο Κιγάλας απέθανε το 1681 στην Κωνσταντινούπολη από πανώλη, Τσιρπανλής, ο.π., σ. 183. Εκτός του πιο πάνω έργου του Παπαδόπουλου, βλέπε και Γεωργίου, ο.π., σ. 98 - 100, Χάκκεττ, ο.π., σ. 280 – 282. Το σίγουρο είναι πως το θέμα της ορθής χρονολόγησης των αρχιεπισκόπων της Κύπρου χρήζει περαιτέρω ιστορικής έρευνας.

²⁹⁰ Νεόφυτος Ροδινός, *Περί ηρώων, στρατηγών, φιλοσόφων, αγίων και άλλων ονομαστών ανθρώπων, οπού εβγήκασιν από το νησί της Κύπρου*, Γ. Βαλέτας εκδ., *Νεόφυτος Ροδινός*, Αθήνα 1979, σ. 203, Κυπριανός, ο.π., σ. 362. Ο Κυπριανός, στο ίδιο, σημειώνει λανθασμένα ότι ο *Κιγάλας εις Κύπρον έχειροτονήθει Αρχιεπίσκοπος περί τό 1660*.

²⁹¹ Κυπριανός, ο.π., σ. 362, Χάκκεττ, ο.π., σ. 262, Παπαδόπουλος Χρ., ο.π., σ. 63, Εγγλεζάκης, ο.π., σ. 316.

Ο Κιγάλας δε φαίνεται να διέθετε τη διπλωματική ικανότητα του Χριστόδουλου. Ο Χρ. Παπαδόπουλος του καταμαρτυρεί ενέργειες που έδειχναν έκδηλα τη σχέση του με τους Λατίνους. Σαν μια τέτοια πράξη του αναφέρει και την ανοικοδόμηση του ναού του Αποστόλου Βαρνάβα με χρήματα της λατινικής προπαγάνδας, γεγονός που ενίσχυσε ακόμα περισσότερο τις υποψίες των Κυπρίων για τη λατινόφρονη απόκλισή του²⁹².

Αντίθετη άποψη εξέφρασε ο Φιλίππου, τουλάχιστον όσον αφορά στα τελευταία χρόνια της ζωής του Κιγάλα. Ο Φιλίππου υποστηρίζει πως ο Κιγάλας στις αρχές της δράσης του *απέλκινεν υπέρ των Καθολικών*, ενώ αργότερα όχι, και αμφισβητεί τις περί λατινοφροσύνης αντιλήψεις κατ' αυτού. Εν τούτοις, αποδέχεται ότι *υποψίαί περί της ορθοδοξίας αυτού υπήρχον, και επί των ημερών του, ώστε να υποβληθή καταγγελία κατ' αυτού εις τον Οικουμ. Πατριάρχην και όταν αυτός αντιλήφθηκε τον σκανδαλισμόν μερίδος του ποιμνίου του έσπευσε να απέλθη εις την Κ)πολιν*²⁹³. Το σίγουρο, όμως, είναι πως ένας ιεράρχης με πολλές δυνατότητες και θεολογική κατάρτιση εγκατέλειψε το θρόνο του μη προσφέροντας όσα θα μπορούσε, λόγω της υποτιθέμενης θεολογικής του αμφιταλάντευσης²⁹⁴. Η περίπτωση του Κιγάλα δείχνει με σαφήνεια ότι το ορθόδοξο στοιχείο στην Κύπρο, κλήρος και λαός, διαδραμάτιζε ένα καταλυτικό ρόλο για την απρόσκοπτη συνέχεια της θητείας των αρχιεπισκόπων.

Τελευταίοι αρχιεπίσκοποι του 17^{ου} αιώνα υπήρξαν οι Χριστόδουλος Β', Ιάκωβος Α' και ο Γερμανός Β'. Δυστυχώς, για τους αρχιεπισκόπους Χριστόδουλο Β' και Ιάκωβο πολύ λίγα γνωρίζουμε. Οι Γεωργίου, Χάκκεττ και Χρ. Παπαδόπουλος δεν αναφέρουν καθόλου το όνομα του Χριστόδουλου Β' στους διατελέσαντες αρχιεπισκόπους²⁹⁵. Εντούτοις, το όνομα του Χριστόδουλου, όπως και αυτό του Ιάκωβου, το γνωρίζουμε από δύο έγγραφα (*Κώδικας Α'*

²⁹² Παπαδόπουλος Χρ., ο.π., σ. 63.

²⁹³ Φιλίππου, ο.π., σ. 80 – 83.

²⁹⁴ Ο Τσιρπανλής, ο.π., σ. 182, που ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τον Κιγάλα θα πει χαρακτηριστικά: *Και στην τελική δηλ. και πιο κρίσιμη στιγμή της ζωής του ο Κιγάλας δέχεται το «ανάθεμα» τόσο από τους ορθοδόξους όσο και από τους καθολικούς.*

²⁹⁵ Μόνο ο Φιλίππου, ο.π., σ. 83 και ο Hill, ο.π., IV, σ. 341 – 342, αναφέρουν την ύπαρξη του αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου Β'.

Αρχιεπισκοπής Κύπρου) που αναφέρονται στις Μονές Αγίου Νεοφύτου και Κύκκου²⁹⁶. Όμως, οι μαρτυρίες αυτές δε μας επιτρέπουν ούτε την ακριβή χρονολόγηση της αρχιεπισκοπείας των Χριστόδουλου (1679 ;, 1682–1685;) και Ιάκωβου (;1691–1695;) ²⁹⁷ και, πολύ περισσότερο, ούτε εκτίμηση του έργου επί των ημερών τους.

Άξιο αναφοράς είναι ότι ο Ιάκωβος αναφέρεται από τον Κυπριανό ως ένας από τους πολλούς αρχιεπισκόπους που έκαναν χρήση του δικαιώματος – προνομίου της άμεσης προσφυγής στην Πύλη υπέρ του ποιμνίου τους: *Πολλάκις οί Αρχιεπίσκοποι τῆς Νῆσου ἐπαρρήσιάζθησαν ἀφόβως εἰς τόν ὑπέρτατον Βεζύρην αὐτοπροσώπως προσκλαυθέντες ... ἐπορεύθησαν διότι ὑπέρ τοῦ κοινοῦ εἰς βασιλεύουσαν καί Νικηφόρος, καί οἱ δύο Ἰάκωβοι, καί Γερμανός, καί Σιλβέστρος, καί Φιλόθεος δῖς, καί Παΐσιος μετά τῶν περὶ αὐτῶν Μητροπολιτῶν, (καθώς καί ...Χρῦσανθος) ... καί πολλάκις εἰσακούσθησαν, καί βοηθείας ἠξιώθησαν²⁹⁸.*

Ο Γερμανός Β' υπήρξε ο τελευταίος αρχιεπίσκοπος του 17^{ου} αι. και ο πρώτος του 18^{ου} (;1695 – 1705). Κατά τη διάρκεια της θητείας του διαφάνηκαν, για ακόμα μια φορά, οι σχέσεις και τα ισοζύγια δυνάμεων μεταξύ αρχιεπισκόπου και λαού, αρχιεπισκόπου και πολιτείας, αρχιεπισκόπου και Οικουμενικού

²⁹⁶ *Μέγας Κώδικας*, σ. 7 - 8, 21 - 22. Στην επιγραφή της σελίδας 7 διαβάζουμε τα ακόλουθα: *Γράμμα σιγλλιῶδες περὶ τῆς Βασιλικῆς Μονῆς Ἐγκλείστρας ἐπιβεβαιούμενον καί παρὰ τῶν Ἀρχιεπισκόπων Κύπρου Νικηφόρου, Χριστοδούλου, Ἰακώβου, Γερμανοῦ, Σιλβέστρου καί τοῦ νῦν κ. Φιλοθέου.* Επίσης, στην επιγραφή της σελίδας 21 διαβάζουμε τα ακόλουθα: *Γράμμα συνοδικόν περὶ τῆς σεβασμίας Μονῆς Κύκκου ἵνα εἴη ἀκαταπάτητος καί ἀνενόχλητος, ὡς σταυροπηγιακόν, χειρὸς πλεονέκτιδος, ἀρκουμένου καί τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κύπρου τῷ κανονικῷ αὐτοῦ μνημοσύνῳ, ὅπως ἐπεβεβαιώθῃ καί παρὰ τῶν μετὰ τόν Νικηφόρον Ἀρχιεπισκόπων, τοῦ Χριστοδούλου φημί καί Ἰακώβου, Γερμανοῦ, Ἰακώβου καί Σιλβέστρου καί τοῦ νῦν κ. Φιλόθεου.*

²⁹⁷ Ο Φιλίππου, ο.π., σ. 83, τοποθετεῖ το διάστημα της θητείας των δύο, Χριστόδουλου Β' και Ιάκωβου Α', από το 1679 έως το 1695, ενώ την έναρξη της αρχιεπισκοπείας του Χριστόδουλου Β' περὶ το 1679. Σε σχετικά άρθρα στη *ΜΚΕ*, τ. 14, σ. 81 και τ.6, σ. 55 - 56, η θητεία του μεν Χριστόδουλου τοποθετεῖται μεταξύ των ετών 1682 – 1685 (ἢ λίγο πιο πριν, κατὰ το 1679), ενώ του Ιάκωβου Α' μεταξύ των ετών 1679 - 1689. Είναι προφανές ότι οι ημερομηνίες συγκρούονται. Επίσης, στους καταλόγους των «Αρχιεπισκόπων και Επισκόπων Κύπρου», που συντάχθηκαν από τον Αθανάσιο Παπαγεωργίου, *Εορτολόγιο Ἐκκλησίας Κύπρου*, 2004, σ. 37 – 40, η αρχιεπισκοπεία του Χριστόδουλου Β' τοποθετεῖται μεταξύ των ετών 1682 – 1685-;, ενώ αυτή του Ιάκωβου Α' κατὰ τα ἔτη ;1691 – 1692;- . Οι Παπαδόπουλος Χρ., ο.π., σ. 66 και ο Χάκκεττ, ο.π., σ. 282, τοποθετοῦν την αρχιεπισκοπεία του Ιάκωβου μεταξύ των ετών 1679 - 1689.

²⁹⁸ Κυπριανός, ο.π., σ. 314.

Πατριαρχείου. Η αρχιεπισκοπεία του παρουσιάζει μια διπλή όψη. Αρχικά ο Γερμανός φαίνεται να μη δημιούργησε κανένα πρόβλημα. Στη συνέχεια, όμως, εγκατέλειψε την *ἐκκλησιαστικὴν καὶ ἀμύνονα διοίκησιν*, και *περιεπὼν τὸ Θεόθεν ἐπιτραπέν αὐτῷ ποιῆμιον ... ὡς βορώτατος λύκος διεσπάραττεν αὐτό*²⁹⁹.

Στα θετικά για την τοπική εκκλησία έργα, επί των ημερών του, μπορούν να αναφερθούν η θεμελίωση (1695) του ναού του *ταξιάρχου καὶ παμμεγίστου Μιχαήλ* (πρόκειται για τον ιερό ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ του Τρυπιώτη στη Λευκωσία)³⁰⁰, η ανοικοδόμηση (1697) του ναού της Μονῆς Μαχαιρά³⁰¹ και η οριστική διευθέτηση της διαφοράς μεταξύ του Πατριαρχείου Αλεξάνδρειας και της Μητρόπολης Κιτίου, σχετικά με την κυριότητα της Μονῆς Αμασγούς στη Λεμεσό³⁰².

Στη συνέχεια, ο Γερμανός με διάφορες πράξεις του, που δε κατονομάζονται, φερόταν ὄχι σαν προστάτης, αλλά σαν *λύκος* ἔναντι του ποιμνίου του *κατεδηδόμενος μέχρις ὁστέων τούς ὑπηκόους αὐτῷ ἱερεῖς τε καὶ ἀρχιερεῖς ἀπαξαπλῶς ἄνω καὶ κάτω φέρων*³⁰³. Το γεγονός ότι ο αρχιεπίσκοπος μπορούσε να καταδυναστεύει το λαό και τον κλήρο, συμπεριλαμβανομένων και των ιεραρχών, είναι και ενδεικτικό της μεγάλης δύναμης που διέθετε. Αυτή μάλιστα η δύναμη ήταν και αποτέλεσμα της σχέσης του με τις τοπικές αρχές. Ὅτι ο Γερμανός είχε και τη στήριξη, ἢ τουλάχιστον την ανοχή, των τοπικῶν ἀρχόντων πρέπει να θεωρεῖται βέβαιο. Υπάρχει αναφορά ὅτι *τῆς ἐπικαταράτου ταύτης δαιτός κοινωνούς καθιστῶν τούς ἐκεῖ δυνάστας*³⁰⁴ εἶχε σχεδόν καταποντίσει την

²⁹⁹ Δελικάνης, ο.π., σ. 567.

³⁰⁰ Την πληροφορία αυτή λαμβάνουμε από επιγραφή που υπάρχει στη νότια θύρα του ναού του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, όπου μεταξύ άλλων διαβάζουμε και τα ακόλουθα: *Τεθεμελιώται οὗτος ὁ πάνσεπτος καὶ πανσεύασμος ναός τοῦ ταξιάρχου καὶ παμμεγίστου Μιχαήλ δι' εὐχῶν καὶ δεήσεων τοῦ μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου πάσης Κύπρου κυρίου κυρίου Γερμανοῦ...* Την επιγραφή αυτή δημοσίευσε ο Χαρίλαος Παπαϊωάννου στο *Φως*, τ. Α', Λευκωσία 1911, σ. 268.

³⁰¹ Φιλίππου, ο.π., σ. 85.

³⁰² Δελικάνης, ο.π., σ. 562 – 566. Με την ἄδεια του Γερμανοῦ και ἐνέργειες του Κιτίου Ἰωαννίκιου η Μονή Αμασγούς, κατόπιν Συνοδικῆς Πράξεως του Οικουμενικοῦ Πατριαρχείου το 1700, περιήλθε οριστικά στην κυριότητα της Μητρόπολης Κιτίου.

³⁰³ Στο ἴδιο, σ. 567.

³⁰⁴ Ο Δελικάνης, ο.π., δεν αναφέρει τη λέξη *δυνάστας*, σημειώνοντας σε παραπομπή ὅτι παρελήφθη μια λέξη. Ωστόσο, στο σχετικό κείμενο, που ἔχει αναδημοσιευτεί, χρησιμοποιεῖται η

τοπική εκκλησία. Η συμπεριφορά του προκάλεσε τη συντονισμένη αντίδραση κοσμικών, ιερωμένων, ηγουμένων και μητροπολιτών οι οποίοι με πολλές οικονομικές και άλλες δυσκολίες προσέφυγαν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο (επί πατριαρχείας Γαβριήλ Γ', 1702 -1707) για να δώσει λύση στο πρόβλημα. Το Πατριαρχείο κάλεσε σε απολογία το Γερμανό. Αυτός όχι μόνο δεν προσήλθε, αλλά και πάλιν *έξωτερικῆς ἀρρώγη καταδυναστείας παρανόμως ἐτόλμησε διαφθεῖραι τούς ἐκεῖ διάγοντας ἐν ταῖς ἀγίαις Μοναῖς*³⁰⁵. Τελικά, ο Γερμανός καθαιρέθηκε (περί τα τέλη του 1705) του αξιώματός του.

Τα γεγονότα που σχετίζονται με ή και ακολούθησαν την καθάρωση του Γερμανού παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στο θέμα ενεπλάκη και η *Βασιλεία* η οποία *διὰ Βασιλικού Πιπτακίου* έδωσε εντολή στο Πατριαρχείο να προχωρήσει στην πλήρωση του αρχιεπισκοπικού θρόνου. Η πράξη αυτή δείχνει όχι μόνο το ρόλο του Πατριαρχείου, αλλά και την εκ μέρους του κράτους αναγνώριση της αρχιερατικής ιδιότητας. Το Πατριαρχείο, από την άλλη, σεβόμενο το αυτοκέφαλο της εκκλησίας της Κύπρου προέτρεψε *τῇ ἐνταῦθα εὔρισκομένη Συνόδῳ τῶν Κυπρίων Ἀρχιερέων κληρικῶν τε καί ἱερωμένων καί λαϊκῶν* να συνέλθουν και να προβούν στην εκλογή νέου αρχιεπισκόπου. Η σύνοδος επέλεξε ως *Πρόεδρον καί Προστάτην* της αρχιεπισκοπής Κύπρου τον πρώην Αντιοχείας Αθανάσιο. Το Πατριαρχείο, στη συνέχεια, επικύρωσε συνοδικά και *Σιγιλλιώδεσι Γράμμασι* την εκλογή αυτή³⁰⁶.

Η υπόθεση του Γερμανού, με το τέλος του 17^{ου} και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, έφερε στην επιφάνεια όλο το πλέγμα των σχέσεων των παραγόντων, των φορέων εξουσίας και των δυνάμεων που σχετίζονταν την περίοδο αυτή με την εκκλησία της Κύπρου. Μέσα από αυτή διαφάνηκε η ισχύς του αρχιεπισκόπου της Κύπρου, οι σχέσεις που μπορούσε να αναπτύξει με τις τοπικές αρχές, η άμεση εμπλοκή και ο ρόλος του κλήρου και του λαού για τη συνέχιση της θητείας και

λέξη αυτή. Βλέπε Θεοχάρης Σταυρίδης, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Κύπρος. Τα Πατριαρχικά Έγγραφα των ετών 1600 – 1878*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία 2001, σ. 280.

³⁰⁵ Σταυρίδης, ο.π., σ. 280 – 281.

³⁰⁶ Στο ίδιο, και Δελικάνης, ο.π., σ. 568 - 569.

την εκλογή νέου αρχιεπισκόπου, ο προστατευτικός ρόλος του Οικουμενικού Πατριαρχείου και ο ρόλος της κεντρικής κρατικής εξουσίας.

IV Οι αρχιεπίσκοποι του 18^{ου} αιώνα

Ο 18^{ος} αιώνας, όπως είδαμε, δεν ξεκίνησε και με τον καλύτερο τρόπο για τη διοικούσα εκκλησία της Κύπρου. Ο κανονικά εκλεγμένος διάδοχος του Γερμανού, ο *Πρόεδρος*³⁰⁷ *Κύπρου Αθανάσιος*, παραλάμβανε περί τα τέλη του 1705, ή στις αρχές του 1706³⁰⁸, ένα θρόνο που ακόμα δεν είχε υπερβεί οριστικά τα προηγούμενα προβλήματα του. Έτσι, όταν ο Αθανάσιος έφυγε για την Κωνσταντινούπολη (1707) με σκοπό να συμμετάσχει στη σύνοδο εκλογής του νέου Πατριάρχη Ιεροσολύμων, οι παλαιοί πρωταγωνιστές της εκκλησιαστικής κρίσης ήλθαν και πάλιν στο προσκήνιο.

Ο Γερμανός έχοντας ακόμα την υποστήριξη των τοπικών αρχών και μερίδας Κυπρίων χειροτόνησε, στην απουσία του Αθανάσιου, ως διάδοχο του κάποιον έγγαμο κληρικό, τον παπά Ιάκωβο. Ο παπά Ιάκωβος, λόγω του ότι ήταν έγγαμος, δε μπορούσε σύμφωνα με τους κανόνες να γίνει αρχιερέας. Έτσι, χώρισε τη γυναίκα του, *ἄκουσαν καί μή βουλομένην*, προκειμένου να ανέλθει στο θρόνο³⁰⁹. Το Πατριαρχείο αντέδρασε ξανά δυναμικά και καθαίρεσε το ψευδοαρχιεπίσκοπο Ιάκωβο, κηρύσσοντας ως άκυρη τη χειροτονία του από τον

³⁰⁷ Ο τίτλος *Πρόεδρος* χρησιμοποιείται στην εκκλησιαστική τάξη για Πατριάρχες, Αρχιεπισκόπους ή Μητροπολίτες που αναλαμβάνουν την επιστοασία ή τη διοίκηση μιας επισκοπικής περιφέρειας που είναι κατώτερη, εξ επόψεως εκκλησιαστικής διοίκησης, από αυτήν που κατείχαν προηγούμενα. Έτσι, ο Αθανάσιος επειδή ήταν επικεφαλής Πατριαρχείου και τώρα αναλαμβάνει τη διοίκηση αρχιεπισκοπής φέρει τον τίτλο του Προέδρου. Άλλο παράδειγμα, αποτελεί η περίπτωση του Κύριλλου Βασιλείου, επισκόπου Κυρήνειας (1895 – 1916), που κατά την αρχιεπισκοπική κρίση του 1900 – 1910 είχε εκλεγεί από το Οικουμενικό Πατριαρχείο (1908) αρχιεπίσκοπος Κύπρου. Λόγω όμως αντιδράσεων των *Κιτιακών* αποσύρθηκε από το θρόνο και συνέχισε ως επίσκοπος της προηγούμενης επισκοπής του, φέροντας έκτοτε τον τίτλο του *Προέδρου* Κυρήνειας. Τελικά, όπως είναι γνωστό, έγινε αρχιεπίσκοπος Κύπρου. Βλέπε Βίττης, «Κύριλλος Γ΄: Ο άγιος και λόγιος Αρχιεπίσκοπος (1916 – 1933)», *EKEIS*, τ. Ε΄, Λευκωσία 2001, σ. 23 – 52.

³⁰⁸ Ο *Μέγας Κώδικας* της Αρχιεπισκοπής Κύπρου, σ. 132, μας πληροφορεί για ένα γράμμα *περί πωλήσεως τῆς αύγολιάς εἰς τό μοναστήριον Μακεδονίτισσης παρά τοῦ Αρχιεπισκόπου Γερμανοῦ*, ημερομηνίας ιε΄ Οκτωβρίου αψέ (1705). Άρα ο Γερμανός διατελούσε ακόμα, περί τα τέλη του 1705, αρχιεπίσκοπος.

³⁰⁹ Σταυρίδης, ο.π., σ. 286.

ήδη καθαιρεμένο αρχιεπίσκοπο. Καταδίκασε, επίσης, και κάποιο Κωνσταντίνο, λαϊκό, που ήταν συνκοινωνός στην όλη αταξία. Παράλληλα, υπενθύμισε στους Κύπριους ότι ο Αθανάσιος είναι ο κανονικά εκλεγμένος διάδοχος του Γερμανού από τη *νομίμως και κανονικώς γεγενημένην υπό τῆς ένταῦθα χρηματισάσης Συνόδου ὑμῶν τῶν Κυπρίων Ἱερωμένων και λαϊκῶν*. Τέλος, τόνιζε ότι η έγκυρη και συνοδική εκλογή του Αθανασίου, από το Πατριαρχείο, είχε και τη στήριξη της πολιτείας, αφού αυτήν *ή κραταιά Βασιλεία έπιβεβαιοῖ διά τοῦ Βασιλικοῦ αὐτῆς Μπερατίου*³¹⁰. Βλέπουμε, έτσι, για ακόμα μια φορά τον πρωταγωνιστικό ρόλο των τριών παραγόντων που εμπλέκονται στα αρχιεπισκοπικά δρώμενα της Κύπρου: Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, την πολιτεία και τέλος τον κλήρο και λαό της Κύπρου.

Πολύ διαφωτιστικές πληροφορίες για το θέμα μας παρέχει το χειρόγραφο 63 (φ. 44^α) της Μητρόπολης Κιτίου, όπως και ένα σημείωμα στο φ. 43^β. Στο πρώτο διαβάζουμε μεταξύ άλλων και τα εξής: *Τήν 1707 Φεβρουαρίου 13, τζικνοπέμτην έχιροτονίθην ό άρχιεπίσκοπος Ιακοβος ὑγιῶς (sic)*. Στο σημείωμα του φ. 43^β, λαμβάνουμε τις ακόλουθες μαρτυρίες που είναι πολύ ενδεικτικές της έκρυθμης κατάστασης που επικρατούσε στην τοπική εκκλησία, όπως, επίσης, και όλων όσων εμπλέκονταν σ' αυτή: *1708 ...[ψαλλιδισμένο] εκοιμυθην ό παπα μάρκος και έδιαβάστην ή άκολουθία τήν γ' είς τόν τριπιγιώτην μέ τόν άρχιεπίσκοπον κύρ Ιάκοβον, μέ τον Πάφου κύρ Χριστόδουλον και Σολέας κύρ μακάριον και μέ όλους τῆς λευκωσίας ιερεῖς. [...] Και τήν 8 μαΐου ήμέρα ζ' έσικώθησαν οί άρχιερεῖς οί παλαιοί και έπίγαν είς τόν παχιᾶν και έγυρευάν τούς θρόνους των, και έπιράξαν και τόν θρόνον τῆς άρχιεπισκοπηῆς μάλιστα ό άγιος ό κυταίων και ό Θεός νά τόν κρίνη. Και τήν 11 μαΐου ήμέρα Γ' έφόρεσε δεύτερον ό κύρ Ιάκοβος καβάδιον και ό κυρ άνθιμος και ό κυρ άθανάσιος Πάφου. Και τήν 11 μαΐω ήμέρα στ' έκαμεν παρέτισιν ό κύρ άθανάσιος πάφου και έλαβεν ό κυρ Χριστόδουλος τόν θρόνον μέ γράμμα συνοδικόν. Και τήν 15 μαΐω ήμέρα ζ' έκουβαλίθην ό κυρ Ιάκοβος άρχιεπίσκοπος (sic) ...[ψαλλιδισμένα].*

³¹⁰ Στο ίδιο, σ. 286 – 288 και Δελικάνης, ο.π., σ. 653 – 655.

Από τα στοιχεία αυτά δεν έχουμε μόνο μαρτυρία για την αντικανονική χειροτονία του Ιάκωβου σε αρχιεπίσκοπο, αλλά και για τη χειροτονία νέων επισκόπων (Πάφου Χριστόδουλος - Αθανάσιος και Ξανά Χριστόδουλος, Σολέας Μακάριος, Άνθιμος;), σε αντικατάσταση των παλαιών αρχιερέων (δηλαδή των νόμιμων επισκόπων Πάφου Νικηφόρο, Κιτίου Ιωαννίκιο Β΄ και Κυρηναίας Νικηφόρο)³¹¹, που πρωτοστάτησαν στην καθαίρεση του Γερμανού. Άξια αναφοράς είναι και η συνεχιζόμενη άμεση εμπλοκή των τοπικών αρχών, που μαρτυριέται όχι μόνο στα επίσημα έγγραφα του Πατριαρχείου (*δυνάστας, έξωτερικῆς ἀρρώγιῃ καταδυναστείας*)³¹², αλλά και στο πιο πάνω σημείωμα. Το αναφερόμενο *καβάδιον* που *έφόρεσε δεύτερον ό κύρ Ιάκοβος*, όπως οι Άνθιμος και ο Αθανάσιος Πάφου, δεν είναι άλλο από το γνωστό στις κυπριακές πηγές *Καφτάνιον* με το οποίο ενδύνονταν επί Οθωμανοκρατίας οι αρχιεπίσκοποι εις το Σατραπεϊόν³¹³ (το τοπικό κυβερνείο). Η ένδυση των ιεραρχών με το καβάδιον (που ίσχυε και για τους οικουμενικούς πατριάρχες)³¹⁴ ή *Καφτάνιον* αποτελούσε πράξη της επίσημης αναγνώρισής τους από τις αρχές και παράλληλα ένδειξη των σχέσεων ιεραρχίας και κράτους.

Άξια αναφοράς τυγχάνει και η σημειούμενη απειθαρχία των τοπικών αρχών στην κεντρική εξουσία (αφού η καθαίρεση του Γερμανού και η εκλογή νέου αρχιεπισκόπου έγινε με εντολή της Βασιλείας), όπως συνέβηκε και στην περίπτωση του αρχιεπισκόπου Αθανάσιου (1592 -1600), που εξετάσαμε προηγούμενα. Η κατάσταση αυτή είναι ενδεικτική και της αδυναμίας που είχε την περίοδο αυτή η Πύλη να ασκήσει αποτελεσματικό έλεγχο στην περιφέρεια της αυτοκρατορίας³¹⁵.

Με βάση τα πιο πάνω δεδομένα, καταλαβαίνουμε ότι ο Αθανάσιος δε βρήκε το κατάλληλο έδαφος για να ασκήσει μιαν εποικοδομητική αρχιερατεία στην

³¹¹ Μιχαηλίδης, ο.π., σ. 95, όπου δημοσιεύονται και τα στοιχεία από τον κώδικα 63.

³¹² Σταυρίδης ο.π., σ. 280.

³¹³ Αναφέρουμε την περίπτωση του αρχιεπισκόπου Σωφρονίου, ο οποίος μετά την εκλογή του *μετέβη εις τό Σατραπεϊόν ένθα ένεδύθη κατά τό είωθός τό Καφτάνιον, Μέγας Κώδικας*, σ. 157. Για το *Καββάδιον*, βλέπε το σχετικό λήμμα στη *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. 7, σ. 142.

³¹⁴ Γεδεών, ο.π., σ. 25.

³¹⁵ Zürcher, ο.π., σ. 54.

Κύπρο³¹⁶. Πότε έληξε η σύντομη αρχιεπισκοπεία του Αθανάσιου δεν είναι σίγουρο, αφού δεν υπάρχει επαρκής μαρτυρία στις πηγές. Δε γνωρίζουμε αν αυτή επεκτάθηκε μέχρι το 1710, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι³¹⁷, ή αν τερματίστηκε ενωρίτερα (1707; - 8;), όπως υποστηρίζουν άλλοι³¹⁸. Πάντως, ως διάδοχος του Αθανάσιου αναφέρεται ο Ιάκωβος Β΄ (;1708 ; 1710 – 1718)³¹⁹.

Ο αρχιεπίσκοπος Ιάκωβος Β΄, ανεξάρτητα αν πρόκειται για τον παπά Ιάκωβο που χειροτόνησε ο καθαιρεμένος Γερμανός ή άλλον Ιάκωβο³²⁰, φαίνεται να εργάστηκε για το καλό της εκκλησίας, αλλά και για την ανακούφιση του ποιμνίου του. Είναι ένας από τους αρχιεπισκόπους της Κύπρου που παρουσιάστηκαν *αύτοπροσώπως προσκλαυθέντες είς τόν ύπέρτατον Βεζύριν*³²¹ υπέρ του λαού του. Επιπλέον, φρόντισε να διασφαλίσει το *άπαρσάλευτον καί άνενόχλητον* της Μονής Κύκκου και να εκχωρήσει (1713) τη Μονή Αρχαγγέλου σ΄ αυτή, ενόψει του κινδύνου να περάσει, λόγω υποθήκευσης, στα χέρια του *Ίμπραγήμαγα διά περιφρόνησιν τής πίστεώς μας*³²². Τέλος, με τις ευλογίες του, ο Κιτίου Σίλβεστρος (1709 – 1718) έκτισε και ανακαίνισε πολλούς ναούς στην επισκοπική περιφέρεια Κιτίου, που τότε κάλυπτε τις επαρχίες Λάρνακας και Λεμεσού³²³. Αυτό που αξίζει

³¹⁶ Ο Σταυρίδης, ο.π., σ. 44 - 45, αποδίδει τη μη ευδοκίμηση του Σύριου στην καταγωγή Αθανάσιου και στον πιθανό τοπικισμό των Κυπρίων, δεδομένου ότι αυτός ήταν και ο τελευταίος κανονικά εκλεγμένος μη Κύπριος αρχιεπίσκοπος. Για *υπερβολικό τοπικισμό των νησιωτών Κυπρίων*, στην εκλογή επισκόπων, μιλά και ο Εγγλεζάκης, ο.π., σ. 600, 601.

³¹⁷ Χάκκεττ, ο.π., σ. 285, Φιλίππου, ο.π., σ. 88, Μιχαηλίδης, ο.π., σ. 96, Σταυρίδης, ο.π., σ. 44.

³¹⁸ Hill, ο.π., σ. 343, Παπαδόπουλος Χρ., ο.π., σ. 68, Κύρρης, «αρχιεπίσκοποι Κύπρου» *ΜΚΕ*, τ. 2. σ. 350 – 354, Παπαγεωργίου, ο.π., σ. 38.

³¹⁹ Στο ίδιο. Οι Χάκκεττ, Φιλίππου, Μιχαηλίδης και Σταυρίδης υποστηρίζουν ότι η θητεία του Ιάκωβου ξεκίνησε το 1710, ενώ οι Hill, ο.π., σ. 343, και ο Κύρρης, ο.π., σ. 354, το 1707. Ο Παπαγεωργίου, ο.π., δίνει το έτος 1709. Ο Παπαδόπουλος Χρ., ο.π., ενώ υποστηρίζει ότι ο Αθανάσιος παρέμεινε μόνο επί τριετία στο θρόνο, λίγο πιο κάτω υποστηρίζει ότι *ως κανονικός αρχιεπίσκοπος ο Ιάκωβος Β΄* διετέλεσε από το 1710 -1718.

³²⁰ Σταυρίδης, ο.π., Μιχαηλίδης, ο.π., Κύρρης, ο.π., Hill, ο.π., Χάκκεττ, ο.π., και Παπαδόπουλος Χρ., ο.π.

³²¹ Κυπριανός, ο.π., σ. 314.

³²² Καργώτης Γ., «Η Μονή Παλουριωτίσσης», *Κ.Σ.*, τ. ΙΓ΄, 1949, Λευκωσία 1950, σ. 45 - 81, ιδιαίτερα σ. 56 – 57, όπου δημοσιεύεται το σχετικό πωλητήριο έγγραφο. Αναφέρουμε ότι η Μονή Αρχαγγέλου, που ανήκε προηγούμενα στην αρχιεπισκοπή, μπήκε ως ενέχυρο για 1500 άσπρα στον Ίμπραχίμ Αγά, λόγω εξόδων που είχε ο αρχιεπίσκοπος *όπως λάβη τήν Αρχιεπισκοπήν*. Ο Αγάς ζήτησε στη συνέχεια να λάβει τα έξοδα του ή το Μοναστήρι και ο αρχιεπίσκοπος Ιάκωβος συγκάλεσε σύνοδο ιεραρχών, κληρικών και αρχόντων στη Λευκωσία με σκοπό να περισώσει το μοναστήρι και να αποφύγει *τήν τοιαύτην αίσχύνην και καταφρόνησιν*.

³²³ Μιχαηλίδης ο.π., σ. 124 – 125.

σχολιασμού είναι πως όχι μόνο ο λαός βρισκόταν σε άσχημη οικονομική κατάσταση, αλλά και η αρχιεπισκοπή, αφού ο αρχιεπίσκοπος αναγκάστηκε να βάλει σαν ενέχυρο μια μονή του θρόνου (έναντι 1500 άσπρων) για κάλυψη εξόδων που χρειαζόταν για να λάβει το θρόνο³²⁴, με κίνδυνο η Μονή να περάσει στα χέρια του Αγά. Τελικά, το δικαίωμα των ορθόδοξων να έχουν αρχιεπίσκοπο δεν ήταν δωρεά, αλλά «προνόμιο» επί πληρωμή. Έτσι, η πολιτική του δούναι και λαβείν ήταν ρυθμιστικός παράγοντας και στις σχέσεις αρχιεπισκόπων και τοπικών αρχών.

Διάδοχος του Ιάκωβου Β' υπήρξε ο επί των ημερών του πολύ δραστήριος μητροπολίτης Κιτίου Σίλβεστρος³²⁵. Επί της αρχιεπισκοπείας του Σίλβεστρου (1718 -1734);³²⁶ σημειώθηκαν γεγονότα που αποκαλύπτουν πάλιν τις σχέσεις του αρχιεπισκόπου με τις τοπικές αρχές και την κεντρική εξουσία, το ρόλο που ασκούσε το Οικουμενικό Πατριαρχείο για εξομάλυνση εσωτερικών κρίσεων και το ρόλο του αρχιεπισκόπου ως προστάτη του λαού έναντι των κατακτητών.

Όσον αφορά αλλαγές στην εσωτερική διοίκηση της αρχιεπισκοπής, ο Σίλβεστρος φέρεται ως ο πρώτος αρχιεπίσκοπος που μετέτρεψε το μοναστήρι του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου (του Πίπη) σε Καθεδρικό Ναό και τα περιβάλλοντα κτίσματα σε αρχιεπισκοπική έδρα. Μας πληροφορεί σχετικά ο Κυπριανός: *Τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Πίπη, ὅπερ ἦτον Μοναστήριον Ῥωμαίων Καλογέρων, καί ἐπί τῶν Λατίνων, νῦν δέ ἀπό τοὺς 1730. Ἐπί Σιλβέστρου Ἀρχιεπισκόπου κατέστη Καθεδρική Ἐκκλησία τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου*

³²⁴ Καργώτης, ο.π., σ. 56.

³²⁵ Μιχαηλίδης, ο.π., σ. 124 – 126.

³²⁶ Ενώ υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των ιστορικών όσον αφορά στο έτος ανάληψης του αρχιεπισκοπικού θρόνου από το Σίλβεστρο (1718), εντούτοις, υπάρχει διαφορά όσον αφορά στο έτος θανάτου του. Οι Χάκκεττ, ο.π., σ. 285 και Γεωργίου, ο.π., σ. 101, δίνουν το έτος 1731. Οι Hill, ο.π., σ. 344, Κύρρης, ο.π., σ. 354, και Παπαγεωργίου, ο.π., σ. 38, δίνουν το έτος 1733. Τέλος, οι Παπαδόπουλος Χρ., ο.π., σ. 69, Φιλίππου, ο.π., σ. 93 και Μιχαηλίδης, ο.π., δίνουν το έτος 1734. Πιστεύουμε ότι πιο πιθανό έτος θανάτου του Σίλβεστρου είναι το 1734. Αυτό συνάγεται από επιστολή του διαδόχου του Φιλόθεου (1734 – 1759), του έτους 1734 (του μήνα Θαρρηλίωνος = Μάη), με την οποία ενημερώνει το Σχολάρχη Ιάκωβο Πάτμιο ότι πρόσφατα εξελέγη αρχιεπίσκοπος σε διαδοχή του αποθανόντος προκατόχου του. Βλέπε Καρναπάς Κλήμεντας, *Ανέκδοτα Κυπριακά Έγγραφα του ΙΗ' αιώνας*, Αμμόχωστος 1904, σ. 15 – 16.

*τῆς Κύπρου, καί Ἀρχιεπισκοπή ἢ κατοικία*³²⁷. Μάλιστα, ο Σίλβεστρος φέρεται και ως ανακαινιστής, μεταξύ άλλων, του κτιριακού συγκροτήματος της παλαιάς, πλέον, αρχιεπισκοπής³²⁸.

Οι ανωμαλίες στα εσωτερικά της εκκλησίας δε σταμάτησαν ούτε επί Σίλβεστρου. Αιτία αυτή τη φορά ήταν οι αντικανονικές αξιώσεις κάποιου ιερομόναχου, του Βαρνάβα Βίκου, *τούπίκλην Λατινόφρων*. Ο Βαρνάβας προσπάθησε δυο φορές³²⁹ (1728 - 1729), σε συνεργασία με τις τοπικές αρχές και κάποιους Κύπριους άρχοντες που είχε εξαγοράσει, να εκτοπίσει το νόμιμο επίσκοπο Κιτίου Ιωαννίκιο Γ' (1727 - 1737)³³⁰ και να υφαρπάξει το θρόνο. Απέτυχε στην προσπάθειά του αυτή λόγω της έντονης αντίδρασης του λαού της επαρχίας, αλλά και άλλων σημαντικών παραγόντων της Λευκωσίας. Ο Ιωαννίκιος, με έγκριση του αρχιεπισκόπου Σίλβεστρου, κατήγγειλε στο Πατριαρχείο *διά ζώσης φωνῆς* τις ενέργειες του πιο πάνω διεκδικητή του θρόνου του. Το Πατριαρχείο σε πολύ αυστηρό τόνο εξέδωσε πράξη καθάρσεως του Βίκου, ο οποίος *άλλοτρία δυναστεία* (δηλαδή με τη βοήθεια πολιτικών αρχόντων) και ως ὁ *Σίμων ὁ Μάγος* (δηλαδή δια χρηματισμού) επεχείρησε ληστρικά και ανάξια να γίνει επίσκοπος, ζώντος μάλιστα του νόμιμου αρχιερέα³³¹. Τόσο η καταδικαστική πράξη, όσο και η σύσταση του αρχιεπισκόπου προς τον Ιωαννίκιο για προσφυγή στο Πατριαρχείο, αποτελούν ενδεικτικές ενέργειες του

³²⁷ Κυπριανός, ο.π., σ. 394.

³²⁸ Σε επιγραφή, στη θύρα του παλιού συνοδικού (της παλαιάς αρχιεπισκοπής) διαβάζουμε μεταξύ άλλων και τα ακόλουθα:

*Ἀνανεουργήθη ἡ παρούσα Ἀρχιεπισκο-
πή διά συνδρομῆς καί πολλοῦ πόθου καί ἐ-
ξόδων τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου τῆς νέας
Ἰουστινιανῆς
καί πάσης Κύπρου κυρίου κύρ Σιλβέστρου ...
Χυ αψκ μηνί Δκβρηω*

Η επιγραφή έχει δημοσιευθεί και από τον Παπαϊωάννου, ο.π., σ. 247. Ο Σίλβεστρος φαίνεται να άσκησε έντονη δράση στον τομέα της ανακαίνισης εκκλησιών, βλέπε Μιχαηλίδης, ο.π., σ. 124 - 126. Αξίζει να αναφερθεί και η πληροφορία του Κυπριανού, ο.π., σ. 43, σχετικά με την αρχαία εκκλησία του αγίου Σπυριδωνα στην Τριμυθούντα, η οποία *άνεκαινίσθη επί Σιλβέστρου Ἀρχιεπισκόπου ἔτει 1730*.

³²⁹ Μιχαηλίδης, ο.π., σ. 130.

³³⁰ Στο ίδιο, σ. 130 - 135.

³³¹ Δελικάνης, ο.π., σ. 574 - 576 και Σταυρίδης, ο.π., σ. 290 - 292.

προστατευτικού ρόλου και της ισχύος του Οικουμενικού Θρόνου επί της τοπικής εκκλησίας, σε περιόδους κρίσεων.

Τα προβλήματα, όμως, του λαού και της εκκλησίας της Κύπρου από τις τοπικές αρχές συνεχίζονταν. Το 1730 ο Σίλβεστρος, κάνοντας χρήση των προνομίων που παρεχώρησε η Πύλη προς τους αρχιεπισκόπους, μετέβη στην Κωνσταντινούπολη κατόπιν **κοινῆς ψήφου τοῦ λαοῦ μετὰ τῶν Ἀρχιερέων ... διὰ πρόσκλαυσιν εἰς τὸν Βεζύριν περὶ τῶν δυσσπαντήτων χρεῶν τοῦ τόπου**³³². Τα πράγματα, όμως, *έναντίως κινήθεντα* όχι μόνο δεν έφεραν το ποθούμενο αποτέλεσμα, αλλά οδήγησαν στην εξορία του αρχιεπισκόπου και του μητροπολίτη Κιτίου Ιωαννίκιου στο Αβράτ Οτασί. Μόνο ο Πάφου Ιωακείμ και ο Κυρηναίος Νικηφόρος επέστρεψαν στην Κύπρο και ο πρώτος κατέλαβε το θρόνο Κιτίου, ενώ ο δεύτερος τον αρχιεπισκοπικό θρόνο *τάχα έπιτροπικῶς*³³³.

Η πιο πάνω εξέλιξη αποτελεί τεκμήριο όχι μόνο των προσπαθειών των ιεραρχών υπέρ του τόπου, με εξαιρέσεις βέβαια, αλλά και της πραγματικής φύσεως των «προνομίων» τους. Επρόκειτο για προνόμια των οποίων η ισχύς και η αποτελεσματικότητα επαφίονταν στη βούληση των χορηγών τους. Επιπρόσθετα, ο *μέ τρόπον έξωτερικόν και άλλότριον*³³⁴ διορισμός του Νικηφόρου στον αρχιεπισκοπικό θρόνο και του Ιωακείμ στη Μητρόπολη Κιτίου, που ήταν έξω από την εκκλησιαστική πρακτική και τάξη, αποτελούν μια περαιτέρω απόδειξη του ποιος πραγματικά ασκούσε την εξουσία στο νησί.

Τελικά, οι Σίλβεστρος και Κιτίου Ιωαννίκιος επέστρεψαν στην Κύπρο περί τα τέλη του 1732³³⁵. Οι πιο πάνω ιεράρχες έλαβαν πίσω τους θρόνους τους, κατόπιν διάφορων ενεργειών του Πατριαρχείου, από τους Νικηφόρο και Ιωακείμ

³³² Κυπριανός, ο.π., σ. 314.

³³³ Στο ίδιο.

³³⁴ Δελικάνης, ο.π., σ. 578 και Σταυρίδης, ο.π., σ. 293.

³³⁵ Οι απόψεις του Φιλίππου, ο.π., σ. 185 και του Παπαγεωργίου, *ΜΚΕ*, τ. 6, σ. 152, ότι οι δύο ιεράρχες επέστρεψαν από την εξορία το 1730, δεν είναι ορθές σύμφωνα με μαρτυρίες που μας παρέχει ο *Κώδικας Α΄* της Μητρόπολης Κιτίου, σ. 3, 12, 13, 79. Στα σημειώματα αυτά ο Ιωακείμ, ήταν την 26 Μαρτίου 1732 ακόμα κάτοχος της έδρας. Επίσης, σε σημείωμα του ο Ιωαννίκιος, στη σελίδα 13, γράφει: *1732 Δεκεμβρίου 25: ήλθαμεν από τήν βασιλεύουσαν όταν έλευθερώθημεν και έλάβομεν τούς θρόνους μας*. Τα σχετικά σημειώματα δημοσιεύονται από το Μιχαηλίδη, ο.π., σ. 131. 132.

που καθαιρέθηκαν από το Πατριαρχείο και δέχθηκαν πολύ βαριές κατηγορίες. Μάλιστα, οι δύο νόμιμοι ιεράρχες αποκαταστάθηκαν στις επαρχίες τους και δια *Βασιλικῶν Μπερατίων*³³⁶. Άξιο σχολιασμού είναι το γεγονός ότι στην απουσία του νόμιμου αρχιεπισκόπου και μέχρι να μπορέσει το Πατριαρχείο να δράσει, οι δύο ιεράρχες έδειξαν πόσα πολλά προβλήματα μπορούσαν να προκαλέσουν στο λαό κάποιοι εκκλησιαστικοί άρχοντες με την ισχύ που διέθεταν, σε συνεργασία με τις τοπικές αρχές. Στην προσπάθειά τους να εκμεταλλευτούν οικονομικά, προς ίδιον όφελος, το λαό και την εκκλησία *ἤρπαζον καί ἐσύναζον τά εἰσοδήματα τῶν ξένων ἐπαρχιῶν ...ἐξεγύμνωσαν ὄχι μόνον τά εἰσοδήματα, ἀλλά καί αὐτά τά ἱερά σκεύη ὄλων τῶν αὐτόθι ἀγίων Ἐκκλησιῶν, καί ἐπεφόρτισαν χρέη ὑπέρμετρα καί δυσβάκταστα τόσον εἰς τήν Ἀρχιεπισκοπήν ὅσον καί εἰς τάς λοιπὰς αὐτόθι Ἐκκλησίας καί Μητροπόλεις*³³⁷.

Στα εκκλησιαστικά δρώμενα της Κύπρου, επί αρχιεπισκοπείας του Σίλβεστρου, εκδηλώθηκε, όπως συνέβαινε ως επί το πλείστον επί Οθωμανοκρατίας, η έντονη ανάμειξη της ορθόδοξης κοινότητας (περίπτωση Βίκου). Φάνηκε ακόμα η εμπλοκή των τοπικών αρχών σχετικά με την κατάληψη ανώτατων εκκλησιαστικών αξιωμάτων (περίπτωση Νικηφόρου). Διαπιστώθηκε, επιπλέον, ο καταλυτικός ρόλος του Οικουμενικού Πατριαρχείου προς επικράτηση της νομοκανονικής τάξης στην τοπική εκκλησία (περιπτώσεις Βίκου, Νικηφόρου, Ιωακείμ) και την αποκατάσταση αδικημένων ιεραρχών (Σίλβεστρος, Ιωαννίκιος). Τέλος, επιβεβαιώθηκε ο εξουσιαστικός και κυριαρχικός ρόλος της Πύλης, που με διάφορες αποφάσεις, προστάγματα ή *Μπεράτια* εισάκουε, ανέβαζε, κατέβαζε ή εξόριζε ιεράρχες.

Διάδοχος του Σίλβεστρου υπήρξε ο Φιλόθεος, ένας από τους πιο φωτισμένους και δραστήριους αρχιεπισκόπους (1734 – 1759) που ανέδειξε η εκκλησία της Κύπρου επί Οθωμανοκρατίας και όχι μόνο. Σύμφωνα με τον Κυπριανό, στο πρόσωπό του φαίνεται να ήταν συγκεντρωμένες πολλές αρετές. Ήταν ο *φιλεπιστήμων Διδάσκαλος ... ἐφωδιασμένος διά τῆς θεωρίας καί πράξεως*

³³⁶ Δελικάνης, ο.π., σ. 579.

³³⁷ Στο ίδιο, σ. 578 – 579 και Σταυρίδης, ο.π., σ. 293 – 294.

ἀριστα, ζηλωτής παιδείας τῶν νέων ... φιλόπτωχος, ἀφιλάργυρος τὸν τρόπον, γενναῖος τὴν ψυχὴν, ἐσέμνυε τὴν Ἀρχιεπισκοπὴν καὶ τὸ Ἀρχιεπισκοπικὸν ὄνομα, ἤγειρεν εἰς οὐ τὴν τυχοῦσαν μεγαλοπρέπειαν, ὡς οὐδεὶς ἄλλος τῶν πρὸ αὐτοῦ, καὶ τῇ εἰδήσει τῶν Ἐκκλησιαστικῶν τάξεων, τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κύπρου καὶ τὸ Ἱερατεῖον εὐπρέπησεν ... ὁ καλὸς Ποιμὴν³³⁸.

Ἐκτὸς ἀπὸ τις πιο πάνω ἀρετὲς τοῦ Ὁ Φιλόθεος ἀναδείχθηκε καὶ προστάτης τῶν δικαίων τοῦ λαοῦ τῆς Κύπρου. Ὁ Κυπριανός, ὁ ὁποῖος το χαρακτηρίζει ὡς *ἱερό ἥρωα τῆς Πατρίδος*³³⁹, μὰς πληροφορεῖ ὅτι ἓνα ἀπὸ τα πρῶτα τοῦ μελήματα ἦταν νὰ *ἐλευθερώσῃ τὴν Πατρίδα τῶν δυσσαπαντήτων δοσιμάτων, καὶ τῶν ἀκόρεστων ἐξουσιαστῶν νὰ ἀναστείλῃ τὴν ὁρμὴν*³⁴⁰. Ὁ Φιλόθεος, ὡς ἐπικεφαλῆς (*başı*) ἀναγνωρισμένης θρησκευτικῆς κοινότητος (= *millet*)³⁴¹ ἔκανε χρῆση τῶν προνομίων ποῦ παραχώρησε ἡ Πύλη στοὺς ἐκάστοτε ἀρχηγούς τῆς ὀρθοδόξων (*Rum*)³⁴² τοῦ τόπου, τοὺς ἐθνάρχες³⁴³. Με ἄλλα λόγια ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἦταν ὁ *milletbaşı*, δηλαδὴ ὁ ἐπικεφαλῆς – ἀρχηγός τῆς ἀναγνωρισμένης θρησκευτικῆς κοινότητος τῶν *Rum*, τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν. Ὑπὸ τὴν ιδιότητά τοῦ αὐτὴ μετέβη σὴν Κωνσταντινούπολη καὶ πέτυχε νὰ πείσει τὸ Βεζῖρη νὰ *κάμῃ ἔλεος εἰς τὸν Ραγιᾶν* καὶ νὰ μειώσῃ ἀρκετὰ τὸ χαράτσι. Ἡ μετὰβασὴ τοῦ αὐτὴ πρέπει νὰ ἐγένε μετὰ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1744, ἀφοῦ τὸ μῆνα αὐτὸ καθαίρεσε σὲ τοπικὴ σύνοδο, τῆς ὁποίας προέδρευε, τὸν ἀγιοταφίτη μοναχὸ Μακάριο ποῦ προσπάθησε *με δόσεις χρημάτων* νὰ πείσει τὴν Κυβέρνηση νὰ τοῦ παραχωρήσῃ τὸ θρόνο³⁴⁴. Τα προνόμια καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ, ὁμῶς, δὲν τὸν ἔσωσαν αὐτὴ τὴ φορὰ ἀπὸ τις ἀδίκες κατηγορίες ὀρισμένων Ὁθωμανῶν καὶ Ἑλλήνων ἀντιπάλων τοῦ σὴν Κύπρο. Ὁ Φιλόθεος, σύμφωνα με τὸν Κυπριανό,

³³⁸ Κυπριανός, ο.π., σ. 315.

³³⁹ Στὸ ἴδιο, σ. η'.

³⁴⁰ Στὸ ἴδιο, σ. 315.

³⁴¹ Κονόρτας, ο.π., σ. 299 – 300.

³⁴² Στὸ ἴδιο 309. Ὅπως ἔχει δεῖξει ὁ Κονόρτας, ὁ ὀρος *Rum* δὲν πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ σὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ὡς «Ἑλληνας», ἀλλὰ ὡς «Ὁρθόδοξος».

³⁴³ Στὸ ἴδιο, σ. 311 ἀναφέρεται ἀκριβῶς ὅτι ἡ πραγματικὴ **έννοια** τοῦ Πατριάρχη-«**εθνάρχη**» **εἶναι αὐτὴ τοῦ ἡγέτη τῆς θρησκευτικῆς κοινότητος, τῆς ἀναγνωρισμένης ἀπὸ τὸ Κράτος** καὶ ὀχι τοῦ ἔθνους ὑπὸ τὴ σημερινὴ έννοια τοῦ ὀρου.

³⁴⁴ *Μέγας Κώδικας*, σ. 34 – 35.

κατηγορήθηκε από τον Κιοσά Μεεμέταγια Αλαγήμπεγη της Πάφου και κάποιους Κύπριους ότι απέσπασε από τους ραγιάδες *άνευ φερμανίου, τρία και πέντε γρόσια*. Οι κατηγορίες αυτές, που αναφέρονται και από τον Άγγλο περιηγητή Alexander Drummond³⁴⁵, ήταν αρκετές για το Βεζίρη, ώστε να καταδικαστεί ο Φιλόθεος, να εκπέσει του αξιώματός του, να σταλεί σιδηροδέσμιος στην Κύπρο και να φυλακιστεί. Επιπλέον, οι Κύπριοι κατήγοροι του αρχιεπισκόπου εξέλεξαν κάποιο Νεόφυτο και ο Πατριάρχης, *βιασθής από τήν Πόρταν διά τήν χειροτονίαν*, το χειροτόνησε στη θέση του Φιλόθεου. Οι χριστιανοί της Κύπρου δε δέχθηκαν τον *οινόφλυξ* Νεόφυτο, επειδή ήταν *επιβάτης τοῦ θρόνου και μη Κύπριος*. Τελικά, σε νέα εξέταση των κατηγοριών, ο εκλεκτός του λαού, ο *Άθλητής* Φιλόθεος, αποδείχθηκε αθώς, επιτεύχθηκε η απελευθέρωσή του και αποκαταστάθηκε στο θρόνο του³⁴⁶.

Διαφωτιστικές επί του θέματος είναι οι πληροφορίες που αντλούμε από επίσημα εκκλησιαστικά έγγραφα. Από έγγραφο (23 Φεβρουαρίου 1745) που αναφέρεται στα της προχείρισης³⁴⁷ του Νεόφυτου, επιβεβαιώνεται ότι η *κραταία Βασιλεία* *έξωσε* από την αρχιεπισκοπή το Φιλόθεο δια *Βασιλικού Ορισμού* και *έδωσε φοβερή και άφευκτη Προσταγή* στο Πατριαρχείο, για να τοποθετήσει το Νεόφυτο στη θέση του. Από ένα δεύτερο έγγραφο, που εκδόθηκε μερικούς μήνες αργότερα (Ιούνιος 1745) και αναφέρεται στην καθαίρεση³⁴⁸ του Νεόφυτου και των συνεργατών του, πληροφορούμαστε τον τρόπο με τον οποίο έλαβε το αξίωμα και τους λόγους της καταδικαστικής απόφασης του Πατριαρχείου. Σύμφωνα με αυτό, πρωταγωνιστές της έξωσης του Φιλόθεου φέρονται δύο ιερείς, ο Κλήρου και ο Καλαβασού. Αυτοί πέτυχαν, χωρίς τη γνώμη των Αγάδων, των Αρχιερέων και των χριστιανών του τόπου, να πείσουν με *αδικίες και ψεύδη* τη Βασιλεία να εκθρονίσει το νόμιμο αρχιεπίσκοπο. Επιπλέον, εντελώς αντικανονικά και παράνομα χειροτόνησαν το Νεόφυτο στην Κωνσταντινούπολη, παρά την αντίθεση και τον έλεγχο του Πατριάρχη Παΐσιου Β΄. Σύμφωνα με τον

³⁴⁵ Cobham, ο.π., σ. 280.

³⁴⁶ Κυπριανός, ο.π.

³⁴⁷ Δελικάνης, ο.π., σ. 581 και Σταυρίδης, ο.π., σ. 295 - 296.

³⁴⁸ Στα ίδια, σ. 582 -586 και 296 - 299.

Πατριάρχη, ο επιβάτης Νεόφυτος ήταν *άμαθέστατος και άναλφάβητος και ως λύκος και ού ποιμήν έσπευδε διαφόρως διασπαράξει τό αύτόθι τοϋ Χριστοϋ ποίμνιον*. Τελικά, το Πατριαρχείο επέβαλε σε αυτόν και τους συνεργάτες του κληρικούς την ποινή της καθάρσεως και τον αφορισμό σε οποιοδήποτε θα τολμούσε να τον υποστηρίξει. Ο λόγος για την καταδίκη του ήταν το ότι έλαβε το αξίωμα με μέσα *έξωτερικών άρχόντων, βία και δυναστεία*, χωρίς προηγούμενα να υπάρξει παραίτηση ή νόμιμη καθάρσεως του νόμιμου αρχιεπισκόπου. Επίσης δεν έλαβε καμιά ψήφο των αρχιερέων ή ιερέων ή κληρικών της αρχιεπισκοπής Κύπρου και ούτε κατείχε συστατικά γράμματα της χειροτονίας του. Άξιο αναφοράς είναι, με βάση πληροφορίες από το *Μέγα Κώδικα* της Αρχιεπισκοπής Κύπρου, το γεγονός ότι η καθάρσεως του Νεόφυτου έφθασε στην Κύπρο το 1746, έτος κατά το οποίο είχε ήδη πεθάνει ο Νεόφυτος, στο θρόνο βρισκόταν και πάλιν ο Φιλόθεος και προηγήθηκε καθάρσεως (1745) του Νεόφυτου από την τοπική σύνοδο³⁴⁹.

Εκτός των πιο πάνω, πολύτιμη πηγή πληροφοριών παρέχει μια ευχαριστήρια επιστολή (1759) του κλήρου και του λαού της Κύπρου προς το Πατριαρχείο, αναφορικά με την καθάρσεως του Νεόφυτου, καλούμενου Γαλιοντζόγλου, και την επιστροφή του κανονικού αρχιεπισκόπου³⁵⁰. Στην επιστολή αυτή, εκτός των σχετικών με τη διαγωγή του Νεόφυτου, την εκπεφρασμένη εκτίμηση και προσήλωση του κλήρου και του λαού προς το πρόσωπο και το έργο του αρχιεπισκόπου του, που *ψευδώς ως ύστερον άπεδείχθη* κατηγορήθηκε, πληροφορούμαστε ότι ο Φιλόθεος ζήτησε *δύς και τρίς* να παραιτηθεί λόγω σωματικής αδυναμίας και για να ησυχάσει. Το αίτημα του όμως απορρίφθηκε από τον κλήρο και το λαό, που με τη βία του ζήτησε να παραμείνει ποιμένας του, παρά το γεγονός ότι έγινε και άλλη ανεπιτυχής προσπάθεια υπόσκαψης του θρόνου από κάποιους *κακότροπους Κυπρίους*, με τη βοήθεια και κάποιου λεγόμενου *Σταυρουπόλεως*. Τέλος, στην επιστολή σημειώνεται ότι οι ενέργειες

³⁴⁹ Βλέπε *Μέγας Κώδικας*, σ. 33 – 35 σχετικά με την καθάρσεως του Νεόφυτου από τη σύνοδο της εκκλησίας της Κύπρου και σ. 38 - 40 για την καθάρσεως από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, που εστάλη μετά το θάνατο του Νεόφυτου.

³⁵⁰ Δελικάνης, ο.π., σ. 586 -589, και Σταυρίδης, ο.π., σ. 300 – 303.

των εχθρών του αρχιεπισκόπου ανατράπηκαν από το Πατριαρχείο του οποίου την ενίσχυση ζήτησαν οι τρεις μητροπολίτες του τόπου, άλλοι 21 οφικιάλιοι κληρικοί, 21 πρόκριτοι του τόπου και επιπλέον άλλοι λαϊκοί, 21 τον αριθμό.

Μέσα από την περιπέτεια του Φιλόθεου επιβεβαιώθηκαν, για ακόμα μια φορά, οι πραγματικότητες που ίσχυαν την εποχή αυτή στην Κύπρο σχετικά με τις σχέσεις των εξουσιαστών και του αρχιεπισκόπου, όπως και ο ρόλος του λαού αναφορικά με την παραμονή κάποιου αρχιεπισκόπου στο θρόνο ή όχι. Διαφάνηκε, επίσης, ότι και ο Οικουμενικός Πατριάρχης μπορούσε να πιεσθεί από την κεντρική εξουσία για να χειροτονήσει κάποιο αρχιεπίσκοπο παρά τα εκκλησιαστικά θέσμια. Άξιο αναφοράς, όμως, τυγχάνει και το γεγονός της συσπείρωσης των χριστιανών του τόπου γύρω από το Φιλόθεο, όπως και η εμπιστοσύνη που έδειχναν στο πρόσωπο των αρχιεπισκόπων που αποδέχονταν και αυτοί ήταν ως επί το πλείστον Κύπριοι. Αυτή η «εθνικιστική», όπως χαρακτηρίστηκε, εκδήλωση, ο *τοπικισμός των Κυπρίων* που εκδηλώθηκε κατά καιρούς³⁵¹, χρειάζεται κατά την άποψή μας ερμηνεία με βάση τα ιστορικά δεδομένα. Για τους Έλληνες Κύπριους, ο αρχιεπισκοπικός θρόνος δεν ήταν απλώς ένα εκκλησιαστικό αξίωμα που δεν είχε σημασία ποιος το κατείχε και αρκούσε μόνο να είχε την εκκλησιαστική παιδεία. Αντίθετα, επρόκειτο για το μόνο θεσμό που είχαν για να τους προστατέψει, να τους εκπροσωπήσει και να ηγηθεί του μέλλοντος του τόπου. Είχε σημασία ο διερμηνευτής των προβλημάτων και πνευματικός τους πατέρας να είναι κάποιος που γνώριζε και κουβαλούσε την παράδοση, τον πολιτισμό, τα ήθη, τα έθιμα και τα οράματα του συγκεκριμένου *Rum millet*. Με αυτό το σκεπτικό, ίσως, και η καταγωγή αποτελούσε ένα κριτήριο στο πως θα αγκάλιαζε ο λαός έναν αρχιεπίσκοπο, όπως και το αντίθετο. Όμως, όπως είδαμε, οι Κύπριοι δε δίστασαν να απορρίψουν και Κύπριους αρχιεπισκόπους (π.χ. Αθανάσιος 1592 - 1600) των οποίων η βιωτή δεν ήταν για αυτούς η αρμόζουσα.

³⁵¹ Εγγλεζάκης, ο.π., σ. 600.

Επιστρέφοντας στη δράση του Φιλόθεου, ως εκπροσώπου του λαού και επί κοσμικών-πολιτικών υποθέσεων, υπογραμμίζουμε την ανάληψη δεύτερης αποστολής για την Κωνσταντινούπολη, υπό την ηγεσία του, με σκοπό τη μείωση της φορολογίας του λαού. Ο Φιλόθεος, παρά τη βεβαρημένη του υγεία³⁵², περί το 1754 (συνοδευόμενος από τους Πάφου Ιωακείμ, Κιτίου Μακάριο και Κυρηναίος Νικηφόρο) πήγε στη Βηρυτό και από εκεί, μη μπορώντας ο ίδιος να συνεχίσει, απέστειλε τους ιεράρχες μαζί με άλλους Κύπριους στην Κωνσταντινούπολη. Τα μέλη της αποστολής, με τη συμπράξη και τη σύμπραξη των εκεί φίλων του αρχιεπισκόπου, πέτυχαν και έπεισαν το Βεζύρη να συμφωνήσει σε μια σταθερή μείωση των φόρων του τόπου από το 1754 και εξής, ανεξάρτητα της αυξομείωσης του πληθυσμού. Η συμφωνία μάλιστα επικυρώθηκε με *χάττι χουμαί*, δηλαδή, αυτοκρατορικό διάταγμα.

Εκτός από την πιο πάνω φορολογική ελάφρυνση σημειώθηκε μια άλλη σπουδαία εξέλιξη, ίσως σπουδαιότερη της μείωσης των φόρων, αφού *έλαβον και οί τέσσαρες Αρχιερείς τής Κύπρου φερμάνι υπό του Βεζύρι να είναι και να γνωρίζονται του Ραγιᾶ τής Νήσου Κοτζαμπάσηδες είτε Επιστάται, και Επίτροποι, και διά τῶν αὐτῶν ἀναφορῶν να προβάλλουσιν ἀμέσως εἰς τήν ὑψηλὴν Πόρταν τὰ ζητήματα, καί τὰς προσκλαύσεις του αὐτοῦ Ραγιᾶ εἰς κάθε καιρὸν ἄφοβα*³⁵³. Με τα προνόμια αυτά, παρόμοια με αυτά του 1660, έχουμε ουσιαστικά επίσημη αναγνώριση του κοινοτικού, εθναρχικού, όπως επικράτησε να λέγεται, ρόλου της διοικούσας εκκλησίας, των ιεραρχών της εκκλησίας της Κύπρου και ιδιαίτερα του πρώτου, δηλαδή, του αρχιεπισκόπου. Τα προνόμια αυτά ρύθμιζαν τις σχέσεις της κεντρικής κυβέρνησης και της τοπικής εκκλησίας, τις σχέσεις της εκκλησίας έναντι της τοπικής κυβέρνησης, το πλαίσιο των αρμοδιοτήτων και τον αναγνωρισμένο ρόλο των ιεραρχών έναντι του ποιμνίου τους. Με τα προνόμια αυτά η ορθόδοξη χριστιανική κοινότητα της

³⁵² Ο Κυπριανός, ο.π., σ. 315, μας πληροφορεί ότι η υγεία του αρχιεπισκόπου Φιλόθεου, μετά τις ταλαιπωρίες της εκθρόνισης, της φυλάκισης και τις άλλες διώξεις, κλονίστηκε σοβαρά. Έτσι, μετά την αποφυλάκισή του και την εκ νέου ανάληψη του θρόνου (περί το 1745) *ἐπιληψία (ὑπό τοῦ ταμλᾶ) κατασχεθεῖς ἐκράτηθη ὁλος τὰ μέλη καὶ τρέμων χεῖρας καὶ πόδας μόλις ἐκινεῖτο ὑπό δύο βασταζόντων ἀνθρώπων μέχρι τέλους τῆς ζωῆς.*

³⁵³ Στο ίδιο, σ. 316. Τα έντονα γράμματα είναι δικά μας.

Κύπρου είχε τον επίσημα αναγνωρισμένο εκπρόσωπό της. Αυτός δεν ήταν άλλος από την ιεραρχία της διοικούσας εκκλησίας και δη τον προκαθήμενό της. Έτσι, οι ιεράρχες απέβησαν οι εκπρόσωποι του λαού τους, της ορθόδοξης θρησκευτικής κοινότητας, έναντι της Πύλης και όχι το αντίθετο. Αυτή άλλωστε είναι και η έννοια του *milletbasi*, όπως είδαμε προηγούμενα. Ο Harry Luke, εκφράζει την άποψη ότι οι ιεράρχες υπήρξαν οι κατά καιρούς σύμμαχοι των τοπικών αξιωματούχων που διορίζε η Πύλη, που σκοπό είχαν να πλουτίζουν εις βάρος του λαού που ζούσε στην ανέχεια³⁵⁴. Παρόμοιες απόψεις εκφράζει και σύγχρονος ερευνητής, ο οποίος υποστηρίζει πως *μεταξύ του Ανώτατου Κλήρου της Εκκλησίας της Κύπρου και της τοπικής οθωμανικής διοίκησης αναπτύχθηκαν σχέσεις αλληλεξάρτησης, αφού οι δραστηριότητες του ενός και η επιτυχής έκβαση των υποχρεώσεων του, συνεπαγόταν τη στήριξη – τυπική και ουσιαστική – του άλλου*³⁵⁵. Από τα πιο πάνω, πιστεύουμε, φαίνεται πως οι ιεράρχες ήταν οι αναγνωρισμένοι μεσάζοντες της ορθόδοξης κοινότητας προς την Πύλη και όχι οι μεσάζοντες της Πύλης προς αυτή, άσχετα του αν μέσω αυτών μετέφερε πολλές φορές η εξουσία τις προθέσεις της. Το αναγνωρισμένο αξίωμα το οποίο κατείχαν ήταν εκκλησιαστικό και όχι πολιτικό, παρά το γεγονός ότι εκπροσωπούσαν το λαό τους και σε πολιτικές υποθέσεις. Απόδειξη της θέσης αυτής αποτελεί το γεγονός ότι με την απώλεια της ιερατικής τους εξουσίας έπαυαν να εκπροσωπούν την ορθόδοξη κοινότητα όχι μόνο εξ επόψεως εκκλησιαστικής, αλλά και πολιτικής³⁵⁶.

Είναι άξιο υπογραμμίσεως ότι τα δικαιώματα που παραχωρήθηκαν δεν αναφέρονταν μόνο σε διάφορα *ζητήματα*, σε παράπονα για προβλήματα του λαού (*προσκλαύσεις*) και μάλιστα ανά πάσα στιγμή (*είς κάθε καιρόν ἄφοβα*), αλλά, κυρίως, γιατί προσφερόταν η δυνατότητα της άμεσης προσφυγής εις την Πύλη. Αυτό ακριβώς το προνόμιο των ιεραρχών της τοπικής εκκλησίας, να προβάλλουν στην Πύλη διάφορα ζητήματα χωρίς την ανάγκη διαμεσολάβησης

³⁵⁴ Luke, ο.π., σ. 78.

³⁵⁵ Μιχαήλ, ο.π., σ. 313.

³⁵⁶ Εκτός των όσων ήδη αναφέρθηκαν και προηγούμενα, περί των προνομίων θα μιλήσουμε και στο σχετικό κεφάλαιο για τα βεράτια των ιεραρχών της Κύπρου.

οποιασδήποτε άλλης αρχής, κυρίως της τοπικής κυβέρνησης ή άλλων κρατικών αξιωματούχων, προσέδωσε εξαιρετική ισχύ και ρόλο στους ιεράρχες έναντι και αυτών των τοπικών κρατικών αξιωματούχων. Ο επικεφαλής της τοπικής εκκλησίας, με το προνόμιο της άμεσης και ανά πάσα στιγμή προσφυγής στην Πύλη, απέκτησε τη δυνατότητα να αποτελεί παράγοντα ελέγχου στη διακυβέρνηση του τόπου. Από την εποχή αυτή, και μέχρι τα θλιβερά γεγονότα της 9^{ης} Ιουλίου του 1821, η διοικούσα εκκλησία θα αναπτύξει καθοριστικό ρόλο και δύναμη όχι μόνο στα εκκλησιαστικά, αλλά και στα πολιτικά δρώμενα του τόπου.

Επιστρέφοντας στα της αρχιεπισκοπείας του Φιλόθεου, θα πρέπει να τονίσουμε πως το έργο του δεν περιορίστηκε μόνο στα θέματα που άπτονται των εξωτερικών σχέσεων κράτους και τοπικής εκκλησίας, αλλά κάλυψε ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων που πραγματικά συντέλεσαν στην αναμόρφωση της εκκλησίας της Κύπρου και του λαού της. Κατ' αρχήν, ο Φιλόθεος αντιλαμβανόμενος ότι η ασπίδα και η πηγή των όποιων εκκλησιαστικών και πολιτικών προνομίων της τοπικής εκκλησίας από παλαιά, αλλά και επί Οθωμανοκρατίας, ήταν το αυτοκέφαλο, ανέλαβε προσπάθεια για προβολή και ξεκαθάρισμα του διοικητικού καθεστώτος και των προνομίων της τοπικής εκκλησίας. Προς το σκοπό αυτό συντάχθηκαν από τον ίδιο *«Σημειώσεις περί τῆς τῶν Κυπρίων Ἐκκλησίας καί ἔκθεσις περί τῶν προνομίων αὐτῆς»*, όπως επίσης και μελέτη *«περί τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου τῆς νέας Ἰουστινιανῆς, καί τῶν διαφορῶν αὐτῆς μετά τοῦ Ἀντιοχείας, καί περί τῆς ἄπαξ καί δίς βεβαιώσεως αὐτῆς ἐν τῇ αὐτοκεφάλῳ κλήσει»*³⁵⁷.

³⁵⁷ Οι δύο αυτές μελέτες του Φιλόθεου (1740) δημοσιεύθηκαν από τον Κυπριανό, ο.π., σ. 370 - 390. Αφορμή για τη συγγραφή των έργων αυτών αποτέλεσαν τα συγγράμματα του Ιεροσολύμων Δοσίθεου. Κατά το Φιλόθεο αυτά έτειναν να μειώσουν το κύρος των αυτοκέφαλων αρχιεπισκόπων και ιδίως του Κύπρου και έτσι ανέλαβε να υπερασπιστεί τα εκ του αυτοκέφαλου προκύπτοντα προνόμια του αρχιεπισκόπου Κύπρου. Για περισσότερα βλέπε Χάκκεττ, ο.π., τ. Β' σ. 23 - 34.

Επιπλέον, ο ευπρεπισμός του αρχιεπισκοπικού ναού³⁵⁸, η ανέγερση ναών³⁵⁹, το ενδιαφέρον για ηθική αναμόρφωση του χριστεπώνυμου λαού³⁶⁰, η εσωτερική οργάνωση της Αρχιεπισκοπής με την κωδικοποίηση των εκκλησιαστικών πράξεων (*Μέγας Κώδικας της Αρχιεπισκοπής*)³⁶¹, οι προσπάθειες για την άνοδο του πνευματικού επιπέδου του λαού, με την ίδρυση εκπαιδευτηρίων³⁶² και οι άλλες ενέργειες του Φιλόθεου, που είδαμε προηγούμενα, σφράγισαν μια καθ' όλα επιτυχημένη αρχιεπισκοπεία και έθεσαν τις βάσεις για την αναγέννηση του ελληνισμού της Κύπρου. Τέλος, άξιο αναφοράς είναι ότι ο εν λόγω ιεράρχης, όταν ένωθε λόγω γήρατος και ασθένειας ότι δε μπορούσε να επιτελέσει τα καθήκοντα που του επέβαλλε το υψηλό του αξίωμα, υπέβαλε *οικειοθελώς* και *αβιάστως* την παραίτησή του κατ' επανάληψη, μέχρι που έγινε δεκτή το 1759³⁶³.

³⁵⁸ Γεωργίου, ο.π., σ. 102, όπου διασώζεται η αναθηματική τοιχογραφία που ανιστορεί το αγιογραφικό έργο του Φιλόθεου στον καθεδρικό ναό. Η τοιχογραφία αυτή, δυστυχώς, έχει διαβρωθεί σήμερα από την υγρασία.

³⁵⁹ Νέαρχος Κληρίδης, «Ποικίλα», ΚΧ, τ. Β', Λάρνακα 1924, σ. 216 -222, σ. 219 - 220, όπου δημοσιεύονται επιγραφές από το ναό του Αγίου Γεωργίου Βατυλής, σύμφωνα με τις οποίες ο ναός ανεγέρθη *τῆ συνδρομῇ τοῦ ἀρχιποιμένου... Κυρίου Φιλοθέου*.

³⁶⁰ Στο *Μέγα Κώδικα* της Ιεράς Αρχιεπισκοπής, σ. 42 - 43 υπάρχει παραινετική επιστολή του Φιλόθεου προς τους χριστιανούς τους οποίους συμβουλεύει, με την ευκαιρία της Μεγάλης Τεσσαρακοστής, να *παύσουν από κλεψιάς, πορνίες και υπερηφάνειαν*. Επίσης, ο αρχιεπίσκοπος προτρέπει το ποιμνίο του να συμμετέχει κατάλληλα προετοιμασμένο, δια της εξομολόγησης, στο μυστήριο της θείας κοινωνίας. Στον ίδιο Κώδικα, σ. 29, υπάρχουν, επίσης, γράμμα με επιτίμια εναντίων αυτών που τελούν στα μοναστήρια πανηγύρια *μετά χορών και ὀργάνων* και γράμμα *κατά τῶν μάγων*, σ. 53.

³⁶¹ Ο *Μέγας Κώδικας* της Αρχιεπισκοπής Κύπρου, που αποτελεί μια από τις σημαντικότερες πηγές της ιστορίας του τόπου από το 17^ο αιώνα μέχρι και των αρχών του 20^{ου}, αποτελεί έργο που ξεκίνησε από το Φιλόθεο. Δυστυχώς, ο Κώδικας αυτός παραμένει μέχρι σήμερα ανέκδοτος και μόνο λίγοι ερευνητές τον έχουν δει και μερικώς αξιοποιήσει. Με την ευκαιρία αυτή εκφράζω και από εδώ τις θερμές μου ευχαριστίες στο Μακαριότατο Αρχιεπίσκοπο πρώην Κύπρου κ. Χρυσόστομο Α', που μου έδωσε την άδεια να μελετήσω τον Κώδικά και να έχω φωτοτυπίες για σκοπούς έρευνας.

³⁶² Η ίδρυση της πρώτης «Σχολῆς Ἑλληνικῶν Γραμμάτων καὶ Μουσικῆς» («Ελληνομουσεῖον») στη Λευκωσία έγινε από το Φιλόθεο, περί το 1741, όπου μάλιστα κάλεσε και το γνωστό Εφραίμ τον Αθηναίο ως δάσκαλο και ιεροκήρυκα. Βλέπε Φιλίππου, *Τα Ἑλληνικά Γράμματα ἐν Κύπρῳ κατά την περίοδον της Τουρκοκρατίας (1571 - 1878)*, Λευκωσία 1930, σ. 86 - 87 και 130 -135. Σημειώνουμε ότι με φροντίδα και δαπάνες του Φιλόθεου, ο Εφραίμ έκδωσε στη Βενετία το 1751 *Περιγραφή τῆς Σεβασμίας καὶ Βασιλικῆς Μονῆς τοῦ Κύκκου* και το 1756, επίσης στη Βενετία, την *Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου ἐνδόξου καὶ Ἀποστόλου Βαρνάβα*.

³⁶³ *Μέγας Κώδικας*, σ. 62. Αναφέρουμε ότι ο Φιλόθεος κοιμήθηκε το ίδιο έτος, το 1759.

Διάδοχος του Φιλόθεου υπήρξε ο Παΐσιος (1759 – 1767), που διετέλεσε επί μακρών αρχιμανδρίτης της αρχιεπισκοπής³⁶⁴. Η αρχιεπισκοπεία του υπήρξε από την αρχή μέχρι το τέλος πολύ δύσκολη και ταραχώδης. Πριν ακόμα κλείσει ένα έτος από την άνοδό του στο θρόνο, ο Παΐσιος ήλθε αντιμέτωπος με τα σοβαρά οικονομικά, πολιτικά και εκκλησιαστικά προβλήματα που αντιμετώπισαν, λίγο πολύ, όλοι σχεδόν οι αρχιεπίσκοποι επί Οθωμανοκρατίας. Το 1760 κτύπησε η πανώλης, με αποτέλεσμα τη θανάτωση του ενός τρίτου του πληθυσμού του τόπου και την ερήμωση ολόκληρων χωριών³⁶⁵. Επιπλέον, οι ακρίδες είχαν επιφέρει μεγάλες καταστροφές στην κυπριακή γη. Αυτό επέτεινε το οξύ οικονομικό και δημογραφικό πρόβλημα που αντιμετώπιζε ο τόπος, αφού και αρκετοί από αυτούς που επέζησαν αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το νησί για μια καλύτερη τύχη³⁶⁶. Τέλος, κατά το διάστημα αυτό εκδηλώθηκαν απόπειρες εκθρονίσεως του αρχιεπισκόπου και τοπικές εξεγέρσεις. Όλα τα γεγονότα αυτά έφεραν αναπόφευκτα στο προσκήνιο το ρόλο και τις σχέσεις της εκκλησίας με τις τοπικές αρχές και την κεντρική κυβέρνηση.

Ο αρχιεπίσκοπος κάνοντας χρήση των αντιπροσωπευτικών δικαιωμάτων που του παραχώρησε η Πύλη, ως εκπροσώπου των ραγιάδων, απέστειλε το 1760 πρεσβεία (τον Κιτίου Μακάριο³⁶⁷, 1737 – 1776, και το διδάσκαλο Εφραίμ τον Αθηναίο) στην Κωνσταντινούπολη. Τα μέλη της αποστολής στάλθηκαν κατόπιν της σύμφωνης γνώμης των τοπικών αρχών και αποστολή τους είχαν να *ζητήσουσιν έλεος και συγκατάβασιν διά τόν μείναντα Ραγιάν*, αφού οι

³⁶⁴ Στο ίδιο. Ο Παΐσιος είχε ως συνυποψήφιους τον ιερομόναχο Φιλήμων και τον ιερομόναχο Πανάρετο. Η εκλογή του έγινε από τους αρχιερείς και τον κλήρο στο ναό του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου.

³⁶⁵ Cobham, ο.π., σ. 269. Σύμφωνα με τον Pococke, που επισκέφθηκε το νησί το 1738 (28 Οκτωβρίου – 25 Δεκεμβρίου), ο συνολικός πληθυσμός δεν ξεπερνούσε τις 80.000, εκ των οποίων τα 2/3 ήταν *χριστιανοί, στην πλειοψηφία τους Έλληνες*.

³⁶⁶ Ο Giovanni Mariti που επισκέφθηκε την Κύπρο την περίοδο αυτή για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα (1760 – 1767), αναφέρει ότι ο πληθυσμός του νησιού, μειωμένος σε σχέση με αυτόν του 1738 (βλέπε προηγούμενη παραπομπή) αριθμούσε μόλις 40.000 ψυχές. Βλέπε Άντρος Παυλίδης, *Η Κύπρος ανά τους αιώνες μέσα από τα κείμενα ξένων επισκεπτών της*, τ. 1-3, τ. 2, Λευκωσία 1994, σ. 833. Το έργο του Giovanni Mariti μεταφράστηκε από τα ιταλικά από τον Cobham και εκδόθηκε με τον τίτλο *Travels in the Island of Cyprus* το 1895 στη Λάρνακα και το 1909 στο Λονδίνο. Ακολούθησε επανέκδοση της δεύτερης έκδοσης το 1971 στο Λονδίνο. Εδώ χρησιμοποιούμε την ελληνική μετάφραση από το έργο του Παυλίδη.

³⁶⁷ Για τον Κιτίου Μακάριο βλέπε Μιχαηλίδης, ο.π., σ. 139 – 154.

εναπομείναντες Έλληνες φορολογούμενοι ήταν υποχρεωμένοι να πληρώσουν τη βαριά φορολογία και επιπρόσθετα το μεγάλο ποσό που ο σχεδόν κατά έτος εναλλασσόμενος ηγεμόνας του τόπου (ο μουχασίλης) κατέβαλλε στο Βεζίρη³⁶⁸. Η εκ μέρους των κυβερνώντων πολιτική κακοδιαχείριση, η οικονομική εκμετάλλευση και οι φορολογικές υποχρεώσεις των Κυπρίων κατά την εποχή αυτή ήταν ίσως οι πιο βαριές σε ολόκληρη την οθωμανική επικράτεια και αυτό οδηγούσε σε συνεχή και καθολικό μαρασμό το νησί. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Ιταλός ιερωμένος Giovanni Mariti (έζησε στο νησί από το 1760 έως το 1767), *είναι μέσω του συμφέροντος που οι Κυβερνήτες ρυθμίζουν τις ενέργειές τους. Κακομεταχειρίζονται και παρενοχλούν το λαό, και επιβάλλουν σ' αυτόν άδικες φορολογίες ... εγκαταλείπουν την χώρα ύστερα από ένα χρόνο, έχοντας κάνει τις δικές τους περιουσίες και αυτές των ακολούθων τους ... η Κύπρος ξεπέφτει σε κατάσταση αθλιότητας ... αποτελέσματα που ακολουθούνται από την εγκατάλειψη της χώρας από χιλιάδες κατοίκους της ... Σε όλες τις τουρκικές κτήσεις δεν υπάρχει πιθανώς άλλο μέρος όπου οι φόροι που καταβάλλονται από τους υπηκόους να είναι βαρύτεροι*³⁶⁹.

Όμως η Πύλη, όπως μας αναφέρει ο Κυπριανός που ήταν σύγχρονος μάρτυρας των γεγονότων στο νησί, όχι μόνο δεν ικανοποίησε το αίτημα της πρεσβείας, αλλά αποφάσισε να εκθρονίσει και να εξορίσει τον αρχιεπίσκοπο Παΐσιο, κατόπιν και κάποιων διαβολών από ορισμένους Κύπριους. Η Πύλη στη συνέχεια ανάγκασε τον Πατριάρχη να καταστήσει τον Κύπριο ιεροδιάκονο Κυπριανό (μετέπειτα Πατριάρχη Αλεξανδρείας) ως νέο αρχιεπίσκοπο Κύπρου. Ο Παΐσιος, που εν τω μεταξύ είχε πληροφορηθεί τις εξελίξεις αυτές, κατέφυγε *εις Βερούτιον*³⁷⁰. Η πληροφορία όμως του Κυπριανού, για τις εξελίξεις στην Κωνσταντινούπολη, φαίνεται να μην είναι πλήρης, αφού από επιστολή του ίδιου του Παΐσιου προς τον Ιάκωβο τον Πάτμιο (28/2/1761) φαίνεται πως η πρώτη

³⁶⁸ Κυπριανός, ο.π., σ. 316 - 318. Σύμφωνα με τον Κυπριανό, σύγχρονο μάρτυρα των γεγονότων, στο νησί απέμειναν την εποχή εκείνη μόνο 7.500 φορολογούμενοι, αντί των 10.066, εκτός των 1.500 κουτσών, τυφλών, γερόντων, φτωχών και παιδιών δέκα ή έντεκα χρόνων.

³⁶⁹ Παυλίδης, ο.π., σ. 828. Τα έντονα γράμματα είναι δικά μας.

³⁷⁰ Κυπριανός, ο.π., σ. 317.

απόπειρα εκθρόνισης του απέτυχε, κατόπιν εξέτασης των εναντίον του κατηγοριών³⁷¹. Όμως, ακολούθησε αμέσως νέα απόπειρα εκθρόνισης του αρχιεπισκόπου που πέτυχε και τα πράγματα εξελίχθηκαν όπως τα περιγράφει ο Κυπριανός πιο πάνω. Όταν όμως ο Κυπριανός³⁷² έφθασε στην Κύπρο, ως νέος αρχιεπίσκοπος, δημιούργησε υπέρογκα χρέη για την εκκλησία, με σκοπό να καλύψει τις απαιτήσεις των Οθωμανών. Εν όψει των οικονομικών δυσκολιών και της ψυχρότητας που αντιμετώπισε από τον κλήρο και το λαό, ο Κυπριανός *είς άδημονίαν έμπεσών, αύτοβουλήτως έπαραίτησε καί χρέη καί θρόνον είς τόν γνήσιον Ποιμένα Κύρ Παΐσιον*, ο οποίος προσκλήθηκε από τη Βηρυτό και επέστρεψε στο θρόνο του³⁷³. Το Πατριαρχείο, λαμβάνοντας υπόψη τα προβλήματα που δημιούργησε ο Κυπριανός, του επέβαλε την ποινή της καθαιρέσεως³⁷⁴.

Τα πιο πάνω δείχνουν όχι μόνο τον αγώνα του αρχιεπισκόπου και των επισκόπων για ανακούφιση του λαού, τη συμπάρσταση του λαού στο νόμιμο ηγέτη του και την αποστροφή του στους εκ των έξω επιβαλλόμενους αρχιεπισκόπους, αλλά και τη θέση του αρχιεπισκόπου έναντι των εξουσιαστών. Η θέση και τα προνόμια του αρχιεπισκόπου ήταν ρευστά και επαφίονταν στις εκάστοτε ευμετάβλητες πολιτικές και αποφάσεις της εξουσίας. Τα γεγονότα αυτά, συγχρόνως, διαγράφουν διαφορετικές καταστάσεις από απόψεις που εξέφρασε ο Harry Luke, γράφοντας πως *στην πραγματικότητα αυτό που συνέβαινε ήταν ότι ο αρχιεπίσκοπος και οι επίσκοποι, που τους επιτράπηκε από την Πύλη να αποκτήσουν δύναμη με σκοπό να ελέγχουν τους τοπικούς αξιωματούχους, σύντομα συμμάχησαν με αυτούς τους αξιωματούχους με σκοπό τον πλουτισμό εις βάρος των άτυχων χωρικών ... Έπρεπε να αναμένεται πως η απόκτηση της ύψιστης εξουσίας στο νησί από τον αρχιεπίσκοπο θα προκαλούσε*

³⁷¹ Καρναπάς, ο.π., σ. 34.

³⁷² Περί του Κυπριανού που επεβλήθη ως αρχιεπίσκοπος στη θέση του Παΐσιου, βλέπε Παπαδόπουλος Χρ., ο.π., σ. 84 – 90.

³⁷³ Κυπριανός, ο.π..

³⁷⁴ *Μέγας Κώδικας*, σ. 77 – 78.

την βαθιά δυσарέσκεια του Τούρκικου πληθυσμού που ένωθε πως η θέση τους ως κατακτητές είχε μετατραπεί σε αυτή των κατακτημένων³⁷⁵.

Ο Παΐσιος επιστρέφοντας από την εξορία είχε πρώτιστα να αντιμετωπίσει το χρέος του θρόνου. Το χρέος που δημιουργήθηκε, και έφθανε στο υπέρογκο για τα δεδομένα της εποχής ποσό των 84.339 γροσιών³⁷⁶, είναι ενδεικτικό και για την οικονομική κατάσταση της εκκλησίας. Όμως τα προβλήματα του λαού και της εκκλησίας δε σταμάτησαν εδώ. Το 1764 ο αρχιεπίσκοπος, οι επίσκοποι, αλλά και Οθωμανοί της Κύπρου ήλθαν σε ρήξη με τον Κυβερνήτη Τζηλ Οσμάν. Ο Τζηλ Οσμάν, με σκοπό να καλύψει τα έξοδα που κατέβαλε προκειμένου να λάβει το αξίωμά του και να κερδίσει πολύ περισσότερα, προχώρησε στον υπερδιπλασιασμό του κεφαλικού φόρου. Αντί του φόρου των 21 γροσιών που είχε εκχωρηθεί στους κυβερνήτες από το σουλτάνο, αυτός απαιτούσε 47 γρόσια από τους χριστιανούς και το μισό του ποσού αυτού από τους Οθωμανούς³⁷⁷. Ο τότε Δραγομάνος Χατζηιωσήφ³⁷⁸ διεμήνυσε τις προθέσεις του Κυβερνήτη στον αρχιεπίσκοπο. Ο Παΐσιος και οι άλλοι ιεράρχες αντέδρασαν και εξήγησαν ότι αυτό ήταν πέραν των δυνατοτήτων των χριστιανών κατοίκων, που ήταν ήδη εξαθλιωμένοι οικονομικά και συνεχώς ελαττώνονταν σε αριθμό. Στην εμμονή του Κυβερνήτη, ο οποίος εν τω μεταξύ είχε παράνομα εισπράξει άλλες 350.000 πιάστρα, οι επίσκοποι του τόπου απέστειλαν κρυφά πρεσβεία στην Πύλη, εφοδιασμένη με αναφορές, εξασκώντας έτσι ένα από τα προνόμια που τους παραχωρήθηκαν το 1660 και το 1754, όπως είδαμε προηγούμενα. Η πρεσβεία πέτυχε να εκδοθεί *φερμάνι* που πρόσταζε τον Κυβερνήτη να περιορίσει τις απαιτήσεις του στα νόμιμα δικαιώματά του. Όμως, επειδή οι απεσταλμένοι άργησαν να επιστρέψουν, ο αρχιεπίσκοπος και οι επίσκοποι αποφάσισαν, κάνοντας και πάλι χρήση του προνομίου τους για άμεση προσφυγή στην Πύλη, να πορευθούν οι ίδιοι στην Κωνσταντινούπολη. Όμως, το σχέδιο τους

³⁷⁵ Luke, ο.π., σ. 78, 84 – 85.

³⁷⁶ Αναλυτική κατάσταση του χρέους υπάρχει στο *Μέγα Κώδικα*, σ. 80 - 81.

³⁷⁷ Το ποσό των 47 γροσιών αναφέρεται από τον Κυπριανό, ο.π., σ. 318, ενώ ο Mariti, ο.π., σ. 874 αναφέρει το ποσό των 44 ½ τουρκικών πιάστρων.

³⁷⁸ Γενικά για το θεσμό της δραγομανίας στην Κύπρο επί Οθωμανοκρατίας, βλέπε Θεοχαρίδης, *Δραγομανικά*.

αποκαλύφθηκε και συνελήφθησαν πριν την αναχώρησή τους. Ο Κυβερνήτης τους έθεσε υπό περιορισμό και φρούρηση στην αρχιεπισκοπή³⁷⁹. Η εξέλιξη αυτή δείχνει για ακόμα μια φορά ποιος είχε την εξουσία στο νησί και ποιες ήταν κατά καιρούς οι σχέσεις του αρχιεπισκόπου και των επισκόπων με τις τοπικές αρχές.

Όταν τελικά έφθασε ο βασιλικός ορισμός, δια του Βεζιρη *Τζουχαπάρη*, ο Κυβερνήτης αποφάσισε να καλέσει σε συγκέντρωση (25 Οκτωβρίου 1764) στο Σεράγι τον Αρχιεπίσκοπο, τους επισκόπους, ορισμένους Οθωμανούς αξιωματούχους και κάποιους άλλους Έλληνες. Σύμφωνα με τον Κυπριανό που συνόδευε τον Αρχιεπίσκοπο και ήταν αυτόπτης μάρτυρας, αφού ο Οσμάν ήλεγξε τον Αρχιεπίσκοπο, γιατί τον κατάγγειλε στην Πύλη και ο προκαθήμενος της εκκλησίας ξεκίνησε να εξηγεί τη στάση του, ο Κυβερνήτης με προμελετημένο σχέδιο επεχείρησε την εξόντωση όλων όσων ήταν στην αίθουσα. Όταν το νέο μαθεύτηκε, ο λαός *νομίσας πανουργίαν τοῦ Τζήλη προετοιμασμένην διά νά θανατώση τούς Αρχιερείς, ἀρματώθη, ἔδραμε μανιώδης εἰς τό Σεράγιον ... ἔδωσε φωτίαν ... ἐφόνευσε τόν Τζήλην ... καί ἐδιαγούμισεν ἀρπάσας πᾶν τό εὔρεθέν εἰς τό Σαράγι*³⁸⁰. Η εξέλιξη αυτή φανερώνει ότι σε περιόδους κρίσεων το στήριγμα και η πραγματική δύναμη των ιεραρχών – ιδιαίτερα όταν αυτοί αγωνίζονταν υπέρ του λαού τους - ήταν σε τελευταία ανάλυση ο λαός και όχι τα όποια προνόμια των κατακτητών.

Όταν η Πύλη έστειλε στρατεύματα για να ελέγξουν την κατάσταση, να επαναφέρουν την τάξη και να τιμωρήσουν τους αίτιους, το τίμημα σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο το πλήρωσε ο λαός. Η έκρυθμη κατάσταση, που έριξε σε πολλές ταλαιπωρίες και τους ιεράρχες, διάρκεσε μέχρι το 1767. Το έτος αυτό απέθανε (1^η Ιανουαρίου) ο ταλαιπωρημένος αρχιεπίσκοπος Παΐσιος και ετάφη στο Ναό του αγίου Λαζάρου στη Λάρνακα³⁸¹.

³⁷⁹ Κυπριανός, ο.π., σ. 319.

³⁸⁰ Στο ίδιο. Σύμφωνα με τον Κυπριανό, που ήταν παρών στα γεγονότα, ενώ μιλούσε ο αρχιεπίσκοπος το πάτωμα *κατά τό μέρος τῶν Ῥωμαίων ἄρδην ἐγκρεμίσθη*.

³⁸¹ Στο ίδιο, σ. 320 – 325, όπου ο Κυπριανός, όντας σύγχρονος και μάρτυρας των γεγονότων, μας παραθέτει με πολλές λεπτομέρειες τα γεγονότα της τριετίας 1764 – 1767 και τα σχετικά με τη δράση του Παΐσιου, ο οποίος ήταν *γέρον*, δηλαδή πνευματικός του πατέρα και ομοχώριός του, από το Κοιλάνι.

Διάδοχος του Παΐσιου είχε εκλεγεί ο *Χρύσανθος από Μητροπολίτης Πάφου, κοινή γνώμη και ψήφω τῶν Ἀρχιερέων καί τοῦ κλήρου*³⁸². Ο Χρύσανθος ήταν ο τελευταίος αρχιεπίσκοπος του 18^{ου} αιώνα και ο πρώτος του 19^{ου}. Η παραμονή του στον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Κύπρου υπήρξε η μεγαλύτερη σε χρόνο από όλους τους αρχιεπισκόπους που γνωρίζουμε μέχρι σήμερα, αφού διάρκεσε για 44 έτη (1767 – 1810). Την επιτυχημένη αρχιεπισκοπεία του, ιδίως μέχρι το τέλος του 18^{ου} αιώνα, χαρακτήρισαν ως *τον χρυσούν αιώνα της Ελλην. Ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου* λόγω του ότι κατά τη διάρκεια της *επετελέσθησαν μεγάλα πατριωτικά και θεάρεστα έργα εν τη καθ' όλου Εκκλησία της Κύπρου*³⁸³. Λέχθηκε, επίσης, ότι κατά την εποχή αυτή ο αρχιεπίσκοπος της Κύπρου είχε τόσο μεγάλη ισχύ ενώπιον της Πύλης, ώστε όλοι οι *κάτοικοι μωαμεθανοί και χριστιανοί εθεώρουν τον αρχιεπίσκοπον ως τον αληθή ηγεμόνα της νήσου*³⁸⁴. Τα γεγονότα όμως που διαδραματίστηκαν και επί Χρύσανθου δείχνουν ότι η όποια δύναμη του αρχιεπισκόπου, ως αντιπροσώπου της κατακτημένης ορθόδοξης κοινότητας ενώπιον της Πύλης, δηλαδή ο εθναρχικός του ρόλος, δεν τον καθιστούσε σε καμιά περίπτωση ούτε ασφαλή, ούτε και *αληθή ηγεμόνα της νήσου*. Αντίθετα, ο Χρύσανθος, όπως και αρκετοί αρχιεπίσκοποι, ηγήθηκε προσπάθειών για μείωση των δεινών του λαού από τις καταχρήσεις των τοπικών κυβερνητών και τελικά πέθανε στην εξορία.

Ο Χρύσανθος, όπως και οι προκάτοχοί του, ήλθε σε ρήξη με τις τοπικές αρχές οι οποίες συνέχιζαν να καταπιέζουν οικονομικά τον εξαθλιωμένο λαό με

³⁸² Στο ίδιο, σ. 325. Ο Χρύσανθος καταγόταν από το χωριό Τρεις Ελιές και πριν εκλεγεί αρχιεπίσκοπος (Ιανουάριος 1767) ήταν Μητροπολίτης Πάφου, από τις 5 . 5. 1762. Ο Χρύσανθος ήταν έγγαμος και μετά που έμεινε χήρος, σε νεαρή ηλικία, ακολούθησε το μοναχικό βίο. Γνωρίζουμε, επίσης, ότι είχε ένα υιό με το όνομα Μιχαήλ, ο οποίος, σύμφωνα με τον Κυπριανό (ο.π., σ. 330) το 1788 διέμενε στη Βενετία. Την πληροφορία ότι ο Χρύσανθος ήταν χήρος και είχε και υιό, μας αναφέρει επίσης και ο Ali Bey, που επισκέφθηκε την Κύπρο και τον ίδιο τον αρχιεπίσκοπο το 1806, Cobham, ο.π., σ. 396. Γενικά για το Χρύσανθο βλέπε Άντρος Παυλίδης, *ΜΚΕ*, τ. 14, σ. 98 – 103.

³⁸³ Περισιάνης Ι. Κ., *Γενική Ιστορία της Νήσου Κύπρου*, Λευκωσία 1910 και επανέκδοση 1995, σ. 717 – 718. Σημειώνεται, επίσης, πως κατά τη διάρκεια της αρχιεπισκοπείας του Χρύσανθου ανακαινίστηκαν 16 μονές και 76 εκκλησίες και ότι *η πνευματικότητα του Χρυσάνθου και της Συνόδου του είναι λειτουργική, μυστηριακή και ασκητική, γνήσια δηλαδή ορθόδοξη*, Εγγλεζάκης, ο.π., σ. 348, 360.

³⁸⁴ Σακελλάριος, ο.π., σ. 578 – 579.

αβάστακτες φορολογίες και χωρίς να προβαίνουν σε μέτρα ανακούφισης ή έργα υποδομής σε διάφορους τομείς της οικονομικής ή πολιτικής ζωής του τόπου. Όπως παρατηρήθηκε, *οι φορολογικές υποχρεώσεις των υπηκόων ... λάμβαναν τη μορφή οικονομικής αφαιμάξης. Δεν υπήρχε προϊόν ή ανθρώπινη δραστηριότητα που να ήταν απαλλαγμένη από τους ποικιλώνυμους φόρους*³⁸⁵. Έτσι, ο Χρυσάνθος μόλις ανήλθε στο θρόνο ήλθε σε σύγκρουση με τον ηγεμόνα του τόπου Σουλεϊμάν Μπακή (1766 – 1767). *Εύθύς υπέρ τῆς τοῦ κοινοῦ ὠφελείας προσπαθῶν ... ὅπως αναστείλῃ τὴν ἀκόρεστον ὀρμὴν ἐναντίον τοῦ πλεονέκτου ἡγεμόνος ... ἐπέχειρησεν εὐθύς, ἵνα ἐλευθερώσῃ τοὺς ὀρθοδόξους ἐκ τῆς ἀρπακτικῆς ὀρμῆς καὶ κακώσεως, ὅπερ μετὰ πολλῶν μόχθων μάλα καλῶς ἐκατόρθωσε*³⁸⁶. Ο αρχιεπίσκοπος πέτυχε την αντικατάσταση του Κυβερνήτη με άλλον *φρόνιμο και ήσυχο*. Όμως, ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος (1768 – 1774)³⁸⁷ επί Μεγάλης Αικατερίνης (1762 – 1796) είχε τις οικονομικές του επιπτώσεις και στην Κύπρο, με πρόσθετους φόρους για τους κατοίκους της. Τους φόρους αυτούς φαίνεται να μην τους απέφυγε ο τόπος παρά τις προσκλαύσεις των προεστών του. Από την άλλη πλευρά, όμως, η συνθήκη του *Κιουτσούκ Καϊναρτζή* (1774), που καθιστούσε μεταξύ άλλων τη Ρωσία προστάτιδα των ορθόδοξων πληθυσμών εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας³⁸⁸, είχε θετικό αντίκτυπο στο νησί έστω και για λίγο. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο Κυπριανός, *Γινομένης τῆς εἰρήνης ... ἔτει 1774 ... περί τόν Ἰούλιον ἄρχισεν καί ὁ τόπος μικρόν πως νά ἀναπνέῃ ... Ἕλπιζον μικροί καί μεγάλοι ἄνεσιν τῶν δεινῶν*³⁸⁹.

Λίγο αργότερα, όμως, ο αρχιεπίσκοπος θα ερχόταν σε νέα σύγκρουση με τις τοπικές αρχές. Ο κυβερνήτης του τόπου, ο Χατζή Μπακή αγάς³⁹⁰ (1775 – 1783/4), μετά από μια αρχικά ήπια πολιτική προχώρησε σε βαριές και αυθαίρετες φορολογίες και ζήτησε να επιβάλλει επιπλέον και νέα φορολογία στους ραγιάδες,

³⁸⁵ Θουκυδίδης Ιωάννου, *Εμπορικές Σχέσεις Κύπρου – Γαλλίας*, Λευκωσία 2002, σ. 89, 24.

³⁸⁶ *Κτηματολογικός Κώδικας Αρχιεπισκοπής*, σ. 1097.

³⁸⁷ Μιχαήλ Θ. Λάσκαρι, *Το Ανατολικόν Ζήτημα 1800 – 1923*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1978, σ. 20 – 23.

³⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 22.

³⁸⁹ Κυπριανός, ο.π., σ. 326.

³⁹⁰ Για το Χατζή Μπακή, βλέπε Νικόδημος Μυλωνάς, «Ανέκδοτα Ιστορικά Έγγραφα», *ΚΧ*, Έτος Γ' 1925, σ. 171 – 181.

ύψους οκτώ γροσιών. *Οί Αρχιερείς έναντιώθησαν αὐτῶ, καί ἀρνήθησαν τό ζήτημά του, γνωρίζοντες καί παραστένοντες τήν ἀδυναμίαν τῶν πτωχῶν.* Στις αντιδράσεις του λαού, μέσω των αρχιερέων, ο Κυβερνήτης απάντησε με *βία και φοβερισμούς.* Η στάση αυτή, που προκάλεσε ανησυχία σε όλο το λαό, έφερε την αντίδραση όχι μόνο των *Ρωμαίων* αλλά και των Οθωμανών, οι οποίοι *ήνάγκασαν τούς Αρχιερείς νά φύγουσι κρυφίως τοῦ τόπου 1783 Αύγούστου, διά νά υπάγωσιν εἰς βασιλεύουσιν διά πρόσκλαυσιν, καί νά φανερῶσουσι την ἀνησυχίαν τοῦ κοινοῦ ἀπό τās ἀγγαρίας καί τυρρανίας τοῦ*³⁹¹. Ο Κυβερνήτης, όμως, πρόλαβε τους αρχιερείς και φρόντισε πριν φθάσουν στην Κωνσταντινούπολη να εκδοθεί βασιλικός ορισμός που διάτασσε την εξορία του αρχιεπισκόπου και των αρχιερέων σε μοναστήρι του Αγίου Όρους και την εκλογή νέων αρχιερέων. Εν τω μεταξύ, ο αρχιεπίσκοπος και οι άλλοι ιεράρχες κατέφυγαν κρυφά στη Σμύρνη, ενώ ο Οικουμενικός Πατριάρχης Γαβριήλ Δ' (1780 – 1785) κατέστη υπεύθυνος για την τήρηση του βασιλικού ορισμού και έλαβε εντολή να διαμηνύσει στον Αντιοχείας όπως στείλει τρεις αρχιερείς για να τελέσουν στην Κύπρο τις χειροτονίες των ήδη *προεκλελεγμένων και έπιβατικῶς γενομένων κακοῦποψηφίων*³⁹². Μετά από παρεμβάσεις διάφορων παραγόντων, οι αρχιερείς κλήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη και έκαναν τις παραστάσεις τους στο Βεζίρη. Πέτυχαν τελικά να αποδείξουν την κακοδιοίκηση του Χατζή Μπακή, με αποτέλεσμα αυτός να κληθεί για απολογία στην Πόλη, να διορισθεί νέος Μουχασίλης (Κυβερνήτης), οι νόμιμοι ιεράρχες να λάβουν ξανά τους θρόνους τους και να καθαιρεθούν οι αντικανονικά εκλεγμένοι ιεράρχες στην Κύπρο³⁹³.

³⁹¹ Κυπριανός, ο.π., σ. 328. Την αλήθεια των όσων περιγράφει ο Κυπριανός επιβεβαιώνουν και έγγραφα – επιστολές που απέστειλαν Έλληνες της Κύπρου, κλήρος και λαός, εις τον Οικουμενικό Πατριάρχη. Βλέπε ΚΧ, Έτος Γ' 1925, σ. 198.

³⁹² *Μέγας Κώδικας*, σ. 95 – 96. Οι κληρικοί που επιλέγησαν για τους θρόνους ήταν οι ακόλουθοι: Ο ηγούμενος Μαχαιρά Ιωαννίκιος για τον αρχιεπισκοπικό, ο Ιωακείμ Παλλουριωτίσσης για αυτό της Πάφου, ο Χρύσανθος του αγίου Λαζάρου της Λάρνακας για τον Κιτίου και ο έξαρχος της Κερύνειας Ιωαννίκιος για αυτόν της Κερύνειας.

³⁹³ Στο ίδιο, σ. 96. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Χατζή Μπακή πέτυχε λίγο αργότερα, το 1784, να λάβει ξανά το αξίωμα του Μουχασίλη για την νέα θητεία, αλλά λόγω των έντονων παραστάσεων Ελλήνων και Οθωμανών του τόπου απέτυχε να έλθει στο νησί για να ασκήσει τα καθήκοντά του και τελικά πέθανε στην εξορία (Γιάφα) από Πανούκλα, Κυπριανός, ο.π., σ. 329 - 330.

Όταν τελικά ο αρχιεπίσκοπος και οι μητροπολίτες έφθασαν στην Κύπρο, αυτό που βρήκαν ήταν μια κατάσταση του λαού ακόμα πιο άθλια οικονομικά από αυτήν που άφησαν όταν έφυγαν, ενώ το ολικό χρέος των θρόνων, λόγω της *καταδρομής* του Μπακή, έφθασε στο ποσό των 484.836 γροσιών³⁹⁴. Όταν οι ιεράρχες θέλησαν να αντιμετωπίσουν τα χρέη φαίνεται ότι αντιμετώπισαν και τη δυσαρέσκεια του λαού, αφού ήταν αναγκασμένοι προς κάλυψη των αναγκών να απευθυνθούν στον καταπονημένο λαό. Όπως θα μας πει ο Κυπριανός, ο λαός, *πεινασμένος*, αντί να *άποδίδη τήν έναντιαν έκβασιν τῶν πραγμάτων ἐκεῖ ὅπου πρέπει, καί τήν ἀυξησιν τῶν χρεῶν εἰς τήν ἀκόρεστον καί ἀσπλαχνον ἀχορταγίαν τῶν ἐξουσιαστῶν μας ... ἀδιακρίτως νά μέμφεται αἰτίους τοῦς Πατέρας προεστῶτας του ... ἀρνεῖτο νά ὀρέξη βοήθειαν εἰς τοῦς διά ἀγάπην τούτου καί τήν ζωὴν κινδυνεύσαντας*³⁹⁵.

Άξιο σχολιασμού πάντως τυγχάνει το γεγονός ότι όχι μόνο οι Έλληνες του τόπου, αλλά και Οθωμανοί έβλεπαν στο πρόσωπο του αρχιεπισκόπου και των άλλων ιεραρχών τη μόνη ελπίδα ανακούφισης από τις αυθαιρεσίες των τοπικών αρχόντων, σε μια περίοδο όπου η ισορροπία δυνάμεων μεταξύ κέντρου και περιφέρειας άρχισε να γέρνει προς την πλευρά των επαρχιών³⁹⁶. Το γεγονός αυτό αποκαλύπτει ότι η αντιπαλότητα της εκκλησίας με την τοπική διοίκηση δεν εδραζόταν σε πολιτικό επίπεδο, δηλαδή, στο ποιος θα είχε τον πρώτο λόγο στο πολιτικά δρώμενα και ιδιαίτερα στην κρατική διοίκηση του τόπου. Ο αγώνας της εκκλησίας, την περίοδο αυτή, είχε χαρακτήρα λαϊκό - κοινωνικοοικονομικό και για αυτό συσπείρωσε τον καταπιεσμένο λαό, ανεξάρτητα από θρησκευτικές και φυλετικές διαφορές. Στην περίπτωση αυτή, ο αντιπροσωπευτικός ρόλος του αρχιεπισκόπου φαίνεται να ξεφεύγει από το επίπεδο του εκφραστή της ορθόδοξης κοινότητας του τόπου και να τυγχάνει ευρύτερης αποδοχής, προκειμένου να κατασταλεί η κακοδιοίκηση των τοπικών κυβερνητών. Αυτή η νέα διάσταση δεν ήταν άσχετη και με το εκτόπισμα, τη δύναμη, την αποδοχή της

³⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 112. Βλέπε, επίσης, σ. 99 - 116, και σ. 118 - 123 όπου υπάρχει λεπτομερής κατάσταση των διαφόρων λογιστικών θεμάτων και χρεών των θρόνων.

³⁹⁵ Κυπριανός, ο.π., 329.

³⁹⁶ Lapidus, ο.π., σ. 275.

δράσης και γενικότερα του ρόλου που ανέπτυξε ο αρχιεπίσκοπος περί τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, όχι μόνο μεταξύ της ορθόδοξης, αλλά και της Οθωμανικής κοινότητας.

Η αρχιεπισκοπεία του Χρυσανθου, με βάση και τα νέα δεδομένα που δημιουργήθηκαν, συνεχίστηκε και καταγράφηκε μια θαυμαστή προσπάθεια στην ανακαίνιση πολλών ναών, την ηθική εξύψωση του λαού, το θεολογικό ζήλο για σωστή τήρηση των μυστηρίων, την επιβολή της εκκλησιαστικής τάξης και οργάνωσης και την άνοδο του εκπαιδευτικού επιπέδου του λαού³⁹⁷. Η δραστηριότητα αυτή του αρχιεπισκόπου σχετιζόταν και με το γεγονός ότι ο Χρυσανθος πέτυχε να ανεβάσει το κύρος και τη δύναμη της Εκκλησίας στα θέματα ελέγχου των κυβερνητών του τόπου. Ο προκαθήμενος της εκκλησίας απέκτησε τέτοιο κύρος, που ξένοι περιηγητές θεωρούσαν ότι τον πρώτο λόγο στα θέματα διοίκησης τον είχε ο αρχιεπίσκοπος με τους επισκόπους του τόπου και ο Δραγομάνος. Ο Michael de Vezin (πρόξενος της Βρετανίας στο Χαλέπι και την Κύπρο από το 1776 έως το 1792), αναφερόμενος στην περίοδο που η Κύπρος πέρασε στη δικαιοδοσία του Καπουδάν Πασά (1785 -1839), θα πει χαρακτηριστικά τα ακόλουθα: *Και νέος Μουσελίμης στέλλεται στην Κύπρο από την Ρόδο, ένας άνθρωπος που ποτέ δεν **κάνει** το παραμικρό εκτός και αν έχει τη **συμβουλή του Αρχιεπισκόπου, των τριών επισκόπων του, και του δραγομάνου του Σεραίου***³⁹⁸. Η μαρτυρία αυτή διακρίνει τους ρόλους του καθενός: Ο Κυβερνήτης ως κρατικός αξιωματούχος του τόπου έχει την εξουσία και εκτελεί αποφάσεις και πολιτική, ενώ ο δραγομάνος και οι ιεράρχες έχουν συμβουλευτικό ρόλο.

Με το τέλος του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, οι Οθωμανοί της Κύπρου, ενεργώντας αυτόβουλα και χωρίς τη συγκατάθεση της εξασθενημένης από το 17^ο

³⁹⁷ Οι πιο πολλές από τις ενέργειες του Χρυσανθου καταγράφονται στο *Μέγα Κώδικα*, ιδίως στις σ. 86 - 93, 109 - 110, αλλά και στο *Κτηματολογικό Κώδικα* της Αρχιεπισκοπής, που συντάχθηκε από τον ίδιο, σ. 1098 -1100, όπου και υπάρχει κατάλογος 81 Ναών, Μονών και άλλων εκκλησιαστικών υποστατικών που ανακαινίσθηκαν μέχρι το 1795. Για τα βιβλία και τις ακολουθίες αγίων που εκδόθηκαν με δική του μέριμνα, βλέπε Φιλίππου, ο.π., σ. 132 - 135. Για το εκπαιδευτικό έργο του Χρυσανθου, βλέπε Παπαδόπουλος Χρ., ο.π., σ. 96 - 98. Τέλος, αναφέρουμε ότι ίδρυσε σχολείο στην Αρχιεπισκοπή, βλέπε Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα...*, σ. 87 - 88.

³⁹⁸ Cobham, ο.π., σ. 368 -369.

αιώνα κεντρικής εξουσίας³⁹⁹, θα στραφούν κατά των χριστιανών. Η οργή τους εκδηλώθηκε κατά της ιεραρχίας και του δραγουμάνου του Σαραγιού Χατζηγεωργάκη Κορνέσιου (1779/80 – 1809)⁴⁰⁰. Έτσι το 1804, όπως μας πληροφορεί ο Ali Bey, έγινε μια μεγάλη εξέγερση των Τούρκων κατά του δραγομάνου. Έθεσαν υπό την κατοχή τους την πόλη της Λευκωσίας και συμπεριφέρθηκαν αποτρόπαια στον αρχιεπίσκοπο και άλλους Έλληνες, και σκότωναν ακόμη και όσους αρνούντο να τους δώσουν χρήματα⁴⁰¹. Πρόφαση για την εξέγερση αποτέλεσε η φήμη των Οθωμανών προυχόντων ότι τα σιτηρά στο νησί δεν ήταν αρκετά για τις ανάγκες του πληθυσμού και για αυτό υπεύθυνος έπρεπε να θεωρηθεί ο Αρχιεπίσκοπος. Ο οθωμανικός όχλος κατέλαβε τη Λευκωσία, κακοποίησε τον γηραιό Αρχιεπίσκοπο, φόνευσε Έλληνες που αρνήθηκαν να δώσουν χρήματα και αν δεν υπήρχε η επέμβαση του οικονόμου της αρχιεπισκοπής (του Κυπριανού, μετέπειτα αρχιεπισκόπου και εθνομάρτυρα) που ήταν ο φύλακας άγγελος της κοινότητάς του, επιδεικνύοντας μεγάλη ικανότητα και διπλωματικότητα για να μεταστρέψει την οργή των στασιαστών⁴⁰² τα πράγματα θα ήταν πολύ χειρότερα. Ο Δραγομάνος, ο δεύτερος μεγάλος στόχος των στασιαστών, πέτυχε να διαφύγει στην Κωνσταντινούπολη όπου όχι μόνο απέδειξε το δίκαιο των Ελλήνων, αλλά εξασφάλισε και διαταγή που προνοούσε όπως ένας πασάς με μερικούς Καραμάνους στρατιώτες βαδίσουν κατά των στασιαστών που είχαν οχυρωθεί στην Λευκωσία⁴⁰³. Τελικά, οι στασιαστές νικήθηκαν από τη στρατιωτική δύναμη που έφθασε στο νησί ύστερα από τις ενέργειες του Δραγουμάνου.

Η οργανωμένη δράση των στασιαστών, η στροφή τους κατά της αρχιεπισκοπής και του Δραγουμάνου, η κακοποίηση του γέροντα και ασθενούς Αρχιεπισκόπου και η κατάληψη της Λευκωσίας αποτελούν γεγονότα που δεν

³⁹⁹ Ιναλτζίκ, ο.π., 207.

⁴⁰⁰ Για το Δραγουμάνο Χατζηγεωργάκη Κορνέσιο και τη δράση του, βλέπε Μυριανθόπουλος, ο.π., ιδίως σ. 78 - 144, Ριζοπούλου – Ηγουμενίδου, *Ο Δραγομάνος Χατζηγεωργάκης Κορνέσιος και η εποχή του*, Λευκωσία 1995.

⁴⁰¹ Παυλίδης, ο.π., τ. 3, σ. 1028.

⁴⁰² Στο ίδιο.

⁴⁰³ Στο ίδιο.

ερμηνεύονται μόνο στα πλαίσια μιας απλής εξέγερσης λόγω πιθανής έλλειψης τροφίμων. Έχουμε την άποψη ότι το θέμα είχε ευρύτερες πολιτικές διαστάσεις. Οι στασιαστές, υποκινημένοι από τους Οθωμανούς προύχοντες, στράφηκαν στην ουσία εναντίον δύο αναγνωρισμένων συμβόλων δύναμης, αυτών του αρχιεπισκοπικού και της δραγομανίας. Επρόκειτο, δηλαδή, για ένα κτύπημα ενάντια σε δύο φορείς εξουσίας (ιδιαίτερα στην περίπτωση του δραγουμάνου) που αποτελούσαν παράγοντα ελέγχου της δικής τους δύναμης. Ένα ερώτημα, λοιπόν, που εγείρεται είναι το εξής: Γιατί οι Οθωμανοί ήθελαν να πλήξουν κατά τη συγκεκριμένη περίοδο την ορθόδοξη ιεραρχία και τη δραγομανία; Όσον αφορά στην ιεραρχία, ιδιαίτερα στον αρχιεπίσκοπο, πιστεύουμε ότι ήταν φυσικό να αποτελέσει το στόχο των στασιαστών. Διαχρονικά, με ελάχιστες εξαιρέσεις, οι αρχιεπίσκοποι ήταν ο πόλος συσπείρωσης του ελληνορθόδοξου στοιχείου και συνάμα παράγοντας ελέγχου των τοπικών αρχών, ιδιαίτερα μετά τα κατά καιρούς προνόμια που έλαβαν. Όμως, δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι ο συγκεκριμένος αρχιεπίσκοπος, ο Χρύσανθος, είχε ανάμιξη στον εκτοπισμό δύο Κυβερνητών, του Σουλείμάν Μπακή το 1768 και του Χατζή Μπακή το 1783/4. Επιπλέον, επί Χρύσανθου η εκκλησία απέκτησε τεράστια αντιπροσωπευτική και ελεγκτική δύναμη, γεγονός που οι Οθωμανοί έβλεπαν *μετά μεγίστης δυσφορίας*⁴⁰⁴ και *δεν ηνείχοντο πλέον να εξαρτώνται υπό των αυτών δούλων*⁴⁰⁵. Τέλος, ρόλο ίσως να διαδραμάτισε και το γεγονός ότι ο Χρύσανθος την περίοδο αυτή ήταν σχεδόν εκτός δράσης, λόγω γήρατος, και σίγουρα ένας αρχιεπίσκοπος που υποβασταζόταν για να μετακινηθεί από ένα δωμάτιο σε άλλο⁴⁰⁶ ήταν πιο ευάλωτος για τους αντιπάλους του.

Το ξέσπασμα των στασιαστών κατά του δραγουμάνου αποτελεί θέμα κάπως πιο περίπλοκο και πιστεύουμε ότι δεν ήταν άσχετο με το συγκεκριμένο πρόσωπο που κατείχε το αξίωμα κατά την εποχή αυτή και τις σχέσεις του με την εκκλησία. Οι Οθωμανοί στρεφόμενοι κατά του δραγουμάνου έρχονταν σε άμεση ρήξη με

⁴⁰⁴ Φιλίππου, *Η Εκκλησία Κύπρου ...*, σ. 198.

⁴⁰⁵ Σακελλάριος, ο.π., σ. 579. Παρόμοια θέση εκφράστηκε και από το Luke, ο.π., σ. 84.

⁴⁰⁶ Παυλίδης, ο.π., σ. 1028.

την κεντρική εξουσία και όχι την εκκλησία, αφού οι δραγομάνοι ήταν διορισμένοι *υπάλληλοι της διοίκησης* με συγκεκριμένες αρμοδιότητες που καθορίζονταν με βάση *υψηλό φερμάνι*⁴⁰⁷. Οι δραγομάνοι, όπως απέδειξε ο Ιωάννης Θεοχαρίδης, δε διορίζονταν από τους ιεράρχες ή τον αρχιεπίσκοπο, αντίληψη που λανθασμένα επεκράτησε⁴⁰⁸. Το ερώτημα, λοιπόν, που εγείρεται είναι το ακόλουθο: Γιατί έπληξαν οι Οθωμανοί ένα κρατικό αξιωματούχο; Η απάντηση, πιστεύουμε, έγκειται στο γεγονός ότι ο συγκεκριμένος δραγομάνος, με τις πολλές και ισχυρές διασυνδέσεις, την τεράστια οικονομική και διοικητική δύναμη, είχε άριστες σχέσεις με την εκκλησία, την οποία στήριζε και χρηματοδοτούσε⁴⁰⁹. Επιπλέον, ο Χατζηγεωργάκης έλεγχε την τοπική εξουσία και τη δύναμη του κυβερνήτη⁴¹⁰ και αναδείχθηκε σε ευεργέτη της χριστιανικής κοινότητας⁴¹¹. Με την ενέργειά τους οι Οθωμανοί θέλησαν να πλήξουν και τους δύο συνεργαζόμενους θεσμούς δύναμης-εξουσίας που λειτουργούσαν υπέρ της ορθόδοξης κοινότητας, δηλαδή, τον αρχιεπισκοπικό και το συγκεκριμένο δραγουμάνο. Πράγματι πέτυχαν στο δεύτερο τους στόχο, αφού μετά τα γεγονότα του 1804 άρχισε η αντίστροφη μέτρηση για το Χατζηγεωργάκη, που τελικά αποκεφαλίσθηκε στις 31 Μαρτίου του 1809⁴¹².

Τα γεγονότα του 1804 έπληξαν σίγουρα και το κύρος του Χρύσανθου. Οι σχέσεις του Αρχιεπισκόπου με τους κυβερνώντες επρόκειτο να λήξουν με ένα άσχημο τρόπο για αυτόν. Τον Ιούνιο του 1810, εντελώς αυθαίρετα και

⁴⁰⁷ Θεοχαρίδης, *Δραγομανικά*, σ. 10, 18, 20.

⁴⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 12.

⁴⁰⁹ *Μέγας Κώδικας*, σ. 163 – 164, όπου αναφέρονται τα δάνεια που έδωσε ο Χατζηγεωργάκης Κορνέσιος προς την εκκλησία για κάλυψη *χρεών των ραγιάδων* στη βασιλεία. Όπως είναι γνωστό, η σύζυγος του Χατζηγεωργάκη, η Μαρουδιά Παυλίδη, ήταν ανεψιά του αρχιεπισκόπου Χρύσανθου. Ο ίδιος, όπως σημειώνει στη γενεαλογία του, καταγόταν από ιερατική οικογένεια, του γένους *Παπά – Φίλιππος τουπίκλην Κορνέσιος*. Βλέπε Μυριανθόπουλος, ο.π., σ. 78.

⁴¹⁰ Σύμφωνα με τον Ali Bey, Παυλίδης, ο.π., ο δραγομάνος είχε στην πραγματικότητα *το αξίωμα και τις αρμοδιότητες ηγεμόνα της κοινότητας, διότι ο Τούρκος κυβερνήτης δεν μπορεί να κάνει τίποτα σε έναν Έλληνα χωρίς τη σύμπραξη και παρουσία του δραγομάνου, στον οποίο έχει επίσης ανατεθεί το καθήκον να θέτει ενώπιον του Μεγάλου Κυρίου τα αιτήματα των συμπατριωτών του Χριστιανών*. Σημειώνουμε επίσης ότι ο Χατζηγεωργάκης πρωτοστάτησε στην εκδίωξη του Χατζή Μπακή, βλέπε Μυριανθόπουλος, ο.π., σ. 82 – 83.

⁴¹¹ Μυριανθόπουλος, ο.π., σ. 92 – 104, όπου αναφέρονται οι διάφορες δωρεές και αγαθοεργίες του Χατζηγεωργάκη Κορνέσιου.

⁴¹² Για τα τελευταία χρόνια της δράσης, της ζωής και το θάνατο του Χατζηγεωργάκη Κορνέσιου βλέπε Μυριανθόπουλος, ο.π., σ. 127 – 144 και Ριζοπούλου – Ηγουμενίδου, ο.π..

αντικανονικά, παύτηκε από το θρόνο του και εξορίστηκε στην Εύβοια με τον ανεψιό του μητροπολίτη Κιτίου Χρύσανθο, όπου και απέθανε μετά από τρεις μήνες (Σεπτέμβριο). Το μελανό σημείο της όλης υπόθεσης, εξ επόψεως της ορθόδοξης κοινότητας, ήταν ότι στην άσχημη κατάληξη ενός Αρχιεπισκόπου που τόσο αγωνίστηκε για το λαό του, συνεργοί, μέχρι ενός βαθμού, ήταν όχι μόνο οι κρατούντες, αλλά μερίδα χριστιανών και ο οικονόμος της αρχιεπισκοπής, ο Κυπριανός, που ευεργετήθηκε από το Χρύσανθο.

Είναι γεγονός ότι ο Χρύσανθος δε μπορούσε προ πολλού να ανταποκριθεί στα υψηλά και δύσκολα καθήκοντά του. Για το λόγο αυτό δημιουργήθηκε μια ομάδα ανθρώπων περί τον Κυπριανό που ζητούσαν την αλλαγή στα αρχιεπισκοπικά δρώμενα του τόπου. Το γεγονός μάλιστα ότι και οι άλλοι δύο από τους τρεις μητροπολίτες (ο Πάφου Χρύσανθος και ο Κιτίου Χρύσανθος) ήταν ανεψιοί του Αρχιεπισκόπου, και φαίνεται ότι δεν ευνοούσαν την παύση του, επέτεινε το κλίμα δυσαρέσκειας. Γεγονός, όμως, παραμένει και το ότι ο Χρύσανθος από μόνος του ζήτησε δύο φορές να υποβάλει την παραίτησή του, το 1791 και κατά το 1802. Όμως, η επιθυμία του αυτή δεν έγινε δεκτή σε καμία περίπτωση, με προβολή του σκεπτικού ότι δεν υπήρξε στην εκκλησία τέτοιο έθος. Αυτό φυσικά δεν ευσταθεί, αφού μόλις πριν 32 χρόνια, το 1759, έγινε δεκτή η παραίτηση του αρχιεπισκόπου Φιλόθεου⁴¹³. Έτσι, αντί της παραίτησης του Αρχιεπισκόπου, την πρώτη φορά (1792) αποφασίστηκε να χειροτονηθεί ο ανεψιός του Χρύσανθος, ως επίσκοπος Ταμασέων⁴¹⁴ (μετέπειτα Κιτίου), για να τον βοηθά στα καθήκοντά του. Τη δεύτερη φορά (1802), η σύνοδος εξέλεξε τον ιερομόναχο Σπυριδώνα ως *επίσκοπο Τριμηθούντος*⁴¹⁵ και πάλιν προς ανακούφιση του γέροντα αρχιεπισκόπου.

Με βάση τα πιο πάνω δεδομένα και σύμφωνα με το κανονικό δίκαιο, ο Χρύσανθος δε μπορούσε ούτε να αντικατασταθεί, ούτε και να παυτεί, αφού

⁴¹³ *Μέγας Κώδικας*, σ. 62.

⁴¹⁴ Στο ίδιο, σ. 125.

⁴¹⁵ Στο ίδιο, σ. 126. Με τις δύο εκλογές βοηθών επισκόπων του αρχιεπισκοπικού θρόνου, του Χρύσανθου ως Ταμασέων το 1791 και του Σπυριδώνα ως Τριμηθούντος το 1802 και αργότερα, το 1811, του Λαυρέντιου ως Λαμπούσης, βοηθού του Κυρήνειας, έχουμε αναβίωση του θεσμού των χωρεπισκόπων, που ισχύει και σήμερα στην Εκκλησία Κύπρου.

σύμφωνα με τους κανόνες, *μηδενί τρόπω επίσκοπον καταστήναι εν τη ίδια εκκλησία ής έτι ό προεστώς ζή και εν τη ίδια συνίσταται τιμή, είμή αυτός έκών παραιτήσεται*⁴¹⁶. Όμως, ο Χρύσανθος το 1810 παύτηκε, εξορίστηκε και αντικαταστάθηκε, πεθαίνοντας στην εξορία, ενώ η αυστηρή τήρηση των κανόνων τέθηκε στο περιθώριο.

V Οι αρχιεπίσκοποι του 19^{ου} αιώνα

Ο τελευταίος κανονικά εκλεγμένος αρχιεπίσκοπος του 18^{ου}, ο Χρύσανθος, είχε εκτοπισθεί και άνοιγε πλέον ο δρόμος για τον οικονόμο της αρχιεπισκοπής Κυπριανό⁴¹⁷. Ήδη το 1810 οι περί τον Κυπριανό πέτυχαν, εκτός από την παύση και την εξορία του Χρύσανθου, την έκδοση βερατιού και χαττ-ι-σερίφ με τα οποία διοριζόταν ο Κυπριανός ως αρχιεπίσκοπος και ο αρχιμανδρίτης Μελέτιος ως μητροπολίτης Κιτίου. Έτσι, εξωτερικά, δηλαδή εξ επόψεως πολιτείας, το θέμα διαδοχή του Χρύσανθου είχε διευθετηθεί. Εκκλησιαστικά, όμως, το πρόβλημα παρέμενε σε εκκρεμότητα, αφού υπήρχαν κωλύματα κανονικού δικαίου ενόσω ο εξόριστος Αρχιεπίσκοπος ζούσε και δεν είχε καθαιρεθεί ή υποβάλει παραίτηση. Τα ίδια δεδομένα ίσχυαν, βέβαια, και για την περίπτωση του Κιτίου. Ενόψει αυτής της κατάστασης, οι εκκλησιαστικές αρχές του τόπου κάλεσαν για συζήτηση στη Λευκωσία τον τότε παραμένοντα στη Λάρνακα αρχιεπίσκοπο Σιναιίου Κωνσταντίνο. Ο Σιναιίου υπόδειξε στους δύο εναπομείναντες ιεράρχες του τόπου, τον Πάφου Χρύσανθο και τον Κυρηναίας Ευγένιο, τα κανονικά προβλήματα και τους συνέστησε να ζητήσουν τη συμβουλή του Οικουμενικού Θρόνου.

Τελικά, ο θάνατος του Χρύσανθου στην εξορία (Σεπτέμβριος 1810) έδωσε λύση στο πρόβλημα. Έτσι, ο Κυπριανός που, κατά δική του ομολογία,

⁴¹⁶ Ράλλης – Ποτλής, ο.π., τ. 2, σ. 696, ΙΣΤ' κανόνας της Α' και Β' Συνόδου.

⁴¹⁷ Πληροφορίες για τον Κυπριανό υπάρχουν πολλές. Βλέπε *Μέγας Κώδικας*, σ. 156 -185, Γεωργίου ο.π. σ. 114 – 118, Χάκεττ, ο.π., τ. Α', σ. 305 - 324, Παπαδόπουλος Χρ., ο.π., σ. 102 - 108, Hill, ο.π., σ. 360 – 364, Φιλίππου, ο.π., σ. 135 – 141, Κωνσταντίνος Σπυριδάκης, *Ο Εθνομάρτυρας Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός*, Λευκωσία 1954, Νέαρχος Κληρίδης, *Ο Εθνομάρτυς Κυπριανός*, Λευκωσία 1957 κ. α.

προβιβάστηκε (Σεπτέμβριος 1810) στον αρχιεπισκοπικό θρόνο *ψήφω κοινή και δοκιμασία παντός του εύαγοῦς Κλήρου τῆς ... Κύπρου*, επρόκειτο να χειροτονηθεί και να εγκατασταθεί κανονικά⁴¹⁸. Ο Σιναίου με άδεια του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιερεμία Δ' (1809 – 1813), κατόπιν *ύψηλής Βασιλικῆς προσκυνητῆς Προσταγῆς*⁴¹⁹, χειροτόνησε τον Κυπριανό, τον εκλεκτό των Κυπρίων και των *Οθωμανών* του τόπου, κανονικά στον αρχιεπισκοπικό θρόνο (29 – 30 Οκτωβρίου 1810). Ο Κυπριανός, ως κανονικός πλέον αρχιεπίσκοπος, χειροτόνησε το Μελέτιο (2 ή 3 Νοεμβρίου) ως μητροπολίτη Κιτίου⁴²⁰. Η εκ μέρους του Κυπριανού χειροτονία του Μελέτιου έγινε παρά τους κανόνες της εκκλησίας, αφού ο εξόριστος Κιτίου ήταν εν ζωή και δεν προηγήθηκε καθαίρεση, οικειοθελής παραίτηση ή κανονική παύση του. Στην περίπτωση του Κυπριανού η θέληση της πολιτείας και του λαού επιβλήθηκαν και οι κανόνες παραμερίστηκαν. Έτσι, όπως είδαμε και προηγούμενα, καταλυτικό ρόλο στην παύση και την εκλογή αρχιεπισκόπου στην Κύπρο διαδραμάτισαν, για άλλη μια φορά, η τοπική κυβέρνηση, το λαϊκό στοιχείο, η Πύλη και το Οικουμενικό Πατριαρχείο, που ενέργησε πιεζόμενο, όχι μόνο *ex officio*, αλλά και *de facto*. Η άνοδος του Κυπριανού στο θρόνο ήταν ακριβώς το αποτέλεσμα των ενεργειών των πιο πάνω πρωταγωνιστών των αρχιεπισκοπικών δρώμενων στην Κύπρο⁴²¹.

Ο νέος αρχιεπίσκοπος γνώριζε ότι ο ρόλος του δεν ήταν απλά εκκλησιαστικός, αλλά και πολιτικός, πράγμα που μαρτυρεί στο ιδρυτικό έγγραφο της *Ελληνικής Σχολῆς Λευκωσίας* (1^η Ιανουαρίου 1812): *Ἡμεῖς ἔφοροι*

⁴¹⁸ Εγγλεζάκης, ο.π., σ. 386.

⁴¹⁹ Δελικάνης, ο.π., σ. 605 - 606. Βλέπε και 602 - 604, όπου η αναφορά των Κυπρίων προς τον Πατριάρχη, με σκοπό την έκδοση άδειας στο Σιναίου Κωνσταντίνο για να χειροτονήσει τον Κυπριανό στον αρχιεπισκοπικό θρόνο και το Μελέτιο στο θρόνο Κιτίου.

⁴²⁰ *Μέγας Κώδικας*, σ. 156 – 161, όπου όλα τα σχετικά με την εκλογή και χειροτονία του αρχιεπισκόπου Κυπριανού και του Κιτίου Μελέτιου.

⁴²¹ Όπως εύστοχα παρατήρησε ο Εγγλεζάκης, ο.π., σ. 385, ο αρχιεπίσκοπος Χρυσάνθος και ο δραγομάνος Χατζηγεωργάκης Κορνέσιος αντιπροσώπευαν, ως προς το Διβάνι, τη φιλορωσική μερίδα που από το 1806 έχασε το στήριγμά της στην Κωνσταντινούπολη, που ήταν ο οίκος των Υψηλαντών. Οι Οθωμανοί την εποχή αυτή, με τους Ρωσοτουρκικούς πολέμους, σίγουρα δεν είχαν και τα καλύτερα αισθήματα έναντι των υποστηρικτών της Ρωσίας. Για τους Οθωμανούς της Κύπρου, ο Κυπριανός σήμαινε πάνω από όλα τη λήξη *της βασιλείας των μισητών Χρυσάνθου και Χατζηγεωργάκη και των οικογενειών των ...Δια τους εκκλησιαστικούς ο Κυπριανός εταυτίζετο προς τον Μαχαιράν, έναντι της υπερβαλλούσης επιρροῆς του Κύκκου. Διά τον λαόν, εν τέλει, εσήμαινεν ελπίδας ελαφροτέρας φορολογίας και, τέλος, τέλος πάντων, αλλαγῆν.*

κατασταθέντες τῶν τε **ἐκκλησιαστικῶν**, καὶ τῶν **πολιτικῶν τῆς νήσου Κύπρου**⁴²². Η ανάμειξη του βέβαια με τα πολιτικά ξεκίνησε ενώ ήταν ακόμα οικονόμος της αρχιεπισκοπής, επί Χρύσανθου, πράγμα που επίσης μαρτυρεί ο ίδιος το 1813: *ἡ δέ φορά τῶν πραγμάτων, ἐπειδὴ ἐπλεξεν ἡμᾶς εἰς τὴν **τύρβην τοῦ κόσμου**, τὴν **διοίκησιν** δηλαδή **τῶν πολιτικῶν** ἐν οἷς συμφυρόμενοι, ἀνάρπαστοι αἰφνης γεγονότες ... προβιβάσθημεν εἰς τὸν ... θρόνον τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς*⁴²³. Ο Μιχαήλ σχετικά και αναφερόμενος στην αρχιεπισκοπεία του Κυπριανού θα πει πως η Κύπρος την περίοδο αυτή ανέδειξε ως *τοπικό ηγεμόνα* τον ορθόδοξο αρχιεπίσκοπο⁴²⁴.

Ο Κυπριανός αναλαμβάνοντας τον αρχιεπισκοπικό θρόνο βρέθηκε αντιμέτωπος με ένα από τα μόνιμα προβλήματα του θρόνου, το μεγάλο χρέος της εκκλησίας (3.285. 870 γρόσια⁴²⁵), που σίγουρα θα τον οδηγούσε σε σχέσεις τριβής με τους κυβερνώντες αν δεν επιλυόταν. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι μεγάλο μέρος των χρεών προήλθε από δάνεια που έκανε η εκκλησία, για να αντιμετωπίσει τις ανάγκες του τόπου που προέκυψαν μετά τη στάση του 1804⁴²⁶, που ουσιαστικά ήταν μια σύγκρουση των τοπικών αρχών με τα κέντρα δύναμης

⁴²² Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα...*, σ. 94. Τα έντονα γράμματα είναι δικά μας.

⁴²³ Σίμος Μενάρδου, *Η εν Κύπρω ιερά μονή της Παναγίας του Μαχαιρά*, Πειραιάς 1929, σ. 146. Τα έντονα γράμματα είναι δικά μας.

⁴²⁴ Μιχαήλ, ο.π., σ. 219.

⁴²⁵ *Μέγας Κώδικας*, σ., 165 – 166. Από το ποσό αυτό το 1.644.950 γρόσια ήταν καταγραμμένο χρέος της εκκλησίας. Επιπλέον, άλλοι δανειστές, μεταξύ των οποίων και Οθωμανοί, αξίωναν 1.640.920 γρόσια, Φιλίππου, *Η Εκκλησία Κύπρου...*, σ. 139.

⁴²⁶ Luke, ο.π., σ. 128 – 129, όπου σε επιστολή του Vondiziano, Προξένου της Αγγλίας στην Κύπρο, προς το φίλο του Bartolommeo Pizani (Πρώτο Μεταφραστή της Βρετανικής Πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη) αναφέρονται μεταξύ άλλων και τα ακόλουθα: *Ένεκα των αναγκών της χώρας εξαιτίας της επανάστασης των Τούρκων το 1804, οι Έλληνες επίσκοποι προσέφυγαν στη σύναψη μεγάλων δανείων από τους Προξένους, που όλοι τους βοήθησαν ... και οι επίσκοποι ανέλαβαν την υποχρέωση να τους εξοφλήσουν σε σύντομο χρόνο. Μέχρι τώρα πάντως δεν στάθηκαν ικανοί να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους ... Οι επίσκοποι δεν γνωρίζουν πώς να εξεύρουν τα λεφτά. Και ως εάν η Κύπρος να μην βρισκόταν σε επαρκώς κρίσιμη κατάσταση, έχει την επιπρόσθετη δυστυχία να έχει εκτός του Κυβερνήτη ως Κεχαγιά κάποιον Κύπριο ονόματι Αλή Εφέντη ... και μαζί με άλλους αξιωματούχους διαπράττει καθημερινές αδικίες ... επιπλέον έχει εγκαθιδρύσει ένα είδος μονοπωλίου επί των τροφίμων ... Οι φτωχοί επίσκοποι που είναι στενοχωρημένοι πέραν κάθε βαθμού από τέτοια τυραννία ... με επισκέφθηκαν με κάθε μυστικότητα ... για να εξασφαλίσω τη βοήθεια σας για αυτό, για τον εκτοπισμό και την εξορία του Αλή Εφέντη, Κεχαγιά Μπέη του Κυβερνήτη μας...* Οι πληροφορίες αυτές αποτελούν και απάντηση αναφορικά με το ρόλο, τους αγώνες, την οικονομική κατάσταση και τη θέση της ιεραρχίας στο νησί τους χρόνους αυτούς και βέβαια στο ερώτημα ποιος ασκούσε την εξουσία.

της ορθόδοξης κοινότητας (αρχιεπισκοπή, δραγομάνος) και πρώτιστα την αρχιεπισκοπή. Ο νέος αρχιεπίσκοπος του τόπου δούλεψε σκληρά για να επιλύσει τα οικονομικά προβλήματα. Την περίοδο αυτή φαίνεται ότι η αρχιεπισκοπή ήταν και εκμισθωτής του κεφαλικού φόρου⁴²⁷, ενώ ο Κυπριανός ανέπτυξε έντονη οικονομική δραστηριότητα. Τα δεδομένα αυτά αποτελούν και δείκτες του ρόλου της εκκλησίας κατά την περίοδο αυτή. Φανερώνουν, επίσης, ότι ο Κυπριανός πέτυχε να εξασφαλίσει μια συνεργασία με την τοπική κυβέρνηση, γεγονός που του χάριζε και την αντίστοιχη δύναμη.

Η πιο πάνω δράση του Αρχιεπισκόπου, όπως και οι ομαλές σχέσεις του με την τοπική κυβέρνηση, σημειώθηκαν και δέχτηκαν τις επικρίσεις διάφορων ξένων που επισκέφθηκαν κατά το διάστημα αυτό το νησί. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απόψεις δύο Άγγλων αξιωματούχων, του John Macdonald Kinneir και του William Turner, που επισκέφθηκαν την Κύπρο με διαφορά ενός έτους ο ένας από τον άλλο. Ο Kinneir, που επισκέφθηκε την Κύπρο το 1814, μίλησε για την οικονομική αθλιότητα των κατοίκων, Οθωμανών και χριστιανών, αλλά και με αρνητικό τρόπο για μοναχούς και τον Κυπριανό. Αφού τόνισε ότι τα κακά επακόλουθα του οθωμανικού συστήματος δεν είναι πουθενά αλλού τόσο εμφανή όσο στην Κύπρο, όπου ο κυβερνήτης *καταφεύγει σε κάθε μέθοδο εκβιασμού*, πρόσθεσε ότι ανάμεσα στα άλλα δεινά των Ελλήνων ήταν και η υποχρέωσή τους να συνεισφέρουν για τη στήριξη ενός *αριθμού από οκνηρούς και φιλάργυρους μοναχούς*. Ο Kinneir εκτίμησε πως πολλοί Έλληνες του τόπου οδηγήθηκαν στη μετανάστευση λόγω του ότι είχαν *τόσο πολύ καταπιεστεί από τους Τούρκους, τους μοναχούς και τους επισκόπους*. Ανέφερε ακόμα πως οι υποθέσεις που σχετίζονταν με τους Έλληνες ευρίσκονταν κάτω από την *ευθύνη του αρχιεπισκόπου και του δραγομάνου της Κύπρου – ενός αξιωματούχου που διορίζεται από την Πύλη – οι οποίοι και είναι **υπόλογοι στον μουτσελλίμ**, για τις συνεισφορές, την φορολογία κλπ.* Αναφερόμενος στις σχέσεις του κυβερνήτη και του αρχιεπισκόπου, υποστήριξε πως *εμπορεύονται το σιτάρι περισσότερο*

⁴²⁷ Θεοχαρίδης, ο.π., σ. 16.

από όλους μαζί τους άλλους ανθρώπους στο νησί και πως ο αρχιεπίσκοπος, τόσο σε δύναμη όσο και σε πλούτο είναι η δεύτερη προσωπικότητα στο νησί. Η αντίληψή του για τον Κυπριανό ήταν πολύ άσχημη, αφού θεωρούσε πως έχει σφετεριστεί όλη την εξουσία, και μάλιστα πολύ σπάνια καταδέχεται να συμβουλευθεί τον δραγομάνο. Από την ταπεινή θέση ενός άσημου διακόνου κατόρθωσε να αυτοανελιχθεί, με ασυνήθιστα μέσα, μέχρι τον επισκοπικό θρόνο. Τέλος, σχολιάζοντας τις σχέσεις του δραγουμάνου και του Κυπριανού διαπίστωσε ότι υπήρχε μια κατάσταση ζήλιας μεταξύ αυτού και του αρχιεπισκόπου, τον οποίο κατηγορήσε για φιλαργυρία και φιλοδοξία και μια επιθυμία να αναμειγνύεται σε υποθέσεις που δεν τον αφορούσαν⁴²⁸.

Ο William Turner, ο δεύτερος Άγγλος που επισκέφθηκε την Κύπρο το 1815, σημείωσε τη μεγάλη εξουσία του Αρχιεπισκόπου και υπήρξε έντονα επικριτικός με τον ελληνικό κλήρο. Αναφερόμενος στον Αρχιεπίσκοπο θα πει πως είναι στην πραγματικότητα ο κυβερνήτης, έχοντας μεγάλη ισχύ μέσω ενός παλαιού προνομίου, και διατηρώντας το δημόσιο θησαυροφυλάκιο, το οποίο έχει καθήκον να τροφοδοτεί ... μοιράζεται την ανώτατη εξουσία με τον αγά. Οι εχθροί του στην Κωνσταντινούπολη κατήγγειλαν ότι η τυραννία και η απληστία του κατέστησαν το όνομα του μισητό στους Κυπρίους, αλλά μετά από έρευνα που έγινε ο Κυπριανός ξέφυγε από την παγίδα. Συνοψίζοντας τη θέση του σχετικά με τη δύναμη του αρχιεπισκόπου, θα σημειώσει πως η Κύπρος, αν και κατ' όνομα ευρίσκεται υπό την εξουσία ενός μπέη που διορίζεται από τον καπουδάν πασά, στην πραγματικότητα κυβερνάται από τον Έλληνα αρχιεπίσκοπο και τον υφιστάμενο του κλήρο. Τα αποτελέσματα αυτού του γεγονότος είναι εμφανή παντού, σε ολόκληρο το νησί, διότι ένας Έλληνας, αν και σπάνια κατέχει εξουσία, όταν του δοθεί, μεθά αμέσως από αυτήν, και από ένας αξιοκαταφρόνητος γλοιώδης κόλακας μετατρέπεται στην στιγμή σε άπληστο τύραννο. Γι' αυτό οι χωρικοί της Κύπρου, τόσο οι Μωαμεθανοί όσο και οι Έλληνες ... κατακλύβονται τόσο αφόρητα. Γενικά η αντίληψή του για τον ελληνικό κλήρο και ιδιαίτερα αυτόν

⁴²⁸ Παυλίδης, ο.π., τ. 3, σ. 1050, 1051, 1052, 1057.

της Κύπρου είναι κάκιστη. *In short, these Greek priests, everywhere the vilest miscreants in human nature, are worse than usual in Cyprus from the power they possess (Εν συντομία, αυτοί οι Έλληνες ιερείς, παντού οι πιο αχρείοι παλιάνθρωποι της ανθρώπινης φύσης, είναι χειρότεροι στην Κύπρο από ότι συνήθως, λόγω της εξουσίας που κατέχουν)*⁴²⁹.

Αντίθετες με τις απόψεις των δύο Άγγλων, όσον αφορά στην κακοδαιμονία του τόπου και των κατοίκων, είναι οι απόψεις του Otto Von Richter που επισκέφθηκε το νησί την ίδια χρονική περίοδο (1816). Ο πιο πάνω Εσθονός λόγιος, αναφερόμενος στη ληστρική φορολόγηση των Κυπρίων, θα σημειώσει και τα εξής: *το νησί εγκαταλείπεται κάθε μέρα και περισσότερο από τους Έλληνες. Ο τόπος ο ίδιος σπεύδει με γοργά βήματα προς την ολοκληρωτική ερήμωση. Ακαταστασία και κοντόφθαλμη πλεονεξία καταστρέφουν ... και οι αγρότες, πρόσθετα παραδομένοι πάντα στις ληστρικές διαθέσεις της Κυβέρνησης, εγκαταλείπουν τον τόπο*⁴³⁰.

Σχολιάζοντας τις πιο πάνω θέσεις, βλέπουμε ότι και οι τρεις περιηγητές διαπιστώνουν ότι την περίοδο αυτή η οικονομική κατάσταση των κατοίκων του τόπου είναι άθλια. Οι δύο Άγγλοι σημειώνουν πως ο αρχιεπίσκοπος του τόπου διέθετε μεγάλη δύναμη και είχε οικονομικές δραστηριότητες και ομαλές σχέσεις με τον κυβερνήτη, στον οποίο ήταν υπόλογος, πράγμα που ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα κατά τα έτη αυτά. Άξια σχολιασμού είναι επίσης η πληροφορία του Kinneir ότι ο δραγομάνος, που ασχολείται με τις υποθέσεις των Ελλήνων του τόπου, διορίζεται από την Πύλη. Η πληροφορία αυτή αντίκειται στη θέση άλλου περιηγητή, του Mariti, θέση που έχει λανθασμένα επικρατήσει, ότι ο δραγομάνος *διορίζεται απ' ευθείας από τους επισκόπους, οι οποίοι μπορούν και να τον αντικαταστήσουν, εάν δεν είναι αποδεκτός από την κυβέρνηση*⁴³¹. Τέλος,

⁴²⁹ Στο ίδιο, σ. 1077, 1084, 1097, 1098 και Cobham, ο.π., σ. 428, 437, 449.

⁴³⁰ Πολυχρόνη Κ. Ενεπεκίδη, *Κύπρος 1800 – 1878: Τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας στη Γερμανική έρευνα και κριτική*, Αθήνα 2000, σ. 67 - 68

⁴³¹ Παυλίδης, ο.π., τ. 2, σ. 899. Τη λανθασμένη άποψη ότι ο δραγομάνος διοριζόταν από τους επισκόπους διατύπωσαν και αρκετοί ερευνητές που ασχολήθηκαν με το θέμα. Βλέπε Μυριανθόπουλος, ο.π., σ. 69, Ιντιάνος Αντώνιος, «Δραγομανία και Δραγομάνοι στην Κύπρο», *ΚΣ*, τ. Β', Λευκωσία 1938, σ. 141 - 195, σ. 146, Hill, ο.π., σ. 16, Χριστοδούλου Βάσος, «Κορνέσιος

αναφέρουμε ότι οι θέσεις: α. Πως για τη μετανάστευση των Ελλήνων της Κύπρου ευθύνεται, εκτός από τους Οθωμανούς, η τυραννία των επισκόπων και των μοναχών, β. Ότι, όταν ο Έλληνας λάβει εξουσία, μετατρέπεται από *ένας αξιοκαταφρόνητος γλοιώδης κόλακας σε άπληστο τύραννο*, και γ. Πως αυτοί οι Έλληνες ιερείς, παντού οι πιο αχρείοι παλιάνθρωποι της ανθρώπινης φύσης, είναι χειρότεροι στην Κύπρο, είναι κρίσεις και σχόλια που έρχονται σε αντίθεση με άλλες αναφορές ανθρώπων που επισκέφθηκαν ή και έζησαν στην Κύπρο ως απεσταλμένοι αξιωματούχοι των χωρών τους, όπως ο πρόξενος της Αγγλίας στην Κύπρο Vondiziano⁴³² και ο περιηγητής Otto Von Richter που αναφέραμε προηγούμενα. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Θεοχαρίδη, κάποιες πληροφορίες και σχόλια περιηγητών *πολλές φορές είναι αντιφατικά, γιατί πήγαζαν από ορισμένα συμφέροντα ή κακή πληροφόρηση*⁴³³. Για παράδειγμα, η θέση του Turner ότι ο αρχιεπίσκοπος Κύπρου *διατηρεί το δημόσιο θησαυροφυλάκιο* είναι λανθασμένη, αφού το δημόσιο θησαυροφυλάκιο στη περιφέρεια ήταν υπό την ευθύνη των τοπικών αξιωματούχων της κυβέρνησης, που αντιπροσώπευαν την εκτελεστική εξουσία του σουλτάνου στην περιφέρεια και όχι υπό την ευθύνη του αρχιεπισκόπου της Κύπρου⁴³⁴. Το ότι οι πολιτικές βλέψεις την εποχή αυτή, σε σχέση με το νησί, διαδραμάτισαν το ρόλο τους φαίνεται και από την θέση του Kinneir (1818) πως *η κατοχή της Κύπρου από την*

Χατζηγεωργάκης», ΜΚΕ, τ. 7, σ. 230 – 236, σ. 230. Η θέση αυτή, όπως αναφέραμε και προηγούμενα, ανατράπηκε από το Θεοχαρίδη, ο.π., σ. 11 -12.

⁴³² Βλέπε Luke, ο.π., σ. 128 – 129, όπου σε επιστολή του Προξένου της Αγγλίας στην Κύπρο, Vondiziano, προς το φίλο του Bartolommeo Pizani (Πρώτο Μεταφραστή της Βρετανικής Πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη) ανατρέπονται όλες οι απόψεις αυτές. *Ένεκα των αναγκών της χώρας εξαιτίας της επανάστασης των Τούρκων το 1804, οι Έλληνες επίσκοποι προσέφυγαν στη σύναψη μεγάλων δανείων από τους Προξένους, που όλοι τους βοήθησαν ... και οι επίσκοποι ανέλαβαν την υποχρέωση να τους εξοφλήσουν σε σύντομο χρόνο. Μέχρι τώρα πάντως δεν στάθηκαν ικανοί να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους ... Οι επίσκοποι δεν γνωρίζουν πώς να εξεύρουν τα λεφτά. Και ως εάν η Κύπρος να μην βρισκόταν σε επαρκώς κρίσιμη κατάσταση, έχει την επιπρόσθετη δυστυχία να έχει εκτός του Κυβερνήτη ως Κεχαγιά κάποιον Κύπριο ονόματι Αλή Εφέντη ... και μαζί με άλλους αξιωματούχους διαπράττει καθημερινές αδικίες ... επιπλέον έχει εγκαθιδρύσει ένα είδος μονοπωλίου επί των τροφίμων ... Οι φτωχοί επίσκοποι που είναι στενοχωρημένοι πέραν κάθε βαθμού από τέτοια τυραννία ... με επισκέφθηκαν με κάθε μυστικότητα ... για να εξασφαλίσω τη βοήθεια σας για αυτό, για τον εκτοπισμό και την εξορία του Αλή Εφέντη, Κεχαγιά Μπέη του Κυβερνήτη μας...*

⁴³³ Θεοχαρίδης, ο.π., σ. 12.

⁴³⁴ Ιναλτζικ, ο.π., σ. 204.

*Αγγλία, θα μπορούσε να της δώσει μια υπερισχύουσα επιρροή στη Μεσόγειο και να θέσει στη διάθεσή της τη μελλοντική τύχη των χωρών της Ανατολής*⁴³⁵.

Για να επανέλθουμε στα του Κυπριανού, η σύντομη περίοδος ηρεμίας και ανάκαμψης της εκκλησίας, επί της αρχιεπισκοπείας του⁴³⁶, και οι ομαλές σχέσεις με την τοπική κυβέρνηση δε θα κρατούσαν για πολύ. Ο αναβρασμός που επικρατούσε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στην Κύπρο, ενόψει της ελληνικής επανάστασης και της συνεχώς αυξανόμενης έχθρας των Οθωμανών, επρόκειτο να αλλάξουν άρδην τα πολιτικά και εκκλησιαστικά δεδομένα. Η διαμόρφωση νέας πολιτικής εκ μέρους της Πύλης και της τοπικής κυβέρνησης, έναντι του τόπου και της ιεραρχίας, θα είχαν το πιο τραγικό τέλος για τη διοικούσα εκκλησία και το λαό. Άλλωστε, προηγήθηκε το παράδειγμα, το προμήνυμα από τον απαγχονισμό του Οικουμενικού Πατριάρχη Γρηγορίου Ε' (1797-98, 1806-1808, 1818-1821) στις 10 Απριλίου του 1821, ημέρα του Πάσχα.

Οι Οθωμανοί, όπως παντού, έψαχναν και στην Κύπρο για ενοχοποιητικά στοιχεία και αφορμή για να πλήξουν οποιοδήποτε θεωρούσαν ύποπτο. Φυσικά, οι πρώτοι ύποπτοι ήταν πάντα αυτοί που είχαν επιρροή στο λαό, την ισχύ και τα μέσα. Αυτοί δεν ήταν άλλοι από τους προύχοντες του τόπου και κυρίως τους εκκλησιαστικούς ηγέτες, που ήταν οι επικεφαλής και οι εκπρόσωποι των ραγιάδων. Είναι αλήθεια ότι ο Κυπριανός βοήθησε οικονομικά την επανάσταση και είχε επαφές με τη Φιλική Εταιρεία, αμέσως μετά τη σύνταξη του *Γενικού Σχεδίου*⁴³⁷. Αυτό προκύπτει από επιστολή (8 Οκτωβρίου 1820) του Αλέξανδρου Υψηλάντη προς τον Κυπριανό, τον οποίον ευχαριστεί *περί τῆς γενναίας συνεισφορᾶς, τὴν ὁποίαν ἡ ὑμετέρα Μακαριότης ὑπεσχέθη ... διὰ τὸ Σχολεῖον τῆς Πελοποννήσου* (= την έναρξη της επανάστασης)⁴³⁸. Δε γνωρίζουμε όμως αν οι Οθωμανοί είχαν γνώση αυτής της πράξης του Κυπριανού. Θεωρούμε πως

⁴³⁵ Παυλίδης, ο.π., τ. 3, σ. 1061.

⁴³⁶ Εδώ αναφέρουμε την εκ μέρους του Κυπριανού ίδρυση της *Ελληνικής Σχολής* παρά την Αρχιεπισκοπή (1812). Βλέπε *Μέγας Κώδικας*, σ. 173 – 175, όπου η σχετική εγκύκλιος του Κυπριανού για την ίδρυση της Σχολής.

⁴³⁷ Βασίλης Σφυρόερας, *Ωδίνες και οδύνη μιας επανάστασης, το 1821 στην Κύπρο*, Λευκωσία 1993, σ. 13.

⁴³⁸ Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία*, Αθήνα 1964, σ. 74 -75.

αγνοούσαν την εμπλοκή του Κυπριανού στην επανάσταση, γιατί αν συνέβαινε το αντίθετο, σίγουρα θα πρόβαλλαν τις αποδείξεις που θα δικαιολογούσαν την πράξη τους. Σίγουρα όμως βρήκαν την καλύτερη δικαιολογία, για να ενοχοποιήσουν την ηγεσία του τόπου, όταν έπεσαν στα χέρια τους επαναστατικού περιεχομένου επιστολές και προκηρύξεις που έφθασαν στη Λάρνακα και διανεμήθηκαν από τον αρχιμανδρίτη Θεοφύλακτο Θησέα⁴³⁹. Θα πρέπει εδώ να αναφέρουμε πως παρά το γεγονός ότι ο Κυπριανός, με μαρτυρία του ίδιου του Υψηλάντη που αναφέραμε πιο πάνω, σχετιζόταν με την Ελληνική Επανάσταση και τα επαναστατικού περιεχομένου φυλλάδια στη Λάρνακα διανεμήθηκαν από έναν αρχιμανδρίτη (το Θεοφύλακτο Θησέα), ο Μιχαήλ δηλώνει κατηγορηματικά ότι η τοπική εκκλησία και η αρχιεπισκοπή κατά την περίοδο αυτή *δεν σχετίστηκαν με το ελληνικό εθνικό κίνημα*. Επιπλέον, ο ίδιος ερευνητής θα τονίσει πως η Εκκλησία της Κύπρου όχι μόνο δεν αποτελεί κατά τις αρχές του 19^{ου} αιώνα και τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης *εκφραστή μιας εθνικής συνείδησης*, αλλά αντίθετα είναι ***θεσμός πολιτικής εξουσίας ο οποίος δεν επιθυμεί ανατροπή του οθωμανικού πλαισίου διοίκησης***⁴⁴⁰. Σε απλούς όρους η θέση του ερευνητή αυτού σημαίνει πως για την εκκλησία της Κύπρου η Ελληνική Επανάσταση, πολύ περισσότερο η όποια παρόμοια τοπική εξέγερση, ήταν ένα ανεπιθύμητο γεγονός, γιατί υπήρχε η πιθανότητα να ανατρεπόταν το βολικό γι' αυτήν πλαίσιο οθωμανικής διοίκησης. Λίγα βέβαια χρόνια αργότερα (1833), όπως θα δούμε παρακάτω, ένας άλλος κληρικός, ο καλόγερος Ιωαννίκιος, θα οργάνωνε επαναστατικό κίνημα στην Καρπασία. Βέβαια δεν θα ανέμενε κανείς ο όποιος αρχιεπίσκοπος ή ιεράρχης στην Κύπρο να καλέσει δημόσια ή δια εγκυκλίου το λαό στα όπλα για απελευθέρωση, λαμβανομένων υπόψη των δεδομένων που επικρατούσαν.

⁴³⁹ Γεώργιος Κησιάδης, *Απομνημονεύματα των κατά το 1821 εν τη νήσω Κύπρω τραγικών σκηνών*, Αλεξάνδρεια 1888, σ. 10, Φιλίππου, ο.π., σ. 203.

⁴⁴⁰ Μιχαήλ, ο.π., σ. 313. Τα έντονα γράμματα είναι δικά μας. Αναφέρουμε εδώ και τις ενέργειες αρχιεπισκόπων και ιεραρχών, με εκκλήσεις προς τη Δύση, προς απελευθέρωση του νησιού από τους Οθωμανούς ήδη από τις αρχές της κατάκτησης (16^{ος} - 17^{ος} αι.). Τέτοιες ενέργειες μαρτυρούνται για παράδειγμα σε Ισπανικά έγγραφα. Βλέπε Χασιώτης, *Ισπανικά έγγραφα...*, σ. 21, 37, 47, 54, 73, 103.

Για να επανέλθουμε, η πράξη του αρχιμανδρίτη Θησέα έδωσε την ευκαιρία στον Κυβερνήτη Κουτσοúk Μεχμέτ, παρά τον ήσυχο αποπλισμό των κατοίκων που προηγήθηκε στο νησί (23 Απριλίου 1821), να ζητήσει και να πετύχει από το Σουλτάνο Μαχμούτ ΙΙ (1808 – 1839) δύο πράγματα: Τη στρατιωτική ενίσχυση της Κύπρου με 4.000 στρατό που έφθασε (Μάιος) από την Άκρα και την έγκριση για θανάτωση όλων αυτών των οποίων τα ονόματα υπέβαλε σε κατάλογο⁴⁴¹.

Ο αρχιεπίσκοπος Κυπριανός, οι μητροπολίτες Πάφου Χρύσανθος, Κιτίου Μελέτιος και Κυρηναίας Λαυρέντιος, οι ηγούμενοι της Μονής Κύκκου Ιωσήφ και της Μονής Σταυρού Ομόδους Δοσίθεος και πολλοί άλλοι κληρικοί και προύχοντες του τόπου εκτελέστηκαν. Οι εκτελέσεις διεξήχθησαν από τον τοπικό κυβερνήτη Κουτσοúk Μεχμέτ κατά την 9^η Ιουλίου και τις επόμενες μέρες. Οι περιουσίες των εκτελεσθέντων, διάφορων εκκλησιαστικών ιδρυμάτων και άλλων προγραφέντων, που πέτυχαν να διαφύγουν, δημεύθηκαν⁴⁴². Το μαρτύριο του Κυπριανού και όλων ανεξαιρέτα των ιεραρχών της Κύπρου άφηνε, ίσως για πρώτη φορά στην ιστορία, την εκκλησία της Κύπρου χωρίς κανένα ζωντανό ορθόδοξο ιεράρχη του τόπου. Αναφορικά με τις σφαγές των Χριστιανών και του κλήρου, είναι χαρακτηριστικά τα όσα δημοσίευσε η *Notizie del Giorno* της Ρώμης (25 Οκτωβρίου, 2 Νοεμβρίου): *Καθημερινά ο κυβερνήτης ... φέρνει από όλα τα μέρη του νησιού ... ανθρώπους, έτσι που περισσότερο αίμα χριστιανών, καλογήρων και ιερέων, χύθηκε ... είχε φθάσει με απaráμιλλο τρόπο στη βάνουση δολοφονία κληρικών και λαϊκών, 10, 15, και ακόμα 20 την ημέρα ... έχει ήδη καταστρέψει αρχιεπίσκοπο, επισκόπους, ηγουμένους, αρχιερείς, ενώ κάποιοι για να γλιτώσουν*

⁴⁴¹ Στο ίδιο και Φιλίππου, ο.π., σ. 205.

⁴⁴² Θεοχαρίδης, *Οι Κύπριοι προγραφέντες το 1821 σύμφωνα με άγνωστη Οθωμανική πηγή*, Ιωάννινα 1996. Στο έργο αυτό, εκτός από την πλούσια βιβλιογραφία για το θέμα, υπάρχουν και οι κατάλογοι των προγραφέντων που έχουν οι Γεώργιος Κηπιάδης, ο.π., και Παπαδόπουλος Χαράλαμπος, «Η εκατόμβη της 9^{ης} Ιουλίου 1821 (Σκηναί τρόμου και φρίκης», εφημερίδα *Ελευθερία*, 11 Ιουλίου 1931, σ. 2. Στην πηγή αυτή, που δημοσιεύει ο Θεοχαρίδης, ο αριθμός των προγραφέντων είναι 96, σε αντίθεση με τον αριθμό των 486 που επικράτησε στη βιβλιογραφία μέχρι σήμερα. Για τις διάφορες δημεύσεις και κλοπές που ακολούθησαν τις σφαγές, βλέπε Φιλίππου, ο.π., σ. 206 – 208.

μεταμφιέστηκαν σε Φράγκους ή έκοψαν *τα μαλλιά και τα γένια τους* και επιβιβάστηκαν σε πλοία για την Ευρώπη⁴⁴³.

Είναι γεγονός ότι υπήρχαν Έλληνες της Κύπρου που συμμετείχαν εκτός Κύπρου σε διάφορες απελευθερωτικές προσπάθειες προ και κατά τη διάρκεια του αγώνα που διεξαγόταν στην Ελλάδα⁴⁴⁴. Όμως, δεν εκδηλώθηκε καμιά παράλληλη επαναστατική δραστηριότητα στο νησί. Επιπλέον, έγινε αφοπλισμός του νησιού, υπήρξε συμμόρφωση των κατοίκων στα κελεύσματα της Πύλης και της τοπικής κυβέρνησης και ο Αρχιεπίσκοπος προσπάθησε να μην εκδηλωθεί οποιαδήποτε αντικαθεστωτική ενέργεια εκ μέρους των Κυπρίων⁴⁴⁵. Παρά ταύτα, η Κύπρος και ιδιαίτερα η εκκλησία πλήρωσαν βαρύ φόρο αίματος. Η απόφαση των Οθωμανών να εξολοθρεύσουν όλους τους ιεράρχες έδειχνε ξεκάθαρα τη θέση, τα προνόμια και τη «δύναμη» της τοπικής εκκλησίας επί Οθωμανοκρατίας. Έδειχνε, επίσης, τις πραγματικές προθέσεις των κρατούντων έναντι της ιεραρχίας, που αποτελούσε φύση και θέση την κεφαλή, τον εκπρόσωπο της ορθόδοξης κοινότητας και αρκετές φορές την τροχοπέδη στις διάφορες ατασθαλίες τους

⁴⁴³ Παυλίδης, ο.π., τ. 3, σ. 1103.

⁴⁴⁴ Γιώργος Γεωργής, «Η Κυπριακή συμβολή στην επανάσταση του 1821», περ. *Κοινόν Κυπρίων*, τεύχη 8 – 9, 1989 και Μυριανθόπουλος, *Η Κύπρος κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν του 1821*, 10^ο Φιλολογικόν Διαγώνισμα του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Κυρίλλου Γ', Λευκωσία 1941. Η αξιόλογη αυτή μελέτη είναι ανέκδοτη και ευρίσκεται στο Αρχείο της Αρχιεπισκοπής.

⁴⁴⁵ Ο Κυπριανός, με βάση το τελευταίο γνωστό του έγγραφο (16 Μάη 1821), κάλεσε τους χριστιανούς του τόπου *έκεινην τήν βαθειάν υπόλκισιν, εύπειθιαν, κ(αί) πίστιν όπου έφύλαξαν κ(αί) οί πρόγονοι μας, κ(αί) ήμείς έως τώρα από τόν καιρόν τής άλώσεως εις τόν κραταιότατον, κ(αί) πολυχρόνιον ήμών βασιλέα ... εύπειθιαν κ(αί) έμπιστοσύνην νά φυλάξωμεν κ(αί) εις τό έξής άμετάβλητον, χωρίς καν νά γογγύζομεν εις τήν πληρωμήν τών όφειλομένων βασιλικών δοσιμάτων ... πρέπει δέ νά κάμνωμεν τοβάδες κ(αί) διά τόν άγᾶ έφένδη μας ... αύτά ... όταν έξακολουθήσωμεν καθώς πρέπει, έχομεν βεβαίως έλπίδας ότι δέν θέλομεν βλαβή τό παραμικρόν, ούδέ θριξ έκ τής κεφαλής ήμών πεσεΐται ... ή ύποταγή κ(αί) πίστης, τών πιστών ραγιάδων όπου έως τώρα έφυλάχθη είναι έγνωσμένη κ(αί) εις τό ίδιον κράτος του. όταν λοιπόν φυλαχθῆ κ(αί) εις τό έξής ή αύτή κατά τάς έγγυήσεις κ(αί) άναφοράς όπου έκάμαμεν μετά τών τριών λοιπών συναδελφών μας μητροπολιτών εις τό κραταιότατον νδεβλέτι, πρέπει νά έλπίζωμεν μεγαλητέραν προστασίαν ... προσέχετε διά τόν θεόν τέκνα, νά μή ύποπέσητε εις τό παραμικρόν έλάττομα, μήτε λόγον μήτε μέ έργον, διότι όποιος εις τοιούτους καιρούς είναι άπρόσεκτος εις τούς λόγους του, ή εις τά έργα του παιδεύεται μέ κεφαλικήν τιμωρίαν ... Η επιστολή αυτή εστάλη από τον αρχιεπίσκοπο κατόπιν προσταγής του άγᾶ έφένδη για νά άναγνωσθῆ εις όλους τους ραγιάδες, διά ήσυχίαν των. Βλέπε *Απ. Βαρ.*, περίοδος Β', τ. Β', 1930, σ. 440 – 441 και Εγγλεζάκης, ο.π., σ. 397 – 400. Οι προβλέψεις του Αρχιεπισκόπου ότι η νομιμοφροσύνη των Κυπρίων θα τους έσωζε δεν επαληθεύτηκαν. Την 9^η Ιουλίου έγιναν τα γνωστά τραγικά συμβάντα με θύματα όλους τους επισκόπους της εκκλησίας της Κύπρου, πολλούς άλλους προύχοντες και τον ίδιο τον Αρχιεπίσκοπο.*

ενάντια στους χριστιανούς του τόπου. Οι προθέσεις αυτές, όπως αποδείχθηκε, δεν ήταν άλλες από την εξόντωση του ανώτερου κλήρου. Η θέση μας αυτή ενισχύεται ακόμα περισσότερο αν δεχθούμε την εκτίμηση του Louis Lacroix, σύμφωνα με την οποία ο Κουτσούκ Μεχμέτ *είχε επιλεγεί σκοπίμως για να καταστρέψει την επιρροή του Έλληνα Αρχιεπισκόπου και οι περιστάσεις σύντομα ευνόησαν την εκτέλεση του σχεδίου του*⁴⁴⁶.

Ο Luke, ερμηνεύοντας τις σφαγές και τα γεγονότα του 1821 θα πει πως ήταν η αναμενόμενη και *αναπόφευκτη αντίδραση των κατακτητών που μετατράπηκαν σε κατακτημένους*, από τη δύναμη του Αρχιεπισκόπου, και πως η *ιεραρχία πλήρωσε στα αλήθεια την ποινή για την κατάχρηση της δύναμής της. Με την τραγωδία του 1821 η πολιτική της υπεροχή ήταν στο τέλος*⁴⁴⁷. Απόψεις τέτοιου είδους μάλλον ανατρέπονται από όσα έχουμε ήδη αναφέρει προηγούμενα, περί της αρχιεπισκοπείας του Κυπριανού. Επιπλέον, η αντιμετώπιση (κακοποίηση, εξορία) του προκατόχου του Κυπριανού, του Χρύσανθου, όπως και τα άλλα προβλήματα που αντιμετώπιζαν ιεράρχες κατά καιρούς, εγείρουν και ερωτήματα ως προς τους λόγους που οδήγησαν τον Άγγλο αξιωματούχο της Κύπρου (1911 - 1918), επί Αγγλοκρατίας, να εκφράσει τις πιο πάνω απόψεις. Παρόμοιες, όμως, απόψεις, που αποδίδουν το σφαιρισμό των Ελλήνων και των ιεραρχών στη δύναμη που απέκτησαν στο νησί οι Έλληνες μέσω των ιεραρχών τους, εκφράστηκαν και από το Louis Lacroix. Ο Lacroix, αφού σημειώσει ότι οι *Έλληνες της Κύπρου* δε συμμετείχαν στο εθνικό κίνημα, θα προσθέσει πως *δεν ήταν αυτοί που κραύγαζαν ενάντια στην τυραννία, έστω και αν σήκωσαν τα όπλα, ήταν οι Τούρκοι που ήταν ανυπόμονοι από τα δεσμά στα οποία τους κρατούσαν οι επίσκοποι στα προηγούμενα πενήντα χρόνια, ήταν για αυτούς που ήταν επί ποδός η αντίδραση και η απελευθέρωση*⁴⁴⁸. Θα πρέπει βέβαια να αναφέρουμε ότι έχουν εκφραστεί και διαφορετικές απόψεις. Δεδομένου ότι ο Lacroix μιλά για δεσμά των Οθωμανών από τους επισκόπους πενήντα χρόνια πριν

⁴⁴⁶ Luke, ο.π., σ. 131.

⁴⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 84 -85, 133.

⁴⁴⁸ Cobham, ο.π., σ. 464.

τα γεγονότα του 1821, θα αναφέρουμε τις απόψεις δύο περιηγητών που επισκέφθηκαν το νησί το 1801 και το 1814. Ξεκινώντας από τον Άγγλο αξιωματικό Henry Light που επισκέφθηκε το νησί λίγα χρόνια πριν τα γεγονότα του 1821, το 1814, λαμβάνουμε τις ακόλουθες πληροφορίες: *Οι Έλληνες είναι ως συνήθως καταπιεσμένοι. Οι αξιωματούχοι της Εκκλησίας προστατεύονται από τον κυβερνήτη που μέσω της επιρροής τους εισπράττει ευκολότερα τους φόρους*⁴⁴⁹. Σύμφωνα με τις θέσεις του Light, ήταν οι ιεράρχες που χρειάζονταν και ήταν αποδέκτες προστασίας των κυβερνώντων, όχι το αντίθετο, και ήταν οι Έλληνες που βρίσκονταν υπό καταπίεση *ως συνήθως* και όχι οι Οθωμανοί. Παρόμοιες απόψεις εξέφρασε και ο Edward Daniel Clarke, που αναφέρει ότι οι Έλληνες καταπιέζονταν τόσο πολύ από τους *Τούρκους αφέντες τους*, που απέφευγαν να καλλιεργούν τη γη τους, γιατί τους άρπαζαν αμέσως ότι παρήγαν. Έτσι καλλιεργούσαν όσα ήταν ανάγκη για να πληρώσουν *όλοι μαζί*⁴⁵⁰ τους φόρους τους στον κυβερνήτη. Η παράλειψη πληρωμής των φόρων, από κάποιους, επέφερε διάφορες τιμωρίες, ακόμα και θάνατο, πράγμα που ανάγκαζε πολλούς να *δραπετεύουν στο εξωτερικό*. Αποτέλεσμα ήταν να μειώνεται συνεχώς ο πληθυσμός, που *μετά βίας φθάνει τις εξήντα χιλιάδες*, σε ένα χώρο όπου κάθε χρόνο διοριζόταν και νέος κυβερνήτης που με τη σειρά του *προσπαθεί, μετά την άφιξη του, να ξεπεράσει τον προκάτοχό του ως προς το ύψος των φορολογιών*⁴⁵¹.

Τα γεγονότα του 1821 συνέβηκαν κατά τον αιώνα όπου στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο επιτελούνταν ευρύτερες αλλαγές στον πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό και τεχνολογικό τομέα, όπως επίσης στους τομείς του δικαίου και του συστήματος αξιών. Οι αλλαγές αυτές επηρέασαν και την αυτοκρατορία η οποία εισερχόταν (επί Μαχμούτ Β΄ 1808 – 1839) στη διαδικασία του εκσυγχρονισμού⁴⁵².

⁴⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 421.

⁴⁵⁰ Ο Ιναλτζίκ, ο.π., σ. 413, αναφέρει ότι ιδιαίτερα μετά τον 16^ο αιώνα *κατά την είσπραξη των έκτακτων εισφορών ή του κεφαλικού φόρου το χωριό επιβαρυνόταν συλλογικά με την καταβολή του τελικού ποσού*.

⁴⁵¹ Παυλίδης, ο.π., τ. 2. σ. 1000.

⁴⁵² Lapidus, ο.π., βλέπε μέρος III, «The modern Transformation: The Muslim Peoples in the Nineteenth and Twentieth Centuries», ιδιαίτερα σ. 453 – 468.

Παράλληλα, οι Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής προσπαθούσαν να ικανοποιήσουν ταυτόχρονα τους βαλκανικούς εθνικισμούς και τις δικές τους κυριαρχικές φιλοδοξίες, χωρίς όμως να καταρρεύσει η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Για αυτές το κρίσιμο ερώτημα ήταν ένθεν μεν πως θα διαμέλιζαν τον «Μεγάλο Ασθενή», ένθεν δε πώς θα απέφευγαν τη διατάραξη της ισορροπίας δυνάμεων στην Ευρώπη και την επαπειλούμενη γενική σύρραξη. Πρόκειται για το πρόβλημα που έγινε τον αιώνα αυτό (19^ο) γνωστό ως *Ανατολικό Ζήτημα (Question d' Orient)*⁴⁵³.

Μέσα σε αυτά τα νέα πλαίσια, οι σχέσεις ιεραρχών, ιδιαίτερα του αρχιεπισκόπου, με την Πύλη και την τοπική κυβέρνηση επρόκειτο να κωδικοποιηθούν. Τα εκδιδόμενα βεράτια, που θα εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο, θα καθόριζαν πλέον με τις διάφορες προστατευτικές, διοικητικές, οικονομικές και άλλες διατάξεις τους, τη θέση και τις αρμοδιότητες των ιεραρχών και του αρχιεπισκόπου έναντι της Πύλης και της τοπικής διοίκησης. Αυτό φυσικά δεν εμπόδιζε, όπως θα δούμε, την Πύλη να αναγκάσει σε παραίτηση ή/και εξορία τους αρχιεπισκόπους Ιωακείμ (1821- 1824), Δαμασκηνό (1824 – 1827) και Πανάρετο (1827 – 1840).

Οι Οθωμανοί, μετά τη θανάτωση των τεσσάρων ιεραρχών του τόπου, προχώρησαν στην πλήρωση των θρόνων. Ο Κουτσοúk διέταξε την αποφυλάκιση του οικονόμου του Αποστόλου Βαρνάβα Ιωακείμ, των αρχιμανδριτών Πάφου Παναρέτου και Κιτίου Λεοντίου και του έξαρχου Κυρηναίας Δαμασκηνού, τους οποίους κρατούσε ως ομήρους. Αυτοβούλως - καταστρατηγώντας προνόμια, κρατικό δίκαιο, εκκλησιαστικούς κανόνες και παραδόσεις - ο Κυβερνήτης ανέδειξε τους τέσσερις κληρικούς ως διάδοχους των φονευθέντων και τους οδήγησε με φρουρά γενιτσάρων στην αρχιεπισκοπή. Η πολιτική αυτή πράξη έπρεπε να λάβει και εκκλησιαστική επικύρωση, για να ακολουθήσει κανονική χειροτονία και εγκαθίδρυση σύμφωνα με τα αναγνωρισμένα εκκλησιαστικά θέσμια και κανόνες. Για το σκοπό αυτό, οι Κύπριοι έστειλαν αναφορά στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Ζήτησαν τη μεσολάβηση του Οικουμενικού Πατριάρχη (Ευγένιος Β' 1821 – 1822)

⁴⁵³ Zürcher, ο.π., σ. 84 – 85 και Λάσκαρι, ο.π., που καλύπτει ειδικά το *Ανατολικό Ζήτημα*.

προς το γειτνιάζοντα Πατριάρχη Αντιοχείας (Σεραφείμ 1813 – 1823), για να αποστείλει αρχιερείς με σκοπό να χειροτονήσουν τους διαδόχους των φονευθέντων ιεραρχών. Παρά τις αρχικές του ενστάσεις, ότι οι καιροί ήταν δύσκολοι και η μετάβαση αρχιερέων από τόπο σε τόπο ίσως δεν ήταν πολιτικά ορθή, ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ευγένιος ικανοποίησε το επίμονο αίτημα των Κυπρίων. Οι Κύπριοι μάλιστα απάντησαν στους δισταγμούς του Πατριάρχη λέγοντας ότι οι ιεράρχες του τόπου έπρεπε να αποκατασταθούν και να χειροτονηθούν στις εκκλησίες της Κύπρου και πως δε θα υπήρχε πρόβλημα στη μετάβαση αρχιερέων από τα παράλια της Φοινίκης, εάν μάλιστα υπήρχε και βασιλική άδεια. Έτσι, ο Αντιοχείας Σεραφείμ, κατόπιν άδειας από τον Οικουμενικό και το Σουλτάνο, έστειλε στην Κύπρο τους μητροπολίτες Επιφανείας Ιωαννίκιο (κυπριακής καταγωγής), το Σελεύκειας Γεννάδιο και τον Εμέσης Μεθόδιο. Οι τρεις μητροπολίτες χειροτόνησαν, το Δεκέμβριο του 1821, τον οικονόμο Ιωακείμ ως αρχιεπίσκοπο, τον αρχιμανδρίτη Πανάρετο ως Πάφου, τον αρχιμανδρίτη Λεόντιο ως Κιτίου και τον έξαρχο Δαμασκηνό ως Κυρηνείας⁴⁵⁴.

Η αρχιεπισκοπεία του Ιωακείμ (1821 -1824) ήταν σύντομη και εκ των περιστάσεων δύσκολη. Ο Ιωακείμ βρέθηκε, όπως και οι προκάτοχοί του, αντιμέτωπος με τα μεγάλα οικονομικά προβλήματα της αρχιεπισκοπής. Τα χρέη *του ἰκοινοῦ τῆς Πατρίδος*⁴⁵⁵ προς Οθωμανούς, πρεσβευτές⁴⁵⁶ και διάφορους άλλους δε μπορούσαν να αντιμετωπιστούν. Επίσης, οι σχέσεις του με το λαό δεν ήταν και οι καλύτερες. Ο κλήρος και ο λαός δε θεώρησαν τον Ιωακείμ ως ικανό για να χειριστεί το εκκλησιαστικό και πολιτικό τους μέλλον. Η αντίδραση του λαού στο πρόσωπο και το έργο του αρχιεπισκόπου ήταν τόση που τον

⁴⁵⁴ *Μέγας Κώδικας*, σ. 168 – 173, όπου η σχετική αλληλογραφία των Κυπρίων, του Οικουμενικού Πατριάρχη και του Αντιοχείας και σ. 189 – 190, όπου τα σχετικά υπομνήματα για την εκλογή του αρχιεπισκόπου Ιωακείμ και των τριών άλλων μητροπολιτών.

⁴⁵⁵ Ο Ιωακείμ, πριν ακόμα χειροτονηθεί, πέτυχε να ξοφλήσει το χρέος *του ἰκοινοῦ τῆς Πατρίδος* προς το Μεχμέτ Χουρσίτ Αγά. Το χρέος αυτό, σύμφωνα με έγγραφο που υπάρχει στο *Αρχείο της Αρχιεπισκοπής* και φέρει την ημερομηνία 1-11-1821, ανερχόταν στις 122.239 γρόσια.

⁴⁵⁶ Σε άλλο έγγραφο του Αρχείου της Αρχιεπισκοπής, ημερομηνίας 16-1-1822, αναφέρεται άλλο χρέος, προς τον *Κούσουλον* της Σικελίας Ιερώνυμο Καλημέρα, και δηλώνεται η αδυναμία αποπληρωμής του σε διάστημα έξι μηνών. Μάλιστα το έγγραφο καταλήγει ως εξής: *ὅπως ἀγαπάτε κάμετε, διότι ἡμεῖς τὸν τρόπον δὲν τὸν ἔχομεν.*

οδήγησε να στείλει ενυπόγραφη αναφορά διαμαρτυρίας, μέσω της Πύλης, στον Οικουμενικό Πατριάρχη Άνθιμο Γ' (1822 – 1824). Στην αναφορά αυτή κατάγγελλαν τον Αρχιεπίσκοπο *ώς υπ' άπειρίας και άγνοίας ποιμαντικής ού μόνον άνεπιστημόνως έχοντα πρός τήν πνευματικήν επίσκεψην του Χριστεπωνύμου πληρώματος, αλλά και πρός τήν λοιπήν οίκονομίαν και διοίκησιν ύμών, τήν άνήκουσαν αύτῶ έν τοῖς πολιτικοῖς πράγμασιν άνεπιτήδειον ... ούδέ προτέρημα Αρχηγού, άλλ' άπειρου και άπράκτου, και εν παντελεῖ άγνοία και τῶν πνευματικῶν και τῶν πολιτικῶν ύποθέσεων*⁴⁵⁷. Ο Οικουμενικός προσπάθησε να συμφιλιώσει τις δύο πλευρές. Έτσι, έστειλε παραινετικές επιστολές και προς το λαό και προς τον Αρχιεπίσκοπο το Σεπτέμβριο⁴⁵⁸.

Όπως φαίνεται, το χάσμα στις σχέσεις του αρχιεπισκόπου και του λαού δε γεφυρώθηκε και εκ των πραγμάτων ο Ιωακείμ δε μπόρεσε να αναμιχθεί στις πολιτικές υποθέσεις του τόπου. Φαίνεται, επίσης, ότι ο Ιωακείμ δεν ήταν αρεστός ούτε στην Πύλη, για λόγους που παραμένουν άγνωστοι. Σαν αποτέλεσμα των πιο πάνω, στις 24 Μαΐου του 1824 υπέβαλε την παραίτησή του, που ήταν η κατάληξη όχι μόνο της άσχημης σχέσης του με το λαό, αλλά κυρίως της θέλησης της Πύλης. Αυτό πρέπει να θεωρείται μάλλον βέβαιο, αφού στο υπόμνημα εκλογής του Δαμασκηνού αναφέρεται ότι η εκλογή του έγινε *του Ἰωακείμ διά βασιλικῆς ύψηλῆς προσταγῆς έκπτώτου γενομένου, και παραίτησιν έκούσιον και άβίαστον ποιησαμένου*⁴⁵⁹. Έτσι, για άλλη μια φορά η θέληση της Πύλης και η έλλειψη στήριξης του αρχιεπισκόπου από το λαό του διαμόρφωσαν τα αρχιεπισκοπικά δρώμενα στον τόπο. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι δεν ακολουθήθηκε καμία εκκλησιαστική και νομοκανονική διαδικασία για την έκπτωση του Αρχιεπισκόπου, αλλά ήταν αρκετή η *βασίλική προσταγή*.

Άξιο σχολιασμού, στην περίπτωση του Ιωακείμ, είναι ότι ο λαός έβλεπε στον αρχιεπίσκοπο του τόπου και απαιτούσε από αυτόν να είναι ο *Αρχηγός* του επί *τῶν πνευματικῶν και τῶν πολιτικῶν ύποθέσεων* και να είναι επιτήδειος *πρός τήν*

⁴⁵⁷ Δελικάνης, ο.π., σ. 609, 611. Τα έντονα γράμματα είναι δικά μας.

⁴⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 608 – 610, 611 – 613.

⁴⁵⁹ *Μέγας Κώδικας*, σ. 191.

λοιπήν οικονομίαν καί διοίκησιν. Αυτές ακριβώς οι προσδοκίες και οι απαιτήσεις του λαού, στα συγκεκριμένα ιστορικά πλαίσια, διαμόρφωσαν σε μεγάλο βαθμό την εθναρχική ιδιότητα των προκαθημένων της τοπικής εκκλησίας καθ' όλη τη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας. Οι υπόδουλοι ήθελαν τους αρχιεπισκόπους να ασχολούνται με τις θρησκευτικές και τις πολιτικές υποθέσεις του τόπου, δεδομένου ότι είχαν αυτόν τον αναγνωρισμένο ρόλο και από την Πύλη, κατά τρόπο επαρκή⁴⁶⁰. Είναι για αυτόν ακριβώς το λόγο που τα μέλη της ορθόδοξης κοινότητας είτε στήριζαν τους ποιμένες τους, αν εκπλήρωναν τις προσδοκίες τους, είτε τους απέρριπταν. Με βάση αυτά τα δεδομένα, ο εθναρχικός ρόλος της εκκλησίας ήταν ρόλος ιστορικής ανάγκης και λαϊκής προσδοκίας.

Τελικά, τον Ιωακείμ διαδέχθηκε ο Κυρηναίος Δαμασκηνός του οποίου η αρχιεπισκοπεία ήταν σύντομη (1824 – 1827) και διακόπηκε, επίσης, από την Πύλη. Ο Δαμασκηνός ξεκίνησε την αρχιεπισκοπεία του κάτω από πολύ αντίξοες οικονομικές συνθήκες. Εκτός των χρεών που κληρονόμησε, προστέθηκε και η οικονομική εξαθλίωση του λαού μετά από ανομβρία που έπληξε το νησί τα δύο πρώτα χρόνια της αρχιεπισκοπικής του θητείας και είχε ως αποτέλεσμα να *άποθνήσκωσι καθ' ήμέραν από τήν πείναν τά ἄλογα, ζῶα καί αὐτοί ἀκόμη οἱ ἄνθρωποι*⁴⁶¹. Ο νέος αρχιεπίσκοπος ήλθε πολύ σύντομα σε ρήξη με τους Οθωμανούς στην Κύπρο, λόγω των οικονομικών καταχρήσεων εις βάρος της Μονής Κύκκου⁴⁶².

Ο Δαμασκηνός πρέπει να ανέπτυξε πολιτική δράση που ενόχλησε την τοπική κυβέρνηση και αυτό μπορούμε να το συμπεράνουμε από δύο γεγονότα. Πρώτον, το 1826 βρέθηκε στο Παρίσι και τον Ιούνιο (27) του ίδιου έτους πρέπει να είχε

⁴⁶⁰ Rita C. Severis, *The diaries of Lorenzo Warriner Pease 1834-1839*, Burlington 2002, τ. II, σ. 881,893.

⁴⁶¹ Επιστολή του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού στον Οικουμενικό Πατριάρχη, «Εκδόσεις Εγγράφων της Αρχιεπισκοπής», *Απ. Βαρ.*, έτος Δ' 1921, σ. 22 – 25, σ. 23.

⁴⁶² Στο ίδιο, σ. 47 και σ. 22 – 25. Οι Οθωμανοί φαίνεται ότι προέβαιναν σε συνεχείς παραεισπράξεις από τη Μονή Κύκκου, η οποία είχε λεηλατηθεί και το 1821. Οι πατέρες της Μονής, φθάνοντας σε απόγνωση, ζήτησαν τη βοήθεια του Οικουμενικού και αυτός έγγραψε προς τον αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό να παρέμβει. Το πρόβλημα πρέπει να διευθετήθηκε τελικά, αφού δεν υπάρχουν τεκμήρια για συνέχιση του παραπόνου εκ μέρους της Μονής.

συνάντηση με τον υπουργό της βασιλικής αυλής⁴⁶³. Δυστυχώς, δε γνωρίζουμε ούτε τους λόγους της επίσκεψης, ούτε και το περιεχόμενο της συνάντησης των δύο ανδρών, αλλά εικάζεται ότι πρόκειται για πολιτική υπόθεση⁴⁶⁴. Δεύτερον, είχε έλθει σε έντονη ρήξη με τον *αυθαίρετο και βίαιο*⁴⁶⁵ Κυβερνήτη Αλή Ρουχή Εφένδη, με αποτέλεσμα να καταγγελλεί στην Πύλη. Η Πύλη τον ανάγκασε να υποβάλει την παραίτησή του και στη συνέχεια τον εξόρισε στη Σπάρτη της Πισιδίας, στη Μ. Ασία.

Στο βεράτιο του Πάφου Χαρίτωνος, που εκδόθηκε στις 15 Οκτωβρίου του 1827, αναφέρεται ότι ο Δαμασκηνός είχε παυτεί *ένεκεν τῆς ἀκατασχύτου καί φανεράς ἀπληστίας του καί τῆς ... ὑπερβολικά ἀδίκου καί τυρρανικῆς διαγωγῆς του καί λόγω τῆς διαγωγῆς του ἣτις ἦτο ἐνάντια τῶν κανόνων καί ἐθίμων τῆς θρησκείας των*⁴⁶⁶. Καμιά από τις κατηγορίες που του επισυνάφθηκαν δεν ευσταθεί. Ὅσον αφορά στις οικονομικὸς περιεχομένου κατηγορίες, αυτές καταρρίπτονται από το γεγονός και μόνο ότι ο εξόριστος αρχιεπίσκοπος ζούσε σε τέτοια ἔνδεια που οι χριστιανοί στη Σπάρτη της Πισιδίας ανέλαβαν τη συντήρησή του, αφού πρώτα δέχθηκαν τα χρεωστικά ομόλογα των μητροπολιτῶν της Κύπρου⁴⁶⁷ (πρόκειται για ενδεικτικὸ παράδειγμα της οικονομικῆς κατάστασης και της εξουσίας του αρχιεπισκόπου - εθνάρχη της Κύπρου). Επιπλέον, δεν υπάρχει καμιά μαρτυρία για τη διάπραξη οικονομικῶν ατασθαλιῶν εκ μέρους του Δαμασκηνού. Ὅσον αφορά στις κατηγορίες για τυραννικὴ διοίκηση, επίσης δεν υπάρχει καμιά μαρτυρία. Αν αυτές ευσταθούσαν, οι πρώτοι που θα αντιδρούσαν θα ἦταν οι χριστιανοί, ὅπως ἐπραξαν στην περίπτωση του Ιωακείμ. Τέλος, αναφορικὰ με την καταγγελία για παραβίαση των κανόνων και των ἐθίμων της χριστιανικῆς θρησκείας, αναφέρουμε πως η διαπίστωση αὐτὴ ἔγινε μόνο από τους κρατούντες. Είναι προφανές πως ο λόγος εξορίας του Δαμασκηνού ἦταν το

⁴⁶³ Φιλίππου, ο.π., σ. 146, όπου δημοσιεύεται η επιστολή που ὀριζε τη συνάντηση του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού με το Γάλλο Υπουργό.

⁴⁶⁴ Στο ἴδιο, σ. 145.

⁴⁶⁵ Γεωργίου, ο.π., σ. 123.

⁴⁶⁶ Το *Βεράτιο του Πάφου Χαρίτωνος* μεταφράσθηκε από τον Ιερώνυμο Κ Περισιάνη και δημοσιεύτηκε στο περιοδικὸ *ΚΧ*, ἔτος Ε' 1927, σ. 5 – 13, σ. 5.

⁴⁶⁷ Φιλίππου, ο.π., σ. 146.

αποτέλεσμα της σύγκρουσής του με τον κυβερνήτη του τόπου. Άλλωστε, η μετέπειτα επιστροφή του στην Κύπρο, κατόπιν προσκλήσεως από τον αρχιεπίσκοπο Πανάρετο, και η ανάληψη της μητρόπολης Κιτίου, την οποία διακόνησε *τίμια και ευσυνείδητα*⁴⁶⁸, αποδεικνύουν το ανυπόστατο των κατηγοριών εναντίον του και ενισχύουν τη θέση μας.

Διάδοχος του Δαμασκηνού, το 1827, ήταν ο Πάφου Πανάρετος. Ο Πανάρετος ανέλαβε τον αρχιεπισκοπικό θρόνο μετά από εξαετή διακονία στη μητρόπολη Πάφου (1821 – 1827). Ο νέος αρχιεπίσκοπος παρέμεινε στον αρχιεπισκοπικό θώκο μέχρι το 1840, οπότε και εξαναγκάστηκε σε παραίτηση, όπως και οι προκάτοχοι του Ιωακείμ και Δαμασκηνός. Ο Πανάρετος ήταν ουσιαστικά ο πρώτος αρχιεπίσκοπος μετά τα γεγονότα του 1821 που αναμείχθηκε έντονα στις πολιτικές υποθέσεις του τόπου.

Το 1830 (19/5) συνήλθε στην Αρχιεπισκοπή συνέλευση υπό την προεδρεία του Αρχιεπισκόπου. Στη συνέλευση αυτή έγινε η εκλογή τετραμελούς επιτροπής που θα αποσπελλόταν στη *Βασιλεύουσα*, κατόπιν επιθυμίας της Πύλης, με σκοπό να παρουσιάσει και να συζητήσει διάφορα θέματα των ραγιάδων του τόπου⁴⁶⁹. Ο Αρχιεπίσκοπος, στη συνέχεια, ζητούσε με επιστολές του προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη, το Σιναίου Κωνσταντίο και το Νικομήδειας Πανάρετο, τη στήριξη της αποστολής στην Κωνσταντινούπολη⁴⁷⁰. Φαίνεται η αποστολή πέτυχε πολλά ανακουφιστικά μέτρα, αφού αναφέρεται ότι επέστρεψε με έξι ορισμούς *πλήρεις έλέους άνακτορικοῦ διά τούς πτωχούς τῆς νήσου*. Όμως, τα μέλη της αποστολής δεν πέτυχαν την ελάττωση των βασιλικών δοσιμάτων, πράγμα που τελικά επιτεύχθηκε *τῇ ἰσχυρᾷ καί θερμῇ μεσιτείᾳ* του αρχιεπισκόπου και των

⁴⁶⁸ Μιχαηλίδης, ο.π., σ. 199 – 204.

⁴⁶⁹ *Μέγας Κώδικας*, σ. 198. Οι τέσσερις εκλεγέντες αντιπρόσωποι των ραγιάδων ήταν ο Χ' Χριστόδουλος Απέγιτος, ο Χ' Κυργέης Σαρίπολος, ο Χ' Γεώργιος Κωνσταντινίδης και ο Χ' Ζαχαρίας Αποστολίδης.

⁴⁷⁰ Οι επιστολές αυτές ευρίσκονται στο *Αρχεῖο της Αρχιεπισκοπῆς* και φέρουν ημερομηνία 23/5/1830.

προηγούμενων τεσσάρων αντιπροσώπων. Το αποτέλεσμα ήταν να ελαττωθεί το κεφάλαιο του *μιρίου τῆς νήσου*⁴⁷¹ από 3.100.000 σε 2.800.000 γρόσια.

Κατά το ίδιο έτος, μετά την επιστροφή της προηγούμενης επιτροπής από την Κωνσταντινούπολη, έγινε μια άλλη πολύ σημαντική συνέλευση. Η *Συνέλευση του 1830* (4 Νοεμβρίου), που πραγματοποιήθηκε στην αρχιεπισκοπή υπό την προεδρεία του Αρχιεπισκόπου, αποτελεί σταθμό για τα πολιτικά πράγματα του τόπου και είναι ίσως η πρώτη του είδους της. Στη συνέλευση αυτή συμμετείχαν, εκτός του προεδρεύοντος Αρχιεπισκόπου, όλοι οι μητροπολίτες, τα μέλη της προηγούμενης τετραμελούς επιτροπής και αντιπρόσωποι από τους τέσσερις θρόνους: Λευκωσίας, Πάφου, Κιτίου και Κυρηνείας. Το σκεπτικό σύγκλισης της συνέλευσης αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στα ακόλουθα: *ή συνέλευσις ἐπιθυμοῦσα νά κάμη μεταρρυθμισιν περί τῶν κοινῶν πραγμάτων καί νά κάμη σύστημα κοινοβουλευτικόν περί τῶν κοινῶν ὑποθέσεων, σύστημα ἀναλόγως μέ τάς περιστάσεις μας στερεόν, διά νά συνδεθῆ ὅλον τό γένος καί νά εἶναι τοῦ ἑνός ἀπό τοῦ ἄλλου ὁμογενοῦς τά συμφέροντα ἀχώριστα*⁴⁷².

Η συνέλευση έλαβε σημαντικές αποφάσεις επί διαφόρων θεμάτων ύψιστης σημασίας για την πολιτική οργάνωση και εκπροσώπηση του τόπου. Ψηφίστηκαν αιρετοί αντιπρόσωποι του λαού (δημογέροντες⁴⁷³ και έφοροι), που θα λάμβαναν διάφορες αποφάσεις για υποθέσεις του *κοινού της πατρίδας* («νομοθετική εξουσία»). Ψηφίστηκε εκπρόσωπος στο ιερό κριτήριο («δικαστική εξουσία») και καταρτίστηκε το *Γενικό Συμβούλιο* (αρχιεπίσκοπος, μητροπολίτες, οι φρονιμότεροι και προκριτότεροι του τόπου), που ήταν το σώμα ελέγχου εφαρμογής των αποφάσεων και ενεργούσε ως «εκτελεστική εξουσία».

⁴⁷¹ *Μέγας Κώδικας*, σ. 199. Ανάμεσα στα ανακουφιστικά μέτρα ήταν και η επιστροφή ομολογίας χρέους 326.000 γροσιών που κατείχε ο πρώην κυβερνήτης του τόπου Αλή Ρουχή Εφένδης. Τέλος, ο αρχιεπίσκοπος πέτυχε να απαλλάξει το θρόνο και από χρέος που ξεπερνούσε τις 400.000 γρόσια. Βλέπε Φιλίππου, ο.π., σ. 213.

⁴⁷² Στο ίδιο, οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

⁴⁷³ Ο Αμερικάνος ιεραπόστολος Lorenzo Pease σημειώνει στα ημερολόγια του (1834-1838) ότι οι δημογέροντες είναι μεταφραστές στο παλάτι του κυβερνήτη για διάφορες κυβερνητικές δουλειές, αλλά είναι *επίσης οι προστάτες και μεσάζοντες όλων των Ραγιάδων, είτε Ελλήνων, Καθολικών ή Μαρωνιτών. Δια μέσου αυτών και του Αρχιεπισκόπου ο κυβερνήτης επικοινωνεί με τους κατοίκους*, Severis, ο.π., σ. 879.

Λήφθηκαν αποφάσεις για διάφορες οικονομικές υπηρεσίες (γραμματικοί των καζάδων, φοροεισπράκτορες), διορίστηκε *υπουργός* για θέματα παιδείας και υγείας και επίτροπος του τόπου που εκπροσωπούσε την Κύπρο στην Κωνσταντινούπολη («διπλωματική υπηρεσία»). Αξίζει να σημειωθεί, ότι όλες οι υπηρεσίες θα λειτουργούσαν υπό την επίβλεψη και το συντονισμό του αρχιεπισκόπου, ο οποίος θα συγκαλούσε και προέδρευε του *Γενικού Συμβουλίου*, θα έλεγχε τους λογαριασμούς, θα έκρινε τα πρακτικά της δημογεροντίας και θα συμμετείχε στο διορισμό των γραμματικών των καζάδων. Επιπλέον, για οποιαδήποτε υπόθεση του *κοινού της πατρίδος* και για αποστολή του επιτρόπου του τόπου στην Κωνσταντινούπολη, έπρεπε να υπάρχει και η συναίνεση του αρχιεπισκόπου⁴⁷⁴. Δε θα ήταν, λοιπόν, υπερβολή αν λέγαμε ότι καταρτίστηκε η πρώτη κοινοτική διοίκηση - «κυβέρνηση» της ελληνικής ορθόδοξης κοινότητας εν αιχμαλωσία, με τις παραχωρήσεις της Πύλης. Δεν επρόκειτο μεν για ένα «εθνικά» και πολιτικά αυτόνομο – ανεξάρτητο σώμα, αλλά για ένα σώμα μιας

⁴⁷⁴ *Μέγας Κώδικας*, ο.π., σ. 199. Η συνέλευση προέβη, μεταξύ άλλων, στη ψήφιση των πιο κάτω: 1. Τη σύσταση τετραμελούς δημογεροντίας εις το Σεράγι, που θα επαγρυπνούσε για τα κοινά συμφέροντα, την κοινή ησυχία, την υπεράσπιση των ομογενών ραγιαδών και την προστασία των δικαιών τους. Ως πρώτοι δημογέροντες ψηφίστηκαν τα μέλη της επιτροπής που πήγαν στην Κωνσταντινούπολη, με *ἀρχιδημογέροντα τῆς νήσου* το Χ' Χριστόδουλο Απέγνιτο. 2. Τη σύσταση *ἐπιτροπῆς τοῦ κοινού*, αποτελούμενης από 20 μέλη. Εις τους *20 δημογέροντας του γένους* ανατέθηκαν κυρίως οικονομικές αρμοδιότητες και η ευθύνη να υποβάλλουν ενυπόγραφα στον αρχιεπίσκοπο και τους μητροπολίτες τον ολικό λογαριασμό του τόπου και τα διάφορα σχετικά πρακτικά. 3. Τη σύγκληση γενικού συμβουλίου από τον αρχιεπίσκοπο μια φορά το χρόνο, με τη συμμετοχή των μητροπολιτών, των 24 δημογερόντων και των *φρονιμότερων και προκριότερων* κατοίκων του τόπου. 4. Με τη λήξη του έτους, τη θεώρηση και το κλείσιμο των λογαριασμών, να εκλέγονται νέοι δημογέροντες και επίτροποι ή να ψηφίζονται εκ νέου οι ίδιοι. Στην εκλογή των δημογερόντων ίσχυαν και οι απόψεις των κατοίκων της πολιτείας στην οποία διοριζόταν και της συνέλευσης των επαρχιωτών. 5. Την εκλογή των γραμματικών των καζάδων από την Κεντρική Δημογεροντία και τον αρχιεπίσκοπο. 6. Την τήρηση πρακτικών εκ μέρους της Κεντρικής Δημογεροντίας και την κρίση τους από τον αρχιεπίσκοπο και τους μητροπολίτες. 7. Για κοινές υποθέσεις ή υποθέσεις που διόριζαν οι κρατούντες σχετικά με δασίματα, δε θα αποφάσιζε μόνο η δημογεροντία, αλλά έπρεπε να υπάρχει και η συναίνεση των επιτρόπων, των μητροπολιτών και του αρχιεπισκόπου. 8. Τον καθορισμό μισθού όλων όσων έχουν κοινά υπουργήματα και την αποχή τους από εκμισθώσεις φόρων ή τη μεταχείριση εμπορίου *εξουσιαστικώς*. 9. Οι γραμματικοί των καζάδων να μαζεύουν τα βασιλικά δασίματα με δίκαιο τρόπο και χωρίς να κάνουν καταχρήσεις ή χάρη για ιδιοτελείς σκοπούς. 10. Η εκλογή επιτρόπου που θα αποστέλλεται στη βασιλεύουσα, όποτε είναι ανάγκη, και θα υπόκειται στις διαταγές του αρχιεπισκόπου, των δημογερόντων και των επιτρόπων του *κοινού της πατρίδας*. 11. Διάφοροι κανονισμοί περί παντοτινής λειτουργίας σχολείου *ελληνικής παιδείας* στη Λευκωσία, με κλάδους στη Λάρνακα και Λεμεσό, άλλοι σχετικοί κανονισμοί, η ίδρυση νοσοκομείου των λεπρών και ο διορισμός έμμισθου *υπουργού* των δύο αυτών ιδρυμάτων (σχολείου, νοσοκομείου κ.α.).

αναγνωρισμένης κοινότητας με κάποιο βαθμό αυτονομίας ως προς την τοπική κυβέρνηση. Παράλληλα υπήρχε βέβαια και η δυνατότητα εκπροσώπησης στο κέντρο, αφού ο θρησκευτικός αρχηγός της ορθόδοξης αυτής κοινότητας όχι μόνο δεν έχασε τα μέχρι τότε ισχύοντα προνόμιά του, αλλά και αναβαθμίστηκε με το ρόλο που το αποδόθηκε πιο πάνω (συγκαλεί και προεδρεύει του Γενικού Συμβουλίου, εγκρίνει πρακτικά, ελέγχει λογαριασμούς, συμμετέχει στην εκλογή των γραμματικών των καζάδων, η έγκριση του είναι απαραίτητη για οποιαδήποτε υπόθεση του κοινού). Η αρχιεπισκοπή κατέστη οιοει το πολιτικό κέντρο, το αρχηγείο αυτής της κοινοτικής διοίκησης και ο αρχιεπίσκοπος ο προεδρεύων της και ο αρχηγός όχι μόνο επί των πνευματικών, αλλά και των πολιτικών υποθέσεων, ο εθνάρχης.

Το τρίτο σημαντικό πολιτικό γεγονός επί Παναρέτου (1830), αν αληθεύει η πληροφορία του Σωκράτη Ν. Φραγκούδη, είναι η εκ Κύπρου μυστική αποστολή του επανήσιου Π. Βονιτσιάνου *εις τον Καποδίστριαν, όπως ενεργήση να συμπεριληφθή η Κύπρος εις το Ελληνικόν Κράτος*. Το αίτημα δεν εισακούσθηκε και προκάλεσε τη δυσαρέσκεια των Κυπρίων έναντι του Κυβερνήτη⁴⁷⁵. Πιστεύουμε πως ένα τόσο σοβαρό αίτημα και μια τέτοια αποστολή δε θα μπορούσαν να γίνουν χωρίς τη συγκατάθεση του Αρχιεπισκόπου. Αν αυτό ισχύει, αυτή η πολιτική στροφή επί Παναρέτου, για ενσωμάτωση της Κύπρου στο Ελληνικό Κράτος, είναι μια πολιτική απόφαση που λήφθηκε ίσως για πρώτη φορά και με την πάροδο του χρόνου, ιδίως με την έναρξη της Αγγλικής Κυριαρχίας (1878), εξελίχθηκε σε πάγιο πολιτικό αίτημα των Ελλήνων της Κύπρου⁴⁷⁶.

Ο Πανάρετος, εκμεταλλευόμενος τις ευνοϊκές πολιτικές συνθήκες της εποχής, συνέχισε κατά το 1831 και 1832 τις προσπάθειές του για περαιτέρω βελτίωση της κατάστασης των κατοίκων στο νησί. Οι προσπάθειες αυτές γίνονταν σε συνεννόηση με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, αλλά τελικά δεν έφεραν αποτέλεσμα

⁴⁷⁵ Μενάρδου, «Τρία γράμματα Οικουμενικών Πατριαρχών προς Αρχιεπισκόπους Κύπρου» *Ελληνικά*, τ. Γ' 1930, σ. 415 – 416.

⁴⁷⁶ Κωνσταντίνος Σπυριδάκης, *Σύντομος ιστορία του ενωτικού ζητήματος της Κύπρου*, Λευκωσία 1950, σ. 2.

ένεκα ύψηλοτέρων πολιτικῶν λόγων⁴⁷⁷. Οι προσπάθειες του Πανάρετου, για να πετύχει περισσότερα ωφελήματα για το λαό, επρόκειτο να ανακοπούν για μια περίοδο τεσσάρων περίπου χρόνων. Ο λόγος για αυτή την εξέλιξη ήταν η πολιτική ανωμαλία που προκλήθηκε στο νησί, αφού κατά το 1833 εκδηλώθηκαν τρία αντικαθεστωτικά κινήματα: Η στάση του Νικόλαου Θησέα στη Λάρνακα, η επανάσταση του καλόγηρου Ιωαννίκιου⁴⁷⁸ στην Καρπασία και η επανάσταση του Γκιαούρ Ιμάμη στη Χρυσοχού της Πάφου⁴⁷⁹. Καμία από τις εξεγέρσεις αυτές δεν πέτυχε, αλλά τα αποτελέσματα ήταν άσχημα για τους κατοίκους του τόπου, όπως πληροφορούμαστε από επιστολή του Πανάρετου προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη⁴⁸⁰ Κωνσταντίνο Α' (1830 – 1834).

Τον Οκτώβριο του 1837(14/26), αποστολή με επικεφαλής τον Πρόεδρο Κιτίου Δαμασκηνό (πρώην αρχιεπίσκοπο), τον Κυρηναίος Χαραλάμπη και τους προκρίτους Χ'Κυργέη Σαρίπογλου και Χ'Ιωάννη Βίκη, μετέβη στην Κωνσταντινούπολη *διά τοπικάς ύποθέσεις*. Αναφέρεται ότι σκοπός του ταξιδιού ήταν η ελάττωση των επιβαρύνσεων του νησιού ένεκα της σιτοδείας. Ένας άλλος στόχος της αποστολής, ίσως, ήταν η εκ μέρους των ιεραρχών δικαίωση της διακυβέρνησης του Κυβερνήτη Μεχμέτ Σεϊδ, του οποίου η θέση κινδύνευε από εχθρούς του που εποφθαλμιούσαν το αξίωμά του⁴⁸¹. Πάντως η αποστολή στέφθηκε με επιτυχία. Κυριότερη δε επιτυχία της υπήρξε *ή έμμισθος ήγεμονία τῆς νήσου*⁴⁸². Με την επιστροφή της αποστολής, όπως έγινε και το 1830, συνεκλήθη γενική συνέλευση στην αρχιεπισκοπή, υπό την προεδρεία του αρχιεπισκόπου και με την παρουσία των μητροπολιτών και των *προκριτωτέρων*

⁴⁷⁷ Δελικάνης, ο.π., σ. 621.

⁴⁷⁸ Ανδρέας Γεωργιάδης, *Κώμη Κεπήρ*, Λευκωσία 2001. Βλέπε σ.77 – 95, όπου πληροφορίες για τη ζωή, τη δράση και το θάνατο του Ιωαννίκιου με βάση χειρόγραφα που δημοσιεύει ο συγγραφέας.

⁴⁷⁹ Hill, ο.π., τ. IV, σ. 158 – 166.

⁴⁸⁰ Φιλίππου, ο.π., σ. 216 – 218, Hill, ο.π., σ. 157 – 167. Αξίζει να σημειώσουμε ό,τι ο Λαμαρτίν αναφέρει πως το έτος 1832 ο πληθυσμός των Ελλήνων της Κύπρου ήταν μόλις 30.000 χιλιάδες. Πρόκειται, εξ όσων γνωρίζουμε, για το μικρότερο αριθμό κατοίκων που καταγράφεται για ολόκληρη την περίοδο της Οθωμανοκρατίας. Βλέπε Παυλίδης, ο.π., σ. 1112.

⁴⁸¹ *Μέγας Κώδικας*, σ. 243, βλέπε και ΚΧ, Ζ' 1930, σ. 7 – 8.

⁴⁸² Στο ίδιο, ορίσθηκε ότι το ολικό ποσό των βασιλικών δοσιμάτων (ενοικιάσεις και δασμοί) θα είναι 3.179.062 γρόσια, ο ετήσιος μισθός του ηγεμόνα 480.000 γρόσια και του στρατάρχη 120.000, εκτός των άλλων νομίμων τοπικών εξόδων που χρωστάει να πληρώνει το νησί κάθε έτος.

τῆς νήσου. Σκοπός της συνέλευσης ήταν να μεταρρυθμίση ἐπὶ τὸ κρεῖττον τὰ κοινὰ πράγματα καὶ νά κανονίσῃ **κοινοβουλευτικὸν σύστημα** ἀνάλογον μὲ τὰς περιστάσεις τοῦ γένους. Ἡ συνέλευση προχώρησε στην ψήφιση σημαντικῶν πολιτικῶν αποφάσεων, παράλληλων με αὐτές του 1830. Οἱ αποφάσεις κάλυπταν τὰ ἀκόλουθα τέσσερα σημαντικὰ κεφάλαια: Α. *Περὶ Ἀρχιερέων καὶ Συνελεύσεων*, Β. *Περὶ Επιτροπῆς Κοινού*, Γ. *Περὶ Κεντρικῆς Δημογεροντίας καὶ* Δ. *Περὶ Ἐπαρχιακῶν Δημογεροντιῶν καὶ τινῶν Ουσιωδῶν Ἀντικειμένων*.

Αξίζει να σημειωθεί ο αναβαθμισμένος ρόλος που αποδόθηκε στους αρχιερεῖς ἀπὸ τὴ συνέλευση αὐτή. Τονίστηκε ὅτι ο ἀρχιεπίσκοπος καὶ οἱ μητροπολίτες *θέλουν εἶσθαι οἱ **διὰ βίου προεστῶτες τῶν ραγιάδων** τῆς νήσου*, θα συγκαλοῦσαν τὴ γενικὴ συνέλευση, θα υπέγραφαν τὰ πρακτικὰ καὶ τὶς αποφάσεις τῶν ἐτήσιων καὶ τῶν ἐκτακτῶν συνελεύσεων, που θα καταχωροῦνταν στον Κώδικα, θα ενημερώνονταν γιὰ οποιεσδήποτε καταχρήσεις γίνονταν ἀπὸ *τους ὑπουργούντας τὰ κοινὰ γιὰ νά γίνεται διόρθωσις*, θα ενημερώνονταν καὶ θα συμμετείχαν σὲ τὶς αποφάσεις γιὰ οποιαδήποτε *ἀνάγκην τῆς νήσου σημαντικὴν*, θα συμμετείχαν σὲ τὴν διανομὴ τῶν φόρων καὶ τὴν ἐκλογή τῶν 12 γραμματέων τῶν καζάδων καὶ τέλος οἱ ἐπαρχιακὲς δημογεροντίες θα ἐκλέγονταν με τὴ συναίνεση καὶ τοῦ οικείου ἀρχιερέα⁴⁸³. Συνάγεται, λοιπὸν, ὅτι σὲ ἄρκετὸ βαθμὸ κοινοτικὴ καὶ οικονομικὴ οἰονομικὴ ἀυτονομία τῆς ἐλληνορθόδοξης κοινότητος ἐν αἰχμαλωσίᾳ, οἱ ἱεράρχες καὶ ἰδιαίτερα ο ἀρχιεπίσκοπος εἶχαν νὰ διαδραματίσουν πρωτεύοντα ρόλο, ὡς οἱ ἀναγνωρισμένοι *διὰ βίου προεστῶτες τῶν ραγιάδων τῆς νήσου*. Ὅλα αὐτὰ βέβαια τὰ κείμενα, ὅπως ὀρθὰ παρατηρήθηκε, *ἔγραφαν γιὰ τὸ πὼς θα ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ κατάστασις, ὄχι γιὰ τὸ πὼς ἦταν πραγματικὰ*⁴⁸⁴, τουλάχιστον σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις, ἀφοῦ καὶ ο Πανάρετος ἐπὶ τοῦ οὐοίου ἐγίναν τὰ πιο πάνω ἐξαναγκάστηκε σὲ παραίτηση, ὅπως θα δοῦμε πιο κάτω.

Οἱ πιο πάνω πράγματι σπουδαῖες μεταρρυθμίσεις, που ἐγίναν ἐπὶ Παναρέτου, ἐπαφίονταν πάντοτε σὲ τὶς διαθέσεις τῶν κυβερνῶντων. Τὸν τελικὸ λόγὸ σὲ τὴ διακυβέρνηση τὸν εἶχε πάντα ἡ Πύλη, σὲ ἔλεος τῆς οὐοίας βρισκόταν καὶ ο

⁴⁸³ Στὸ ἴδιο.

⁴⁸⁴ Zürcher, ο.π., σ. 54.

αρχιεπίσκοπος με τις τόσες αρμοδιότητες. Όσον αφορά στη Γενική Συνέλευση, ούτε αυτή μπορούσε να σταματήσει τον τοπικό κυβερνήτη από καταχρήσεις που πιθανόν ήθελε να διαπράξει. Για επιβεβαίωση των πιο πάνω αναφέρουμε δύο χαρακτηριστικά γεγονότα. Το 1838 οι ραγιάδες αναγκάστηκαν να στείλουν αποστολή στην Κωνσταντινούπολη, επειδή ο κυβερνήτης του τόπου (1833 – 1838) σφετερίστηκε το ποσό των φόρων και ο σουλτάνος ζητούσε την εκ νέου πληρωμή του⁴⁸⁵. Το δεύτερο γεγονός, σχετικό με τη θέση του Αρχιεπισκόπου, είναι αυτό που συνέβηκε το 1840. Ο Πανάρετος το 1840, ένα χρόνο μετά την έκδοση του Χαττ – ι – Σερίφ (1839)⁴⁸⁶ και ενώ η αυτοκρατορία βρισκόταν στη διαδικασία του Τανζιμάτ με ηγέτη τον Αβδούλ Μετζιζ Α΄ (1839–1861), εξαναγκάστηκε σε παραίτηση. Ο ίδιος ο αρχιεπίσκοπος θα αναφέρει στην επιστολή παραίτησής του τα ακόλουθα: *Προσκυνητοῦ ἀνακτορικοῦ θεσπίσματος ἐκδοθέντος, διατάπτοντος τὴν ἐμὴν παῦσιν καὶ ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ θρόνου, τὸν ὁποῖον ... τὸ κατὰ δύναμιν ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτικῆς ἐκυβέρνησα ... καίτοι μηδὲν πλημμέλημα ἐμαυτῶ συνειδῶς, ἀλλὰ τῶ προσκυνητῶ βασιλικῶ θεσπίσματι πειθόμενος, παραιτοῦμαι ἐκουσίως, καὶ παραχωρῶ διαδοχικῶς τὸν τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς θρόνον πρὸς τὸν διαληφθέντα ἄγιον Ἐξάρχον, Κύριον Ἰωαννίκιον*⁴⁸⁷. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι,

⁴⁸⁵ Φιλίππου, ο.π., σ. 220 – 221. Ο Lorenzo Pease δίνει την πληροφορία ότι το 1838 ο Αρχιεπίσκοπος έλαβε την άδεια να δώσει αυτός τα *χαρτασοχαρτιά* (κεφαλικός φόρος) *στους φορολογούμενους Έλληνες αντί του κυβερνήτη, προνόμιο το οποίο φαίνεται να είχε πριν την Ελληνική Επανάσταση*. Βλέπε Severis, ο.π., σ. 805.

⁴⁸⁶ Δημήτριος Νικολαΐδης, *Οθωμανικοί Κώδικες*, Κωνσταντινούπολη 1869, σ. 13 – 17. Με το Χαττ-ι- Σερίφ του Γκιουλχανέ και τους νόμους του *Τανζιμάτ* παραχωρούνταν εγγυήσεις προς όλους τους υπηκόους του Κράτους του Σουλτάνου, χωρίς διάκριση τάξης ή θρησκείματος. Οι εγγυήσεις αυτές αναφέρονταν εις την *ασφάλειαν της ζωής και της περιουσίας των και την διατήρησιν της τιμής των*.

⁴⁸⁷ *Μέγας Κώδικας*, σ., 259. Αναφέρουμε ότι ο Πανάρετος, εκτός της πολιτικής του δράσης, ανακαίνισε πολλούς ναούς (*Κτηματολογικός Κώδικας*, 6, 101), επανίδρυσε το 1830 την *Ελληνική Σχολή* στη Λευκωσία, που έκλεισε μετά τα γεγονότα του 1821, και επί αρχιεπισκοπείας του λειτουργούσαν επίσης σχολές στη Λάρνακα, τη Λεμεσό και αποφασίστηκε η ίδρυση επτά δημοτικών (2 στη Λευκωσία, 2 στη Λάρνακα, 1 στη Λεμεσό, 1 στη Πάφο και 1 στη Κερύνεια). Η φροντίδα του για την εκπαίδευση φαίνεται και από τις σχετικές αποφάσεις των συνελεύσεων του 1830 και 1838 που αναφέραμε προηγούμενα. Ενώ η τοπική εκκλησία, δια της ιεραρχίας κυρίως, ανέπτυξε αυτή τη δράση και αγωνιζόταν και για την παιδεία, στα πλαίσια των δυνατοτήτων της πάντα, ο Αμερικάνος ιεραπόστολος Lorenzo Pease παρουσιάζει στον κυπριακό κλήρο με τα μελανότερα χρώματα. Θα γράψει το 1838 πως *όλοι οι μοναχοί του νησιού είναι τεμπέληδες, ηλίθιοι, αδαείς, απερίσκεπτοι, ευτελής ομάδα ανθρώπων. Γενικώς στην ιεροσύνη δεν υπάρχει*

όταν η Πύλη διόρισε τον Ιωαννίκιο σε διαδοχή του Παναρέτου, ο Πανάρετος τέθηκε υπό περιορισμό και φρούρηση στο διοικητήριο και όλα τα δωμάτια της αρχιεπισκοπής (εκτός του συνοδικού) κρατήθηκαν κλειστά και υπό φρούρηση μέχρι να φθάσει στην Κύπρο και να αναλάβει καθήκοντα ο νέος αρχιεπίσκοπος και ο νέος κυβερνήτης⁴⁸⁸. Τα γεγονότα αυτά δείχνουν πόση δύναμη τελικά είχε ο αρχιεπίσκοπος στην Κύπρο και ποιοι είχαν στην ουσία την εξουσία.

Ο αρχιεπίσκοπος Ιωαννίκιος (1840 – 1849) ανέλαβε τον αρχιεπισκοπικό θρόνο κατόπιν *βασιλικής διαταγής*, όπως και οι προκάτοχοί του. Ωστόσο, ο τρόπος και οι συνθήκες υπό τις οποίες προωθήθηκε στο αρχιεπισκοπικό αξίωμα δεν του εξασφάλιζαν και τις καλύτερες προϋποθέσεις για ενάσκηση των καθηκόντων του, τουλάχιστον από μια μεγάλη μερίδα του λαού. Ο προκάτοχός του υπήρξε πολύ δραστήριος και επιτυχημένος στα πολιτικά πράγματα του τόπου. Λαβή για την παύση του Πανάρετου έδωσαν και οι καταγγελίες στην Πύλη ομάδας κατοίκων που τον αντιπολιτεύονταν. Αυτό σίγουρα δημιούργησε έντονη δυσαρέσκεια στους οπαδούς του Πανάρετου, που δημιούργησαν μια μόνιμη αντιπολίτευση κατά του Ιωαννίκιου. Επιπλέον, το γεγονός ότι ο Ιωαννίκιος ανήλθε στο θρόνο με τις ενέργειες Οθωμανών φίλων του πολιτικών, των Αχμέτ Φετχί πασά και Ρεσήτ πασά, δημιούργησε επιπρόσθετα προβλήματα. Τέλος, πιστεύουμε ότι η απουσία του Ιωαννίκιου από την Κύπρο και η αποκοπή του από το λαό για μεγάλο χρονικό διάστημα, από το 1821, έκανε ακόμα πιο δύσκολά τα πράγματα για αυτόν⁴⁸⁹.

κανένα πρόσωπο που να μπορεί να ισχυριστεί ότι μπορεί να κληθεί έστω και με μετριοπάθεια λόγιος. Κανένας των επισκόπων δε δικαιούται έστω σε ένα τέτοιο έπαινο. Δεν υπάρχει κανένας που να αγοράζει βιβλία, εκτός ίσως από κάποια βιβλία προσευχών, και κανένας που να επιθυμεί πραγματικά να προωθήσει την παιδεία με εγκάρδιο ζήλο. Βλέπε Severis, ο.π., σ. 923.

⁴⁸⁸ Γεωργίου, ο.π., σ. 126.

⁴⁸⁹ Ο Ιωαννίκιος, που ήταν έξαρχος της αρχιεπισκοπής επί Κυπριανού, εγκατέλειψε την Κύπρο μετά τα γεγονότα του 1821. Κατά την παραμονή του στη Γαλλία γνωρίστηκε με τους Οθωμανούς πολιτικούς Φετχί Αχμέτ πασά και Ρεσήτ πασά που τον προώθησαν στο αρχιεπισκοπικό αξίωμα. Ηγέτες της ομάδας που αντιπολιτεύονταν τον Πανάρετο και τον κατάγγειλαν στην Πύλη ήταν οι Χ' Κυργέης Σαρίπολος, ο Χριστόδουλος Απέγιτος και ο Α. Τριανταφυλλίδης, που συνόδευσαν τον Ιωαννίκιο και το νέο κυβερνήτη στην Κύπρο το 1840. Βλέπε Γεωργίου, ο.π., σ. 125 – 127, Φιλίππου, ο.π., σ. 149 -152.

Όπως και να είχαν τα πράγματα, από τα δύο πρώτα κιόλας χρόνια της αρχιεπισκοπείας του Ιωαννίκιου στάλθηκαν δύο αποστολές στην Κωνσταντινούπολη. Οι αποστολές αυτές έγιναν το 1840 και το 1842, προς ανακούφιση του λαού και *διά τας κατεπειγούσας ανάγκας τοῦ τόπου*, με επιτυχία κυρίως της πρώτης⁴⁹⁰. Η θέση όμως του λαού ολοένα και χειροτέρευε. Δημιουργούνταν πολλά προβλήματα που προέκυπταν από τις αυθαιρεσίες των κυβερνητών εις βάρος των χριστιανών. Ιδιαίτερα σημειώνονταν καταχρήσεις των υπαλλήλων της τοπικής κυβέρνησης εις τη συλλογή των φόρων, αφού επί Ιωαννίκιου, μετά τις μεταρρυθμίσεις του 1839 στο Οθωμανικό Κράτος, οι φόροι συλλέγονταν απευθείας από την τοπική κυβέρνηση. Η αλλαγή αυτή δεν επέτρεπε στον αρχιεπίσκοπο να διανέμει ανάλογα τους φόρους (όπως γινόταν επί Παναρέτου). Έτσι, ο Ιωαννίκιος σε σχέση με τον προκάτοχό του είχε λιγότερα δικαιώματα στα οικονομικά και πολιτικά πράγματα του τόπου.

Ωστόσο, ο Ιωαννίκιος φαίνεται να είχε πολύ καλές σχέσεις με την Πύλη, η οποία σε ένδειξη εκτίμησης προς αυτόν τον παρασημοφόρησε το 1846⁴⁹¹. Όμως, οι σχέσεις του με την τοπική κυβέρνηση δεν ήταν καθόλου καλές, ένεκα των συνεχών και ποικίλων υπερβάσεων εκ μέρους του κυβερνήτη, διάφορων υπαλλήλων και αστυνομικών της κυβέρνησης⁴⁹². Αυτό ανάγκασε τον Αρχιεπίσκοπο να μεταβεί το 1847 στην Κωνσταντινούπολη και να καταγγείλει τον ηγεμόνα, με αποτέλεσμα να εκδοθεί αυτοκρατορικό διάταγμα που διάτασσε την έρευνα για τις καταγγελίες του Αρχιεπισκόπου⁴⁹³. Αν τελικά έγινε η έρευνα και λήφθηκαν οποιαδήποτε μέτρα είναι κάτι για το οποίο δεν έχουμε μαρτυρίες. Τελικά ο Ιωαννίκιος πέθανε στις 3 Απριλίου του 1849 και είναι ο πρώτος αρχιεπίσκοπος που πέθανε στο θρόνο του μετά τα τραγικά γεγονότα του 1821, αφού και οι τρεις προκάτοχοί του (Ιωακείμ, Δαμασκηνός, Πανάρετος) παύτηκαν.

⁴⁹⁰ *Μέγας Κώδικας*, σ. 265, 267.

⁴⁹¹ Στο ίδιο, σ. 275. Η παρασημοφόρηση του Ιωαννίκιου έγινε στο Ηγεμονείο την 5^η Δεκεμβρίου, ημέρα που αποφασίσθηκε να καθιερωθεί ως παγκύπρια εορτή.

⁴⁹² *Αρχείο Αρχιεπισκοπής*. Τις πληροφορίες αντλούμε από επιστολή του Κ. Οικονομίδη, ημερομηνίας 17/6/1847, προς τον αρχιμανδρίτη Κύριλλο.

⁴⁹³ Φιλίππου, ο.π., σ. 225 – 226, όπου δημοσιεύεται το διάταγμα.

Επίσης, είναι ο τελευταίος αρχιεπίσκοπος Κύπρου που διορίστηκε με βασιλικό διάταγμα.

Διάδοχος του Ιωαννίκιου υπήρξε ο Κύριλλος (1849 – 1854). Ο Κύριλλος είναι ο πρώτος αρχιεπίσκοπος του 19^{ου} αιώνα που δε διορίστηκε με βασιλικό διάταγμα. Αντίθετα, η εκλογή του έγινε από την ελληνική ορθόδοξη κοινότητα του τόπου. Αξιοσημείωτη είναι η συμμετοχή όλων των μητροπολιτών, των κληρικών και των ιερέων, καθώς και των πληρεξούσιων αντιπροσώπων από τις πόλεις, τις κωμοπόλεις και χωριά της Κύπρου. Ο πιο πάνω τρόπος εκλογής του Κυρίλλου ορίστηκε να αποτελεί και αποτελεί μέχρι σήμερα τη βάση διεξαγωγής όλων των αρχιεπισκοπικών εκλογών στην Κύπρο. Στην παραστατική έκθεση της *κοινή γνώμη εκλογής* του Κυρίλλου, που υπογράφεται από τους τρεις μητροπολίτες και 39 κληρικούς και λαϊκούς, υπάρχουν πολύτιμες πληροφορίες. Αναφέρεται ότι η επιτόπια αρχή, *ο ύψηλότατος Ίσμαήλ Ανατόλ Πασσάς, από συμφώνου μετά τών εύγενεστάτων Δημογερόντων τῆς νήσου* προσκάλεσαν τους τρεις μητροπολίτες. Στη συνέχεια συγκάλεσαν *έξ άπασῶν τῶν πόλεων τῆς νήσου καί έκ τῶν κωμοπόλεων καί πολλῶν χωρίων πληρεξούσιους Άντιπροσώπους καί επέτρεψαν αύτοῖς νά συνέλθωσιν ... νά εκλέξωσιν τόν διάδοχον τοῦ άποθανώντος άρχιεπισκόπου ... συναθροισθέντες έν τῆ άγιωτάτῃ Αρχιεπισκοπῆ άπας τῶν κληρικῶν καί Ίερέων σύλλογος μετά πάντων τῶν άπό τάς Πόλεις, Κωμοπόλεις καί χωρία πληρεξουσίων Άντιπροσώπων ... κοινή γνώμη ... έγκριθίσης τῆς Σεβασμιότητος τοῦ ως νόμιμον καί γνήσιον διάδοχον ... έκύρωσαν τήν έκλογήν δι' ἧς άπεδείχθη δημαίτητος*⁴⁹⁴. Αφού τελείωσε η πιο πάνω διαδικασία, χορηγήθηκε το *ήθησμένον καφτάνιον υπό τοῦ σοφοτάτου κριτοῦ* και ακολούθησε η χειροτονία και η ενθρόνιση του νέου αρχιεπισκόπου στο ναό του αγίου Ιωάννη του θεολόγου στη Λευκωσία⁴⁹⁵. Όμως, κάποιος κληρικός και λίγοι λαϊκοί που διαφωνούσαν έπεισαν τις τοπικές αρχές ότι ο Κύριλλος δεν εξελέγη από την πλειοψηφία. Έτσι, η αναγνώριση και η επικύρωση της εκλογής καθυστέρησε για τρεις μήνες. Ο *Νησάρχης* Σαρβεττή Πασάς, κατόπιν *ύψηλου*

⁴⁹⁴ *Μέγας Κώδικας*, σ. 283.

⁴⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 283.

Βεζυρικοῦ Γράμματος, συγκάλεσε ξανά σε συνέλευση αντιπροσώπους (οι τρεις μητροπολίτες και 87 λαϊκοί και κληρικοί) από όλες τις πόλεις και *έκ παντός τῶν καζάδων* για να διαπιστώσει τελικά (10 Ιουλίου 1849) ότι η εκλογή ήταν πάμπηφος⁴⁹⁶.

Ο τρόπος εκλογής και η όλη διαδικασία για τη νόμιμη εκκλησιαστική και πολιτική αναγνώριση του Κυρίλλου παρέχουν πολύ διαφωτιστικές πληροφορίες για το θέμα μας. Η εκλογή, η έγκριση, η χειροτονία και η ενθρόνιση έγιναν αποκλειστικά από την τοπική εκκλησία. Δεν υπήρξε διορισμός ή πρόβλησης του αρχιεπισκόπου από ξένη εκκλησιαστική ή πολιτική αρχή. Στην εκλογική διαδικασία υπήρξε έντονη και ευρεία αντιπροσωπευτική ανάμιξη του λαού σε παγκύπρια κλίμακα. Αυτό όντως καθιστούσε τον αρχιεπίσκοπο *δημαίτητο*. Ο αρχιεπίσκοπος Κύπρου αναλάμβανε τα καθήκοντά του κατόπιν λαϊκής εντολής, γεγονός που προσέδιδε μια αμεσότητα στις σχέσεις του με το λαό. Ο αρχιεπίσκοπος αντλούσε το κύρος και την εξουσία του, στο χειρισμό των εκκλησιαστικών και πολιτικών πραγμάτων, απευθείας από το λαό και αυτό είναι άμεσα συνδεδεμένο με τον εθναρχικό ρόλο των προκαθήμενων της εκκλησίας της Κύπρου. Η πραγματικότητα αυτή αποτέλεσε και αποτελεί μια ιδιαιτερότητα της τοπικής εκκλησίας σε ολόκληρο το χριστιανικό κόσμο. Είναι για αυτό το λόγο που ο λαός είχε πάντα απαιτήσεις, λόγο και ρόλο στα αρχιεπισκοπικά δρώμενα του τόπου. Από την άλλη, ο αρχιεπίσκοπος δεν είχε μόνο την τιμή που του απένειμε ο λαός με τη ψήφο του, αλλά και την ευθύνη να εκπροσωπεί το λαό που τον εξέλεξε και έναντι του οποίου καθίστατο υπόλογος.

Η πολιτεία, από την άλλη πλευρά, είχε καθοριστικό λόγο στην αναγνώριση του προσώπου που είχε τον πρώτο λόγο όχι μόνο στις εκκλησιαστικές, αλλά και τις πολιτικές υποθέσεις του τόπου. Η χορήγηση του καφτανιού, η απαραίτητη επίσημη αναγνώριση και επικύρωση του εκλεγμένου αρχιεπισκόπου, όπως και η εκ μέρους της διοίκησης εξέταση των όποιων ενστάσεων, φανερώνουν με σαφήνεια το πόσο αναγκαία ήταν και η συγκατάθεση των τοπικών αρχών στα

⁴⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 285.

αρχιεπισκοπικά δρώμενα. Φάνηκε ότι οι κρατούντες (Πύλη, τοπική κυβέρνηση) ήθελαν να έχουν λόγο στα της εκλογής του αρχιεπισκόπου Κύπρου. Ο αρχιεπίσκοπος ήταν το πρόσωπο το οποίο εκπροσωπούσε την κατακτημένη κοινότητα, είχε σημαντικό ρόλο στα πολιτικά δρώμενα του τόπου και ήταν παράγοντας ελέγχου της κοινότητάς του, αλλά και της τοπικής διοίκησης. Με άλλα λόγια ήταν ο σύνδεσμος της ορθόδοξης κοινότητας με τη διοίκηση. Όπως είδαμε στο εισαγωγικό κεφάλαιο, κάτι ανάλογο, *mutatis mutandis*, συνέβαινε στο νησί κατά την περίοδο της πρόβλησης των αρχιεπισκόπων από τους αυτοκράτορες του Βυζαντίου.

Ο Κύριλλος, πάρα το σύντομο της θητείας του, αγωνίστηκε για να διατηρήσει καλές σχέσεις με την τοπική κυβέρνηση και την Πύλη, με σκοπό να πετύχει ανακουφιστικά μέτρα για το λαό του. Το 1850, κατόπιν βασιλικής επιείκειας, του παραχωρήθηκε το δικαίωμα της είσπραξης της δεκάτης από *έταιρία χριστιανών*⁴⁹⁷. Η εξέλιξη αυτή έδινε ξανά στη χριστιανική κοινότητα λόγο στα οικονομικά – φορολογικά πράγματα του τόπου. Επρόκειτο για ένα δικαίωμα το οποίο αφαιρέθηκε επί Ιωαννίκιου, όπως είδαμε προηγούμενα. Επί Κυρίλλου, κατόπιν απόφασης της *Γενικής Συνέλευσης* του 1852, διορίστηκε μόνιμος αντιπρόσωπος της Κύπρου στην Κωνσταντινούπολη, με αποστολή την προώθηση και υπεράσπιση των συμφερόντων του νησιού⁴⁹⁸.

Οι σχέσεις του αρχιεπισκόπου με τους κατακτητές κινδύνευσαν με αφορμή τον Κριμαϊκό Πόλεμο (1854 – 1856). Επρόκειτο για ένα πόλεμο που εντασσόταν στα πλαίσια του Ανατολικού Ζητήματος (*Question d' Orient*) και πυροδοτήθηκε με την εκμετάλλευση των ερίδων Ορθοδόξων και Καθολικών των Αγίων Τόπων, για τον έλεγχο των ιερών προσκυνημάτων της περιοχής⁴⁹⁹. Ήδη από το 1853, τα νέα για Ρωσοτουρκικό πόλεμο έγιναν αφορμή για να εκδηλωθεί από τους Έλληνες στο νησί ένας πολιτικός αναβρασμός. Χρήσιμες πληροφορίες για το

⁴⁹⁷ *Αρχείο Αρχιεπισκοπής*, επιστολή του Χ' Κυργέη Σαρίπολου από την Κωνσταντινούπολη, ημερομηνίας 1/7/1850, προς τον αρχιεπίσκοπο Κύριλλο και εγκύκλιος του αρχιεπισκόπου Κύριλλου, ημερομηνίας 23/8/1854.

⁴⁹⁸ *Μέγας Κώδικας*, σ. 301. Ως μόνιμος αντιπρόσωπος διορίστηκε ο Γεώργιος Γλυκός.

⁴⁹⁹ Για τον Κριμαϊκό Πόλεμο βλέπε Κολιόπουλος Ι. Σ., *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία 1789 – 1945*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 195 – 200 και Λάσκαρι, ο.π., σ. 107 - 127.

θέμα αντλούμε από την προξενική αλληλογραφία της εποχής. Σύμφωνα με αυτήν *ο λαός, αποτελούμενος κατά μέγα μέρος από Έλληνες σχισματικούς αφέθη να παρασυρθή από τον πλέον αστόχαστον ενθουσιασμό ... ετόλμησαν να ονειρευθώσι μίαν ελληνικήν ανεξαρτησίαν, ή τουλάχιστον μίαν κυριαρχίαν μάλλον προσαρμοζομένην εις τας θρησκευτικάς των ιδέας ... οι Έλληνες... έκαμνον να αισθανθώσιν ήδη οι Τούρκοι την σκληρότητα του ζυγού, τον οποίον θα είχαν να υποφέρωσιν*⁵⁰⁰. Η έκφραση φιλορωσικών και διάφορων αντικαθεστωτικών αισθημάτων έφεραν σε δύσκολή θέση τον Αρχιεπίσκοπο. Ο πασάς κάλεσε στο Σεράγι τον προκαθήμενο της τοπικής εκκλησίας και τον ελληνικό κλήρο και ανάγκασε τον Αρχιεπίσκοπο να καλέσει τους Έλληνες κατοίκους, με την απειλή αφορισμού, να μην *παραγνωρίζωσι την εξουσίαν του Σουλτάνου*. Οι Οθωμανοί εν τω μεταξύ ήταν έτοιμοι να εκδικηθούν. Έτσι, εις *την Πάφον οι χριστιανοί άφηνον νύκτα τας οικίας των δια να καταφύγωσι εις τα όρη. Εις Λευκωσίαν οι μουσουλμάνοι έχυνον δημοσίως σφαίρας ... όλοι οι πρόκριτοι Έλληνες ανεχώρησαν ... οι Λευκωσιάται θα επιτίθεντο κατά των Ελλήνων*⁵⁰¹. Μετά τη βύθιση του οθωμανικού στόλου στη Σινώπη (30 Νοεμβρίου 1853), από τους Ρώσους, τα πράγματα έγιναν ακόμα χειρότερα. Οι Οθωμανοί της Κύπρου εξοργίστηκαν και ξεκίνησαν να ετοιμάζονται στρατιωτικά. Όταν μάλιστα οι αρχές είχαν στα χέρια τους φυλλάδια και άλλα έντυπα που ύβριζαν το καθεστώς και καλούσαν τον ελληνικό λαό *εις τα άρματα*, ο Αρχιεπίσκοπος βρέθηκε σε εξαιρετικά δύσκολη θέση. *Ο αρχιεπίσκοπος, επιπληχθείς από τους τούρκους ζωηρώς, διέτρεξεν κίνδυνον. Κατηγόρησαν αυτόν δια την σιωπήν του*. Ο Κύριλλος αναγκάστηκε να αποπέμψει τον καθηγητή της Ελληνικής Σχολής Λευκωσίας Επαμεινώνδα Φραγκούδη, που σχετίστηκε με τη συγγραφή των φυλλαδίων. Ο Πασάς βοήθησε να αποφευχθούν τα χειρότερα, να εξέλθει από τη δύσκολη θέση ο Αρχιεπίσκοπος και *παρεξέκλινεν την θύελλαν*. Είπε στα μέλη του *Μετζιλίς* ότι ο Αρχιεπίσκοπος τον είχε ενημερώσει για ό,τι συνέβαινε και άρα δε μπορούσε να καταστεί υπεύθυνος για την αναστάτωση και την κυκλοφορία των

⁵⁰⁰ Κυριαζής Ν. Γ., «Εθνικόν Κύπρου φρόνημα», ΚΧ, έτος Η'1931, σ. 1 – 27., σ. 13, 15.

⁵⁰¹ Στο ίδιο, σ. 16.

φυλλαδίων. Επιπλέον, ο αρχιεπίσκοπος, εις πάνδημον ομολογίαν πίστεως, εν εκτάσει διεμαρτυρήθη δια την προς τον Σουλτάνον αφοσίωσίν του, και την επαύριον εξέπεμψε κεραυνούς αφορισμού κατά παντός, όστις θα ανεγίγνωσκεν έντυπα εχθρικά προς την Α, Μεγαλειότητα, και το παν περιωρίσθη έως εδώ⁵⁰². Πάντως, υπάρχει η παράδοση ότι ουχί η ετοιμότης του πασά αλλά το χρυσίον της αρχιεπισκοπής εξουδετέρωσε τον κίνδυνον, αφού ο αρχιεπίσκοπος έσπευσε δια γενναίας δωροδοκίας των ισχυόντων να αποτρέψει πάσαν απειλήν⁵⁰³.

Τα πιο πάνω γεγονότα έφεραν στην επιφάνεια μια πολύ σημαντική πτυχή των πολιτικών σχέσεων μεταξύ του αρχιεπισκόπου και των κρατούντων. Ο αρχιεπίσκοπος, ως μέρος και πακέτο των προνομίων, ήταν υπόλογος στους Οθωμανούς για οποιαδήποτε θεωρούμενη ως αντικαθεστωτική ενέργεια των υπόδουλων. Θεωρείτο υπεύθυνος για οποιαδήποτε διατάραξη της δημόσιας τάξης και έπρεπε με τον κλήρο, ιδίως τους μητροπολίτες, να προβαίνουν σε εκείνες τις ενέργειες που θα ματαίωναν κάθε εκδήλωση των Ελλήνων του τόπου που θεωρείτο αντικαθεστωτική. Ο αναγνωρισμένος πολιτικός ρόλος του αρχιεπισκόπου και τα διάφορα δικαιώματα – προνόμια που του παραχωρούνταν τον καθιστούσαν και πολιτικά υπεύθυνο για την όποια πολιτική ανωμαλία, κακοδαιμονία του νησιού ή κυρίως την εκδήλωση ανυπακοής ενάντια στους κατακτητές. Αυτό άλλωστε επιβεβαιώθηκε τόσο από τα γεγονότα του 1804, όταν ο αρχιεπίσκοπος Χρυσάνθος κακοποιήθηκε με την πρόφαση της έλλειψης σιταριού στο νησί, όσο και από τα τραγικά γεγονότα του 1821, που οι πρώτοι που τιμωρήθηκαν, με το ξέσπασμα της επανάστασης στην Ελλάδα, ήταν ο αρχιεπίσκοπος, οι ιεράρχες και άλλοι εκκλησιαστικοί άνδρες του τόπου.

Ο Κύριλλος, παρά το γεγονός ότι έδρασε σε μια περίοδο πολιτικά δύσκολη, προσπάθησε κατά το 1853 να ενδυναμώσει οικονομικά την αρχιεπισκοπή⁵⁰⁴. Την ίδια χρονιά (1853) προέβη σε ενέργειες με σκοπό να ανεβάσει το θεολογικό

⁵⁰² Στο ίδιο, σ. 20 – 21.

⁵⁰³ Στο ίδιο, σ. 11.

⁵⁰⁴ Φιλίππου, ο.π., σ. 155 – 156. Ο αρχιεπίσκοπος Κύριλλος προσπάθησε με διάφορα διαβήματα προς την οθωμανική κυβέρνηση να επανακτήσει τα κτήματα του θρόνου και διάφορων μοναστηριών, που πουλήθηκαν από τους προκατόχους του για κάλυψη ποικίλων αναγκών. Οι προσπάθειές του αυτές δεν έφεραν αποτέλεσμα.

επίπεδο στο νησί, με την ίδρυση θεολογικής σχολής. Όμως, η αρχική δυστοκία για εύρεση ικανού προσώπου να αναλάβει τη διεύθυνση μιας τέτοιας σχολής και ο θάνατός του δεν επέτρεψαν την ολοκλήρωση των σχεδίων του⁵⁰⁵.

Οι πολιτικές σχέσεις του Κυρίλλου με την τοπική κυβέρνηση δεν πρέπει να βρίσκονταν σε καλό επίπεδο, ιδίως μετά την πολιτική αναστάτωση που προκλήθηκε στο νησί κατά το 1853 και 1854, που εξετάσαμε προηγούμενα. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουμε από το γεγονός ότι οι τοπικές αρχές δεν επέτρεψαν να μεταφερθεί η σορός του αρχιεπισκόπου, από τη μονή του αγίου Ηρακλειδίου όπου πέθανε (30 Ιουλίου του 1854), και να θαφτεί στη Λευκωσία *εις τους δια τους αρχιεπισκόπους αφιερωμένους τάφους*⁵⁰⁶.

Διάδοχος του Κυρίλλου εξελέγη ο Μακάριος Μυριανθέας (1854 - 1865)⁵⁰⁷. Η εμπλοκή των τοπικών αρχών, ο τρόπος και γενικά η όλη διαδικασία εκλογής (22 Αυγούστου), αναγνώρισης (23 Αυγούστου), χειροτονίας (25 Αυγούστου ιερομόναχος και 26 του ίδιου μήνα αρχιερέας) και ενθρόνισης (26 Αυγούστου 1854) του Μακαρίου, ήταν πανομοιότυπα με του προκάτοχου του Κυρίλλου⁵⁰⁸.

Η αρχιεπισκοπεία του Μακαρίου χαρακτηρίζεται από την έντονη προσπάθεια του αρχιεπισκόπου για ηρεμία και τάξη στους κόλπους της εκκλησίας. Ο Μακάριος αντιμετώπισε και επίλυσε προβλήματα που εκδηλώθηκαν στις μητροπόλεις Πάφου, Κιτίου και Κυρηνείας⁵⁰⁹. Ιδιαίτερη φροντίδα έδειξε στον

⁵⁰⁵ Φιλίππου, *Τα Ελληνικά γράμματα εν Κύπρω ...*, σ. 99 – 100.

⁵⁰⁶ Κυριαζής, «Ανέκδοτα ιστορικά έγγραφα», *Κ Χ*, έτος ΣΤ' 1929, σ. 289 – 321, σ. 310.

⁵⁰⁷ Αριστείδης Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων*, Λευκωσία 42001, σ. 201 - 202.

⁵⁰⁸ *Μέγας Κώδικας*, σ. 303 – 305.

⁵⁰⁹ Κατά το διάστημα της αρχιερατείας του ο Μακάριος αντιμετώπισε εσωτερικές εκκλησιαστικές διαμάχες που σημειώθηκαν στις μητροπόλεις Πάφου, Κερύνειας και Κιτίου. Σε όλες τις διαμάχες εμπλοκή είχαν οι μητροπολίτες. Το 1854 (11 Σεπτεμβρίου) οι κάτοικοι της Πάφου κατάγγειλαν ενώπιον της συνόδου το μητροπολίτη Χαρίτωνα (1827 - 1854) ως ανεπαρκή στα καθήκοντά του και κακό διαχειριστή του θρόνου. Η σύνοδος τον απάλλαξε των κατηγοριών. Βλέπε *Μέγας Κώδικας*, σ. 307. Το 1861 (8 Μάη) οι πατέρες της Μονής του Αγίου Παντελεήμονα κατάγγειλαν τον επίσκοπο Κυρηνείας Μελέτιο (1850 – 1862) ότι είχε ανάμιξη στη διοίκηση της Μονής και ελάμβανε τα χρήματα που περίσσευαν. Ο αρχιεπίσκοπος έλυσε τη διαφορά. Βλέπε Φιλίππου, *Η Εκκλησία Κύπρου...*, σ. 160. Το 1863 (23 Οκτωβρίου) τα μέλη της *επί των θρονικών διαρκούς* Επιτροπής, της μητρόπολης Κιτίου, κατάγγειλαν το μητροπολίτη Μελέτιο Μοδινό (1846 - 1864) για πράξεις που παραβίαζαν τους κανόνες, οικονομική κακοδιαχείριση και διαίρεση του ποιμνίου του. Τοπική σύνοδος αποφάσισε την παύση του. Ο αρχιεπίσκοπος Μακάριος γνωστοποίησε την απόφαση και στον Οικουμενικό Πατριάρχη, ζητώντας τη γνώμη του. Ο Πατριάρχης συμφώνησε και έτσι ο Κιτίου Μελέτιος υπέβαλε την παραίτηση του (7 Μάη 1864) και στη θέση του εξελέγη ο

τομέα της ανάπτυξη του πνευματικού επιπέδου του κλήρου και του λαού. Με πρωτοβουλίες του οργανώθηκαν, ενισχύθηκαν και ιδρύθηκαν εκπαιδευτικά ιδρύματα σε διάφορες περιοχές της Κύπρου. Αρκεί να αναφερθεί ότι επί των ημερών του υπήρχαν στην Κύπρο, για πρώτη φορά από την έναρξη της Οθωμανοκρατίας, 23 σχολεία διάφορων τύπων (Ελληνικά, Αλληλοδιδασκτικά, Παρθεναγωγεία και Αλληλο-Ελληνικά) ⁵¹⁰.

Κατά τη διάρκεια της αρχιεπισκοπείας του Μακαρίου συνέβηκαν αρκετά πολιτικά γεγονότα που φανερώνουν τον πολιτικό ρόλο του αρχιεπισκόπου, τις σχέσεις του με την τοπική κυβέρνηση, αλλά και τη δράση του στα πολιτικά πράγματα του τόπου, έστω και αν έχει εκφραστεί η άποψη ότι *μη περισπώμενος δε και υπό πολλών πολιτικών υποθέσεων και φροντίδων έστρεψε την προσοχήν αυτού προ πάντων εις την διανοητικήν ανάπτυξιν του ποιμνίου του*⁵¹¹.

Με την έκδοση του *Χαττ- ι- Χουμαγιούν* (18 Φεβρουαρίου 1856⁵¹²), του οποίου η επίσημη ανακοίνωση έγινε στο Συνέδριο των Παρισίων, και τη *Συνθήκη των Παρισίων* (Φεβρουάριος – Μάρτιος 1856⁵¹³), δημιουργήθηκαν νέα πολιτικά

Βαρθολομαίος (1864 – 1866). Βλέπε *Μέγας Κώδικας*, σ. 328 – 329, 331 και Μιχαηλίδης, ο.π., σ. 212- 219. Αξίζει να αναφέρουμε ότι ο Μακάριος ανακαίνισε και την αρχιεπισκοπή κατά το 1862 – 1863, Γεωργίου, ο.π., σ. 132. Άξια αναφοράς είναι η υπό την προεδρεία του Μακαρίου σύνοδος του 1864 (13 Μάη) που πήρε σημαντικές αποφάσεις σχετικά με την εκκλησιαστική περιουσία. Η σύνοδος αυτή απαγόρευσε την εκ μέρους αρχιερέων πώληση οποιουδήποτε εκκλησιαστικού κτήματος και τη σύναψη δανείων από αρχιερείς, εν ονόματι του θρόνου, άνευ της εγκρίσεως της συνόδου, *Μέγας Κώδικας*, σ. 333.

⁵¹⁰ Ο Μακάριος, ήδη από το πρώτο έτος της αρχιεπισκοπείας του (1854), ζήτησε την ίδρυση τριών αλληλοδιδασκτικών σχολείων στη Πάφο (*Μέγας Κώδικας*, σ.308). Το 1859 ίδρυσε το πρώτο Παρθεναγωγείο στην Κύπρο. Τον ίδιο χρόνο ενίσχυσε οικονομικά και με διδακτικό προσωπικό την *Ελληνική Σχολή Λευκωσίας* και το αλληλοδιδασκτικό σχολείο της πόλης. Ζήτησε και πέτυχε τις συνδρομές διάφορων προς ενίσχυση της παιδείας. Δωρεές, για παράδειγμα, απέστειλαν ο Κύπριος αρχιμανδρίτης Ιωαννίκιος (της Μονής Βατοπεδίου), ο Κύπριος (εξ Αθηναίου) μητροπολίτης Γάζης Φιλήμονας και ο Κύπριος (εκ Λεμύθου) μητροπολίτης Πέτρας Μελέτιος. Επίσης, ο αρχιεπίσκοπος συμβούλευε τους συμπατριώτες του σε διάφορες κοινότητες να ιδρύουν αλληλοδιδασκτικά σχολεία. Βλέπε Φιλίππου, *Τα Ελληνικά γράμματα εν Κύπρω ...*, σ. 100 - 109, όπου και η σχετική αλληλογραφία. Πάντως, το 1860 υπήρχαν στην Κύπρο συνολικά 23 σχολεία: 3 *Ελληνικά*, 15 *Αλληλοδιδασκτικά*, 2 *Παρθεναγωγεία* και 3 *Αλληλο – Ελληνικά*. Για λεπτομέρειες βλέπε Παπαδόπουλλος Θ., *Κώδιξ Σχολείων Λευκωσίας*, Λευκωσία 1991, σ. XXVI – XXVII. Τέλος, ο Μακάριος με δαπάνες της αρχιεπισκοπής έστειλε για σπουδές στην Αθήνα το μετέπειτα διάδοχο του Σωφρόνιο και το μετέπειτα μητροπολίτη Κιτίου Κυπριανό. Βλέπε Γεωργίου, ο.π., σ. 131.

⁵¹¹ Γεωργίου, ο.π., σ. 130.

⁵¹² Νικολαΐδης, ο.π., σ. 21 – 39.

⁵¹³ Berstein – Milza, ο.π., σ. 113 - 114 και Κολιόπουλος, ο.π., σ. 199 – 200.

δεδομένα στο εσωτερικό της μεταρρυθμιζόμενης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁵¹⁴. Τα δεδομένα αυτά αφορούσαν άμεσα και το ορθόδοξο *millet*, αν λάβει μάλιστα κανείς υπόψη ότι αυτό αριθμούσε περισσότερο του ενός τρίτου του πληθυσμού της αυτοκρατορίας⁵¹⁵. Οι διατάξεις του νέου αυτού αυτοκρατορικού φερμανιού επρόκειτο να επιφέρουν αλλαγές και στα πολιτικά δεδομένα της Κύπρου. Σύμφωνα με πληροφορίες που αντλούμε από τον *Κώδικα της Αρχιεπισκοπής*, οι αλλαγές στο νησί δεν πρέπει να ήταν άμεσες. Στην Κύπρο, τουλάχιστον μέχρι το 1858, επικυρώθηκαν τρία συγκεκριμένα προνόμια που πήγαζαν από το *Χάττ-Ι-Χουμαγιούν*. Για το λόγο αυτό, οι Κύπριοι εύχονταν την επικύρωση και των άλλων προνομίων στο μέλλον. Ο Σουλτάνος επικύρωσε τα πιο κάτω:

*α' Τήν κατάργησιν τῆς ὑπό τῶν καδῆδων καί Ναίϊδων **καταγραφῆς τῆς ἀκινήτου καί κινητῆς περιουσίας** τῶν ἀποθνησκόντων χριστιανῶν τῶν ἐγκαταλειπόντων τέκνα ἀνήλικα, καταργήσας συγχρόνως καί τό διά τήν καταγραφὴν διδόμενον ῥέσμι, παρεχώρησε δέ τό δικαίωμα εἰς τοὺς **ἐθνάρχας** νά ἐκτελῶσι τήν καταγραφὴν ταύτην.*

*β' Διέταξε νά γίνωνται **δεκταί αἱ μαρτυρίαι τῶν χριστιανῶν** εἰς τά συμβούλια καί κριτήρια, ὅταν ὀθωμανός ἐνάξῃ χριστιανόν, ἢ τό ἀνάπαλιν, ἐξ ἴσου χωρίς νά γίνηται διάκρισις ἢ παρατήρησις θρησκευματος.*

*γ' Ἐσυγχώρησε τήν **ἐξάρτησιν μεγάλου κώδωνος** ἐφ' ὑψηλοῦ κωδωνοστασίου ἐπί τῆς ἐν λευκοσίᾳ (sic) **ἀρχιεπισκοπικῆς ἐκκλησίας, κρουομένου ἐν ταῖς καθ' ἐκάστην ἱερουργούμεναις τελεταῖς.***

Εἶθε δέ ὁ ... θεός νά διατηρῇ τήν Σεβαστήν Αὐτοῦ Μεγαλιότητα ... ἵνα χαρίσῃται τοῖς πιστοῖς χριστιανοῖς ὑπηκόοις αὐτοῦ κυπρίοις καί τῶν λοιπῶν τοῦ προσκυνητοῦ Χάττι – Χουμαγιούν προνομίων τήν ἐπικύρωσιν⁵¹⁶.

Σύμφωνα με τα πιο πάνω δικαιώματα – προνόμια, οι ιεράρχες αποκτούσαν δικαιοδοσία σε θέματα αστικού δικαίου, που πριν υπάγονταν στη δικαιοδοσία των καδῆδων και των ναίϊδων, ενώ παράλληλα οι χριστιανοί απαλλάσσονταν από τα

⁵¹⁴ Εκτενής αναφορά για την περίοδο του Τανζιμάτ γίνεται από τον Zürcher, ο.π., σ. 98 – 121 και τον Κονόρτα, ο.π., σ. 148 – 164.

⁵¹⁵ Zürcher, ο.π., σ. 102.

⁵¹⁶ *Μέγας Κώδικας*, σ. 313. Τα έντονα γράμματα είναι δικά μας.

τέλη καταγραφής. Πολύ σημαντική όμως είναι και η αναφορά του όρου **έθναρχας**, για τους ιεράρχες. Εξ όσων γνωρίζουμε, είναι η πρώτη φορά που χρησιμοποιείται ο όρος αυτός σε επίσημο εκκλησιαστικό ή ίσως και άλλο έγγραφο⁵¹⁷. Σημαντικό επίσης είναι το γεγονός ότι κατόπιν ενεργειών του Μακαρίου και συνέλευσης που έγινε στην αρχιεπισκοπή σχετικά με τον αρχιεπισκοπικό ναό, επετράπη, όπως είδαμε προηγούμενα, για πρώτη φορά από την έναρξη της Οθωμανοκρατίας να αναρτηθεί καμπάνα σε κωδωνοστάσιο (αρχιεπισκοπικός ναός) και να κρούεται σε κάθε ιερή τελετή⁵¹⁸. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Μακάριος είχε εκλεγεί σε Γενική Συνέλευση (21/12/1858) ως ο ένας από τους δύο εκπροσώπους που θα μετέβαιναν στην Κωνσταντινούπολη ως εκπρόσωποι των Ελλήνων της Κύπρου, για ρύθμιση διάφορων εκκλησιαστικών και άλλων θεμάτων μετά τις αλλαγές που επέφερε το *Χαττ-ι-Χουμαγιούν*.

Το 1856 με ενέργειες του Μακαρίου στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη αποστολή που ζητούσε ανακουφιστικά μέτρα για το λαό της Κύπρου, λόγω των προβλημάτων που δημιούργησαν στο νησί οι ακρίδες. Η Πύλη δεν προέβη στη λήψη οποιοδήποτε μέτρων. Όμως, η κυβέρνηση ικανοποίησε το αίτημα του αρχιεπισκόπου να μην παρεμποδίζονται οι ιερείς στις ώρες τέλεσης των ιερών ακολουθιών, για να συμμετέχουν στη δίωξη των ακριδών⁵¹⁹. Τρία χρόνια αργότερα (1859) ο αρχιεπίσκοπος, κάνοντας χρήση των πολιτικών του δικαιωμάτων, απέστειλε μέσω του Οικουμενικού Πατριάρχη Κύριλλου Ζ' (1855 – 1860) και δια του Κύπριου Μ. Βεζίρη Μεχμέτ Πασά υπόμνημα στο Σουλτάνο για

⁵¹⁷ Ο όρος εθναρχής χρησιμοποιείται στην ελληνική βιβλιογραφία, ίσως για πρώτη φορά, στο έργο του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, βιβλίο 14^ο, εκδ. Γαλαξίας, Αθήνα 1971, σ. 57. Αναφέρουμε ότι το έργο του Παπαρρηγόπουλου εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1860-1874. Αυτό σημαίνει ότι η χρήση του όρου εθναρχής στο *Μέγα Κώδικα*, το 1858, προηγείται. Επομένως, δε μπορούμε να αποδώσουμε τη χρήση του όρου εθναρχής στον Παπαρρηγόπουλο, όπως υποστηρίζεται από την Αναγνωστοπούλου, ο. π., σ. 376, παραπομπή 13.

⁵¹⁸ *Αρχείο Αρχιεπισκοπής*, όπου η επιστολή του ηγεμόνα (16 Ρεπιούλ - ίβελ 1275) με την οποία ζητά να πληροφορηθεί που θέλουν οι χριστιανοί να αναρτηθεί η καμπάνα, μετά την έκδοση βεζυρικής διαταγής, 18 Σαφέρ 1275, που επέτρεπε στους ορθόδοξους να αποκτήσουν μια.

⁵¹⁹ Στο ίδιο, επιστολή του Μεχμέτ εφένδη, ημερομηνίας 13/6/1856, προς τον αρχιεπίσκοπο Μακάριο και έγγραφο της 21/3/1856 που αναφέρεται στη μη παρεμπόδιση των ιερών για τέλεση των ιερών ακολουθιών.

τις ανάγκες του τόπου⁵²⁰. Τον επόμενο χρόνο (1860) ο αρχιεπίσκοπος ζήτησε ξανά από τον Κύπριο Μ. Βεζήρη να επέμβει για να καταργηθεί ο φόρος των χοίρων που επέβαλε στους χριστιανούς η τοπική κυβέρνηση⁵²¹.

Επί αρχιεπισκοπείας του Μακαρίου, μετά τις μεταρρυθμίσεις του 1856, έγιναν διάφορες διοικητικές αλλαγές και στην Κύπρο. Μέσα από αυτές διαφαινόταν ο ρόλος του αρχιεπισκόπου, αλλά και των ιεραρχών, σε πολιτικά θέματα. Αναδιοργανώθηκε το *Mejilis-i Kebir* ή *Divan*, το *Μέγα Συμβούλιο Λευκωσίας* και συστάθηκαν δύο είδη *Mejilis*, συμβουλίων, το *Mejilis-i Idare* (το *διοικητικό συμβούλιο*) και το *Mejilis-i daani* (το *δικαστικό συμβούλιο*). Το διοικητικό συμβούλιο Λευκωσίας, το οποίο συγκέντρωνε τη μεγαλύτερη εξουσία, προέκυψε από την αναδιοργάνωση του *Μεγάλου Συμβουλίου Λευκωσίας* και είχε συμβουλευτική και δικαστική δικαιοδοσία σε διάφορους τομείς, όπως διοικητικό, φορολογικό, οικονομικό και δικαστικό (όταν επρόκειτο για πολιτικές αγωγές). Στο συμβούλιο αυτό προέδρευε ο ηγεμόνας και συμμετείχαν ο *μουφτής* (επίσημος ερμηνευτής του σερίατ, ιερού νόμου του Ισλάμ), ο *μουλάς* (ανώτερος ουλεμάς, *σοφός*), ο *μουχασεπετζής* (επόπτης των αγορών και των δημοσίων ηθών), ο *εραζιμεζούρης* (διευθυντής του κτηματολογίου), ο *εφκάφ ναζήρης* (διευθυντής - επόπτης των ιερών κτημάτων), ο ορθόδοξος αρχιεπίσκοπος και έξι ντόπια μέλη (3 μουσουλμάνοι και 3 Έλληνες) που εκλέγονταν από το λαό της Λευκωσίας και τους αντιπροσώπους των επαρχιακών δικαστηρίων. Τα επαρχιακά διοικητικά συμβούλια απαρτιζόνταν από τον *καϊμακάμη* (έπαρχο) ως πρόεδρο, τον *καδη* (δικαστή), τους Οθωμανούς υπαλλήλους που διεύθυναν διάφορα γραφεία, τον αρχιερέα της επαρχίας ή τον επίτροπό του και τέσσερα μέλη (2

⁵²⁰ Δελικάνης, ο.π., σ. 631. Η αναφορά *του Κυπριακού λαού* είχε συνταχθεί με σκοπό να επιδοθεί στο σουλτάνο, ο οποίος επρόκειτο να επισκεφθεί το νησί το 1859, αλλά τελικά ματαίωσε την επίσκεψή του. Μετά από αυτή την εξέλιξη, ο αρχιεπίσκοπος έστειλε την αναφορά αυτή στον Οικουμενικό Πατριάρχη για να την επιδώσει στο σουλτάνο, μέσω του Κύπριου Μ. Βεζήρη Μεχμέτ Πασά του Κυπρίου (*Κίπρισλιν*). Ο Οικουμενικός Πατριάρχης, με επιστολή του, ενημέρωσε το Μακάριο ότι το υπόμνημα-αναφορά *επεδόθη*.

⁵²¹ *Αρχείο Αρχιεπισκοπής*, επιστολή 8^{ης} Μαΐου 1860. Ο Φιλίππου, *Η Εκκλησία Κύπρου*, σ. 229, υποστηρίζει ότι η προσπάθεια του αρχιεπισκόπου πέτυχε, γιατί ο φόρος των χοίρων δε σημειώνεται στην αναλυτική έκθεση του Άγγλου υποπρόξενου το 1867, που δημοσιεύεται από το Luke, ο.π., σ. 225. Για τον Κύπριο Μ. Βεζήρη Μεχμέτ Πασά, βλέπε Βάσος Χριστοδούλου, «Κιμπρισλί Μεχμέτ Πασάς», *ΜΚΕ*, τ. 7, Λευκωσία 1987, σ. 91.

μουσουλμάνοι και 2 Έλληνες) που εκλέγονταν από το λαό . Τα δικαστικά συμβούλια της Λευκωσίας απαρτιζόνταν από το *μουλά* και έξι αιρετά μέλη (3 μουσουλμάνοι και 3 Έλληνες), ενώ τα επαρχιακά δικαστήρια από τον καδή και τέσσερα μέλη (2 + 2 αντίστοιχα)⁵²².

Η σπουδαιότητα των μεταρρυθμίσεων αυτών έγκειται φυσικά στο γεγονός ότι συμμετείχαν και Έλληνες στα συμβούλια και μάλιστα ήταν αιρετά μέλη, άσχετα αν δε μπορούσαν να διαμορφώσουν στα πιο πάνω σώματα τη δική τους πολιτική, ως υπόδουλοι και μειοψηφία. Άξιο αναφοράς είναι και το ότι στα συμβούλια αυτά συμμετείχαν, *ex officio*, ο αρχιεπίσκοπος και οι μητροπολίτες. Όμως δεν πρέπει να ξεχνάμε πως τόσο οι αρχιεπίσκοποι (από παλαιότερα και μόνιμα από την εποχή του Κυρίλλου), όπως και όλοι οι μητροπολίτες της Κύπρου (από το 1855⁵²³) ήταν δημαίτητοι, δηλαδή εκλέγονταν από το λαό και άρα ήταν και αυτοί αιρετά μέλη υπό αυτή την άποψη. Τόσο η συμμετοχή των ιεραρχών στα διοικητικά συμβούλια, όσο και η αναγνώρισή τους από την Πύλη ως **εθναρχών**, όπως είδαμε προηγούμενα, είναι δηλωτικά της αναγνώρισης του πρωταγωνιστικού τους ρόλου στις πολιτικές υποθέσεις του τόπου. Ιδιαίτερα αυτό ισχύει σε υποθέσεις που αφορούσαν τους χριστιανούς, αφού όπως σημειώθηκε *η επίδραση του αρχιεπισκόπου και των κοτζαμπάσηδων, αν είχαν καμιά, έπαυε όταν υπήρχαν υποθέσεις που αναφέρονταν σε Τούρκους*⁵²⁴.

Έχει εκφραστεί η άποψη ότι οι μεταρρυθμίσεις του 1856, με την περί ισονομίας διακήρυξη, αποσκοπούσαν στην αναδιοργάνωση των θρησκευτικών

⁵²² Σακελλάριος, ο.π., σ. 589, όπου αναφορά και για τη σύσταση των δημαρχείων, Hill, ο.π., σ. 205 - 217 και Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Κύπρος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΓ', Αθήνα 1977, σ. 437 - 445, ιδιαίτερα σ. 438 - 440.

⁵²³ *Μέγας Κώδικας*, σ. 312, 321, 340, 343, 356, 358, όπου τα υπομνήματα της εκλογής των μητροπολιτών της Κύπρου από το 1855 μέχρι τη λήξη της Οθωμανοκρατίας (1878) και τις αρχές της Αγγλικής Κυριαρχίας.

⁵²⁴ Hill, ο.π., σ. 207. Ο Άγγλος ιστορικός υποστήριξε την άποψη ότι οι διατάξεις του Χαττ-ι Χουμαγιούν (1856), όπως και αυτές του Χαττ - ι - Σερίφ προηγούμενα (1839), *κατέληξαν σύντομα να είναι νεκρό γράμμα*, σ. 201. Σχετικά με τον απόηχο που είχαν οι μεταρρυθμίσεις στην Κύπρο, μεταξύ των μουσουλμάνων και των χριστιανών του τόπου, αξιόλογα είναι τα όσα γράφει (2 Απριλίου 1856) ο Γάλλος Πρόξενος στην Κύπρο, Darrasse, προς τον Πρεσβευτή της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη. Η αναφορά δημοσιεύτηκε από τον Κυριαζή, «Ανέκδοτα ιστορικά έγγραφα», ΚΧ, Στ', Λάρνακα 1929, σ. 238 - 250.

κοινοτήτων (*millet*)⁵²⁵ της αυτοκρατορίας με την ανατροπή των παραδοσιακών ιεραρχιών στα διάφορα *millet*, που συνίστατο στην αποδυνάμωση του ρόλου που *ex officio* κατείχε ο κλήρος μέσα σε αυτά⁵²⁶. Αν αυτό ίσχυσε στην περίπτωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, σίγουρα δεν είχε εφαρμογή στην Κύπρο. Ιδιαίτερα ο αρχιεπίσκοπος, αλλά και οι μητροπολίτες κατά δεύτερο λόγο, όχι μόνο συνέχισαν το ρόλο που είχαν προηγούμενα, αλλά επιπλέον ενισχύθηκαν με τις νέες διατάξεις, αφού συμμετείχαν για πρώτη φορά σε σώματα της κρατικής – διοικητικής μηχανής, έστω και αν ο τρόπος και το ποσοστό συμμετοχής των Ελλήνων μελών, περιλαμβανομένων των ιεραρχών, δεν τους εξασφάλιζε τη δυνατότητα διαμόρφωσης πολιτικής, όπως είδαμε προηγουμένως. Επομένως, ο περιορισμός της εξουσίας του Πατριάρχη⁵²⁷, με τις μεταρρυθμίσεις του 1856, δεν έφερε και τον κατ' ακολουθία περιορισμό του αρχιεπισκόπου Κύπρου. Αυτή η εξέλιξη, αυτή η ιδιαιτερότητα μπορεί να ερμηνευθεί με βάση εκκλησιολογικούς και γεωγραφικούς όρους. Ο αρχιεπίσκοπος της Κύπρου, εξ επόψεως εκκλησιαστικής διοίκησης, ήταν ανεξάρτητος, αυτοκέφαλος, μη υποκείμενος στον Οικουμενικό Πατριάρχη και άρα ο οποιοσδήποτε περιορισμός της εξουσίας του Πατριάρχη δε συνεπαγόταν και τον ανάλογο περιορισμό του αρχιεπισκόπου Κύπρου. Αυτό θα συνέβαινε μόνο αν ο Κύπρου ήταν υποτελής του Οικουμενικού. Από την άλλη πλευρά, η Κύπρος βρισκόταν στην περιφέρεια, μακριά από το κέντρο και αυτό την καθιστούσε λιγότερο ευάλωτη στις συγκεκριμένες πολιτικές μεταρρυθμίσεις που η Πύλη ήθελε να εφαρμόσει πρωτίστως στην καρδιά της αυτοκρατορίας, για διάφορους λόγους που δεν

⁵²⁵ Για την έννοια του όρου *millet*, βλέπε Ursinus M.O.H., «Millet», *The Encyclopaedia of Islam*, vol. VII, New York, 1993, σ. 61-64. Για μια σύγχρονη προσέγγιση του λεγόμενου *millet system*, βλέπε Braude B. – Lewis B., *Christian and Jews in the Ottoman Empire, The functioning of a plural society*, New York – London, 1982. Εδώ σημειώνουμε το βασικό συμπέρασμα του Braude, σ. 74, ότι δεν υπήρχε ένα γενικό διοικητικό σύστημα, δομή, ή σειρά θεσμών για σχέσεις με μη Μουσουλμάνους... Όσον αφορά στο ούτω καλούμενο *millet system*, ή, μάλλον καλύτερα, το κοινοτικό σύστημα, δεν ήταν ένας θεσμός ή περισσότερο ομάδα θεσμών, αλλά μάλλον ένα σύστημα διευθετήσεων, σε μεγάλο βαθμό κοινωνικών, με σημαντική απόκλιση κατά χρόνο και τόπο.

⁵²⁶ Δημήτριος Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση. Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2003, σ. 19 – 20 και Αναγνωστοπούλου, ο.π., σ. 281, 282.

⁵²⁷ Βλέπε Αναγνωστοπούλου, ο.π., σ. 281.

εμπίπτουν στα όρια αυτής της μελέτης. Τέλος, η Πύλη δεν είχε ιδιαίτερους λόγους να περιορίσει τις όποιες εξουσίες του αρχιεπισκόπου Κύπρου για να τις μεταφέρει σε μέλη που εκλέγονταν από το λαό. Ο αρχιεπίσκοπος, όπως και οι μητροπολίτες αυτής της περιόδου, ήταν ήδη εκλεγμένοι από το λαό. Αρκούσε, λοιπόν, απλά να εκλεγούν και άλλοι αντιπρόσωποι του λαού, όπως και έγινε, χωρίς αυτό να επιφέρει περιορισμό εξουσιών στον αρχιεπίσκοπο ή τους ιεράρχες.

Ολοκληρώνοντας τα της αρχιεπισκοπείας του Μακαρίου, μπορούμε να πούμε ότι οι σχέσεις του με την τοπική κυβέρνηση, αλλά και την Πύλη, ήταν ομαλές. Αυτό μπορούμε να το συμπεράνουμε από το γεγονός ότι δεν εκδηλώθηκε καμιά εις βάρος του ενέργεια από την τοπική αρχή. Η στενή του συνεργασία με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και το γεγονός ότι ένας Κύπριος, ο Μεχμέτ Πασάς, βρισκόταν στο αξίωμα του Μ. Βεζίρη ήταν παράγοντες που βοήθησαν στο έργο του σε μεγάλο βαθμό. Οι παράγοντες αυτοί σίγουρα συνέβαλαν στο να έχει μια πετυχημένη αρχιεπισκοπεία στις εκκλησιαστικές και πολιτικές υποθέσεις του τόπου, πάντοτε στα πλαίσια των ιστορικών δεδομένων. Όσον αφορά στη νομική του σχέση με την Πύλη και την τοπική κυβέρνηση, αυτή, εκτός από τα προηγούμενα, θα εξεταστεί στο επόμενο κεφάλαιο, αφού ο Μακάριος είναι ένας από τους αρχιεπισκόπους των οποίων τα βεράτια διασώζονται.

Τέλος, άξιο αναφοράς είναι ότι ο Μακάριος ακόμα και με τον τρόπο θανάτου του είχε αποδειχθεί εθνάρχης. Πέθανε από χολέρα στη Λευκωσία το 1865 (4 Αυγούστου), ενώ μπορούσε να εγκαταλείψει την πρωτεύουσα και να σωθεί. Όμως δεν το έπραξε για να μη *δώση αφορμήν εις τους ιερείς της πόλεως να φύγωσι και εγκαταλίπωσι τους ασθενείς και τους αποθνήσκωντας*⁵²⁸.

Διάδοχος του Μακαρίου, τελευταίος αρχιεπίσκοπος επί Οθωμανοκρατίας και πρώτος επί Αγγλικής Κυριαρχίας, εξελέγη ο Σωφρόνιος (1865 – 1900)⁵²⁹. Η εκλογή του Σωφρόνιου έγινε με καθυστέρηση τριών μηνών λόγω της επιδημικής χολέρας. Οι διαδικασίες εκλογής ξεκίνησαν στις 24 Σεπτεμβρίου και ολοκληρώθηκαν στις 28 του ίδιου μήνα, ημέρα που έγινε η χειροτονία και η

⁵²⁸ Γεωργίου, ο.π., σ. 132 - 133.

⁵²⁹ Κουδουνάρης, ο.π., σ. 362 – 363.

ενθρόνιση του νέου Αρχιεπισκόπου. Η τελευταία αυτή αρχιεπισκοπική εκλογή του 19^{ου} αιώνα έγινε ακριβώς όπως και αυτές των προκατόχων του Σωφρονίου, Κυρίλλου και Μακαρίου. Υπήρξε, δηλαδή, η συμμετοχή των μητροπολιτών, του κλήρου, αντιπροσώπων του λαού από όλη την Κύπρο και η απαραίτητη επικύρωση από την πολιτεία⁵³⁰.

Οι πολιτικές σχέσεις του Σωφρονίου με την Πύλη ξεκίνησαν με πολύ θετικό τρόπο. Πέραν της επικύρωσης και του διασωθέντος βερατίου που καθόριζε το νομικό καθεστώς του νέου αρχιεπισκόπου, που θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, η Πύλη αντιμετώπισε από την αρχή ευνοϊκά το Σωφρόνιο. Απόδειξη τούτου αποτελούν τα δύο παράσημα *Meğīdiye* (γ' και β' βαθμού) που του απένειμε ο Σουλτάνος *Abd al- 'Aziz* (1861-1876) το 1867 (28 Μαρτίου) και το 1868 (15 Ιουλίου), αντίστοιχα. Το πρώτο παράσημο δόθηκε *κατόπιν του γεγονότος* ότι ο Σωφρόνιος ήταν ένας των *πιστών υπηκόων τῆς κραταιᾶς βασιλείας* και ως ένδειξη *προθέσεις ἀποδείξεως τῶν ὑψηλῶν βασιλικῶν εὐμενειῶν*. Το δεύτερο δόθηκε, επειδή ο αρχιεπίσκοπος της Κύπρου ήταν *ἐκ τῶν συνετῶν, περιουσιῶν και πιστῶν ὑπηκόων τοῦ ὑψηλοῦ κράτους* και φανέρωνε ότι ήταν *ἐπιθυμητὴ ἡ ἐκδήλωσις τῆς ἀξίας τῶν αὐτοκρατορικῶν εὐμενειῶν*⁵³¹. Το πρώτο από τα παράσημα αυτά χορηγήθηκε με την πάροδο μόλις ενάμιση έτους από την ανάληψη των καθηκόντων του αρχιεπισκόπου και το δεύτερο ένα περίπου χρόνο μετά το πρώτο. Το διάστημα αυτό ήταν εκ των πραγμάτων πολύ σύντομο, για να αποδειχθεί ο Σωφρόνιος ως ένας εκ των *πιστῶν, συνετῶν και περιουσιῶν ὑπηκόων τῆς κραταιᾶς βασιλείας* και κατά συνέπεια άξιός να τύχει *τῶν ὑψηλῶν βασιλικῶν εὐμενειῶν*. Το ερώτημα που γεννάται είναι: γιατί απονεμήθηκαν αυτές οι διακρίσεις στον υπήκοο Σωφρόνιο; Δεδομένου ότι δε γνωρίζουμε ο Σωφρόνιος να έπραξε κάτι τόσο σπουδαίο υπέρ των κατακτητών, για να αξιωθεί της μεγάλης τιμής, υποθέτουμε ότι τα παράσημα φανέρωναν πολιτικές προθέσεις. Υποστηρίζουμε ότι κατά την περίοδο αυτή η Πύλη, δια του συγκεκριμένου

⁵³⁰ *Μέγας Κώδικας*, σ. 335, 338.

⁵³¹ Παύλος Χιδίρογλου, «Σουλτανικά Βεράτια υπέρ του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Σωφρονίου Γ'», *ΚΣ*, τ. ΛΕ 1971, Λευκωσία 1971, σ. 143 – 164, σ. 157.

Σουλτάνου, ήθελε να στείλει θετικά πολιτικά μηνύματα στους χριστιανούς υπηκόους του τόπου. Τα παράσημα αυτά εγκαινίαζαν μια νέα πολιτική προσέγγιση στις υποθέσεις του τόπου και παράλληλα αποτελούσαν αναγνώριση του γεγονότος ότι η νέα αυτή πολιτική θα περνούσε μέσω του αρχιεπισκόπου, του αναγνωρισμένου πολιτικού εκπροσώπου, του εθνάρχη των ορθόδοξων υπηκόων της Κύπρου. Άλλωστε, δεν πρέπει να θεωρείται καθόλου τυχαίος και ο διορισμός του Μεχμέτ Σαΐντ Πασά ως κυβερνήτη της Κύπρου (1868 – 1871). Ο Σαΐντ Πασάς, υποστηριζόμενος και από τον Κύπριο Μ. Βεζΐρη Μεχμέτ Πασά, υπήρξε ένας από τους λίγους καλούς κυβερνήτες του τόπου και συνεργάστηκε πολύ με τον Αρχιεπίσκοπο στην επίλυση των προβλημάτων του τόπου⁵³².

Την πιο πάνω θέση μας ενισχύουν, επιπλέον, και τα αποτελέσματα που είχε η αποστολή του Σωφρονίου στην Κωνσταντινούπολη. Ο αρχιεπίσκοπος το 1870 μετέβη στην Πύλη επικεφαλής μικτής αποστολής στην οποία συμμετείχαν δύο Ελληνοκύπριοι και δύο Τουρκοκύπριοι με δύο βασικά αιτήματα. Το πρώτο αίτημα ήταν η εξασφάλιση βοήθειας για τους κατοίκους του νησιού, που λόγω της ανομβρίας λιμοκτονούσαν. Ο Αρχιεπίσκοπος αποσκοπούσε *ὅπως ἀνακουφισθῶσιν ἐν μέρει οἱ πάσχοντες* και από την άλλη να προλάβει την *ἐκ τῆς φυγῆς τῶν κατοίκων ἐπαπειλουμένην ἐρήμωσιν πολλῶν μερῶν τῆς νήσου*. Στην περίπτωση αυτή ο Σωφρόνιος, όπως και πολλοί προκάτοχοί του, έκαμε χρήση ενός των παλαιών προνομίων που παραχώρησε η Πύλη στους αρχιεπισκόπους της Κύπρου, δηλαδή, της άμεσης προσφυγής τους για υποθέσεις του τόπου. Τα προνόμια αυτά, άλλωστε, αναγνωρίζονταν και διατηρούνταν εν ισχύ και από τις μεταρρυθμίσεις του 1856⁵³³. Το δεύτερο αίτημα ήταν το *περὶ χωρισμοῦ*⁵³⁴, δηλαδή, η απόσπαση της Κύπρου από το Βιλαέτι του Αρχιπελάγους (με έδρα του βαλή στη Ρόδο) και η μετατροπή του νησιού σε ανεξάρτητη διοίκηση. Η αποστολή του Σωφρονίου, με τη βοήθεια και του Μεχμέτ Πασά Κιμπρισλί, πέτυχε πλήρως. Έτσι, χορηγήθηκαν ποσότητες από κριθάρι, σιτάρι και ρόβι και η Κύπρος

⁵³² Luke, ο.π., σ. 250 – 252.

⁵³³ Νικολαΐδης, ο.π., άρθρο Β', σ. 22.

⁵³⁴ *Αρχείο Αρχιεπισκοπής*, «Αρχείο Σωφρονίου», επιστολή του Σωφρονίου (1/7/1870) προς τον αρχιμανδρίτη Χρύσανθο.

αποσπάσθηκε από τη δικαιοδοσία του Βαλή του Βιλαετιού του Αρχιπελάγους, έστω και αν μετά από λίγο επανήλθε στην προηγούμενη της διοίκηση, γεγονός που συνδέεται με το θάνατο του Κύπριου Πασά (1871)⁵³⁵.

Ο Σωφρόνιος διατήρησε μέχρι το τέλος της Οθωμανοκρατίας (1878) μια πολιτική συνεργασίας με τους κατακτητές σε θέματα που αφορούσαν τις υποθέσεις του τόπου. Η πολιτική αυτή έφερε πολλά θετικά για τον τόπο που δοκιμάσθηκε και κατά τα επόμενα έτη (1870 - 1873) από την ανομβρία και τις ακρίδες. Μέσω της πολιτικής του Σωφρονίου, που ήταν σεβαστή από τους κατακτητές, οι κάτοικοι μπορούσαν να υποβάλλουν τα αιτήματά τους στις αρμόδιες αρχές, που κατά τα τελευταία έτη έδειξαν ενδιαφέρον για τον τόπο. Έτσι, σε επιστολή (1877) του Τούρκου βουλευτή της Κύπρου, του Μεχμέτ Αρήφ, παρουσιάζονται τα αιτήματα και οι ανάγκες του τόπου και εκφράζεται ο σεβασμός του προς τον Αρχιεπίσκοπο, ο οποίος το βοήθησε να εκλεγεί στο αξίωμα αυτό⁵³⁶. Η Πύλη ενδιαφέρθηκε για τα προβλήματα του τόπου και κατά τις αρχές του 1878 έστειλε στην Κύπρο αποστολή, για να ερευνήσει επί τόπου τα προβλήματα, καλώντας τους κατοίκους να *άναφέρονται έλευθέρως προς τούς έχοντας τήν έντολήν τής έρεύνης καί έξετάσεως τών Κυπριακῶν υποθέσεων*⁵³⁷.

Όσον αφορά στην εκκλησιαστική πολιτική του Σωφρονίου, αυτή ήταν προσανατολισμένη στο πνευματικό κέντρο της ορθοδοξίας, το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Έτσι, στη Μεγάλη Σύνοδο που συνεκλήθη στην Κωνσταντινούπολη, το 1872, για να αποφανθεί σχετικά με τη δημιουργία *Βουλγαρικής Εξαρχίας* με έδρα την Κωνσταντινούπολη (σύμφωνα με σουλτανικό φερμάνι του 1870), ο Σωφρόνιος συντάχθηκε (συνεδρία 16^η Σεπτεμβρίου) με το Οικουμενικό Πατριαρχείο που κήρυξε τη Βουλγαρική Εξαρχία ως σχισματική⁵³⁸.

⁵³⁵ Βάσος Χριστοδούλου, ο.π., Hill, ο.π., σ. 250 - 251 και Φιλίππου, ο.π., σ. 230.

⁵³⁶ *Αρχείο Αρχιεπισκοπής*, «Αρχείο Σωφρονίου», επιστολή Μεχμέτ Αρήφ, ημερομηνίας 9/6/1877. Στην επιστολή αυτή, ο Τούρκος βουλευτής Κύπρου αναγνωρίζει τη βοήθεια του Αρχιεπισκόπου για την εκλογή του στις πρώτες βουλευτικές εκλογές που έγιναν, αφού παραδέχεται ότι εξελέγη *διά τής ύψηλης εύνοίας καί συμβοηθείας του Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου*.

⁵³⁷ Φιλίππου, ο.π., σ. 231.

⁵³⁸ Βασίλειος Μουστάκης, «Βουλγαρική Εκκλησία», *ΘΗΕ*, τ. Γ', Αθήνα 1963, σ. 993 - 1016, Βασίλειος Στεφανίδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα 1978⁴, σ. 720 - 742, Κονόρτας, ο.π., σ. 305 - 309 κ.α., Σταματόπουλος, ο.π., σ. 113 - 116, 339 - 344.

Ο Σωφρόνιος ήταν υπέρμαχος και στα εκκλησιαστικά, όπως και στα πολιτικά, μιας ήπιας πολιτικής. Έτσι, όταν από την αρχή της θητείας του ξέσπασαν προστριβές (1865 – 1866) μεταξύ του μητροπολίτη Κιτίου Βαρθολομαίου (1864 – 1866) και του ποιμνίου του, ο Αρχιεπίσκοπος έκανε πολλές προσπάθειες να συμφιλιώσει τις δύο πλευρές. Τελικά, ο Σωφρόνιος δέχθηκε την παραίτηση του μητροπολίτη και στο θρόνο του εξελέγη ο Κυπριανός Οικονομίδης, που *ανεδείχθη ο σημαντικότερος των Μητροπολιτών Κιτίου του 19^{ου} αιώνα*⁵³⁹.

Η πολιτική και εκκλησιαστική δράση του Σωφρονίου συνεχίστηκε και κατά τα επόμενα έτη, επί Αγγλικής Κυριαρχίας, μέχρι το θάνατο του (1900). Αυτή όμως η περίοδος εκφεύγει των ορίων της μελέτης αυτής που καλύπτει την Οθωμανοκρατία. Τελειώνοντας την εξέταση των σχέσεων του Σωφρονίου με τους κατακτητές και τον τρόπο που πολιτεύτηκε ο τελευταίος αρχιεπίσκοπος επί Οθωμανοκρατίας, παραθέτουμε στους ερευνητές και κριτές του έργου του την αυτοαξιολόγησή του: *Άρκει ήμῖν μόνον ὅτι ἐπράξαμεν ὡς δυνάμεθα καὶ οὐχὶ ὡς ἠβουλόμεθα*⁵⁴⁰.

Συμπεράσματα

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάσαμε την πολιτική και θρησκευτική δράση των αρχιεπισκόπων της Κύπρου επί Οθωμανοκρατίας. Προσπαθήσαμε κυρίως να διαπιστώσουμε ποιες ήταν οι πολιτικές σχέσεις των προκαθημένων της τοπικής εκκλησίας τόσο με τις τοπικές αρχές, όσο και με την Πύλη. Στις σχέσεις αυτές σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε και το Οικουμενικό Πατριαρχείο με τη βοήθεια, τη στήριξη και τη συμπαράστασή του, ιδίως σε δύσκολες στιγμές για τον τόπο και το έργο των αρχιεπισκόπων. Σημαντικό ρόλο, επίσης, είχε κατά καιρούς και η εμπλοκή του λαϊκού στοιχείου. Έτσι, λαός (ορθόδοξο ποίμνιο), πολιτεία (τοπική

⁵³⁹ Μιχαηλίδης, ο.π., σ. 233 και σ. 224 – 231, όπου τα σχετικά με τη διαμάχη του Βαρθολομαίου με τους Λαρνακείς και τη στάση του αρχιεπισκόπου στο πρόβλημα.

⁵⁴⁰ Παπαδόπουλλος Θ., «Ο εθναρχικός ρόλος της ορθόδοξου ιεραρχίας. Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου βιοτή», ΚΣ, τ. ΛΕ 1971, Λευκωσία 1971, σ. 95 -141, σ. 141.

κυβέρνηση και Πύλη) και εκκλησία (τοπική εκκλησία και Οικουμενικό Πατριαρχείο) αποτελούσαν τους τρεις παράγοντες που εμπλέκονταν στα αρχιεπισκοπικά δρώμενα του τόπου.

Η πολιτικοθρησκευτική δράση των αρχιεπισκόπων σίγουρα εκτυλίχθηκε στα συγκεκριμένα ιστορικά και πολιτικά πλαίσια και συγκυρίες (πολιτικές οικονομικές, κοινωνικές) της εποχής. Σίγουρα όλοι έδρασαν κάτω από τις δυσκολίες που εκ των πραγμάτων επέβαλλε η κατοχή. Η ανάγκη και ο αγώνας για επιβίωση των υπόδουλων ορθόδοξων Ελλήνων της Κύπρου, μέσα από τη διατήρηση της πίστης και του ελληνικού πολιτισμού, ήταν αυτά που ρύθμιζαν εν πολλοίς τη θρησκευτική και πολιτική δράση των θρησκευτικών και, εκ των πραγμάτων, πολιτικών αρχηγών της ελληνορθόδοξης κοινότητας του τόπου. Οι εξαιρετικά δύσκολες πολιτικές και θρησκευτικές συνθήκες, μέσα από τις οποίες έδρασαν οι αρχιεπίσκοποι, φαίνονται σε μεγάλο βαθμό και από τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίστηκαν από τους κατακτητές. Όπως είδαμε, σε σύνολο 25 κανονικά εκλεγμένων αρχιεπισκόπων, οι περισσότεροι των μισών, δεκατρείς στο σύνολο, ή παύτηκαν από τις αρχές ή και εξορίστηκαν, κακοποιήθηκαν, φυλακίστηκαν ή θανατώθηκαν, ως ακολούθως: ο Χριστόδουλος παύτηκε, ο Παρθένιος παύτηκε, ο Γερμανός παύτηκε, ο Σίλβεστρος παύτηκε και εξορίστηκε, ο Φιλόθεος παύτηκε, κακοποιήθηκε και φυλακίστηκε, ο Παΐσιος παύτηκε, ο Χρυσάνθος κακοποιήθηκε, παύτηκε και εξορίστηκε, ο Κυπριανός απαγχονίστηκε, ο Ιωακείμ παύτηκε, ο Δαμασκηνός παύτηκε και εξορίστηκε και ο Πανάρετος παύτηκε. Αξίζει ακόμα να σημειωθεί ότι ο Φιλόθεος πέθανε σχεδόν παράλυτος από τις κακοποιήσεις, ο Ιωαννίκιος πέθανε από αποπληξία και ο Κύριλλος πέθανε από φόβο.

Οι υπηρεσίες της πλειοψηφίας των αρχιεπισκόπων, με ελάχιστες εξαιρέσεις, ήταν σημαντικές για την επιβίωση του κυπριακού ελληνισμού, που στηριζόταν στην ορθόδοξη πίστη και την ελληνική του συνείδηση. Ιδιαίτερα μετά την εκ μέρους της Πύλης (1660) αναγνώριση και παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων στους αρχιεπισκόπους, όλοι οι προκαθήμενοι της τοπικής εκκλησίας είτε προσέφυγαν οι ίδιοι στην Πύλη για ανακούφιση του λαού, είτε απέστειλαν πρεσβείες για το σκοπό αυτό. Αυτοπροσώπως στην Πύλη, υπέρ του λαού,

προσέφυγαν οι αρχιεπίσκοποι Νικηφόρος, Ιάκωβος Α' και Β', Γερμανός, Σίλβεστρος, Φιλόθεος, Παΐσιος, Χρύσανθος, Ιωαννίκιος και Σωφρόνιος. Αποστολές επίσης απέστειλαν, εκτός των προηγούμενων, οι Μακάριος και Πανάρετος.

Όλα τα πιο πάνω ιστορικά στοιχεία παρέχουν μαρτυρία τόσο για την πολιτική θέση και δράση των αρχιεπισκόπων της Κύπρου επί Οθωμανοκρατίας, όσο και για τις πολύτιμες υπηρεσίες τους στον τόπο. Είναι αλήθεια ότι υπήρξαν περιπτώσεις ιεραρχών που δε φάνηκαν αντάξιοι της υψηλής τους αποστολής έναντι της ορθόδοξης κοινότητας του τόπου. Όμως, οι εξαιρέσεις αυτές δε μπορούν ούτε να μειώσουν, ούτε και να διαγράψουν την προσφορά των περισσότερων αρχιεπισκόπων της Οθωμανοκρατίας.

Με βάση τα όσα εξετάσαμε, μπορούμε να διακρίνουμε τρεις περιόδους όσον αφορά στο ρόλο, πολιτικό και θρησκευτικό, των αρχιεπισκόπων επί Οθωμανοκρατίας, χωρίς τα όρια αυτά να θεωρούνται ως απόλυτα. Ως πρώτη περίοδος δύναται να χαρακτηριστεί αυτή που καλύπτει το χρονικό διάστημα από την έναρξη της Οθωμανοκρατίας (1570/1) μέχρι το 1660. Το 1660 θεωρείται ορόσημο με την έννοια ότι τη χρονική αυτή περίοδο παραχωρήθηκαν, σύμφωνα με τον Κυπριανό και την παρατηρούμενη έναρξη των συχνών προσφυγών των αρχιεπισκόπων στην Πύλη, τα πρώτα πολιτικά προνόμια στους αρχιεπισκόπους. Ως δεύτερη περίοδος θεωρείται αυτή που καλύπτει το διάστημα των ετών 1660 μέχρι το 1821. Το 1821 αποτελεί ορόσημο για ολόκληρο τον ελληνισμό και τον ελληνισμό της Κύπρου, λόγω της επανάστασης, του φόρου αίματος που πλήρωσε και η Κύπρος, με πρώτους τον Αρχιεπίσκοπο και όλους της τους ιεράρχες και την αλλαγή πολιτικής των Οθωμανών. Τέλος, ως τρίτη περίοδος κρίνεται αυτή των ετών που ακολούθησαν τα γεγονότα του 1821, μέχρι τη λήξη της Οθωμανοκρατίας (1878).

Κύρια χαρακτηριστικά της πρώτης περιόδου, μετά την παγίωση της κατάκτησης, ήταν: Πρώτον, ο αγώνας των ιεραρχών για αποκατάσταση και οργάνωση της ορθόδοξης εκκλησίας, δεύτερον, οι διάφορες προσπάθειες αρχιεπισκόπων για απελευθέρωση του τόπου από τους Οθωμανούς, με τη

βοήθεια της Δύσης, και τρίτον, οι προσπάθειες για απόκτηση ρόλου στις πολιτικές υποθέσεις του τόπου, για σκοπούς ελέγχου της τοπικής διοίκησης και προστασίας των χριστιανών από τις διάφορες αυθαιρεσίες των τοπικών αρχόντων. Κύρια γνωρίσματα της δεύτερης περιόδου ήταν: Πρώτον, τα διάφορα κατά καιρούς προνόμια (1660, 1754) που παραχώρησε η Πύλη στους αρχιεπισκόπους (άμεση προσφυγή στην Πύλη, οι αναφορές των αρχιεπισκόπων γίνονται δεκτές) με σκοπό τον έλεγχο των τοπικών κυβερνήσεων και την ανακούφιση των ραγιάδων, δεύτερον, οι συχνές προσφυγές αρχιεπισκόπων (Σίλβεστρος, Φιλόθεος, Παΐσιος, Χρύσανθος) και οι άλλες αποστολές για ανακούφιση των ραγιάδων, τρίτον, ο ρόλος και η δύναμη της εκκλησίας εξαρτούνται κυρίως από την πολιτική του τοπικού κυβερνήτη και τέταρτον, οι αρχιεπίσκοποι περί τα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα πέτυχαν, ως επί το πλείστον, να αποκτήσει η εκκλησία ένα μεγάλο κύρος και λόγο στα πράγματα του τόπου.

Τέλος, ως κύρια γνωρίσματα της τελευταίας περιόδου μπορούν να θεωρηθούν τα ακόλουθα: Πρώτον, η πολιτική αστάθεια και αδράνεια των αρχιεπισκόπων που ακολούθησαν μετά τα γεγονότα του 1821, μέχρι το τέλος της αρχιεπισκοπείας του Δαμασκηνού (1827), όπου οι αρχιεπίσκοποι παύονταν σε διάστημα τριών ή τεσσάρων χρόνων, δεύτερον, η έντονη ανάμιξη των αρχιεπισκόπων στα πολιτικά πράγματα του τόπου, ενόψει και της περιόδου του *Τανζιμάτ*, των μεταρρυθμίσεων του 1839 και του 1856, τρίτον, η επικράτηση γενικά καλών πολιτικών σχέσεων μεταξύ αρχιεπισκόπων και πολιτείας, με εξαίρεση το τέλος της αρχιεπισκοπείας του Παναρέτου που παύτηκε, τέταρτον, η κατ' εξοχήν αναβάθμιση του πολιτικού ρόλου των αρχιεπισκόπων μέσα από τις πρώτες απόπειρες πολιτικής οργάνωσης των Ελλήνων της Κύπρου, με τις Συνελεύσεις του 1830 και του 1838, πέμπτον, η χρήση του όρου *εθνάρχες* για πρώτη φορά (1858) και οι πολιτικές δικαιοδοσίες - εξουσίες που δίνονται στους ιεράρχες (μέλη των διοικητικών συμβουλίων στα οποία συμμετέχουν για πρώτη φορά αιρετά μέλη από την ελληνική κοινότητα) και έκτον, η μόνιμη συμμετοχή του λαού στην εκλογή όλων των αρχιεπισκόπων και μητροπολιτών της Κύπρου, που

προσέδωσε ένα εξαιρετικό κύρος στην εθναρχική αποστολή, ιδιαίτερα των αρχιεπισκόπων, που από την εποχή αυτή κατέστησαν δημαίτητοι.

Αν η Οθωμανοκρατία κληροδότησε κάποια δεδομένα στην Αγγλική Κυριαρχία που ακολούθησε, τότε ανάμεσα σε αυτά, εκτός από την άθλια οικονομική κατάσταση του τόπου, το ως επί το πλείστον χαμηλό μορφωτικό επίπεδο του λαού, την έλλειψη έργων υποδομής, την έλλειψη εξωεκκλησιαστικής πολιτικής ζωής και άλλα, ήταν σίγουρα μια ισχυρή εθναρχούσα εκκλησία. Οι ιστορικές ζυμώσεις (πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές, θρησκευτικές) που συντελέστηκαν στον τόπο επί Οθωμανοκρατίας σφυρηλάτησαν ένα μακρόχρονο θεσμό, τον αρχιεπισκοπικό, και του προσέδωσαν μια μοναδική διάσταση. Ο όποιος εθναρχικός ρόλος των ιεραρχών και ιδιαίτερα των αρχιεπισκόπων, που υπήρχε στους προ της Οθωμανοκρατίας χρόνους, εξελίχθηκε στο σημαντικότερο ίσως θεσμό του τόπου όχι μόνο επί της Οθωμανοκρατίας, αλλά, ίσως και εντονότερα, και επί της Αγγλικής Κυριαρχίας που ακολούθησε. Μέσα από τις αδήριτες ανάγκες που δημιούργησε η δουλεία της Οθωμανοκρατίας, αλλά και της Αγγλικής Κυριαρχίας που ακολούθησε, ο αρχιεπίσκοπος Κύπρου κατέστη ο πρώτος θρησκευτικός και πολιτικός παράγοντας του τόπου, ο ηγέτης του λαού, ο εθνάρχης. Με βάση τα πιο πάνω, η θέση ενός σύγχρονου ιστορικού της ισλαμικής ιστορίας, του Ira Lapidus, για την ορθόδοξη εκκλησία γενικότερα, ισχύει πιστεύουμε και για την ορθόδοξη εκκλησία της Κύπρου. Σημειώνει, λοιπόν, ο Lapidus: *Η Ορθόδοξη Εκκλησία βοήθησε στη διατήρηση του εθνικού και γλωσσικού χαρακτήρα των Ελλήνων και των άλλων λαών των Βαλκανίων*⁵⁴¹.

Όλα όσα εξετάσαμε μας οδηγούν στο επόμενο και άμεσα σχετιζόμενο κεφάλαιο που αναφέρεται στο επίσημο νομικό καθεστώς των αρχιεπισκόπων και τη θέση τους εντός του κράτους. Η εξέταση αυτή θα γίνει με βάση τα διασωθέντα βεράτια που έλαβαν κατά καιρούς τόσο οι αρχιεπίσκοποι όσο και οι ιεράρχες του τόπου.

⁵⁴¹ Lapidus, ο.π., σ. 276.

Τα βεράτια των αρχιεπισκόπων και επισκόπων της Κύπρου κατά το 19^ο αιώνα: Η σπουδαιότητα, οι πρόνοιες και η συμβολή τους στην Εθναρχία

I Η σπουδαιότητα των βερατίων

Μια σημαντική πτυχή του καθεστώτος και του ρόλου των ιεραρχών, ιδιαίτερα των προκαθήμενων της ορθόδοξης εκκλησίας, επί Οθωμανοκρατίας είναι οπωσδήποτε η θέση τους στην οθωμανική έννομη τάξη. Πολύτιμη πηγή πληροφοριών για το σχετικό θέμα αποτελούν τα βεράτια, αφού σε αυτά καθρεπτίζεται ο τρόπος με τον οποίο το οθωμανικό κράτος έβλεπε τους ιεράρχες. Τα **σουλτανικά αυτά διατάγματα, με τα οποία παραχωρούνταν διάφορα προνόμια και επικυρωνόταν η εκλογή των ιεραρχών**, καθόριζαν με τις διάφορες νομικές τους διατάξεις το πλαίσιο σχέσης μεταξύ του κράτους και του ανώτατου κλήρου. Δεδομένου ότι όλοι οι διορισμοί στην κρατική υπηρεσία ενεργοποιούνταν υπό τη μορφή παραχωρήσεων, με την καταβολή κάποιου αντιτίμου, τα βεράτια αποτελούσαν την επίσημη αναγνώριση και το νομικό εχέγγυο του *berātlī* (του κατόχου του βερατιού), του προσώπου που απολάμβανε αυτών των παραχωρήσεων⁵⁴². Λόγω του ότι η εκδίδουσα αρχή των βερατίων ήταν το κράτος, τα βεράτια αποτύπωναν ακριβώς τη θέση και την αντίληψη που αυτό είχε αναφορικά με τους ιεράρχες και όχι την εκκλησιολογική τους θέση. Με άλλα λόγια τα βεράτια δεν αποτελούν θεολογικά κείμενα, αλλά **κείμενα νομικού περιεχομένου και είναι πολιτικής προέλευσης**, όχι θρησκευτικής, παρά το γεγονός ότι τα σουλτανικά διατάγματα έπρεπε να βρίσκονται θεωρητικά σε αρμονία με τον ισλαμικό ιερό νόμο (*seriat*). Για το λόγο αυτό, άλλωστε, δεν παραχωρούνταν μόνο σε θρησκευτικούς ηγέτες. Κάτοχοι βερατίων ήταν και διάφοροι κρατικοί αξιωματούχοι της αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα αυτοί που σχετιζόνταν με τη διοίκηση των *πιμαρίων*. Επιπλέον, οι σουλτάνοι με

⁵⁴² Fekete L. «BERÄT», *The Encyclopaedia of Islam*, τ. I, 1986, σ. 1170 – 1171.

βάση το *αμάν*, (δηλαδή την ασφάλεια που παρείχε ο ισλαμικός νόμος σε μη μουσουλμάνους που δεν ήταν *ζιμμήδες* –χριστιανοί και Εβραίοι, προστατευόμενοι και υποτελείς μουσουλμανικού κράτους- να διαμένουν σε μουσουλμανικές χώρες)⁵⁴³ παραχωρούσαν σε υπηκόους ξένων δυνάμεων, που εκπροσωπούνταν από τους πρεσβευτές και προξένους των χωρών τους, ένα βαθμό αυτονομίας. Ο βαθμός αυτός αυτονομίας εκφραζόταν μέσα από διάφορα δικαιώματα που έχουν καταγραφεί στις γνωστές *διομολογήσεις* (*capitulations*). Αυτές οι *διομολογήσεις*, κυρίως από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, απέκτησαν το κύρος συνθήκης, ενώ στα επόμενα χρόνια όλο και περισσότεροι ντόπιοι χριστιανοί (Έλληνες και Αρμένιοι) ετύγχαναν προνομίων υπηκόου ξένης δύναμης δια της παραχώρησης βερατίων⁵⁴⁴. Ωστόσο, μεταξύ των προνομίων που ετύγχαναν οι ξένοι πρόξενοι και των προνομίων που ετύγχαναν οι ιεράρχες υπάρχουν διαφορές. Η σημαντικότερη δε διαφορά, που μας ενδιαφέρει για σκοπούς της παρούσας έρευνας, είναι ότι τα *εκτελεστήρια* (*exequatur*) των προξένων ή πρεσβευτών των ξένων δυνάμεων προϋπόθεταν την ύπαρξη διεθνούς σύμβασης (*capitulation*) μεταξύ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της ξένης δύναμης, εις τον πρόξενο της οποίας δίδόταν το βεράτιο. Όμως, εις την περίπτωση των βερατίων των ιεραρχών αυτά ήταν μονομερή και όχι αποτέλεσμα διαπραγμάτευσης (εξέφραζαν τη θέληση του σουλτάνου), αφού δεν ίσχυε η πιο πάνω προϋπόθεση. Οι ιεράρχες ήταν υποτελείς, υπόφοροι του σουλτάνου και όχι εκπρόσωποι ανεξάρτητου κράτους. Η σημαντική αυτή παράμετρος είχε ως επακόλουθο και τις ανάλογες διαφοροποιήσεις στους όρους των αντίστοιχων βερατίων⁵⁴⁵.

Η χορήγηση των βερατίων σε αρχηγούς αναγνωρισμένων θρησκευτικών κοινοτήτων (Ορθοδόξων, Αρμενίων, Εβραίων)⁵⁴⁶, των οποίων οι περιοχές γίνονταν μέρος της αυτοκρατορίας, δεν αποτελούσε απλώς μια παλαιά συνηθισμένη πρακτική που ετίθετο σε εφαρμογή μετά την κατάληψη μιας

⁵⁴³ Zürcher, ο.π., σ. 31 – 32.

⁵⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 55.

⁵⁴⁵ Βλέπε Ελευθεριάδης, ο.π., σ. 11 – 12, 198 και «διομολογήσεις», *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, τ. 21, σ. 130.

⁵⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 194.

περιοχής, όπως έγινε στην περίπτωση του Οικουμενικού Πατριάρχη, μετά την άλωση του 1453⁵⁴⁷. Αντίθετα, όπως έχει διευκρινισθεί στη σύγχρονη ιστορική έρευνα, τα *βεράτια* ήταν απαραίτητα, γιατί μόνον αυτά νομιμοποιούσαν τους κληρικούς αυτούς έναντι τόσο των κατά τόπους οθωμανικών Αρχών, όσο και έναντι κάθε τρίτου ... Επιπλέον, ήταν τα μόνα κείμενα που καθόριζαν κατά συνολικό τρόπο τις αρμοδιότητες, τις οποίες κατά καιρούς η οθωμανική πολιτική ηγεσία επέτρεπε στα μέλη του Ανώτατου Ορθόδοξου κλήρου να ασκούν⁵⁴⁸. Έτσι, παρά την ύπαρξη και άλλων οθωμανικών εγγράφων που σχετιζονταν με την εκκλησία (φερμάνια, διαταγές επαρχιακών διοικητών, αναφορές ανωτάτων κρατικών αξιωματούχων, έγγραφα των καδήδων, δικαστικά έγγραφα που κατοχύρωναν διάφορα δικαιώματα και γνωμοδοτήσεις για νομικά θέματα) τα βεράτια κατέχουν μια μοναδική θέση στο ζήτημα των προνομίων. Μόνο αυτά ρύθμιζαν συνολικά και γενικά τις σχέσεις της ιεραρχίας, εν προκειμένω της ορθόδοξης, και της οθωμανικής διοίκησης⁵⁴⁹.

Είναι σημαντικό να σημειωθεί πως τα διάφορα προνόμια που αναγνωρίζονταν ή παραχωρούνταν με τα βεράτια, όπως και τα ίδια τα βεράτια των ιεραρχών, ήταν: α. Προσωποπαγή και μη μεταβιβάσιμα, β. Αφορούσαν συγκεκριμένα έδρα, γ. Είχαν ισχύ ενόσω υφίστατο η εκδίδουσα αρχή, δ. Ήταν μονομερή και μη διαπραγματεύσιμα, ε. Δεν είχαν διαχρονικό, οριστικό και τελεσίδικο χαρακτήρα και τέλος, στ. Ήταν δεσμευτικά για τον κάτοχό τους. Όσον αφορά στο πρώτο σημείο (α), αυτό δηλώνει ότι τα βεράτια εκδίδονταν για ένα συγκεκριμένο πρόσωπο (τον Πατριάρχη, αρχιεπίσκοπο, επίσκοπο Χ) και δεν αναγνώριζαν ένα θεσμό (την εκκλησία) ή ένα νομικό πρόσωπο, αφού η έννοια του νομικού

⁵⁴⁷ Γεώργιος Φραντζής, «Περί της βασιλείας Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου, και της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως, και ετέρων τινών», *MPG*, τ. 156, σ. 896. Ο Φραντζής εδώ μας παρέχει την πληροφορία ότι ο πορθητής, μετά την άλωση, *έδωκε δέ και προστάγματα έγγραφως τῷ πατριάρχει μὲτ' ἐξουσίας βασιλικῆς ὑπογεγραμμένης κάτωθεν ἵνα μηδεὶς αὐτόν ἐνοχλήσῃ ἢ ἀντιτείνῃ, ἀλλὰ εἶναι αὐτόν ἀναίτητον καὶ ἀφορολόγητον καὶ ἀδειάσειστον τε ἀπὸ παντός ἐναντίου, καὶ τέλους καὶ δώσεως ἐλεύθερος ἔσται αὐτός καὶ οἱ μετ' αὐτόν πατριάρχαι εἰς τὸν αἰῶνα, ὁμοίως καὶ πάντες οἱ ὑποτεταγμένοι αὐτῷ ἀρχιερεῖς.*

⁵⁴⁸ Κονόρτας, ο.π., σ. 45 – 46.

⁵⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 46.

προσώπου ήταν ανύπαρκτη στο ισλαμικό δίκαιο⁵⁵⁰, τουλάχιστον πριν την περίοδο του *Τανζιμάτ*. Για αυτό ο κάθε ιεράρχης έπρεπε να έχει το δικό του προσωπικό βεράτιο το οποίο δε μπορούσε να μεταβιβαστεί στο διάδοχό του. Το δεύτερο σημείο (β) σημαίνει πως ένα βεράτιο είχε ισχύ για συγκεκριμένη έδρα και αξίωμα. Για το λόγο αυτό, αν ο κάτοχος μιας θέσης άλλαζε αξίωμα ή επισκοπική έδρα, τότε θα έπρεπε να λάβει νέο βεράτιο. Κάτι τέτοιο συνέβηκε στην περίπτωση του μητροπολίτη Κυρηναίας Δαμασκηνού, που το 1824 διορίστηκε αρχιεπίσκοπος Κύπρου. Για το διορισμό του ιεράρχη αυτού χρειάστηκε η έκδοση νέου βερατιού για το νέο αξίωμά του (αρχιεπισκοπικό), παρά το γεγονός ότι κατείχε βεράτιο ως μητροπολίτης Κυρηναίας⁵⁵¹. Το τρίτο σημείο (γ) σημαίνει πως από τη στιγμή που ο συγκεκριμένος σουλτάνος που εξέδωσε ένα βεράτιο έπαυε να βρίσκεται στην εξουσία, τότε θα έπρεπε να εκδοθεί νέο βεράτιο από το νέο σουλτάνο, έστω και αν ένας ιεράρχης κατείχε βεράτιο του προηγούμενου σουλτάνου⁵⁵². Όσον αφορά στο τέταρτο σημείο (δ), αυτό σημαίνει πως τα βεράτια δεν ήταν καρπός διμερούς διαπραγμάτευσης, του κατόχου τους με το σουλτάνο, αλλά εξέφραζαν αποκλειστικά τη θέληση του εκδότη τους. Αναφορικά με το πέμπτο σημείο (ε), τονίζουμε ότι οι πρόνοιες ενός βερατιού δεν είχαν διαχρονική ισχύ και μπορούσαν να αλλάξουν, έστω και σπάνια, με την έκδοση κάποιου άλλου. Η εκκλησία της Κρήτης, για παράδειγμα, μέχρι το 1715 υπαγόταν στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Το 1715 με βεράτιο μετατρεπόταν στην ουσία σε αυτοκέφαλη εκκλησία, ενώ το 1718, με νέο βεράτιο, επανερχόταν ξανά στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου⁵⁵³. Τέλος, όσον αφορά στο έκτο σημείο (στ), ο

⁵⁵⁰ Ζαχαριάδου, ο.π., σ. 49 – 50, Κονόρτας, ο.π., σ. 123, Αναγνωστοπούλου, ο.π., σ. 23 - 24.

⁵⁵¹ Χιδίρογλου, «Σουλτανικά βεράτια» *ΕΚΕΕΚ*, VII 1973 – 1975, Λευκωσία 1975, σ. 119 – 250, σ. 197 – 203, όπου το βεράτιο του Δαμασκηνού ως μητροπολίτη Κυρηναίας και σ. 208 – 215, όπου το βεράτιό του ως αρχιεπισκόπου.

⁵⁵² Στο ίδιο, σ. 186 - 187, όπου δημοσιεύεται βεράτιο (24/3/1567) για την ανανέωση επισκοπικού αξιώματος με την άνοδο νέου σουλτάνου, έστω και αν ο υπό αναφορά επίσκοπος κατείχε βεράτιο από τον προηγούμενο σουλτάνο.

⁵⁵³ Σταυρινίδης Ν., *Μεταφράσεις τουρκικών εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης*, τ. I – V, Ηράκλειο 1975 – 1985, τ. III, σ. 401 – 406, όπου το βεράτιο αυτονομίας της εκκλησίας της Κρήτης και τ. IV, σ. 32 – 33, που προβλέπει την επαναφορά της εκκλησίας της Κρήτης στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Άλλες παρόμοιες περιπτώσεις αποτελούν η υπαγωγή των αυτοκέφαλων αρχιεπισκοπών Αχρίδας και Ιπεκίου στην εδαφική δικαιοδοσία του

κάτοχος του βερατιού ήταν δεσμευμένος έναντι της πολιτείας να ενεργεί με βάση τις πρόνοιες του βερατιού. Τυχόν παρέκκλιση από τις διατάξεις, σύμφωνα πάντα με την κρίση των αρχών, είχε συνέπειες που μπορούσαν να φθάσουν μέχρι την παύση ή και τη θανάτωση ακόμα του κατόχου του βερατιού. Οι αρχιεπίσκοποι Κύπρου Ιωακείμ, Δαμασκηνός και Πανάρετος παύτηκαν, γιατί σύμφωνα με τις αρχές δε συμμορφώθηκαν με τις διατάξεις του διορισμού τους. Είναι επίσης γνωστό ότι ο αρχιεπίσκοπος Κυπριανός και οι άλλοι ιεράρχες της Κύπρου εκτελέστηκαν κατά το 1821 με την ίδια δικαιολογία.

Αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι τα βεράτια καθόριζαν το καθεστώς των ιεραρχών εντός της οθωμανικής έννομης τάξης. Το κρίσιμο, όμως, ερώτημα είναι ποιο ήταν αυτό το καθεστώς. Στην έρευνα εκφράστηκαν διάφορες απόψεις. Κάποιες συγκλίνουν στη θέση ότι με τα διάφορα προνόμια, που παραχωρούνταν κυρίως δια των βερατίων, οι ιεράρχες εντάχθηκαν στο διοικητικό μηχανισμό του κράτους. Ο Κονόρτας, για παράδειγμα, εξέφρασε τη θέση ότι με τα βεράτια ο Οικουμενικός Πατριάρχης και οι ιεράρχες ήταν *ενταγμένοι στο διοικητικό μηχανισμό της αυτοκρατορίας και μάλιστα ως διοικητικά όργανα που επιτελούσαν «κρατικές» λειτουργίες*. Συνεχίζοντας, υποστήριξε πως οι ιεράρχες είχαν κατανοήσει αυτό το γεγονός. Ο ίδιος ερευνητής, ερμηνεύοντας το χαρακτηρισμό του Υψηλάντη ότι οι Πατριάρχες ήταν *όφφικιάλιοι ραγιάδες*, καταλήγει ως εξής: *Δηλαδή μη μουσουλμάνοι κρατικοί αξιωματούχοι*⁵⁵⁴. Παρόμοια άποψη εκφράστηκε και από την Αναγνωστοπούλου, η οποία υποστήριξε ότι η οθωμανική εξουσία την εποχή αυτή επωφελείται από τη θρησκευτική ιεραρχία *την οποία εντάσσει οργανικά στην οθωμανική πολιτική και διοικητική μηχανή*⁵⁵⁵. Αναφέρουμε, επίσης, την άποψη του Μιχαήλ για τη θέση της εκκλησίας στην οθωμανική έννομη τάξη. Ο ερευνητής αυτός όχι μόνο υποστηρίζει πως οι αρχιερείς της τοπικής εκκλησίας, όπως και στην περίπτωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, *λειτουργούν ως αξιωματούχοι του οθωμανικού*

Οικουμενικού Πατριαρχείου (1766) και η ανακήρυξη της Βουλγαρική εξαρχίας (27/2/1871), που είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, βλέπε *ΘΗΕ*, τ. 3, σ. 541 – 550, 1008.

⁵⁵⁴ Κονόρτας, ο.π., σ. 344.

⁵⁵⁵ Αναγνωστοπούλου, ο.π., σ. 25.

κράτους οι οποίοι εκφράζουν την πολιτική του και κυρίως, εργάζονται για τη διατήρηση ενός διοικητικού ελέγχου στον πληθυσμό, αλλά και προχωρεί παραπέρα λέγοντας πως η **Εκκλησία της Κύπρου μπορούσε να μεταλαμπαδεύσει στο ποίμνιό της τις αξίες του οθωμανικού κράτους, λειτούργησε ως ο ισχυρότερος παράγοντας για τη διατήρηση μιας οθωμανικής τάξης και αντίληψης. Μάλιστα, η Εκκλησία της Κύπρου, κατά τον Μιχαήλ, παραμένει ένας οθωμανικός θεσμός πολιτικής εξουσίας ο οποίος δεν επιθυμεί ανατροπή του οθωμανικού πλαισίου διοίκησης**⁵⁵⁶.

Διαφορετικές απόψεις σχετικά με τη φύση των προνομίων της εκκλησίας εξέφρασε ο Ελευθεριάδης, ο Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, ο Zürcher και ο Χασιώτης. Ο Ελευθεριάδης θεωρεί πως προσεκτική μελέτη των προνομίων θα καταδείξει ότι αυτά δεν καθιστούν σε καμιά περίπτωση την Εκκλησία ως «κράτος εν κράτει», γιατί πρωτίστως τα προνόμια είναι θρησκευτικού περιεχομένου και όχι πολιτικού. Το γεγονός ότι πολλά προνόμια θεωρούνται πολιτικά έγκειται στο ότι κρίνονται με βάση τις ευρωπαϊκές αντιλήψεις και όχι με βάση το θεοκρατικό ισλαμικό περιβάλλον στο οποίο εκδόθηκαν. Για τον Ελευθεριάδη τα προνόμια μπορούν να συνοψιστούν στην αναγνώριση της ύπαρξης και ανεξαρτησίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας, την ελεύθερη και ανεπηρέαστη εξάσκηση της χριστιανικής πίστης και όλα τα απορρέοντα από αυτό (δικαιώματα εκπαίδευσης των χριστιανών, δικαιώματα για αγαθοεργίες, δικαιώματα νομικών σχέσεων σχετιζομένων με τη θρησκεία – γάμος, διαζύγιο, οικογενειακό δίκαιο, κληρονομίες από διαθήκες -, δικαιώματα οργάνωσης των χριστιανικών κοινοτήτων). Εάν η Εκκλησία *εδικαιούτο να στρατολογή στρατιώτες, να κόπτη ιδιαίτερον νόμισμα, να ενασκή κυριαρχικά δικαιώματα εφ' απασών των υποθέσεων του Κράτους, τότε μόνον θα ηδύνατο να λεχθή ότι η Εκκλησία αποτελεί «κράτος εν Κράτει»*⁵⁵⁷.

Ο Χρ. Παπαδόπουλος, αξιολογώντας τα προνόμια, εκφράζει την άποψη ότι μπορεί οι υπόδουλοι Έλληνες συγκεντρωμένοι γύρω από την Εκκλησία να φαινόταν ότι συγκροτούσαν κράτος εν κράτει και ο πατριάρχης να χαιρετιζόταν ως «αυθέντης

⁵⁵⁶ Μιχαήλ, ο.π., σ. 310, 313. Τα έντονα γράμματα είναι δικά μας.

⁵⁵⁷ Ελευθεριάδης, ο.π., σ. 14 - 15, 254, 256.

και βασιλιάς» από το λαό, αλλά αυτός στην ουσία ήταν *δέσμιος βασιλεύς δέσμιου λαού*. Έτσι, οι υπόδουλοι διατήρησαν κατά κύριο λόγο την θρησκευτική τους ελευθερία, αλλά απογυμνώθηκαν από κάθε ανθρώπινο δικαίωμα, *τα δε προνόμια της Εκκλησίας καθίσταντο άγραφος χάρτης*, εφόσον για τον κατακτητή η *αυθαιρεσία ήτο κανών και η ιδιοτροπία νόμος*⁵⁵⁸.

Ο Zürcher υποστηρίζει ότι μέσα από την έρευνα των τελευταίων είκοσι ετών αποδείχθηκε πως αυτό που έχει περιγραφεί ως σύστημα millet, δεν αποτελούνταν από «εθνικά» αυτόνομα σώματα που διοικούνταν, για παράδειγμα, από τον Έλληνα πατριάρχη στην Κωνσταντινούπολη, όπως είχε υποστηριχτεί, αλλά από τοπικές κοινότητες με έναν ορισμένο βαθμό αυτονομίας ως προς τους τοπικούς εκπροσώπους της κυβέρνησης⁵⁵⁹. Τέλος αναφέρουμε και τις απόψεις του Χασιώτη. Ο ερευνητής αυτός τονίζει ότι το καθεστώς που επιβλήθηκε στους «άπιστους» πληθυσμούς της Αυτοκρατορίας στηριζόταν στη μακρόχρονη παράδοση σεβασμού των λαών της Βίβλου. Οι χριστιανοί, συνεχίζει, *δεν είχαν καμιά δυνατότητα προσπέλασης στη διοικητική ιεραρχία και γενικά στους μηχανισμούς της κρατικής εξουσίας, ακόμα και σε περιφερειακό επίπεδο: Όλες οι βαθμίδες της (στρατιωτικής πάντοτε) διοίκησης στις κατακτημένες χώρες ... επιφυλάσσονταν για τους μουσουλμάνους*⁵⁶⁰. Η περίπτωση των χριστιανών, όπως οι Φαναριώτες, που αναλάμβαναν κρατικές θέσεις (δραγομάνοι του οθωμανικού στόλου ή «μεγάλοι διερμηνείς κ.α.) αποτελεί για τον Χασιώτη ιστορική ιδιομορφία που δεν άλλαξε ουσιαστικά τον κανόνα. Οι χριστιανοί που λάμβαναν αυτές τις θέσεις δεν έπαυαν όπως και οι υπόδουλοι ομοεθνείς τους να είναι ραγιάδες, συνυπόδουλοι. Μόνο με το πέρασμα του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα - περίοδος Τανζιμάτων – και με τις παρεμβάσεις των δυτικοευρωπαίων ανάλαβαν μερικοί χριστιανοί διοικητικά αξιώματα στην επαρχία⁵⁶¹.

⁵⁵⁸ Παπαδόπουλος Χρ., *Η θέσις της Εκκλησίας και του Ελληνικού Έθνους εν τῷ Τουρκικῷ Κράτει*, Αθήνα 1935, σ. 31.

⁵⁵⁹ Zürcher, ο.π., σ. 54 - 55.

⁵⁶⁰ Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής Κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής πρόκλησης: Ο Ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 66 -67.

⁵⁶¹ Στο ίδιο, σ. 67.

Σχετικά με το πιο πάνω θέμα, τη φύση των προνομίων και την ένταξη ή όχι των ιεραρχών στο διοικητικό μηχανισμό του Κράτους ως διοικητικών οργάνων, πιστεύουμε ότι θα πρέπει, μαζί με τα πιο πάνω, να ληφθούν υπόψη και τα ακόλουθα: 1. Στο διοικητικό μηχανισμό της αυτοκρατορίας δεν υπήρχε θέση για κρατικό υπάλληλο με θρησκευτικό βαθμό ιεράρχη και μάλιστα από την κοινότητα των απίστων⁵⁶². 2. Κανένας ιεράρχης δε μπορούσε να ασκήσει πολιτική διοικητική εξουσία, άλλο θέμα η κατά καιρούς άσκηση επιρροής, σε οποιοδήποτε γρανάζι ή υπηρεσία του κρατικού μηχανισμού. 3. Πριν τις μεταρρυθμίσεις του 19^{ου} αιώνα κανένας ορθόδοξος, έστω και ιεράρχης, δε μπορούσε να είναι καν μάρτυρας σε οθωμανικό δικαστήριο. Ένας μουσουλμάνος και πολύ περισσότερο ένας κρατικός αξιωματούχος είχε βέβαια αυτό το δικαίωμα. 4. Οποιοσδήποτε κρατικός αξιωματούχος με δικαστικές δικαιοδοσίες μπορούσε να δικάσει, ανεξάρτητα, μουσουλμάνους και μη μουσουλμάνους υπόδικους. Η δικαστική δικαιοδοσία των ιεραρχών, όμως, περιοριζόταν μόνο σε μέλη της ορθόδοξης κοινότητας και σε καθορισμένες περιπτώσεις που σχετιζόνταν με τις θρησκευτικές υποθέσεις των ραγιάδων, σύμφωνα με το ισλαμικό θεοκρατικό δίκαιο. 5. Οι ιεράρχες ήταν οι αναγνωρισμένοι εκπρόσωποι μιας υπόδουλης θρησκευτικής κοινότητας (αυτή είναι άλλωστε και η έννοια του *millet*)⁵⁶³ και όχι οι αναγνωρισμένοι υπάλληλοι της κρατικής εξουσίας. Οι ιεράρχες, που δεν έπαυαν με τα βεράτια να είναι ραγιάδες, ήταν θρησκευτικοί λειτουργοί εντός της κοινότητάς τους και όχι κρατικοί υπάλληλοι που κατείχαν θρησκευτικό αξίωμα. Τα βεράτια τους, άλλωστε, αφορούσαν αποκλειστικά θρησκευτικές αρμοδιότητες ή θέματα που κατά την αντίληψη των κρατούντων συνδέονταν άμεσα με τη θρησκεία των ραγιάδων και δεν ήταν ασύμβατα με τη θρησκευτική παράδοση των μουσουλμάνων. Οι ιεράρχες ήταν οι σύνδεσμοι της κοινότητάς τους με την κρατική εξουσία και όχι οι σύνδεσμοι της κρατικής εξουσίας με την υπόδουλη κοινότητα, όπως οι δραγομάνοι, για παράδειγμα. Η αναγνώριση του θρησκευτικού αρχηγού μιας κοινότητας, που σύμφωνα με τις παραδοσιακές

⁵⁶² Ιναλτζίκ, σ. 145.

⁵⁶³ Endress, ο.π., σ. 104, 126, 180.

θεοκρατικές αντιλήψεις των μουσουλμάνων ήταν συγχρόνως και ο πολιτικός αρχηγός της⁵⁶⁴, μάλλον δε μπορεί να ερμηνεύεται ως οργανική ένταξη στον κρατικό διοικητικό μηχανισμό. Η αναγνώριση των θρησκευτικών ελευθεριών και της επισκοπικής ιδιότητας των ιεραρχών, εντός της κοινότητάς τους, δε σήμαινε *ipso facto* και την ένταξη τους στον κρατικό μηχανισμό. Ακόμα επί Αγγλοκρατίας, όπως και σήμερα στην Κύπρο, οι ορθόδοξοι ιεράρχες αναγνωρίζονται ως επικεφαλής της θρησκευτικής κοινότητας των ορθοδόξων, έχουν λόγο σε θέματα που σήμερα θεωρούμε ότι υπάγονται στο πολιτικό – κοσμικό δίκαιο (γάμους, διαζύγια) και έχουν ακόμα λόγο στην πολιτική ζωή του τόπου. Όμως, δε θεωρούνται κρατικοί υπάλληλοι παρά το γεγονός ότι απολαμβάνουν της κρατικής προστασίας και ο ρόλος και ο λόγος τους έχουν μεγάλη βαρύτητα σε όλες τις πτυχές της ζωής της Κύπρου. 6. Αν τα προνόμια των ιεραρχών καθιστούσαν την Εκκλησία κράτος εν κράτει και τους ιεράρχες διοικητικούς υπαλλήλους, με το ίδιο σκεπτικό τα προνόμια των πρεσβευτών και προξένων (με βάση τις *διομολογήσεις*) καθιστούσαν τις κοινότητες που εκπροσωπούσαν οι πρέσβεις αυτοί κράτος εν κράτει και τους ίδιους τους πρέσβεις υπαλλήλους της οθωμανικής διοίκησης.

Επιστρέφοντας στο θέμα των βερατίων, σίγουρα αυτά, όπως είδαμε πιο πριν, είχαν μεγάλη σημασία για τους ορθόδοξους ιεράρχες γενικότερα. Όσον, όμως, αφορά στα βεράτια που ελάμβαναν οι αρχιεπίσκοποι της Κύπρου, αυτά είχαν τη δική τους ιδιαιτερότητα. Τα βεράτια αυτά, όπως θα δούμε στην ανάλυση που ακολουθεί, αναγνώριζαν την ανεξαρτησία των αρχιεπισκόπων της τοπικής εκκλησίας, το αυτοκέφαλό της. Όπως, λοιπόν, κατά τους βυζαντινούς χρόνους η εκκλησία της Κύπρου ήταν αυτοκέφαλη και δεν υπάχθηκε σε οποιαδήποτε εκκλησιαστική διοίκηση, έτσι και κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας αναγνωρίστηκε και δια των βερατίων ως αυτοδιοίκητη. Το γεγονός αυτό ήταν καθοριστικό τόσο για τα εκκλησιαστικά πράγματα του τόπου, όσο και για τον εθναρχικό ρόλο των αρχιεπισκόπων. Η μοναδική σε ολόκληρο το χριστιανικό

⁵⁶⁴ Γρηγόριος Ζιάκας, *Ιστορία των θρησκευμάτων Β', το Ισλάμ*, Θεσσαλονίκη 1988³ σ. 224 – 225.

κόσμο πρακτική της άμεσης εκλογής των αρχιεπισκόπων από το λαό, ιδίως κατά το 19^ο αιώνα, και η αυτοτέλεια των αρχιεπισκόπων συνδέονται άμεσα και με τα βεράτια, που δεν έθεσαν την εκκλησία της Κύπρου κάτω από τη διοίκηση του Οικουμενικού ή άλλου Πατριαρχείου. Το προνόμιο που είχαν οι αρχιεπίσκοποι να προσφεύγουν **άμεσα** στην Πύλη σχετίζεται με το αναγνωρισμένο αυτοκέφαλο στην οθωμανική έννομη τάξη. Με βάση τα βεράτια η εκκλησία της Κύπρου δεν υπαγόταν στην εδαφική δικαιοδοσία κανενός Πατριαρχείου, ούτε και του Οικουμενικού. Έτσι, το συμπέρασμα του Κονόρτα, ότι *μετά την υπαγωγή στο Πατριαρχείο των δύο αυτοκέφαλων Αρχιεπισκοπών (Αχρίδας και Ιπεκίου) δεν υπήρχε εκκλησιαστική Αρχή μέσα στα όρια του Οθωμανικού Κράτους που να μπορεί να αμφισβητεί την **εδαφική δικαιοδοσία** του Οικουμενικού Πατριάρχη⁵⁶⁵*, ισχύει μόνο με εξαίρεση την εκκλησία της Κύπρου.

Μια άλλη σημαντική πτυχή των βερατίων είναι η συμβολή τους στην ανάπτυξη της δύναμης των αρχιεπισκόπων της Κύπρου και άρα στον εθναρχικό τους ρόλο. Οι διάφορες διατάξεις των βερατίων αναγνώριζαν, και εξ επόψεως πολιτείας, τον αρχιεπίσκοπο της ελληνορθόδοξης κοινότητας ως την ανώτατη εκκλησιαστική αρχή του τόπου. Παράλληλα, του παρείχαν πολιτική προστασία από την τοπική κυβέρνηση και τη δυνατότητα να ασχολείται με πολιτικές, με βάση τις δυτικοευρωπαϊκές αντιλήψεις, φύσεως υποθέσεις των μελών της κοινότητάς του.

Γενικά τα βεράτια, όπως ήδη αναφέρθηκε, αντανακλούν το νομικό καθεστώς και τη σχέση των ιεραρχών με το Κράτος. Αυτό ισχύει και για τα βεράτια που παραχωρούνταν για τους ιεράρχες της Κύπρου κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας. Δυστυχώς, τα διασωθέντα βεράτια των Κυπρίων ιεραρχών ανάγονται όλα στο 19^ο αιώνα. Εκ των πραγμάτων, λοιπόν, δε μπορούμε να εξετάσουμε τυχόν διαφοροποιήσεις και εξελίξεις που σημειώθηκαν σε αυτά αναφορικά με τις σχέσεις των ιεραρχών και της οθωμανικής αρχής από την αρχή μέχρι τη λήξη της Οθωμανοκρατίας στο νησί. Η έλλειψη όμως αυτή μπορεί να

⁵⁶⁵ Κονόρτας, ο.π., σ. 291. Τα έντονα γράμματα είναι δικά μας.

καλυφθεί, τουλάχιστον σε ένα ικανοποιητικό βαθμό, με όσα αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο σχετικά με τις σχέσεις αρχιεπισκόπων και πολιτείας και τα κατά καιρούς προνόμια που έλαβαν.

II Τα αρχιεπισκοπικά βεράτια

Μέχρι σήμερα έχουμε στη διάθεσή μας τρία βεράτια ισάριθμων αρχιεπισκόπων της Κύπρου. Πρόκειται για τα βεράτια των αρχιεπισκόπων Δαμασκηνού (8 *Ramadān* 1239 = 7 Μαΐου 1824), Μακαρίου (τέλη *Muharram* 1271 = 14 – 23 Οκτωβρίου 1854) και Σωφρονίου (*Šawwāl* 1282 = 17 – 26 Φεβρουαρίου 1866)⁵⁶⁶. Τα τρία αυτά βεράτια εκδόθηκαν σε διάστημα λιγότερο των πενήντα χρόνων, 42 για την ακρίβεια, αλλά κάτω από διαφορετικές πολιτικές συνθήκες και από διαφορετικούς σουλτάνους. Το βεράτιο του Δαμασκηνού (1824) εξεδόθη από τον Μαχμούτ Β΄ (1808 – 1839) πριν τις μεταρρυθμίσεις (Χαττ-ι- Σερίφ 1839, Χαττ-ι- Χουμαγιούν 1856) του 19^{ου} αιώνα. Το βεράτιο του Μακαρίου (1854) εξεδόθη από τον Αβδούλ - Μετζίτ Α΄ (1839 – 1861) μετά το Χαττ-ι- Σερίφ, αλλά πριν το Χαττ-ι- Χουμαγιούν. Τέλος, το βεράτιο του Σωφρονίου (1866) εξεδόθη από τον Αβδούλ - Αζίζ (1861 – 1876) μετά τις δύο πιο πάνω μεταρρυθμίσεις. Πιστεύουμε ότι το χρονικό διάστημα έκδοσης των βερατίων ίσως σχετίζεται με κάποιες αλλαγές που παρουσιάζονται σε αυτά, παρά το γεγονός ότι και τα τρία βεράτια απηχούν, περίπου, το ίδιο πνεύμα και διατάξεις.

Τα τρία πιο πάνω βεράτια των αρχιεπισκόπων της Κύπρου περιλαμβάνουν διατάξεις που σχετίζονται με και μπορούν να θεματοποιηθούν στα ακόλουθα:

1. Το διορισμό και την παύση αρχιεπισκόπου.
2. Το διοικητικό καθεστώς των αρχιεπισκόπων στον ορθόδοξο χώρο.

⁵⁶⁶ Τα τρία αρχιεπισκοπικά βεράτια έχουν εκδοθεί και μεταφραστεί στα ελληνικά από το Χιδίρογλου, ο.π., σ. 119 – 250. Το ελληνικό κείμενο των αρχιεπισκοπικών βερατίων βρίσκεται στις ακόλουθες σελίδες: βεράτιο Δαμασκηνού σ. 208 – 215, Μακαρίου σ. 215 – 220 και Σωφρονίου σ. 225 – 229. Στην εργασία αυτή χρησιμοποιείται η μετάφραση αυτή, εκτός και αν δηλώνεται διαφορετικά.

3. Τη δικαιοδοσία και τις εξουσίες των αρχιεπισκόπων επί του κλήρου και του λαού των ορθοδόξων.
4. Οικονομικά θέματα: Έσοδα, δικαιώματα, διαθήκες, κληρονομίες.
5. Προστασία των αρχιεπισκόπων από τις τοπικές αρχές.
6. Τις σχέσεις των αρχιεπισκόπων με τους άλλους ιεράρχες του τόπου.
7. Την προστασία της χριστιανικής πίστης.

Διορισμός και παύση αρχιεπισκόπου

Η ανάγκη διορισμού αρχιεπισκόπου προέκυπτε με την κένωση του θρόνου. Αυτό μπορούσε να συμβεί κατόπιν του θανάτου ενός αρχιεπισκόπου ή μετά την παύση - παραίτηση του προηγούμενου. Σύμφωνα με πληροφορίες των βερατιών, αρχικά γινόταν εκλογή αρχιεπισκόπου από τους ραγιάδες. Στη συνέχεια αιτούνταν, με ενυπόγραφη αναφορά προς τη βασιλεία, την έγκριση και το διορισμό του εκλεγμένου αρχιερέα. Ταυτόχρονα, με έκθεση από τις αρχές του τόπου η βασιλεία ενημερωνόταν για την κατάσταση⁵⁶⁷. Κατόπιν αυτών ο σουλτάνος προέβαινε στην έκδοση βερατιού με το οποίο γινόταν ονομαστικός διορισμός του νέου αρχιεπισκόπου και καθορίζονταν οι διάφορες εξουσίες, τα δικαιώματα και γενικά το έννομο καθεστώς του νέου ιεράρχη. Για την επίδοση του διοριστήριου προστάγματος (βερατιού) έπρεπε να καταβληθεί το *κατ' έθος διδόμενον πεσκέσιον*. Το ποσό αυτό φαίνεται ότι δεν ήταν σταθερό. Ο Δαμασκηνός έπρεπε να καταβάλει το ποσό των 73.500 άσπρων, ενώ ο Μακάριος το ποσό των 100.000 χιλιάδων άσπρων για την κατάληψη του θρόνου. Το ποσό, επίσης, άλλαζε και ανάλογα με το αξίωμα, αν επρόκειτο για ιεράρχη που ήδη κατείχε άλλο θρόνο. Έτσι, ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός κατέβαλε πεσκέσι για δεύτερη φορά, αφού έπραξε το ίδιο, όταν διορίστηκε μητροπολίτης Κυρηνείας, τρία μόλις χρόνια πριν την εκλογή του στο νέο αξίωμα. Το πεσκέσι, μάλιστα,

⁵⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 209 – 210, 216, 225. Στην περίπτωση του Δαμασκηνού, αυτός που εκ μέρους των αρχών απέστειλε έκθεση στο Σουλτάνο ήταν ο Μουχασίλης της Κύπρου Saygid Mehmed και επίσης γνωστοποίησαν την κατάσταση οι *ουλεμάδες*, οι *πρόκριτοι* και *σημαίνοντα πρόσωπα*, σ. 208, 210. Στην περίπτωση του Μακαρίου τη γνωστοποίηση έκανε το *συμβούλιον* του νησιού, σ. 216.

καταβλήθηκε προς τον ίδιο σουλτάνο, το Mahmud II⁵⁶⁸. Το γεγονός αυτό φανερώνει πως τα βεράτια δεν ήταν μόνο προσωποπαγή και ίσχυαν μόνο ενόσω ζούσε ο σουλτάνος που τα χορηγούσε, αλλά και επίσης ότι η ισχύς τους αναφερόταν για τη συγκεκριμένη θέση που δόθηκαν. Αλλαγή θέσης ή αξιώματος ενός ιεράρχη σήμαινε την έκδοση νέου βερατιού και κατά συνέπεια την καταβολή νέου πεσκεσιού. Σημειώνουμε ότι μόνο στο βεράτιο του Σωφρονίου δε γίνεται αναφορά για καταβολή πεσκεσιού⁵⁶⁹. Κατόπιν των πιο πάνω διαδικασιών, ο νέος αρχιεπίσκοπος αναλάμβανε τα καθήκοντά του.

Στο βεράτιο του Δαμασκηνού έχουμε και πληροφορίες σχετικά με την παύση αρχιεπισκόπου. Ο Ιωακείμ, που διορίστηκε μετά τα τραγικά γεγονότα του 1821, παύτηκε από το σουλτάνο, γιατί, από πλευράς της πολιτείας, υστερούσε *έπιτηδειότητος καί διοικητικότητος*, δημιουργούσε κενό στην *έν καιρῶ τῶ πρέπει εἴσπραξιν τοῦ κυβερνητικοῦ φόρου καί τῶν λοιπῶν ἀπαιτήσεων* και ένεκα της *έν τῶ συνόλω τῶν διοικητικῶν ζητημάτων έναντιώσεως αὐτοῦ εἰς τήν ὑψηλήν έπιθυμίαν* του σουλτάνου⁵⁷⁰. Το γεγονός αυτό δείχνει με σαφήνεια πως τον πρώτο και τελευταίο λόγο στο διορισμό και την παύση ενός αρχιεπισκόπου τον είχε η πολιτεία. Παράλληλα, φαίνεται πως μια σημαντική ευθύνη του αρχιεπισκόπου, την εποχή αυτή, ήταν η συλλογή του κυβερνητικού φόρου.

Διοικητικό καθεστώς των αρχιεπισκόπων της Κύπρου

Σε όλα τα βεράτια η αρχιεπισκοπή Κύπρου και οι αρχιεπίσκοποι του τόπου φαίνεται να διατηρούν την αυτοτέλειά τους και δεν παρουσιάζονται εξαρτώμενοι από καμιά εκκλησιαστική διοίκηση. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τα βεράτια που εκδόθηκαν για τους Οικουμενικούς Πατριάρχες της αντίστοιχης περιόδου (1754 και εξής), όπου η Κύπρος δε σημειώνεται στις εξαρτημένες περιοχές του Κωνσταντινουπόλεως⁵⁷¹. Αντίθετα, οι αρχιεπίσκοποι Κύπρου παρουσιάζονται αυτοδιοίκητοι και με πλήρη διοικητική εξουσία στα όρια της *ἀρχιεπισκοπῆς τῆς*

⁵⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 198.

⁵⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 210, 216.

⁵⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 209.

⁵⁷¹ Κονόρτας, ο.π., σ. 252 – 260.

*νήσου Κύπρου και τῶν ἐξαρτωμένων ἐξ αὐτῆς κατά τὰ ἀνέκαθεν κεκανονισμένα*⁵⁷². Κατά τον τρόπο αυτό το αυτοκέφαλο της εκκλησίας της Κύπρου αναγνωριζόταν όχι μόνο από την ορθόδοξη εκκλησία εν γένει, αλλά και από την πολιτεία. Αυτό σχετίζεται άμεσα τόσο με τα εκκλησιαστικά προνόμια των αρχιεπισκόπων της Κύπρου στο ευρύτερο εκκλησιαστικό στερέωμα διαχρονικά, όσο και με την εθναρχική τους ιδιότητα. Οι τοπικοί αρχιεπίσκοποι αναγνωριζόνταν ως *έφοροι, επίτροποι, επιστάται* των ραγιάδων και μπορούσαν να προσφεύγουν άμεσα στην Πύλη και χωρίς να είναι αναγκαία η διαμεσολάβηση του Οικουμενικού Πατριάρχη, όπως είδαμε προηγούμενα, επειδή ακριβώς ήταν αυτοκέφαλοι και σύμφωνα με την οθωμανική έννομη τάξη.

Δικαιοδοσία και εξουσίες των αρχιεπισκόπων

Μεγάλο μέρος των βερατίων αναφέρεται στη δικαιοδοσία και τις εξουσίες που ασκεί ο αρχιεπίσκοπος Κύπρου. Όλοι οι μητροπολίτες, οι επίσκοποι, οι ιερείς, οι ηγούμενοι, οι μοναχοί, οι μοναχές και όλοι οι φόρου υποτελείς, που ευρίσκονται στα υπό την αρχιεπισκοπική περιφέρεια μέρη, καλούνται να αναγνωρίζουν τους προκαθήμενους της τοπικής εκκλησίας ως αρχιεπισκόπους τους και οφείλουν πειθαρχία σε αυτούς *συμφώνως πρὸς τὰ ἔκπαιλα ἐξακολουθητικῶς ἰσχύοντα ἤθη, τούς νόμους καί θρησκευτικούς κανόνας αὐτῶν*⁵⁷³. Κανείς δε μπορούσε να αφαιρέσει από τη δικαιοδοσία του αρχιεπισκόπου, παρεκτός υψηλής διαταγής, εκκλησιαστικά ιδρύματα (εκκλησίες, μοναστήρια κλπ) που ήταν από παλαιά στην κατοχή του⁵⁷⁴. Σε θέματα που αναφέρονται στα *ἐπτὰ μυστήρια* (γάμοι – διαζύγια, ιεροσύνη κλπ) δεν αναμειγνύεται κανένας εκτός από τον αρχιεπίσκοπο και τους αντιπροσώπους του που διορίζονται με γράμμα ή διαταγή του ίδιου του σουλτάνου⁵⁷⁵.

Η πειθαρχική εξουσία που όριζαν τα βεράτια για τους αρχιεπισκόπους όχι μόνο κάλυπτε την αντίστοιχη που προνοούν οι κανόνες της εκκλησίας, αλλά και

⁵⁷² Χιδίρογλου, ο.π., σ. 210, 216, 225.

⁵⁷³ Στο ίδιο, σ. 210 – 211, 216, 225.

⁵⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 211, 216, 225 -226.

⁵⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 211, 216, 226.

την ξεπερνούσε. Ο αρχιεπίσκοπος μπορούσε, σε περιπτώσεις παραβίασης των κανόνων, να σωφρονίσει, να τιμωρήσει, να παύσει και να αντικαταστήσει οποιοδήποτε κληρικό ανεξαρτήτως της βαθμίδας του. Μπορούσε να παύσει και να αντικαταστήσει όχι μόνο κληρικούς κατώτερης βαθμίδας, αλλά ακόμα μητροπολίτες και επισκόπους⁵⁷⁶. Όπως είναι γνωστό, τη δικαιοδοσία παύσης επισκόπου, σύμφωνα με το κανονικό δίκαιο που ίσχυε από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες και ακόμα ισχύει για όλες τις ορθόδοξες εκκλησίες, έχει μόνο σύνοδος επισκόπων που απαρτίζεται τουλάχιστον από 12 επισκόπους. Επίσης, σύμφωνα με τους κανόνες, η χειροτονία και εγκατάσταση επισκόπου πρέπει να τελείται από τρεις τουλάχιστον επισκόπους⁵⁷⁷. Σύμφωνα με τα βεράτια, όμως, σε περιπτώσεις παύσεως ιεραρχών από τον αρχιεπίσκοπο, αυτός είχε μόνο την υποχρέωση να αναφερθεί στην πρωτεύουσα (Κωνσταντινούπολη) και να γνωστοποιήσει την ενέργειά του στο σουλτάνο. Ο σουλτάνος θα έπρεπε να εκδώσει το βεράτιο για το συγκεκριμένο νέο ιεράρχη και τη θέση του και να λάβει το συνηθισμένο πεσκέσι. Τότε μόνο θεωρείτο έγκυρη η ενέργεια του αρχιεπισκόπου και είχε ισχύ ο διορισμός του νέου ιεράρχη⁵⁷⁸.

Τέλος, ανάμεσα στα δικαιώματα – υποχρεώσεις του αρχιεπισκόπου συγκαταλεγόταν η άσκηση ετήσιου οικονομικού ελέγχου των διορισμένων επιτρόπων των εκκλησιών και των μοναστηριών. Ο αρχιεπίσκοπος είχε και επί αυτών πειθαρχική δικαιοδοσία. Αν ο προκαθήμενος της τοπικής εκκλησίας διαπίστωνε την ύπαρξη χρεών ή οικονομικών εκκρεμοτήτων, τότε αυτά θα έπρεπε να διευθετηθούν και μπορούσε να απολύσει τους επιτρόπους και να διορίσει άλλους στη θέση τους⁵⁷⁹.

⁵⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 211, 217, 226.

⁵⁷⁷ Ράλλης – Ποτλής, ο.π., τ. Γ', κανόνας ΙΒ' της συνόδου της Καρθαγένης, σ. 322 – 324, και ΙΓ' κανόνας, σ. 325.

⁵⁷⁸ Χιδίρογλου, ο.π., σ. 212, 217, 226. Σημειώνουμε ότι στο βεράτιο του Σωφρονίου, σ. 226, δεν αναφέρεται η καταβολή πεσκεσιού για το διορισμό νέου μητροπολίτη, όπως δεν αναφέρεται και για το διορισμό αρχιεπισκόπου.

⁵⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 214, 219 – 220, 229.

Οικονομικά θέματα: Έσοδα, δικαιώματα, διαθήκες, κληρονομίες

Στα βεράτια υπάρχουν αρκετές διατάξεις οικονομικής φύσης αναφορικά με τους αρχιεπισκόπους. Κοινή θα λέγαμε συνισταμένη όλων αυτών των προνοιών είναι η εξασφάλιση εσόδων για τον εκάστοτε αρχιεπίσκοπο, αλλά και τους άλλους ιεράρχες. Τα έσοδα αυτά ήταν απαραίτητα για την κάλυψη διάφορων αναγκών τόσο του ίδιου του αρχιεπισκόπου, όσο και του μηχανισμού της αρχιεπισκοπής. Το δικαίωμα της ορθόδοξης κοινότητας να έχει αρχιεπίσκοπο και ιεράρχες δεν ήταν ούτε δωρεάν χορηγία, ούτε και καρπός της μεγαλοψυχίας των κρατούντων. Αντίθετα ήταν «προνόμιο» επί αμοιβή. Οι αρχιεπίσκοποι και οι ιεράρχες γενικότερα έπρεπε να καταβάλουν το πεσκέσι (δώρο) τους στο σουλτάνο και μάλιστα *τοις μετρητοῖς*⁵⁸⁰, προκειμένου να τύχουν αναγνώρισης και να μπορούν να ασκήσουν τα καθήκοντά τους. Επιπλέον, η συντήρηση της αρχιεπισκοπής, του προσωπικού της και των διάφορων υπαλλήλων, η κάλυψη διάφορων αναγκών *υπέρ του κοινού*, έξοδα για αποστολές των ιεραρχών και άλλων εκπροσώπων, δαπάνες για την παιδεία και άλλα, απαιτούσαν την ύπαρξη οικονομικών πόρων. Οι πόροι αυτοί βέβαια δε θα προέρχονταν από το αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο, αλλά από την κοινότητα των ραγιάδων.

Οι κύριες πηγές εσόδων των αρχιεπισκόπων ήταν τα καθιερωμένα ετήσια *δικαιώματά* τους, η *ελεημοσύνη*, οι διαθήκες, οι κληρονομίες, το δικαίωμα να κατέχουν και να νέμονται διάφορα υποστατικά και τέλος διάφορα προϊόντα. Σύμφωνα με τα βεράτια, λοιπόν, οι αρχιεπίσκοποι είχαν να λαμβάνουν *τά προβλεπόμενα ετήσια άρχιεπισκοπικά δικαιώματα τά κατά τό παλαιόθεν κεκανονισμένα*, από τους μητροπολίτες, τους επισκόπους, τους μοναχούς, τους ηγουμένους και όλους τους φόρου υποτελείς χριστιανούς⁵⁸¹. Στα αναγνωρισμένα δικαιώματα του αρχιεπισκόπου περιλαμβάνονταν έσοδα από τα μοναστήρια, τα αγιάσματα και τους γάμους⁵⁸². Άλλη πηγή εσόδων ήταν η εκ μέρους των πιστών προσφορά χρημάτων ή αγαθών στον αρχιεπίσκοπο, υπό τη μορφή

⁵⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 210, 216.

⁵⁸¹ Στο ίδιο, σ. 212, 217, 226.

⁵⁸² Στο ίδιο.

ελεημοσύνης⁵⁸³. Σημαντική πηγή εσόδων, επίσης, αποτελούσε το δικαίωμα του αρχιεπισκόπου να κατέχει και να νέμεται τα σχετιζόμενα με τις εκκλησίες του, όπως ήταν οι αμπελώνες, οι κήποι, οι επαύλεις, οι αγροί, οι λειμώνες, τα πανηγύρια, τα αγιάσματα, οι μύλοι, τα διάφορα αφιερώματα στην εκκλησία και τα κοπάδια⁵⁸⁴.

Εκτός από τα πιο πάνω έσοδα, σημαντικός οικονομικός πόρος για τους αρχιεπισκόπους ήταν οι κληρονομίες και οι διαθήκες. Όσον αφορά στους κληροδότες, οι κληρονομίες και οι διαθήκες προέρχονταν αφενός μεν από τους άγαμους κληρικούς, αφετέρου δε από τον έγγαμο κλήρο και τους λαϊκούς. Ένας αρχιεπίσκοπος είχε το δικαίωμα να κληρονομήσει και να θέσει υπό την κατοχή του τα περιουσιακά στοιχεία (χρήματα, αντικείμενα, ίππους και οτιδήποτε άλλο) που ανήκαν σε θανόντες μητροπολίτες, επισκόπους, μοναχούς και καλογριές⁵⁸⁵. Επιπλέον, ο αρχιεπίσκοπος, όπως και κάποιος ιεράρχης, μπορούσε να κληρονομήσει οτιδήποτε του κληροδοτούσε κάποιος χριστιανός κατά τη διάρκεια της ζωής του. Τα βεράτια σημείωναν πως το κληροδότημα αυτό θεωρείτο, κατά τις θρησκευτικές αργίες των χριστιανών και την πρακτική της εποχής, *παρρησία και πρόθεσις*, και λαμβανόταν μετά το θάνατο του κληροδότη⁵⁸⁶. Κάποιος χριστιανός μπορούσε να κληροδοτήσει μέχρι και το 1/3 της περιουσίας του σε εκκλησίες, μοναστήρια και τον αρχιεπίσκοπο⁵⁸⁷. Ο αρχιεπίσκοπος μπορούσε να είναι αποδέκτης οιασδήποτε διαθήκης κληρικού ή άλλου φόρου υποτελούς χριστιανού⁵⁸⁸.

⁵⁸³ Στο ίδιο, σ. 212, 218, 227.

⁵⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 213, 218, 227.

⁵⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 214, 219, 228. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο βεράτιο του Σωφρονίου υπάρχει ο όρος ότι ο αρχιεπίσκοπος κληρονομεί τα περιουσιακά στοιχεία των κληρικών που πέθαναν χωρίς κληρονόμο, σ. 228.

⁵⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 213, 218, 227.

⁵⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 214, 219, 228. Με βάση το *Κοράνι* (βλέπε Σούρα «Οι Γυναίκες») και κατ' επέκτασή τον ιερό νόμο, στον οποίο γίνεται αναφορά εδώ, τα κληροδοτήματα ήταν επιτρεπτά. Στο τουρκικό δίκαιο επιτρεπόταν στους λαϊκούς η διάθεση μόνο του 1/3 για αγαθοεργίες, ενώ τα 2/3 περιέρχονταν στους κληρονόμους, σ. 228 - 229 υποσημείωση.

⁵⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 211, 216, 226.

Τέλος, στα εξακολουθητικά έσοδα των αρχιεπισκόπων μπορούν να προστεθούν και διάφορα προϊόντα που προορίζονταν για τη συντήρησή τους, όπως ήταν τα αμπελουργικά, ο μούστος, το λάδι, το μέλι και άλλα⁵⁸⁹.

Τα οικονομικά δικαιώματα, οι κληρονομίες, οι διαθήκες, η κατοχή και νομή διάφορων υποστατικών και γενικά τα περιουσιακά στοιχεία του αρχιεπισκόπου, των άλλων ιεραρχών, όπως και αυτά των εκκλησιών και των μοναστηριών, σίγουρα συνέτειναν σε μεγάλο βαθμό στο να καταστεί η εκκλησία και ένας οικονομικός οργανισμός. Αυτό επέτρεψε στην εκκλησία να εξελιχθεί και σε οικονομικό παράγοντα του τόπου. Το γεγονός αυτό δεν είναι άσχετο με τον πολιτικό ρόλο και το όποιο εκπαιδευτικό έργο το οποίο ανέπτυξε η εκκλησία κατά την υπό εξέταση περίοδο. Από αυτή την άποψη, τα βεράτια και γενικά τα προνόμια των ιεραρχών συντέλεσαν στην εδραίωση του εθναρχικού ρόλου της εκκλησίας, με επικεφαλής τον εκάστοτε αρχιεπίσκοπο.

Προστατευτικές διατάξεις

Αναπόσπαστο μέρος των βερατίων ήταν οι διάφορες προστατευτικές διατάξεις που διασφάλιζαν τα δικαιώματα των αρχιεπισκόπων και τους ίδιους στην οθωμανική έννομη τάξη. Οι προστατευτικές αυτές διατάξεις αποσκοπούσαν στην ακώλυτη ενάσκηση του έργου και των δικαιωμάτων των *berātli* από τυχόν προσκόμματα που μπορούσαν να προκύψουν τόσο εκ μέρους των τοπικών αρχών, όσο και εκ μέρους μελών της κοινότητάς τους.

Η πρώτη και κύρια θα λέγαμε προστασία των αρχιεπισκόπων ήταν η κατοχή του βερατιού, αφού δια αυτού αναγνωριζόταν και νομιμοποιούταν η αρχιεπισκοπική ιδιότητα. Όσο ένας αρχιεπίσκοπος κατείχε το βεράτιό του είχε, τουλάχιστον θεωρητικά, τη στήριξη και την προστασία του σουλτάνου, με ό,τι αυτό σήμαινε για τους Οθωμανούς και όλους τους υπηκόους της αυτοκρατορίας. Το βεράτιο, συγχρόνως, αποτελούσε τη δικλίδα ασφαλείας των δικαιωμάτων των αρχιεπισκόπων. Όλα τα βεράτια προστάτευαν το αξίωμα του αρχιεπισκόπου. Κανένας δε μπορούσε να αποπέμψει τον ανερχόμενο στον αρχιεπισκοπικό θρόνο

⁵⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 212, 218, 227.

χωρίς αυτός (ο αρχιεπίσκοπος) να διαπράξει αδίκημα. Καμιά αρχή, εκτός από το σουλτάνο, δε μπορούσε να αντικαταστήσει τον αρχιεπίσκοπο για σκοπούς κάποιας άλλης προστασίας⁵⁹⁰. Ο αρχιεπίσκοπος ήταν προστατευμένος από τυχόν παρεμβάσεις και παρενοχλήσεις εκ μέρους των γενιτσάρων και των αγγελιοφόρων τους, των αξιωματικών και οποιοδήποτε άλλων. Ο προκαθήμενος της εκκλησίας της Κύπρου μπορούσε να φέρει την ποιμαντορική του ράβδο, σύμβολο εξουσίας, και να επιβαίνει ίππων και ημιόνων, στην παρουσία των πιο πάνω Οθωμανών, πράγμα που δεν επιτρεπόταν για τους ραγιάδες επί Οθωμανοκρατίας⁵⁹¹.

Όλα τα πειθαρχικά δικαιώματα των αρχιεπισκόπων, αναφορικά με την επιβολή ποινών στους ομόδοξούς τους, ήταν κατοχυρωμένα. Έτσι, όταν ο αρχιεπίσκοπος τιμωρούσε για θρησκευτικούς λόγους οποιοδήποτε κληρικό, ή τον έπαυε και τον αντικαθιστούσε με άλλο, δεν επιτρεπόταν να αναμιχθεί κανένας. Το ίδιο ίσχυε και σε αντίστοιχες περιπτώσεις λαϊκών⁵⁹².

Τα βεράτια προστάτευαν με διάφορες διατάξεις και τα οικονομικά ωφελήματα των αρχιεπισκόπων. Οποιοδήποτε περιουσιακά στοιχεία ανήκαν δικαιωματικά στην κατοχή των αρχιεπισκόπων (οικονομικά δικαιώματα, ελεημοσύνες, νομή και κατοχή εκκλησιαστικών υποστατικών) ή έπρεπε να τεθούν υπό την κατοχή τους (διαθήκες, κληρονομίες, προϊόντα) δεν τύγγχαναν απλώς προστασίας από τις αρχές, αλλά οι ιθύνοντες και οι διάφοροι αξιωματούχοι ήταν υποχρεωμένοι να βοηθήσουν για την *έν τάχει εΐσπραξιν και παράδοσιν* τους⁵⁹³.

Τέλος, προστασίας τύγγχαναν και οι άνθρωποι που εκπροσωπούσαν τον αρχιεπίσκοπο σε διάφορες περιπτώσεις. Οι άνθρωποι που ήταν εξουσιοδοτημένοι από τον αρχιεπίσκοπο για επιτέλεση αποστολών, όπως η συλλογή των διάφορων δικαιωμάτων ή η μεταφορά προϊόντων που προορίζονταν για τον αρχιεπίσκοπο, δεν έπρεπε να παρενοχλούνται από κανένα αξιωματούχο του κράτους. Κατ' εξαίρεση, μάλιστα, οι άνθρωποι αυτοί μπορούσαν να αλλάζουν την αμφίεσή τους

⁵⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 215, 220, 229.

⁵⁹¹ Στο ίδιο, σ. 215, 220, 229.

⁵⁹² Στο ίδιο, σ. 211,213,214,216, 217, 219.

⁵⁹³ Στο ίδιο, σ. 212, 217, 226.

και ακόμα να οπλοφορούν για λόγους ασφάλειας, όταν περνούσαν από επίφοβα μέρη⁵⁹⁴.

Όλες οι πιο πάνω προστατευτικές διατάξεις καθιστούσαν τον αρχιεπίσκοπο της Κύπρου, εξ επόψεως ισχύος, ως το υπ' αριθμό ένα πρόσωπο της ορθόδοξης τοπικής κοινότητας στην οθωμανική έννομη τάξη. Αυτό βέβαια ίσχυε ενόσω ένας αρχιεπίσκοπος κατείχε το βεράτιό του και επικρατούσε μια ομαλή κατάσταση στο νησί και την αυτοκρατορία γενικότερα. Θα πρέπει να τονιστεί ότι η προστασία αυτή ήταν πάντα υπό αίρεση και εξαρτιόταν από τη θέληση του σουλτάνου. Ο σουλτάνος μπορούσε ανά πάσα στιγμή να κάνει άρση της αρχιεπισκοπικής ιδιότητας και όλων των προνομίων που τη συνόδευαν. Οι περιπτώσεις του Ιωακείμ, του Δαμασκηνού και του Παναρέτου, που παύτηκαν κατά την περίοδο αυτή (19^ο αιώνα), είναι ενδεικτικές του γεγονότος αυτού. Η προστασία και τα άλλα δικαιώματα του αρχιεπισκόπου δε μπορούσαν να το διασφαλίσουν σε περιπτώσεις εσωτερικών ανωμαλιών ή ευρύτερων πολιτικών κρίσεων εντός της αυτοκρατορίας. Προς ενίσχυση της θέσης αυτής αναφέρουμε τις περιπτώσεις των αρχιεπισκόπων Χρύσανθου και Κυπριανού. Ο πρώτος κακοποιήθηκε, παύτηκε και εξορίστηκε λόγω εσωτερικών ανωμαλιών, ενώ ο δεύτερος δολοφονήθηκε λόγω των γεγονότων της Ελληνικής Επανάστασης, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Οι ιεράρχες του τόπου

Τα υπό εξέταση βεράτια ρύθμιζαν και κατά τρόπο γενικό, εξ επόψεως πολιτείας πάντοτε, το καθεστώς των σχέσεων των ιεραρχών με τον αρχιεπίσκοπο. Επίσης, σε αυτά υπάρχουν και ορισμένες γενικού τύπου διατάξεις που αναφέρονται στις σχέσεις των ιεραρχών έναντι του κράτους, αφού περισσότερα για το θέμα απαντώνται στα σχετικά μητροπολιτικά βεράτια.

Τα αρχιεπισκοπικά βεράτια του 19^{ου} αιώνα διελάμβαναν διατάξεις που επέτρεπαν να αναπτυχθεί ένα σύστημα μοναρχίας των αρχιεπισκόπων έναντι των

⁵⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 212, 217, 227.

υπόλοιπων ιεραρχών του τόπου. Εξ επόψεως εκκλησιαστικής, ο διορισμός, η δράση, ακόμα και η παύση των μητροπολιτών και των επισκόπων περνούσαν από τον αρχιεπίσκοπο. Ο αρχιεπίσκοπος, μάλιστα, είχε το δικαίωμα να παύσει οποιοδήποτε μητροπολίτη παραβίαζε τους θρησκευτικούς κανόνες και να διορίσει άλλο στη θέση του χωρίς καμιά συνοδική διεργασία. Το μόνο το οποίο απαιτείτο ήταν να γνωστοποιήσει δι' αναφοράς τα γεγονότα στην Πύλη για να εκδοθεί το απαραίτητο βεράτιο, αφού πληρωθεί το συνηθισμένο πεσκέσι⁵⁹⁵. Ο αρχιεπίσκοπος ήταν ο *ανώτερος* όλων στο νησί και οι ιεράρχες διατάσσονταν να είναι *πειθαρχικοί* σε αυτόν, όπως όλοι οι άλλοι χριστιανοί⁵⁹⁶.

Οι μητροπολίτες είχαν και οικονομικές υποχρεώσεις, εκτός από τις διοικητικές, έναντι του αρχιεπισκόπου, αφού όφειλαν να αποδίδουν σε αυτόν τα καθιερωμένα ετήσια αρχιεπισκοπικά δικαιώματα. Αν ένας ιεράρχης παρέλειπε να συμμορφωθεί με τη διάταξη αυτή, τότε μπορούσε να επιβληθεί τιμωρία και να επέμβουν οι *ιθύνοντες* ούτως ώστε να αποδοθούν τα οφειλόμενα στον αρχιεπίσκοπο εν *τάχει*⁵⁹⁷. Κατά παρόμοιο τρόπο, ο αρχιεπίσκοπος μπορούσε να τιμωρήσει οποιοδήποτε ιεράρχη απέφευγε να πληρώσει στον κατάλληλο χρόνο τους δημόσιους φόρους σε χρήματα ή με διάφορα προϊόντα⁵⁹⁸. Η τιμωρία μπορούσε να κυμανθεί από την κουρά ενός ιεράρχη μέχρι την παύση του και το διορισμό άλλου⁵⁹⁹. Η διάταξη αυτή μάς φανερώνει όχι απλώς την εξουσία του αρχιεπισκόπου επί των ιεραρχών, αλλά και την ευθύνη που αυτός είχε έναντι των Οθωμανών για τη συλλογή των φόρων. Στην περίπτωση αυτή βλέπουμε τον τρόπο με τον οποίο το κράτος χρησιμοποιούσε τον εκκλησιαστικό μηχανισμό. Τα επί πληρωμή προνόμια που παραχωρούνταν δεν είχαν σκοπό να εξυπηρετήσουν απλώς τη θρησκευτική κοινότητα των *απίστων*. Οι κατακτητές επεδίωκαν με αυτά, μεταξύ άλλων, να εκμεταλλευτούν την οργάνωση της εκκλησίας (ενορία – επισκοπή – αρχιεπισκοπή) και την εθναρχική ιδιότητα των ιεραρχών και για

⁵⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 211 – 212, 217, 226.

⁵⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 211, 216, 225.

⁵⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 212, 217, 226.

⁵⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 212, 218, 227.

⁵⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 214, 219, 228.

οικονομικούς λόγους. Έτσι, βλέπουμε ότι συλλογή των φόρων του δημοσίου εμπλέκει τον κλήρο από την κατώτερη μέχρι την ανώτερη βαθμίδα. Οι ιερείς (ενορία) είχαν ευθύνη έναντι του οικείου μητροπολίτη (επισκοπή) να συλληχθούν και να παραδοθούν οι δημόσιοι φόροι, οι διάφοροι μητροπολίτες είχαν ευθύνη έναντι του αρχιεπισκόπου (αρχιεπισκοπή) και τέλος ο αρχιεπίσκοπος είχε ευθύνη έναντι του κράτους.

Το πιο πάνω σχήμα (κληρικοί – μητροπολίτες – αρχιεπίσκοπος) είχε ισχύ και στο θέμα των κληρονομιών των κληρικών που πέθαιναν. Ο μητροπολίτης κληρονομούσε τους θανόντες κληρικούς της περιφέρειάς του και ο αρχιεπίσκοπος τους θανόντες μητροπολίτες, όπως βέβαια και τους κληρικούς της αρχιεπισκοπικής περιφέρειας⁶⁰⁰.

Τέλος, αναφορικά με τις οικονομικού περιεχομένου διατάξεις, οι μητροπολίτες μπορούσαν να λάβουν κληροδοτήματα που τους άφηναν χριστιανοί, όπως και τα ανάλογα τέλη από κηρύγματα στις εκκλησίες⁶⁰¹.

Στα αρχιεπισκοπικά βεράτια υπάρχουν και κάποιες άλλες σημαντικές πρόνοιες για τους ιεράρχες. Πρόκειται κυρίως για δύο διατάξεις. Η μεν πρώτη αναφέρεται στην προστασία των ιεραρχών και της θέσης τους από τις τοπικές αρχές, ενώ η δεύτερη σε ένα σημαντικό τους δικαίωμα. Όσον αφορά στην προστασία τους, αναφέρεται ρητά ότι κανένας μητροπολίτης και επίσκοπος δε θα παύεται ή εξορίζεται με αναφορά πασά ανώτατης τάξης ή δικαστή ή ιεροδικαστή, αν δεν αποδειχθεί η εναντίον του κατηγορία. Επιπλέον, έστω και αν εκδοθεί υψηλή διαταγή για κάτι τέτοιο (παύση ή εξορία) υπάρχει η δυνατότητα έκθεσης στο σουλτάνο και τότε η τιμωρία ενός ιεράρχη μπορεί να εμποδιστεί, αν δε διεκπεραιώνεται η εναντίον του υπόθεση⁶⁰². Όσον αφορά στη δεύτερη διάταξη, αυτή αναφέρεται στο δικαίωμα που είχαν οι μητροπολίτες και επίσκοποι της Κύπρου να προσέρχονται στα σουλτανικά μέγαρα *διά νά τακτοποιήσουν τας ίδίας αὐτῶν ὑποθέσεις*. Το δικαίωμα αυτό ήταν κατοχυρωμένο και οι ιεράρχες δε θα

⁶⁰⁰ Στο ίδιο.

⁶⁰¹ Στο ίδιο, σ. 213, 218, 227.

⁶⁰² Στο ίδιο.

ενοχλούνταν από κανένα, υπό τον όρο ότι θα ενεργούσαν *έν γνώσει τουῦ ἀρχιεπισκόπου*⁶⁰³. Το δικαίωμα της άμεσης και χωρίς διαμεσολάβηση προσφυγής των επισκόπων στην Πύλη, και βέβαια του αρχιεπισκόπου, για δικές τους υποθέσεις ήταν ένα σημαντικό προνόμιο του οποίου ιεράρχες της Κύπρου έκαναν αρκετές φορές χρήση, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Το προνόμιο αυτό συνδέεται σίγουρα με το αυτοκέφαλο της εκκλησίας της Κύπρου. Οι ιεράρχες της τοπικής εκκλησίας μπορούσαν, ως ανεξάρτητοι από οποιαδήποτε εκκλησιαστική διοίκηση, να προσφεύγουν στο ανώτατο κριτήριο χωρίς να απαιτείται η έγκριση και σχετική διαμεσολάβηση του Οικουμενικού Πατριάρχη. Το μόνο που χρειαζόταν ήταν να το γνωρίζει ο αρχιεπίσκοπος του τόπου, στη δικαιοδοσία του οποίου υπάγονταν. Έτσι, ο αρχιεπίσκοπος και οι επίσκοποι του τόπου είχαν με το δικαίωμα αυτό ένα δυνατό όπλο στα χέρια τους όχι μόνο για εκκλησιαστικά θέματα, αλλά και για σκοπούς ελέγχου των διάφορων ατασθαλιών των τοπικών αρχών. Το προνόμιο αυτό, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, αποδείχτηκε πολλές φορές εξαιρετικά χρήσιμο και ωφέλιμο για τον τόπο. Πρόκειται δε για ένα δικαίωμα που συνέβαλε σημαντικά στην εδραίωση του εθναρχικού ρόλου των ιεραρχών και ιδιαίτερα των αρχιεπισκόπων της Κύπρου, που ήταν οι κατεξοχήν διαχειριστές του.

Προστασία της χριστιανικής θρησκείας - πίστης

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί η σχετική διάταξη των αρχιεπισκοπικών βερατίων που προστάτευε το δικαίωμα των χριστιανών υπηκόων να διατηρούν την πίστη τους και παράλληλα απαγόρευε το βίαιο εξισλαμισμό τους. Σε όλα τα υπό εξέταση βεράτια υπάρχει η σαφής ρήτρα *μή τολμησάτω τις νά κάμη βιαίως και άνευ συγκαταθέσεως ένα έκ τῶν φόρου ύποτελῶν* (Χριστιανῶν) *Μουσουλμάνον*⁶⁰⁴. Η διάταξη αυτή ένθεν μεν γνωστοποιούσε στους *beratli* ένα δικαίωμα που είχαν οι φόρου υποτελείς χριστιανοί (να ακολουθούν την πίστη τους), ένθεν δε είχε ως αποδέκτες κυρίως τις τοπικές αρχές. Το θέμα, αν και σε

⁶⁰³ Στο ίδιο, σ. 212, 218, 227.

⁶⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 212, 217, 227.

ποιο βαθμό αυτή η διάταξη έγινε σεβαστή από τους κατακτητές, δεν εμπίπτει στα όρια αυτής της εργασίας και είναι αντικείμενο με το οποίο ασχολήθηκαν αρκετοί. Το μόνο σίγουρο, σύμφωνα με σχετικές έρευνες, είναι ότι αριθμός των Τουρκοκυπρίων στο νησί προέρχεται από τους κατά καιρούς εξισλαμισθέντες χριστιανούς. Πόσοι από αυτούς έγιναν μουσουλμάνοι δια του παιδομαζώματος (βίαια μορφή εξισλαμισμού), λόγω των οικονομικών και άλλων καταπιέσεων (που πάλιν ενείχαν βία), ήταν *κρυπτοχριστιανοί ή λινόβάμβακοι* (όπως καλούνται στην Κύπρο) για διάφορους λόγους και τελικά έγιναν μουσουλμάνοι, ή τέλος εκούσια και χωρίς οποιαδήποτε μορφή βίας έγιναν μουσουλμάνοι, αποτελεί αντικείμενο για το οποίο εκφράστηκαν διάφορες απόψεις⁶⁰⁵. Εμείς εδώ απλώς σημειώνουμε τη σχετική διάταξη που απαγόρευε τον εξισλαμισμό δια της βίας.

Τέλος, αναφέρουμε ότι στα αρχιεπισκοπικά βεράτια, σε σχέση με την προστασία της ορθόδοξης λατρείας, απαγορευόταν η επέμβαση οποιουδήποτε στα θέματα επισκευών μοναστηριών και εκκλησιών, εάν και εφόσον υπήρχε σχετική υψηλή διαταγή⁶⁰⁶.

Η πιο αναγνώριση και προστασία της θρησκείας σήμαινε και την αναγνώριση μιας συγκεκριμένης κουλτούρας (γλώσσα, αξίες, σύμβολα, παραδόσεις, έθιμα, συμπεριφορά και γενικότερα τρόπος ζωής) που συνένωνε σε μια ενιαία κοινότητα πιστών όσους την μοιράζονταν. Αν μάλιστα δεχθούμε την σύγχρονη άποψη *ότι οι θρησκευτικές κοινότητες συνδέονται στενά και με τις εθνικές ταυτότητες και ότι θρησκευτική και εθνική ταυτότητα στο μεγαλύτερο διάστημα της ανθρώπινης ιστορίας βρίσκονταν πολύ κοντά ή και συνέπιπταν πλήρως*, αφού και οι δύο απορρέουν παρόμοια *πολιτισμικά κριτήρια κατηγοριοποίησης*⁶⁰⁷, τότε καταλαβαίνουμε πόσο καθοριστικά λειτούργησε το πιο πάνω προνόμιο.

⁶⁰⁵ Για το σχετικό θέμα και βιβλιογραφία, βλέπε Φαίδωνας Παπαδόπουλος, *Τούρκοι, Μουσουλμάνοι ή Κρυπτοχριστιανοί (Λινόβάμβακοι)*; Λευκωσία 2003, ιδίως σ. 67 – 82 και Jennings, ο.π., σ. 30 – 31, 132 – 150, 388- 390 κ.α.

⁶⁰⁶ Χιδίρογλου, ο.π., σ. 211, 216, 226.

⁶⁰⁷ Anthony D. Smith, *Εθνική Ταυτότητα*, Αθήνα 2000, σ. 20, 21, τίτλος πρωτοτύπου *National Identity*, London 1991, μετάφραση Εύα Πέππα.

Διαφοροποιήσεις, όροι και όρια εξουσίας των βερατίων

Τα τρία διασωθέντα βεράτια παρουσιάζουν, ως επί το πλείστον, μια ομοιομορφία αναφορικά με τις διάφορες διατάξεις τους. Ωστόσο, υπάρχουν κάποιες διαφορές που σχετίζονται με το χρόνο και τις συνθήκες έκδοσής τους, όπως και με τα εκάστοτε ισχύοντα πολιτικά δεδομένα της εποχής.

Στο βεράτιο του Δαμασκηνού γίνεται αναφορά για τον τρόπο εμπλοκής του αρχιεπισκόπου στο φορολογικό σύστημα. Αναφέρεται ρητά ότι η εισπραξη, παραλαβή και παράδοση του κυβερνητικού χρηματικού φόρου και των άλλων απαιτήσεων εις τον κυβερνητικό υπάλληλο γίνονται εν γνώσει των εκάστοτε αρχιεπισκόπων της νήσου. Αυτό ισχύει δοθέντος ότι η κατακύρωση υφίσταται εκ των προτέρων στο όνομα του εν ενεργεία αρχιεπισκόπου. Σύμφωνα με το σύστημα αυτό εγγυητής εξόφλησης των φόρων καθίστατο προσωπικά ο αρχιεπίσκοπος. Δεδομένου ότι ο αρχιεπίσκοπος έπρεπε σε τακτό διάστημα να παραδώσει το ποσό, αυτός προχωρούσε στη σύναψη δανείων από διάφορους πιστωτές. Στη συνέχεια, θα έπρεπε να επιστρέψει τα ποσά αυτά και τα απορρέοντα δικαιώματα στους πιστωτές. Τόσο οι φόροι, οι άλλες απαιτήσεις των κρατούντων, όσο και οι διάφορες άλλες δαπάνες (δικαιώματα πιστωτών, έξοδα συλλογής των φόρων, έξοδα συντήρησης του εκκλησιαστικού μηχανισμού κλπ) καλύπτονταν από τους ραγιάδες με βάση το διανεμητικό σύστημα.

Το θέμα της συλλογής φόρων φαίνεται ότι αποτελούσε ρυθμιστικό παράγοντα στο κεφάλαιο των σχέσεων του αρχιεπισκόπου με το κράτος. Τυχόν αδυναμία του αρχιεπισκόπου να ανταποκριθεί στις οικονομικές υποχρεώσεις της κοινότητάς του, έναντι του κράτους, σήμαινε και την παύση του. Αυτό ακριβώς συνέβηκε στην περίπτωση της παύσης του αρχιεπισκόπου Ιωακείμ (1821 – 1824). Προκειμένου να μην κατακυρωθούν εις το όνομα του συγκεκριμένου αρχιεπισκόπου οι διάφορες εισπράξεις, που θεωρείτο ακατάλληλος από τις αρχές, αλλά και για να αποφευχθούν οι δυσκολίες σε περίπτωση που δε θα γινόταν μια τέτοια κατακύρωση, η Πύλη αποφάσισε να τον παύσει και να διορίσει στη θέση

του το Δαμασκηνό⁶⁰⁸. Μόνο στο βεράτιο του Δαμασκηνού υπάρχει αυτή η περιγραφή του ρόλου του αρχιεπισκόπου στο φορολογικό σύστημα που ίσχυε στην Κύπρο την περίοδο αυτή.

Επίσης, μόνο στο βεράτιο του Δαμασκηνού συναντούμε πληροφορίες σχετικές με την παύση αρχιεπισκόπου, λόγω των συγκεκριμένων περιστάσεων. Συγκεκριμένα, ο *μουχασίλης* της Κύπρου (ο κυβερνήτης του τόπου) έκανε αναφορά κατά του αρχιεπισκόπου Ιωακείμ. Παράλληλα, γνωστοποιήσεις εναντίον του έκαναν ουλεμάδες, πρόκριτοι και άλλα σημαίνοντα πρόσωπα. Αυτές ήταν αρκετές για το σουλτάνο ώστε να *άρθῃ ἡ ἀρχιεπισκοπικὴ ιδιότης τοῦ ἀναφερθέντος, ἀπονεμηθῆ δέ εἰς τόν ... Δαμασκηνόν*⁶⁰⁹. Από τις πληροφορίες αυτές επιβεβαιώνεται η γνωστή πραγματικότητα ότι η άρση και η απονομή της αρχιεπισκοπικής ιδιότητας, υπό τη μορφή υψηλού διορισμού και προσταγής, ήταν τελικά αποτέλεσμα της βούλησης του σουλτάνου.

Μια άλλη διαφορά που εντοπίζουμε στα βεράτια είναι αυτή που σχετίζεται με το δώρο για την απόκτηση του βερατιού. Συγκρίνοντας το αναφερόμενο πεσκέσι στο βεράτιο του Δαμασκηνού (73.500 άσπρα) με αυτό που κατέβαλε ο Μακάριος Α' (100.000 άσπρα), διαπιστώνουμε ότι το δώρο για τον αρχιεπισκοπικό θρόνο δεν ήταν σταθερό αλλά μεταβαλλόμενο.

Τέλος, μόνο στο βεράτιο του Δαμασκηνού απαντάται η πρόνοια πως *ἀπὸ τοῦδε καί ἐξῆς* οι αρχιεπίσκοποι δε θα αποδέμπονται από τον αρχιεπισκοπικό θρόνο χωρίς αδίκημα, ούτε και θα αντικαθίστανται επί τη βάση προστασίας κάποιου. Το από τούδε και εξής ίσως θέλει να δηλώσει την κατάργηση κάποιας προηγούμενης κατάστασης. Όμως, τόσο ο κάτοχος του βερατιού αυτού, ο Δαμασκηνός, όσο και ο διάδοχός του Πανάρετος παύτηκαν, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Εξετάζοντας το βεράτιο του Μακαρίου, διαπιστώνουμε ότι για πρώτη φορά παραχωρείται το δικαίωμα ακρόασης φόρου υποτελών μαρτύρων (Ελλήνων) σχετικά με διαθήκες που θα γίνονταν από κληρικούς ή άλλους χριστιανούς. Το

⁶⁰⁸ Χιδίρογλου, ο.π., σ. 208 - 209.

⁶⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 209 -210.

ίδιο δικαίωμα, που απουσιάζει από το βεράτιο του Δαμασκηνού, απαντάται και στο βεράτιο του Σωφρονίου⁶¹⁰. Ίσως η αλλαγή αυτή, στα δύο βεράτια, να σχετίζεται με τις μεταρρυθμίσεις του Χαττ – Ι – Σερίφ (1839) και του Χαττ – Ι – Χουμαγιούν (1856). Επίσης, μόνο στο βεράτιο του Μακαρίου σημειώνεται η εμπλοκή του *διοικητικού συμβουλίου* της Κύπρου για την ανάγκη εκλογής νέου αρχιεπισκόπου, μετά το θάνατο του προηγούμενου (Κυρίλλου⁶¹¹). Το γεγονός αυτό πιθανόν να απηχεί τη νέα πολιτική κατάσταση που διαμορφωνόταν στην αυτοκρατορία, αφού στην περίπτωση του Δαμασκηνού απουσίαζε η εμπλοκή τέτοιου οργάνου στα αρχιεπισκοπικά δρώμενα του τόπου. Τέλος, όπως σημειώσαμε και πιο πάνω, το πεσκέσι που κατέβαλε ο Μακάριος ήταν μεγαλύτερο από αυτό του Δαμασκηνού.

Αναφορικά με το βεράτιο του τελευταίου αρχιεπισκόπου της Οθωμανοκρατίας, του Σωφρονίου, παρατηρούμε ότι είναι το μόνο από τα τρία αρχιεπισκοπικά βεράτια στο οποίο δε γίνεται καθόλου αναφορά για την καταβολή πεσκεσιού προς έκδοσή του. Επίσης, είναι το μόνο αρχιεπισκοπικό βεράτιο από το οποίο απουσιάζει η αναφορά καταβολής πεσκεσιού για την έκδοση υψηλών διαταγών προς διορισμό μητροπολιτών ή επισκόπων. Επιπλέον, είναι το μόνο στο οποίο αναφέρεται ότι ο αρχιεπίσκοπος κληρονομεί τα περιουσιακά στοιχεία των κληρικών που αποθνήσκουν *άνευ κληρονόμων*⁶¹². Στα άλλα δύο αρχιεπισκοπικά βεράτια απουσίαζε ο όρος *άνευ κληρονόμων*. Οι διαφοροποιήσεις αυτές, όπως και το δικαίωμα παρουσίας Ελλήνων μαρτύρων σε υποθέσεις διαθηκών⁶¹³, φαίνεται να σχετίζονται με τις μεταρρυθμίσεις του 1839 και αυτές του 1856.

Μελετώντας τα αρχιεπισκοπικά βεράτια παρατηρούμε πως ο πρώτος και ο τελευταίος λόγος για την ενεργοποίηση και ενάσκηση των αρχιεπισκοπικών δικαιωμάτων ανήκε στο σουλτάνο. Μόνο με τη δική του υψηλή διαταγή και

⁶¹⁰ Στο ίδιο, σ. 216 – 217, 226.

⁶¹¹ Στο ίδιο, σ. 216.

⁶¹² Στο ίδιο, σ. 228.

⁶¹³ Νικολαΐδης, ο.π., σ. 35, διατάξεις ΙΣΤ' και ΙΗ' του Χαττ - Ι - Χουμαγιούν, όπου παρέχεται το δικαίωμα παρουσίας και μαρτυρίας χριστιανών υπηκόων στα δικαστήρια. Η ίδια πρόνοια υπάρχει και στις μεταρρυθμίσεις του 1839 (σ. 1 – 20), τις οποίες επαναβεβαίωσαν αυτές του 1856.

θέληση γινόταν απονομή και άρση της αρχιεπισκοπικής ιδιότητας. Επίσης, μόνο κατόπιν σουλτανικής έγκρισης μπορούσαν να επισκευαστούν ναοί και μοναστήρια. Ακόμα και σε θέματα θρησκείας, τα *επτά μυστήρια*, οι αρχιεπίσκοποι ενεργούσαν και αποφάσιζαν ανεμπόδιστα μόνο αν δεν υπήρχε *λαμπρά διαταγή* του σουλτάνου που όριζε κάτι διαφορετικό. Οι διορισμοί μητροπολιτών και επισκόπων, από τον αρχιεπίσκοπο, δεν ίσχυαν παρά μόνο, όταν γνωστοποιούνταν στο σουλτάνο και τύγγχαναν έγκρισης⁶¹⁴. Επιπλέον, τα δικαιώματα των αρχιεπισκόπων δε μπορούσαν να αντίκεινται στην ισλαμική θρησκεία. Αντίθετα, οι παραχωρήσεις που γίνονταν έπρεπε να συνάδουν με τον *ιερό νόμο*, πράγμα που δηλώνεται κατά κόρον στα βεράτια⁶¹⁵. Όλοι αυτοί οι όροι, που παρουσιάζονται σε όλα τα υπό εξέταση βεράτια, είναι αρκούντως ενδεικτικοί της άμεσης εξάρτησης της θέσης και της δύναμης των αρχιεπισκόπων από τη βούληση των κατά καιρούς σουλτάνων και σύμφωνα με την ισλαμική παράδοση.

Αξιζει να σημειωθεί πως σε όλα τα βεράτια τίθενται σαφή όρια αρμοδιοτήτων. Τα δικαιώματα και οι προστασίες που παραχωρούνταν αναφέρονται αποκλειστικά *είς τας ύποθέσεις αύτῶν* (των αρχιεπισκόπων), *τάς σχετιζομένας πρὸς τας θρησκευτικὰς αύτῶν διατάξεις*⁶¹⁶. Η δικαστική και πειθαρχική δικαιοδοσία των αρχιεπισκόπων, μόνο επί των χριστιανών, όπως τα δικαιώματα και οι προστασίες τους, αναφέρονταν αποκλειστικά σε θέματα που σύμφωνα με την αντίληψη των κρατούντων ενέπιπταν στον τομέα της θρησκείας και των θρησκευτικών κανόνων των *απίστων* και δεν ήταν αντίθετα με τον *ιερό νόμο*, δηλαδή τις διατάξεις και το πνεύμα της ισλαμικής θρησκείας.

Μέσα από τις διατάξεις των βερατίων δε φαίνεται να αναγνωρίζονταν οι αρχιεπίσκοποι ως μέλη του κυβερνητικού μηχανισμού ή ως πολιτικά πρόσωπα του κράτους. Άλλο θέμα είναι αν χρησιμοποιούνταν οι αρχιεπίσκοποι από τις αρχές για πολιτικές υποθέσεις που σχετίζονταν με τις υποχρεώσεις των ραγιάδων

⁶¹⁴ Χιδίρογλου, ο.π., σ. 211, 212, 216, 217, 226.

⁶¹⁵ Στο ίδιο, σ. 211, 213, 214, 216, 217, 218, 219, 226, 229.

⁶¹⁶ Στο ίδιο, σ. 215, 220, 229.

(φορολογία) και τους αναγνωριζόταν ο ρόλος για πολιτικά θέματα της κοινότητάς τους. Οι αρχιεπίσκοποι δεν υπήρξαν σε καμιά περίπτωση κυβερνητικοί υπάλληλοι. Επί του προκειμένου είναι χαρακτηριστικά τα όσα αναφέρονται στο βεράτιο του Δαμασκηνού σχετικά με τη φορολογία. Η κατακύρωση των φόρων ήταν στο όνομα του αρχιεπισκόπου, από τον οποίο γινόταν η είσπραξη και παραλαβή, αλλά ακολουθούσε η *παράδοσις εἰς τόν κυβερνητικόν υπάλληλον*⁶¹⁷. Πιστεύουμε, λοιπόν, ότι εδώ είναι σαφής η διάκριση μεταξύ κυβερνητικού υπαλλήλου και του αρχιεπισκόπου που χρησιμοποιείται μεν για κυβερνητική υπόθεση, αλλά δεν είναι και υπάλληλος της κυβέρνησης.

Η εξέταση των αρχιεπισκοπικών βερατίων μάς οδηγεί στην εξέταση των βερατίων άλλων ιεραρχών, των μητροπολιτών του τόπου, οι οποίοι διαδραμάτιζαν, μαζί με τον εκάστοτε αρχιεπίσκοπο, ένα σημαντικό ρόλο στο νησί.

III Τα μητροπολιτικά βεράτια

Οι ιεράρχες, ιδιαίτερα οι μητροπολίτες, ήταν αυτοί που με τους αρχιεπισκόπους πρωταγωνιστούσαν στις εκκλησιαστικές και πολιτικές υποθέσεις της χριστιανικής κοινότητας. Κατέχοντας το ανώτατο θρησκευτικό αξίωμα, το επισκοπικό, είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην πορεία και το μέλλον του υπόδουλου λαού. Τους είδαμε, για παράδειγμα, να συμμετέχουν με αρχιεπισκόπους σε αποστολές στην Πύλη υπέρ του λαού ή και να ηγούνται τέτοιων αποστολών. Η ξεχωριστή τους θέση ανάμεσα στα μέλη της χριστιανικής κοινότητας αναγνωριζόταν και από το κράτος. Για το λόγο αυτό η πολιτεία θέλησε να ρυθμίσει το καθεστώς των ιεραρχών στην οθωμανική έννομη τάξη και με την έκδοση σχετικών βερατίων, όπως ακριβώς έπραξε και με τους αρχιεπισκόπους. Ως εκ τούτου, τα μητροπολιτικά βεράτια και τα σχετικά φερμάνια (έγγραφα του ιδίου περιεχομένου με τα βεράτια, που από το 18^ο αιώνα και μετά συνηθιζόταν να αποστέλλονται στις τοπικές αρχές, για να τις ενημερώσουν για το μητροπολίτη και τις αρμοδιότητές του)⁶¹⁸ αποτελούν

⁶¹⁷ Στο ίδιο, 208.

⁶¹⁸ Κονόρτας, ο.π., σ. 46 – 47.

πολύτιμη πηγή πληροφοριών για τη θέση, τις αρμοδιότητες, τα προνόμια και το όλο καθεστώς των ιεραρχών κατά τη σχετική περίοδο.

Όσον αφορά στους μητροπολίτες της Κύπρου, διασώζονται συνολικά πέντε τέτοια έγγραφα που αναφέρονται στο διορισμό και τις αρμοδιότητες ισάριθμων μητροπολιτών. Πρόκειται για τρία βεράτια και δύο διοριστήρια φερμάνια. Αυτά είναι τα εξής: 1. Το βεράτιο του μητροπολίτη Κυρηνείας Δαμασκηνού (22 Αυγούστου 1821)⁶¹⁹. 2. Το βεράτιο του επισκόπου Πάφου Παναρέτου (22 Αυγούστου 1821)⁶²⁰. 3. Το διοριστήριο φερμάνι που αναφέρεται στον επίσκοπο Πάφου Χαρίωνα (5 Νοεμβρίου 1827)⁶²¹. 4. Το διοριστήριο φερμάνι που αναφέρεται στον Κιτίου Μελέτιο (2 - 11 Σεπτεμβρίου 1846)⁶²². 5. Το βεράτιο του μητροπολίτη Πάφου Λαυρεντίου (16 - 25 Ιουλίου 1855)⁶²³. Όπως φαίνεται, πρόκειται για βεράτια και φερμάνια που ανάγονται όλα στο 19^ο αιώνα. Ως εκ τούτου, οι πληροφορίες που μας παρέχουν αντικατοπτρίζουν τη θέση των μητροπολιτών στην οθωμανική έννομη τάξη κυρίως κατά την εν λόγω περίοδο.

Κατ' αντιστοιχία προς τα αρχιεπισκοπικά βεράτια, τα μητροπολιτικά βεράτια και φερμάνια διαλαμβάνουν διατάξεις που με τα ακόλουθα:

1. Το διορισμό νέου επισκόπου - μητροπολίτη.
2. Το διοικητικό καθεστώς των μητροπολιτών.
3. Τη δικαιοδοσία και τις εξουσίες των μητροπολιτών επί του κλήρου και του λαού της διοικητικής τους περιφέρειας.
4. Οικονομικά θέματα: Συλλογή φόρων, έσοδα, δικαιώματα, διαθήκες, κληρονομίες.

⁶¹⁹ Χιδίρογλου, ο.π., σ. 146 - 151, όπου το οθωμανικό κείμενο και σ. 197 - 203, όπου η μετάφραση στα ελληνικά.

⁶²⁰ Στο ίδιο, σ. 151 - 156, όπου το οθωμανικό κείμενο και σ. 203 - 208, όπου η μετάφραση στα ελληνικά.

⁶²¹ Δημοσιεύτηκε από τον Περισιτιάνη ως, «Βεράτιον του Πάφου Χαρίωνος» ΚΧ, έτος Ε' 1927, σ. 5 - 13. Ο Κονόρτας, ο.π., σ. 69, παρατηρεί ότι πρόκειται περί φερμανιού και όχι βερατιού.

⁶²² Περισιτιάνης, ο.π., σ. 14 - 23. Ο Κονόρτας, ο.π., παρατηρεί ότι η ημερομηνία έκδοσης του φερμανιού είναι η 2 - 11 Σεπτεμβρίου και όχι η 15 Απριλίου, όπως σημειώνει ο Περισιτιάνης, ο.π., σ. 22. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι στη σελίδα 14 (ΚΧ, 1927) αναφέρεται λανθασμένα το έτος 1826, αντί 1846, ως έτος έκδοσης του φερμανιού.

⁶²³ Χιδίρογλου, ο.π., σ. 169 - 173, όπου το οθωμανικό κείμενο και σ. 220 - 224, όπου η μετάφραση στα ελληνικά. Το βεράτιο αυτό μεταφράστηκε και από το Φιλίππου, ο.π., σ. 323 - 327.

5. Προστασία των μητροπολιτών από τις τοπικές αρχές.
6. Την προστασία της χριστιανικής πίστης.

Διορισμός επισκόπου – μητροπολίτη

Ο διορισμός επισκόπου προέκυπτε με την κένωση ενός θρόνου για διάφορους λόγους. Στα επισκοπικά βεράτια και φερμάνια που διασώζονται, η κένωση των επισκοπικών – μητροπολιτικών θρόνων και η ανάγκη για εκλογή και διορισμό νέων επισκόπων προέκυψαν από τρεις διαφορετικούς λόγους που δηλώνονται με σαφήνεια στα σχετικά βεράτια. Οι Πάφου Πανάρετος και Κυρηναίος Δαμασκηνός κατέλαβαν (1821) τους αντίστοιχους θρόνους μετά την παραχώρηση των προκατόχων τους, Χρυσάνθου και Λαυρέντιου, κατά τα γεγονότα του 1821. Ο Χαρίτωνας κατέλαβε το θρόνο της Πάφου (1827) μετά τη μετάθεση και προαγωγή του προκατόχου του Πανάρετου στον αρχιεπισκοπικό θρόνο. Τέλος, οι Κιτίου Μελέτιος Γ' (1846) και Πάφου Λαυρέντιος (1855) κατέλαβαν τους πιο πάνω θρόνους μετά το θάνατο των προκατόχων τους, Δαμασκηνού και Χαρίτωνας, αντίστοιχα.

Σε όλα τα βεράτια και φερμάνια αναφέρεται ότι της έκδοσης των σχετικών ενθρονιστήριων ή επικυρωτικών εγγράφων προηγήθηκε ενσφράγιστη αναφορά – αίτηση του αρχιεπισκόπου Κύπρου, που υποβλήθηκε στο αυτοκρατορικό διβάνιο. Στη συνέχεια ακολούθησε η σχετική έρευνα στα αυτοκρατορικά αρχεία, καθορίστηκε το ανάλογο *πεσκέσι* και μετά εκδόθηκαν τα βεράτια⁶²⁴.

Το πεσκέσι το οποίο καθορίζεται είναι διαφορετικό όχι μόνο για τον κάθε θρόνο, αλλά και για τον ίδιο θρόνο σε διαφορετική χρονική περίοδο. Το βεράτιο του Κυρηναίου Δαμασκηνού (21 Αυγούστου 1821) όριζε το ποσό των 3000 άσπρων, ενώ αυτό του Πάφου Πανάρετου, που εκδόθηκε την ίδια ημερομηνία, όριζε το ποσό των 2400 άσπρων. Το βεράτιο του Πάφου Χαρίτωνος, που εκδόθηκε μόλις έξι χρόνια αργότερα (1827), δεν άλλαζε το ποσό, αλλά αυτό του

⁶²⁴ Χιδίρογλου, ο.π., σ. 197 – 198, 203 – 204, 221 και Περισιάνης, ο.π., σ. 5 – 6, 14.

Πάφου Λαυρεντίου (1855) όριζε ποσό υπερδιπλάσιο, αφού ανέβαζε το σχετικό φιλοδώρημα στα 5000 άσπρα⁶²⁵.

Αποκαλυπτικές είναι οι πληροφορίες που μας παρέχονται σχετικά με τους λόγους που το κράτος θεωρούσε ως αναγκαίους για την πλήρωση των μητροπολιτικών θρόνων. Πρόκειται για πληροφορίες που μας βοηθούν να κατανοήσουμε και να εξηγήσουμε σε μεγάλο βαθμό το κεφάλαιο της εκχώρησης προνομίων στους ιεράρχες εκ μέρους του κράτους. Οι λόγοι αυτοί είναι σε μεγάλο βαθμό οικονομικοί και πολιτικοί. Οι ιεράρχες, και κατ' επέκταση ο εκκλησιαστικός μηχανισμός του οποίου ηγούνται, είναι από τη μια πλευρά αναγκαίοι για τη συλλογή των φόρων και των άλλων κυβερνητικών τελών και από την άλλη πρέπει να φροντίζουν για τη συμμόρφωση των ραγιάδων με τις κρατικές επιταγές. Ιδιαίτερα τα βεράτια των Κυρηναίας Δαμασκηνού και Πάφου Πανάρετου (Αύγουστος 1821) είναι ενδεικτικά. Σε αυτά τονίζεται ότι η πλήρωση της θέσης γίνεται για να καλυφθεί η ανάγκη της υπηρεσίας που προσφέρεται από τον επίσκοπο και για να μην *άποκοπούν αί είσπράξεις τών κυβερνητικών προσόδων*. Σε μια ανάλυση αυτών των γενικών όρων, για παραχώρηση των σχετικών βερατίων, διευκρινίζεται πως ο διορισμός και η αναγνώριση των προνομίων που καταγράφονται εκχωρούνται υπό τον όρο ότι ο κατονομαζόμενος επίσκοπος α. *Δέν θά άντιταχθῆ εἰς τό ἔξῆς* και β. *Θά παρατηρηῆ συχνότατα καί θά ἔπαγρυπνηῆ ἐπί τών ραγιάδων, ὅτι εἰς τά ἀφορῶντα τάς κυβερνητικές προσόδους θά παραδίδῃ εἰς τακτὴν ἔποχὴν (καί) ἄνευ ματαίων (πολλῶν) λόγων τάς ἐνεργουμένας εἰσπράξεις*⁶²⁶. Βλέπουμε ότι τα δύο αυτά βεράτια, που εκδόθηκαν αμέσως μετά τα γεγονότα του 1821, απηχούν τα δεδομένα της εποχής. Οι νέοι επίσκοποι διαδέχθηκαν ιεράρχες που φονεύθηκαν, επειδή κατά τους κρατούντες αντιτάχθηκαν στο καθεστώς, και για αυτό τονίζεται ότι θα πρέπει να αποφύγουν στο εξής συμπεριφορά παρόμοια των προκατόχων τους. Επιπλέον, φαίνεται και

⁶²⁵ Στο ίδιο, σ. 198, 204, 221, Περισιάνης, ο.π., σ. 6. Στο βεράτιο του Κιτίου Μελέτιου (1846) δεν υπάρχει αναφορά για πεσκέσι.

⁶²⁶ Χιδίρογλου, ο.π., σ. 197 – 198, 204.

η φορολογική ευθύνη των επισκόπων που καθιστούσε αναγκαία την πλήρωση των κενωθέντων θρόνων.

Το βεράτιο του Πάφου Χαρίτωνος (1827) δε φαίνεται να διαλαμβάνει τις πιο πάνω διατάξεις – όρους. Αντίθετα, τα άλλα δύο βεράτια (Κιτίου Μελέτιου και Πάφου Λαυρέντιου) αναφέρονται στους λόγους, την ανάγκη πλήρωσης των επισκοπικών θρόνων. Το βεράτιο του Μελέτιου καταγράφει τη φορολογική αναγκαιότητα της πλήρωσης του θρόνου, αφού τονίζεται ότι ο κάτοχός του θα πρέπει να προβαίνει στην *εΐσπραξιν τῶν ἀναγκαίων χρημάτων τῶν εἰς τὸ Δημόσιον Θησαυροφυλάκιον ἀνηκόντων (τῶν φόρων)*, όπως, επίσης, των άλλων τελών, αλλά και των επισκοπικών δικαιωμάτων⁶²⁷. Τέλος, στο βεράτιο του Λαυρέντιου οι αναφερόμενοι όροι για πλήρωση του επισκοπικού θρόνου είναι διαφορετικοί. Αυτοί προκύπτουν από την ανάγκη για διοίκηση των υποθέσεων των υπηκόων από άτομο αφοσιωμένο και ικανό στην εκτέλεση των θρησκευτικών κανόνων⁶²⁸.

Το διοικητικό καθεστώς των επισκόπων – μητροπολιτών

Όπως συμβαίνει με τα αρχιεπισκοπικά βεράτια, όπου καθορίζεται το διοικητικό καθεστώς των αρχιεπισκόπων της Κύπρου, έτσι γίνεται και με επισκοπικά ενθρονιστήρια ή επικυρωτικά έγγραφα. Σε αυτά δηλώνεται με σαφήνεια η θέση των επισκόπων – μητροπολιτών στην εκκλησία, τα διοικητικά τους όρια, η αρχή από την οποία εξαρτώνται και τα όρια της διοικητικής τους περιφέρειας, η οποία κατονομάζεται και καθορίζεται.

Όλοι οι επίσκοποι της εκκλησίας της Κύπρου τελούν υπό τη διοικητική δικαιοδοσία του αυτοκέφαλου αρχιεπισκόπου. Η διοικητική υπαγωγή των επισκόπων στον αρχιεπίσκοπο δηλώνεται άμεσα και έμμεσα στα εξεταζόμενα έγγραφα. Πρώτα απ' όλα, για να εκδοθεί ένα βεράτιο εκλογής για την πλήρωση ενός επισκοπικού θρόνου θα πρέπει να προηγηθεί ενσφράγιστη αναφορά, αίτηση από τη διοικητική κεφαλή της τοπικής εκκλησίας που είναι ο αρχιεπίσκοπος. Αυτό

⁶²⁷ Περισιάνης, ο.π., σ., 14.

⁶²⁸ Χιδίρογλου, ο.π., σ. 221.

το γεγονός καταγράφεται σε όλα τα υπό εξέταση βεράτια – φερμάνια⁶²⁹. Επίσης, στα βεράτια των Κυρηνείας Δαμασκηνού και Πάφου Παναρέτου, αμφότερα του 1821, δηλώνεται με κατηγορηματικό τρόπο η άμεση εξάρτηση των επισκόπων *beratli* από τον αρχιεπίσκοπο. Η εκδίδουσα αρχή αναφερόμενη στην κατατόμηση των προκατόχων των πιο πάνω επισκόπων, των επισκόπων Λαυρεντίου (Κυρηνείας) και Χρύσανθου (Πάφου), τους μνημονεύει ως *έξαρτωμένους έκ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς αὐτοῦ (τοῦ ἀρχιεπισκόπου)*⁶³⁰. Τέλος, σχετικά με τη διοικητική εξάρτηση των επισκόπων από τον αρχιεπίσκοπο, αναφέρουμε ότι αυτή δηλώνεται και στα αρχιεπισκοπικά βεράτια που εξετάσαμε προηγούμενα. Στα βεράτια αυτά είδαμε ότι οι επίσκοποι διατάσσονται να είναι πειθαρχικοί στον αρχιεπίσκοπο, πληρώνουν αρχιεπισκοπικά δικαιώματα, παύονται και διορίζονται από τον προκαθήμενο της τοπικής εκκλησίας, μπορούν να μεταβούν στην Πύλη για δικές τους υποθέσεις, αν και εφόσον το γνωρίζει ο αρχιεπίσκοπος και η περιουσία τους μετά θάνατον περνά στον αρχιεπίσκοπο. Έτσι, με βάση τις πρόνοιες των βερατίων, και όχι το κανονικό δίκαιο, το ανώτατο διοικητικό όργανο είναι ο αρχιεπίσκοπος και όχι η τοπική σύνοδος. Τα βεράτια λοιπόν, όπως ήδη αναφέραμε, επέτρεπαν την ανάπτυξη της μοναρχίας του αρχιεπισκόπου έναντι των επισκόπων της τοπικής εκκλησίας.

Τα επισκοπικά βεράτια – φερμάνια καθόριζαν όχι μόνο την αρχή από την οποία εξαρτιόνταν οι επίσκοποι, αλλά και τα όριά της διοικητικής τους δικαιοδοσίας, καθώς και την εξουσία τους. Πληροφορούμαστε, λοιπόν, ότι στην Κύπρο υπάρχουν τέσσερις εκκλησιαστικές διοικητικές περιφέρειες. Εκτός από την αρχιεπισκοπική περιφέρεια, η οποία κάλυπτε την πόλη και επαρχία Λευκωσίας και Αμμοχώστου, υπήρχαν οι μητροπόλεις Πάφου, Κυρηνείας και τέλος Λάρνακας – Λεμεσού μετά των *περιχώρων* τους. Έτσι, στο βεράτιο του Κυρηνείας Δαμασκηνού (1821) αναφέρεται ότι αυτός είναι μητροπολίτης *τοῦ καζῆ Μόρφου, Πεντάγιας, Λεύκας, Κυρηνείας και περιχώρων*⁶³¹. Στο φερμάνι του Κιτίου

⁶²⁹ Στο ίδιο, σ. 197, 204, 221 και Περισιάνης, ο.π., σ. 6, 15.

⁶³⁰ Στο ίδιο, σ. 197, 204.

⁶³¹ Στο ίδιο, σ. 197.

Μελέτιου δηλώνεται ότι ο κάτοχος του θρόνου αυτού είναι επίσκοπος *Λάρνακος καί Λεμεσοῦ*⁶³². Τέλος, στο βεράτιο του Λαυρεντίου αναφέρεται ότι αυτός είναι *μητροπολίτης τῶν ... Κουκλιῶν, τῆς Χρυσοχοῦς, τῆς Αὐδήμου καί τῶν ἐξαρτωμένων ἐξ αὐτῶν*⁶³³. Αυτή η εκκλησιαστική διοικητική διαίρεση σε τέσσερις επισκοπικές περιφέρειες (1. Αρχιεπισκοπή, 2. Μητρόπολη Πάφου, 3. Μητρόπολη Κιτίου, που καλύπτει Λάρνακα και Λεμεσό και 4. Μητρόπολη Κυρηνείας) διατηρήθηκε μέχρι και το 1973, οπότε με απόφαση της Ιεράς Συνόδου (13 Αυγούστου) ιδρύθηκαν ακόμα δύο μητροπόλεις, αυτές της Λεμεσού και της Μόρφου⁶³⁴.

Αναφορικά με το διοικητικό καθεστώς των επισκόπων – μητροπολιτών, αναφέρουμε ότι αυτοί, *mutatis mutandis*, ενεργούσαν στη διοικητική τους περιφέρεια, όπως θα δούμε πιο κάτω, ως «αρχιεπίσκοποι». Διατηρουμένων των δικαιωμάτων του αρχιεπισκόπου, οι μητροπολίτες επίσκοποι ασκούσαν στα όρια της επισκοπής τους, επί του χριστιανικού κλήρου και λαού, την εξουσία που ασκούσε και ο αρχιεπίσκοπος στην αρχιεπισκοπική περιφέρεια, αφού τους αναγνωριζόταν μια αυτοτέλεια στα όρια της δικαιοδοσίας τους. Το κράτος, λοιπόν, καθόριζε δια των βερατίων όλο το φάσμα του διοικητικού καθεστώτος των επισκόπων.

Δικαιοδοσία και εξουσίες των επισκόπων – μητροπολιτών

Οι τρεις επίσκοποι μητροπολίτες, σύμφωνα με τα βεράτια τους, ήταν οι ανώτατοι θρησκευτικοί άρχοντες στην περιφέρεια της οποίας ηγούνταν, με όλα τα δικαιώματα και εξουσίες που συνεπάγονταν από το αξίωμά τους. Όσον αφορά στις εκκλησιαστικές υποθέσεις της μητρόπολής τους είχαν πλήρη δικαιοδοσία επί των *όπουδήποτε οίκούντων ιερέων, μοναχῶν, ἡγουμένων καί λοιπῶν φόρου ὑποτελῶν χριστιανῶν*⁶³⁵. Στη διοικητική δικαιοδοσία των μητροπολιτών ενέπιπταν όλα τα θρησκευτικά υποστατικά. Αυτοί είχαν το δικαίωμα συντήρησης και

⁶³² Περισιάνης, ο.π.

⁶³³ Χιδίρογλου, ο.π., σ. 220, 221.

⁶³⁴ Βλέπε σχετική απόφαση της ιεράς Συνόδου, *Απ. Βαρ.*, τ. ΛΔ', 1973, σ. 304.

⁶³⁵ Χιδίρογλου, ο.π., σ. 200, 205, 222 και Περισιάνης, ο.π., σ. 8, 16.

επισκευής των εκκλησιών και των μοναστηριών, σύμφωνα με διατάξεις και δικαιώματα που ίσχυαν από παλαιά⁶³⁶. Οι μητροπολίτες είχαν πλήρη δικαιοδοσία για θέματα που σχετίζονταν με τα μυστήρια, όπως οι γάμοι και τα διαζύγια. Στα πλαίσια αυτής της δικαιοδοσίας μπορούσαν να τιμωρούν οποιουσδήποτε κληρικούς ενεργούσαν χωρίς την άδειά τους ή παρέβαιναν τους θρησκευτικούς κανόνες σε σχέση με τα θέματα αυτά. Η δικαιοδοσία και η εξουσία ενός μητροπολίτη, επί των κληρικών της περιφέρειάς του, εκτεινόταν από το σωφρονισμό μέχρι την παύση και το διορισμό άλλων⁶³⁷. Επίσης, ειδική αναφορά γίνεται και για την εξουσία – ευθύνη που έχουν οι μητροπολίτες για τη διατήρηση της τάξης στη μητρόπολή τους, σε περίπτωση που αυτή διαταρασσόταν από μοναχούς που εγκατέλειπαν τις μονές τους και περιφέρονταν σε διάφορους χώρους. Στις περιπτώσεις αυτές, ο οικείος μητροπολίτης είχε την εξουσία, αλλά συνάμα και την ευθύνη, να τους αποστέλλει πίσω στα μοναστήρια *ἐνθα οὔτοι διαμένουν*⁶³⁸.

Τέλος, άξιο αναφοράς σε σχέση με το υπό εξέταση θέμα είναι ότι οι εξουσίες και η δικαιοδοσία των μητροπολιτών μπορούσαν να ανασταλούν με την έκδοση *ύψηλης διαταγῆς* που μπορούσε να εντέλλεται κάτι διαφορετικό⁶³⁹.

Οικονομικά θέματα: Συλλογή φόρων, έσοδα, δικαιώματα, διαθήκες, κληρονομίες

Αναπόσπαστο μέρος των επισκοπικών βερατίων είναι οι διατάξεις που ρυθμίζουν διάφορα θέματα οικονομικής φύσεως. Οι διατάξεις αυτές αναφέρονται τόσο στην ευθύνη του μητροπολίτη για τη συλλογή του κυβερνητικού φόρου και των άλλων κρατικών εσόδων, με την ανάλογη εξουσία που του εκχωρούσε το κράτος, όσο και στην εξασφάλιση των διάφορων τακτικών και έκτακτων εσόδων του.

⁶³⁶ Στα ίδια, σ. 199, 205, 221, και σ. 6, 15.

⁶³⁷ Στα ίδια, σ. 199 -200, 202, 205, 207, 222, 224 και σ. 7, 11, 16, 19.

⁶³⁸ Στα ίδια, σ. 200, 207, 222, και σ. 8, 17.

⁶³⁹ Στα ίδια, σ. 199, 205, 221, και σ. 7, 15.

Σημαντικό κεφάλαιο στις σχέσεις του μητροπολίτη με το κράτος ήταν και αυτό που αναφερόταν στην ομαλή συλλογή και παράδοση των φόρων στις αρμόδιες κρατικές αρχές. Η Πύλη, προκειμένου να *μή αποκοποῦν αἱ εἰσπράξεις τῶν κυβερνητικῶν προσόδων*, προχωρούσε στο διορισμό μητροπολιτών. Ένας από τους όρους εκχώρησης βερατιού στο νέο μητροπολίτη ήταν πως αυτός θα *παρατηρῆ συχνότατα καί θ᾽ ἐπαγρυπνῆ ἐπί τῶν ραγιαδῶν, ὅτι εἰς τὰ ἀφορῶντα τὰς κυβερνητικὰς προσόδους θά παραδίδη εἰς τακτὴν ἐποχὴν (καί) ἄνευ ματαίων (πολλῶν) λόγων τὰς ἐνεργουμένας εἰσπράξεις*⁶⁴⁰. Δεδομένου ότι το φορολογικό σύστημα το οποίο ίσχυε την εποχή αυτή ήταν το διανεμητικό κατά ενορία, ο μητροπολίτης δια των ανθρώπων του συνέλεγε από κάθε ενοριακή εκκλησία και μονή τον κατά αναλογία⁶⁴¹ οφειλόμενο φόρο και τα άλλα κρατικά τέλη από τους επιτρόπους των εκκλησιών και των μονών. Ο μητροπολίτης μπορούσε να συλλέξει το φόρο από τους ραγιαδες τόσο σε χρήματα, όσο και σε είδος⁶⁴². Επειδή, όμως, αυτός που ήταν υπόλογος έναντι του κράτους για τη συλλογή των φόρων ήταν ο ίδιος ο μητροπολίτης, το κράτος του εκχωρούσε την ανάλογη βοήθεια και εξουσία. Έτσι, οι τοπικές αρχές είχαν την εντολή να βοηθούν και να μην προβάλλουν προσκόμματα στους ανθρώπους του μητροπολίτη που συνέλεγαν τους φόρους και αυτούς που πλήρωναν τους φόρους τους στο μητροπολίτη σε είδος. Παράλληλα, ο κάθε μητροπολίτης είχε την εξουσία να τιμωρήσει τους ιερείς (κουρά, παύση, αντικατάσταση) που παρέλειπαν να πληρώσουν τους φόρους τους, να προχωρήσει σε κατάσχεση μισθών των διαφόρων οφειλετών και να προχωρήσει στην παύση και αντικατάσταση των επιτρόπων των εκκλησιών και των μονών που έκαναν διάφορες καταχρήσεις σχετικά με τους φόρους⁶⁴³.

Όσον αφορά στα έσοδα των μητροπολιτών, που κατοχυρώνονται στα βεράτια και τα φερμάνια που εξετάζουμε, αυτά προέρχονταν από διάφορες πηγές, πόρους που μπορούν να διακριθούν σε τακτικούς και έκτακτους. Ως

⁶⁴⁰ Στα ίδια, σ. 198, 204, και σ. 14.

⁶⁴¹ Χιδίρογλου, ο.π., σ. 201, 206, 223.

⁶⁴² Στο ίδιο, σ. 201, 206, 222 και Περισιτιάνης, ο.π., σ. 9, 17.

⁶⁴³ Χιδίρογλου, ο.π., σ. 202, 203, 206, 207, 223, 224.

τακτική πηγή εσόδων δύνανται να θεωρηθούν τα ακόλουθα: α. Τα διάφορα *έτήσια προβλεπόμενα μητροπολιτικά δικαιώματα* που κατέβαλλαν όλοι οι κληρικοί και οι φόρου υποτελείς, β. Τα χρήματα που από παλαιά και *έξακολουθητικώς* προσφέρονταν από τους φόρου υποτελείς ραγιάδες υπό τη μορφή *έλεημοσύνης*, γ. Τα δικαιώματα από την τέλεση μυστηρίων, όπως οι γάμοι, δ. Τα δικαιώματα από διάφορα εκκλησιαστικά υποστατικά όπως ήταν τα αγιάσματα, τα μοναστήρια, οι επαύλεις, οι αμπελώνες, οι μύλοι, οι κήποι, τα λιβάδια, οι αγροί και άλλα⁶⁴⁴, ε. Τα κατ' εξακολουθήση προσφερόμενα προϊόντα (μούστος, λάδι, μέλι) για την τροφή και τη συντήρηση του αρχιερέα⁶⁴⁵ και στ'. Το δικαίωμα να θέτει υπό την κατοχή του τα περιουσιακά στοιχεία των θανόντων κληρικών⁶⁴⁶. Στα έκτακτα έσοδα των μητροπολιτών περιλαμβάνονται τα ακόλουθα: α. Έσοδα από διάφορες διαθήκες που τυχόν έκαναν κληρικοί ή λαϊκοί ενόσω ζούσαν⁶⁴⁷, β. Τυχόν χρηματικά ποσά που χριστιανοί κληροδοτούσαν στο μητροπολίτη τους σε σχέση με αυτό, που κατά την υπό εξέταση περίοδο, θεωρείται *παρρησία και πρόθεσις*⁶⁴⁸ και γ. Κληροδοτήματα εκ μέρους των πιστών που ανέρχονταν μέχρι και το 1/3 της περιουσίας τους⁶⁴⁹.

Προστασία από τις τοπικές αρχές

Η κατοχή του βερατιού αποτελούσε *ipso facto* και τη νομιμοποίηση του κατόχου του στην οθωμανική έννομη τάξη. Το βεράτιο και τα σχετικά φερμάνια (έγγραφα με το ίδιο περιεχόμενο που αποστέλλονταν στις τοπικές αρχές για ενημέρωση)⁶⁵⁰ προστάτευαν τη θέση, τα δικαιώματα και την εξουσία ενός

⁶⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 200, 205, 205, 222, και Περισιτιάνης, ο.π., σ. 8, 16, 17.

⁶⁴⁵ Στα ίδια, σ. 201, 206, 223, και 9, 18.

⁶⁴⁶ Στα ίδια, σ. 202, 207, 223, και σ. 11, 19.

⁶⁴⁷ Στα ίδια, σ. 199, 205, 221, και σ. 7, 15.

⁶⁴⁸ Στα ίδια, σ. 201, 206, 223, και σ. 10, 18. Ο Χιδίρογλου, ο.π., σ. 201 εκφράζει την άποψη ότι το περί *παρρησίας και πρόθεσις* προσφερόμενο ποσό αναφέρεται στη μνημόνευση ονομάτων από τους κληρικούς είτε δημόσια (παρρησία) είτε στην Ιερή Πρόθεση.

⁶⁴⁹ Χιδίρογλου, ο.π., σ. 202, 207, 224, και Περισιτιάνης, σ. 11 -12, 20.

⁶⁵⁰ Ο Κονόρτας, ο.π., σ. 46 – 47, σημειώνει ότι η έκδοση των φερμανιών ξεκίνησε από το 18^ο αιώνα. Το δεδομένο αυτό είναι σίγουρο για τα σχετικά έγγραφα που εκδίδονται στην Κύπρο κατά το 19^ο αιώνα. Σε όλα τα βεράτια και φερμάνια που εξετάζουμε γίνεται σαφής αναφορά περί

μητροπολίτη. Η προστασία αυτή αναφερόταν τόσο έναντι των μελών της χριστιανικής κοινότητας, όσο και έναντι των τοπικών αρχών.

Στις διατάξεις των βερατίων και των αντίστοιχων φερμανιών που αναφέρονται στις εξουσίες, τη δικαιοδοσία, τα δικαιώματα και το φορολογικό ρόλο των μητροπολιτών υπάρχει πάντα σαφής απαγορευτική εντολή. Δεν επιτρέπεται σε κανένα αξιωματούχο (πολιτικό, θρησκευτικό, στρατιωτικό) να επεμβαίνει, να αναμιγνύεται, να παρενοχλεί και να προκαλεί στενοχώρια στο μητροπολίτη ή τους ανθρώπους του ή αυτούς που προσφεύγουν σε αυτόν για παράδοση χρημάτων, αγαθών και διευθέτηση διαφορών. Στα βεράτια και τα φερμάνια συναντούμε συχνά τις εντολές *μηδείς άφαιρείτω έκ τών χειρών αύτοϋ, μηδείς έπεμβαινέτω, μηδείς άναμιγνυέσθω έκτός τοϋ είρημένου μητροπολίτου, μηδείς έμποδιζέτω, μηδείς ένοχλείτω, μή προξενείωσαν δέ στενοχωρίαν είς τόν μητροπολίτην, μή βιαιοπραγείωσαν*. Οι προστατευτικές αυτές διατάξεις έχουν ως αποδέκτες, ανάλογα με την περίπτωση, τους διοικητές των επαρχιών, τους πασάδες ανώτατης τάξης, τους ανώτερους στρατιωτικούς αξιωματούχους, τους βοεβόδες, τους αρχιαστυνόμους, τους κατόχους ζαμετίου, τα μέλη του στρατού, τους γενίτσαρους, όλους τους πολιτικούς διοικητές και τους πράκτορές τους, τους τελωνειακούς, τους κλητήρες, τους λειτουργούς του κυβερνητικού ταμείου, τους επιτρόπους των τεμενών, τους δικαστές, τους ιεροδικαστές και όλους όσους έχουν επιρροή⁶⁵¹.

Εκτός των πιο πάνω, προστατεύονταν και τα σύμβολα εξουσίας των μητροπολιτών. Έτσι, οι μητροπολίτες μπορούσαν να φέρουν ανενόχλητα την ποιμαντορική τους ράβδο και να επιβαίνουν ίππων και ημιόνων⁶⁵². Επιπλέον, οι μητροπολίτες, όπως και οι άνθρωποί τους που επιτελούσαν διάφορες αποστολές, μπορούσαν για σκοπούς προστασίας να οπλοφορούν και να αλλάζουν την ενδυμασία τους, όταν περνούσαν από επίφοβα μέρη⁶⁵³. Θα πρέπει όμως να

έκδόσεως φερμανίου και επίδοσις βερατίου. Χιδίρογλου, ο.π., σ. 198 – 199, 204, 221 και Περισιάνης, ο.π., σ. 6, 15.

⁶⁵¹ Χιδίρογλου, ο.π., 199 – 203, 205 – 208, 221 – 224 και Περισιάνης, ο.π., σ. 6 – 13, 15 – 22,

⁶⁵² Στα ίδια, σ. 203, 207 – 208, 224, και σ. 12, 21.

⁶⁵³ Στα ίδια, σ. 200, 205 – 206, 222, και σ. 8, 17.

σημειωθεί πως όλα τα βεράτια και τα σχετικά φερμάνια κάνουν σαφές ότι όλα τα απορρέοντα δικαιώματα και οι προστατευτικές διατάξεις των μητροπολιτών αναφέρονταν ***είς τάς ύποθέσεις αὐτῶν τάς σχετιζομένας πρὸς τάς θρησκευτικὰς αὐτῶν διατάξεις***⁶⁵⁴. Τέλος, αναφέρουμε ότι τα πάντα εξαρτώνται, την εποχή αυτή, από την υψηλή βούληση του σουλτάνου. Ο σουλτάνος μπορούσε ανά πάσα στιγμή να αποσύρει την εμπιστοσύνη του από το *beratli*, να τον παύσει και να τον αντικαταστήσει με άλλο. Αυτό μπορούσε να γίνει αυτόκλητα ή κατόπιν αναφοράς ανώτερων αξιωματούχων των οποίων οι κατηγορίες εναντίον κάποιου μητροπολίτη ευσταθούσαν, κατά την κρίση του σουλτάνου⁶⁵⁵.

Προστασία της χριστιανικής πίστης και λατρευτικής ζωής

Στα διασωθέντα μητροπολιτικά βεράτια και φερμάνια του 19^{ου} αιώνα υπάρχουν διατάξεις που σχετίζονται με την προστασία της χριστιανικής πίστης, των μυστηρίων, των κανόνων και τη συντήρηση των υφιστάμενων λατρευτικών χώρων. Παρόμοιες διατάξεις, όπως είδαμε, συναντούμε και στα αντίστοιχα αρχιεπισκοπικά βεράτια.

Τα τρία βεράτια και τα δύο φερμάνια που εξετάζουμε διαλαμβάνουν τη σαφή διάταξη *μή τολμησάτω τις νά κάμη βιαίως καί ἄνευ συγκαταθέσεως ἓνα ἐκ τῶν φόρου ὑποτελῶν (Χριστιανῶν) Μουσουλμάνον*⁶⁵⁶. Αξίζει εδώ να αναφέρουμε ότι σε σχετικό βεζυρικό γράμμα της 6^{ης} Αυγούστου του 1859, που εστάλη στον αρχιεπίσκοπο Κύπρου Μακάριο Α', υπογραμμίζεται ότι *οὐδέποτε παρετηρήθη ἐξάσκησις βίας διὰ τήν προσέλευσιν εἰς τό Ἰσλάμ*. Επιπλέον, διασαφηνίζεται η έννοια της *συγκαταθέσεως* και των προϋποθέσεων για την είσοδο κάποιου στη μουσουλμανική κοινότητα. Σημειώνεται ότι πρέπει να προηγηθεί αίτηση εισόδου στο Ισλάμ από τον ενδιαφερόμενο, να παρευρίσκονται οι οικείοι και ο υπεύθυνος της πίστης του και να γίνει *ἡ ἐνώπιον τοῦ Συμβουλίου κατά πλάτος καί κατά*

⁶⁵⁴ Στα ίδια, σ. 203, 208, 224. και σ. 12, 21.

⁶⁵⁵ Στα ίδια, σ. 201, 207, 223, και σ. 9, 18.

⁶⁵⁶ Στα ίδια, σ. 201, 206, 222, και σ. 9, 17.

βάθος ανάκρισις αὐτοῦ, ἀλλὰ καί ἡ κατ' ἰδίαν βαθεῖα ἐξέτασις. Αν μάλιστα σημειωθεί οποιοσδήποτε ενδοιασμός κατά την όλη διαδικασία, τότε ο ενδιαφερόμενος δε γίνεται δεκτός και παραδίδεται στους οικείους του. Επιπλέον, αν τύχει να εκφραστεί ενδιαφέρον από παιδί, αυτό δε λαμβάνεται υπόψη⁶⁵⁷. Έτσι, στα επίσημα τουλάχιστον έγγραφα φαίνεται να προστατεύεται η πίστη των χριστιανών υπηκόων. Αναφορικά με το πόσο τηρήθηκε στην πράξη αυτή η πρόνοια, ισχύουν όσα αναφέραμε προηγούμενα στο σχετικό σημείο για τα αρχιεπισκοπικά βεράτια.

Η προστασία της χριστιανικής πίστης δεν περιοριζόταν μόνο στο δογματικό τομέα, αλλά επεκτεινόταν και στα θέματα της πρακτικής ζωής, των μυστηρίων και των κανόνων. Τόσο ο μητροπολίτης, όσο και οι ιερείς, μπορούσαν να ασκούν τα της θρησκείας τους και τα απορρέοντα από αυτή χωρίς την επέμβαση οποιουδήποτε. Ο μητροπολίτης μπορούσε ακώλυτα να παύει κληρικούς που παραβίαζαν τους εκκλησιαστικούς κανόνες και να διορίζει νέους στη θέση τους. Επίσης, κανένας κληρικός δεν έπρεπε να υποχρεώνεται να τελέσει γάμο που δεν ήταν σύμφωνος με τους εκκλησιαστικούς κανόνες και κανένας δε θα υποχρέωνε οποιοδήποτε κληρικό να κηδεύει αυτούς που *συνῆψαν γάμον παρά τούς θρησκευτικούς αὐτῶν* (των Χριστιανῶν) *κανόνας*⁶⁵⁸.

Τέλος, στα βεράτια και τα φερμάνια προστατεύονταν τα μητροπολιτικά δικαιώματα επί των λατρευτικῶν χώρων. Ο μητροπολίτης, εάν και εφόσον υπήρχε υψηλή διαταγή και άδεια σύμφωνα με τον ιερό νόμο, μπορούσε να προβαίνει εντός της μητροπολιτικής του περιφέρειας στην επισκευή των εκκλησιῶν και των μοναστηριῶν⁶⁵⁹. Αξίζει να διευκρινιστεί ότι το δικαίωμα αυτό δεν αναφερόταν στην ανέγερση νέων εκκλησιῶν και μοναστηριῶν, αλλά στη συντήρηση των υφιστάμενων.

⁶⁵⁷ Χιδίρογλου, «Κατάλογος των εν τῷ Αρχεῖῳ του Κέντρου Επιστημονικῶν Ερευνῶν εναποκειμένων Οθωμανικῶν χειρογράφων», *EKEE*, V, 1971 – 1972, σ. 257 – 385, σ. 183.

⁶⁵⁸ Χιδίρογλου, *Σουλτανικά Βεράτια*, σ. 202, 207, 223, 224, και Περισιάνης, ο.π., σ. 11, 19.

⁶⁵⁹ Στα ἴδια, σ. 199, 204, 221, και σ. 6, 15.

IV Σύγκριση των αρχιεπισκοπικών και των μητροπολιτικών βερατίων

Κλείνοντας την εξέταση των διασωθέντων αρχιεπισκοπικών και μητροπολιτικών βερατίων των ιεραρχών της Κύπρου, όλα του 19^{ου} αιώνα, θεωρούμε χρήσιμο να προβούμε σε μια σύγκριση των εγγράφων αυτών. Η σύγκριση αυτή θα περιστραφεί σε θέματα τάξης, όρων και περιεχομένου και θα μας βοηθήσει να έχουμε μια όσο το δυνατό πιο πλήρη εικόνα σχετικά με τα βεράτια.

Τάξη

Τα αρχιεπισκοπικά και τα μητροπολιτικά βεράτια παρουσιάζουν μια ομοιομορφία αναφορικά με τη τάξη που ακολουθείται.

1. Όλα έχουν την τούγρα (καλλιτεχνικό έμβλημα, μονόγραμμα του σουλτάνου που επέχει θέση τιτλοφορήσεως) και το όνομα του εκδότη τους⁶⁶⁰. Το όνομα συνοδεύεται συνήθως από μια στερεότυπη φράση. Στην περίπτωση των υπό εξέταση βερατίων, μετά το όνομα (π.χ. *Hān Mahmūd, υιός Abd al-Hamīd*) ακολουθεί πάντα ή φράση *ό διαρκώς νικητής*⁶⁶¹.
2. Κάτω από την τούγρα και το όνομα του εκδότη υπάρχει μια επιγραφή. Στα βεράτια των ιεραρχών της Κύπρου η επιγραφή αυτή συνίσταται από τη στερεότυπη φράση *Ούτως έχει ή διαταγή του ἑξόχου, ἐνδόξου, ὑψηλοῦ, σουλτανικοῦ ἐμβλήματος καί τῆς λαμπούσης, κυριάρχου, αὐτοκρατορικῆς τούγρας*⁶⁶².
3. Μετά από τα πιο πάνω ακολουθεί το κείμενο. Το κείμενο αυτό, συνήθως, ξεκινά με μια εισαγωγή. Η εκδίδουσα αρχή ξεκινά με το λόγο έκδοσης του βερατιού που αυτός είναι η ανάγκη για την πλήρωση του αρχιεπισκοπικού ή του μητροπολιτικού θρόνου, αντίστοιχα, μετά από το θάνατο ή την παύση του προηγούμενου κατόχου. Παράλληλα, τονίζονται οι όροι εκλογής και εξαιρείται το πρόσωπο του κατόχου του βερατιού. Η εισαγωγή αυτή κλείνει με την αναφορά

⁶⁶⁰ Χιδίρογλου, ο.π., σ. 122.

⁶⁶¹ Στο ίδιο, σ. 197, 203, 208, 215, 220, 225.

⁶⁶² Στο ίδιο, σ. 197, 203, 208, 215 – 216, 220 – 221, 225.

του πεσκεισιού (με εξαίρεση το βεράτιο του αρχιεπισκόπου Σωφρονίου) και τη γνωστοποίηση της έκδοσης του αντίστοιχου φερμανιού, για την απονομή της συγκεκριμένης έδρας στον κατονομαζόμενο ιεράρχη. Ακολουθεί το κυρίως κείμενο, θα λέγαμε, που διαλαμβάνει όλες εκείνες τις προστατευτικές διατάξεις, τα δικαιώματα, τις εξουσίες και τις υποχρεώσεις του ιεράρχη ανάλογα με τη θέση του (αρχιεπίσκοπος, μητροπολίτης).

4. Τέλος, μετά το κυρίως κείμενο τα βεράτια τελειώνουν με την αναγραφή δύο στοιχείων, την ημερομηνία και τον τόπο έκδοσης. Στην ημερομηνία αναγράφεται ο σχετικός αραβικός μήνας με την ένδειξη της περιόδου (π.χ. αρχή ή τέλος του μήνα *Muharram*) ή η συγκεκριμένη ημερομηνία (π.χ. 23^η του μηνός *Dū'l-qáda*) και το μουσουλμανικό έτος, που όπως είναι γνωστό αρχίζει από το 622 μ. Χ.⁶⁶³. Στο τέλος αναγράφεται ο τόπος έκδοσης, που δεν είναι άλλος από την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη. Η στερεότυπη μορφή αναγραφής του τόπου έκδοσης, στα βεράτια που εξετάζουμε, έχει ως ακολούθως: *Έν τῇ περιφρουρήτῳ πρωτεύουσῃ Κωνσταντινουπόλει*, ή *Έν τῇ πρωτεύουσῃ Κωνσταντινουπόλει*.

Όσον αφορά στα δύο φερμάνια που διασώζονται (Πάφου Χαρίτωνος το 1827 και Κιτίου Μελετίου το 1846), σημειώνουμε ότι δεν παρουσιάζονται σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς τη δομή σε σχέση με τα βεράτια. Οι μόνες διαφορές που μπορούν να μνημονευτούν είναι ότι στην αρχή των εγγράφων η εκδίδουσα αρχή απευθύνει χαιρετισμό και ευχές προς τους αξιωματούχους και λειτουργούς της τοπικής κυβέρνησης και τους ενημερώνει για το διορισμό του νέου ιεράρχη.

Θα μπορούσαμε λοιπόν να πούμε ότι τα υπό εξέταση βεράτια παρουσιάζουν την ακόλουθη τάξη:

- α. Η τούγρα και το όνομα του εκδότη συνοδευόμενο από μια στερεότυπη φράση.
- β. Η επιγραφή.

⁶⁶³ Όπως είναι γνωστό, οι μουσουλμάνοι έχουν σαν αρχή της χρονολογίας τους την *Εγίρα*, την έξοδο του Μωάμεθ από τη Μέκκα στη Μεδίνα. Έτσι, ως πρώτη μέρα του πρώτου έτους καθορίστηκε η 16^η Ιουλίου του 622. Για το ισλαμικό έτος και τις χρονολογίες, βλέπε Γιαννουλάτος, ο.π., σ. 292.

γ. Το κυρίως κείμενο το οποίο ξεκινά με μια εισαγωγή, που διαλαμβάνει τους λόγους και τους όρους έκδοσης, και ακολουθείται από τις ποικίλες διατάξεις αναφορικά με τα δικαιώματα, τις εξουσίες και τις υποχρεώσεις του κατόχου.

δ. Ο χρόνος και ο τόπος έκδοσης.

Περιεχόμενο

Το ουσιαστικό τμήμα των βερατίων, όπως και των αντίστοιχων φερμανιών, είναι οπωσδήποτε το περιεχόμενό τους. Το περιεχόμενο αυτό καλύπτει ένα τρίπτυχο σχέσεων. Αναφέρεται στις σχέσεις της εκδίδουσας αρχής και του *beratli*, στις σχέσεις του *beratli* με τις τοπικές αρχές και στις σχέσεις του *beratli* με τα μέλη της κοινότητάς του, τον κλήρο και το λαό. Όλα αυτά τα θέματα καθορίζονται από ένα αριθμό όρων, προνοιών και διατάξεων που μπορούν να διακριθούν, εξ επόψεως περιεχομένου, στις πιο κάτω θεματικές ενότητες, σύμφωνα και με την ανάλυση που προηγήθηκε:

1. Το διορισμό νέου ιεράρχη που προκύπτει από το θάνατο, την παύση, την αλλαγή της θέσης ή την παραίτηση του προκατόχου του.
2. Το διοικητικό καθεστώς κάποιου ιεράρχη στην εκκλησιαστική τάξη, τόσο σε τοπικό επίπεδο, αν πρόκειται για επίσκοπο – μητροπολίτη, όσο και στο ευρύτερο εκκλησιαστικό στερέωμα, αν πρόκειται για τους αρχιεπίσκοπους της Κύπρου (αυτοκέφαλοι και μη υπαγόμενοι σε οποιοδήποτε θρόνο).
3. Τη δικαιοδοσία και τις εξουσίες των ιεραρχών επί του ομόδοξου κλήρου και λαού της περιφέρειας στην οποία προϊΐστανται.
4. Οικονομικά θέματα που κυρίως αναφέρονται στα έσοδα, τα δικαιώματα, τις διαθήκες, τις κληρονομίες και τη συλλογή και παράδοση των φόρων.
5. Προστατευτικές πρόνοιες που αποσκοπούν στη νομιμοποίηση των ιεραρχών εντός της οθωμανικής έννομης τάξης, τόσο έναντι των τοπικών αρχών, όσο και έναντι των ομόδοξών τους υπηκόων ραγιάδων.
6. Την προστασία της χριστιανικής πίστης (απαγόρευση βίαιων εξισλαμισμών) και των χώρων λατρείας (ύπαρξη, συντήρηση και επισκευές υφιστάμενων ναών και μοναστηριών).

Από την εξέταση των διασωθέντων βερατίων και φερμανιών διαπιστώσαμε ότι δεν υπάρχει μια αυστηρά προκαθορισμένη σειρά ενοτήτων όσον αφορά στις διάφορες διατάξεις. Απουσιάζει ο αυστηρά προκαθορισμένος διαχωρισμός των διάφορων θεμάτων που καλύπτονται. Έτσι, διατάξεις οικονομικού περιεχομένου ή προστατευτικές διατάξεις κλπ απαντώνται σε διάφορα σημεία του κειμένου. Επίσης, σε ορισμένες περιπτώσεις υπάρχουν και επαναλήψεις ορισμένων προνοιών⁶⁶⁴. Ωστόσο, τα διάφορα βεράτια και φερμάνια που εξετάσαμε καλύπτουν την ίδια ποικιλία θεμάτων. Το γεγονός αυτό συνηγορεί υπέρ της θέσης ότι τα βεράτια ακολουθούν κάποια πρότυπα.

Αξίζει, επίσης, να σημειώσουμε ότι εντοπίζονται κάποιες διαφορές, κάποια μεταβλητά θα λέγαμε στοιχεία, που σχετίζονται με το χρόνο, τις πολιτικές συνθήκες που επικρατούν, όταν εκδίδεται ένα συγκεκριμένο βεράτιο και το αξίωμα που κατέχει ένας ιεράρχης (αρχιεπίσκοπος, μητροπολίτης – επίσκοπος). Έτσι, το καταβαλλόμενο πεσκέσι με την πάροδο του χρόνου και με βάση το θρόνο (αρχιεπισκοπικό ή μητροπολιτικό και από μητρόπολη σε μητρόπολη) διαφοροποιείται, ενώ μετά το *Χαττ-ι-Χουμαγιούν* δεν αναφέρεται καθόλου (βεράτιο του αρχιεπισκόπου Σωφρονίου). Μια άλλη διαφοροποίηση που σημειώνεται στα βεράτια είναι αυτή που σχετίζεται με το λόγο πλήρωσης ενός θρόνου. Αν ένας διορισμός νέου ιεράρχη γίνεται κατόπιν παύσεως ή θανάτωσης του προκατόχου του από το κράτος, τότε στο βεράτιο υπάρχει δικαιολόγηση του γεγονότος πριν αρχίσει η αναφορά των διάφορων προνοιών. Τα βεράτια των Πάφου Παναρέτου και Κυρηνείας Δαμασκηνού, διαδόχων των ιεραρχών που καρατομήθηκαν μετά τα γεγονότα του 1821, δικαιολογούν την πολιτική απόφαση για τη θανάτωση των προκατόχων τους. Κατά παρόμοιο τρόπο, το βεράτιο του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού (τέως Κυρηνείας) δικαιολογεί την παύση του προκατόχου του Ιωακείμ. Στο βεράτιο του Πάφου Χαρίτωνος

⁶⁶⁴ Περιστιάνης, ο.π., σ.17 και 20 (πρόνοιες 12 και 31). Στο φερμάνι του Κιτίου Μελετίου, για παράδειγμα, υπάρχει επανάληψη της ίδιας διάταξης.

δικαιολογείται η παύση του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού και η διαδοχή του από τον Πανάρετο.⁶⁶⁵

V Η συμβολή των βερατίων στον εθναρχικό ρόλο των ιεραρχών - συμπεράσματα

Η θρησκευτική ιδιότητα και συνάμα ο πολιτικός ρόλος των ιεραρχών στην Κύπρο δεν αποτελούν δημιούργημα της Οθωμανοκρατίας. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει και στην ιστορική μας εισαγωγή, η εθναρχική ιδιότητα των ιεραρχών, και πρώτιστα των αρχιεπισκόπων της Κύπρου, είναι το αποτέλεσμα των ιστορικών καταστάσεων που ξεκίνησαν από τη βυζαντινή περίοδο και ιδιαίτερα κατά την περίοδο των αραβικών επιδρομών. Στη συνέχεια, οι θρησκευτικές και ιστορικές ανάγκες που διαμορφώθηκαν επί Λατινοκρατίας οδήγησαν στην εκ μέρους του λαού και του κλήρου συσπείρωση γύρω από την ιεραρχία του τόπου και την αναγνώριση της τελευταίας ως του εκφραστή της ορθόδοξης κοινότητας (πίστη, γλώσσα, παράδοση). Η εκκλησία, στο πρόσωπο κυρίως της ιεραρχίας, ήταν ο μόνος ισχυρός θεσμός που επιβίωσε στο πέρασμα αιώνων ξένης κατοχής. Αυτός, ακριβώς, ο θεσμός ήταν ό,τι απέμεινε, όταν η Λατινοκρατία παραχώρησε τη θέση της στην Οθωμανοκρατία.

Αν οι θρησκευτικοί αρχηγοί του υπόδουλου λαού της Κύπρου είχαν αναγνωριστεί παράλληλα ως πολιτικοί και πνευματικοί ηγέτες της ορθόδοξης κοινότητας (δηλαδή εθνάρχες), διαθέτοντας το όποιο κύρος και την όποια δύναμη στο νησί εντός της οθωμανικής έννομης τάξης, τότε σίγουρα τα βεράτια, στο ευρύτερο πλαίσιο των προνομίων, έχουν συμβάλει ουσιαστικά στον τομέα αυτό. Έτσι, παρά το γεγονός ότι η εθναρχική ιδιότητα των ιεραρχών του τόπου επί Οθωμανοκρατίας δεν έλκει την καταγωγή της από τα βεράτια, εντούτοις οφείλει πολλά σε αυτά όσον αφορά στη διαμόρφωσή της.

Επί Οθωμανοκρατίας ο ρόλος της ιεραρχίας επρόκειτο να διαφοροποιηθεί σε σχέση με ό,τι προηγήθηκε. Η διαφοροποίηση αυτή εντοπίζεται κυρίως στο

⁶⁶⁵ Χιδίρογλου, ο.π., σ. 197, 203, 209 και Περισιτιάνης, ο.π., σ. 5.

θρησκευτικοπολιτικό καθεστώς, την έννομη τάξη και θέση των ορθόδοξων ιεραρχών σε σχέση με τους κρατούντες. Οι κατακτητές με τα βεράτια όχι μόνο αναγνώρισαν τον προνομιακό θρησκευτικό ρόλο των ορθόδοξων ιεραρχών, αλλά και τους ενέταξαν στην οθωμανική έννομη τάξη. Η θρησκευτική νομική κατοχύρωση των ιεραρχών, τα δικαιώματα και οι προστασίες που τους παραχωρήθηκαν, αλλά και ο λαϊκός αντιπροσωπευτικός ρόλος που τους αναγνωρίστηκε (εμπλοκή στο φορολογικό σύστημα, άμεση προσφυγή στην Πύλη για διάφορα προβλήματα και υποθέσεις του λαού κ.α.) τους ενέπλεξαν άμεσα και σε πολιτικού περιεχομένου θέματα, που δεν ήταν ασύμβατα με τις θεοκρατικές αντιλήψεις της Αυτοκρατορίας. Αυτή η αναγνώριση και η εμπλοκή των ιεραρχών σε θρησκευτικές και πολιτικές υποθέσεις των υπόδουλων του τόπου προσέδωσε μια νέα δυναμική στο ρόλο και τη δύναμή τους. Οι νέες συνθήκες δράσης των ιεραρχών και ιδιαίτερα των αρχιεπισκόπων του τόπου, με το προσωπικό και τους μηχανισμούς που αναπτύχθηκαν στα κέντρα εκκλησιαστικής διοίκησης προκειμένου να ανταποκριθούν στο ρόλο, τις ευθύνες και το νέο πλέγμα σχέσεων που δημιουργήθηκαν, έδωσαν νέο περιεχόμενο στην εθναρχία. Οι μητροπόλεις και κατά κύριο λόγο η αρχιεπισκοπή εξελίχθηκαν σε θρησκευτικοπολιτικά και οικονομικά κέντρα. Οι επικεφαλής αυτών των κέντρων, ιδιαίτερα οι κατά καιρούς αρχιεπίσκοποι, είχαν σημαντικό λόγο και ρόλο σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής των μελών της κοινότητας τους, όπου και όσο ήταν δυνατόν. Το πεδίο δράσης των ιεραρχών ρυθμιζόταν βέβαια ανάλογα με τις εκάστοτε πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν τόσο στην αυτοκρατορία γενικότερα, όσο και στην τοπική διοίκηση ειδικότερα.

Το γεγονός ότι τα βεράτια εκδίδονταν από το πολιτικό κέντρο της αυτοκρατορίας και μάλιστα με την υπογραφή του ίδιου του σουλτάνου, και όχι από την τοπική διοίκηση, έχει οπωσδήποτε μια ξεχωριστή σημασία και σπουδαιότητα για τους κατόχους τους αναφορικά με τον εθναρχικό τους ρόλο. Οι εθναρχες αντλούσαν την έννομη δύναμη τους απευθείας από το κέντρο και όχι την περιφέρεια της αυτοκρατορίας. Αυτό τους παρείχε τη δυνατότητα, κατά καιρούς, να περιστείλουν σε κάποιο βαθμό τις αυθαιρεσίες των τοπικών

αρχόντων και να είναι υπολογίσιμος παράγοντας δύναμης όχι μόνο μεταξύ των ομόδοξών τους, αλλά και αυτών ακόμα των κρατούντων. Κατά συνέπεια, το γεγονός ότι τα βεράτια είχαν σουλτανική προέλευση ενίσχυε και ενδυνάμωνε την εθναρχική ιδιότητα των ιεραρχών της Κύπρου.

Μια άλλη σημαντική πτυχή των βερατίων, που συνδέεται άμεσα με τον εθναρχικό ρόλο των ιεραρχών της Κύπρου, είναι αυτή που σχετίζεται με το διοικητικό καθεστώς των αρχιεπισκόπων του τόπου. Με τα βεράτια οι αρχιεπίσκοποι της Κύπρου συνέχιζαν να παραμένουν αυτοκέφαλοι και άρα μη υποκείμενοι σε οποιαδήποτε μείζονα εκκλησιαστική διοίκηση. Αυτή η αναγνώριση του ιστορικού αυτοκέφαλου συνδέεται άμεσα και με το προνόμιο που είχαν οι αρχιεπίσκοποι της τοπικής εκκλησίας να προσφεύγουν άμεσα στην Πύλη, χωρίς να είναι αναγκαία η διαμεσολάβηση του Οικουμενικού Πατριάρχη. Το γεγονός αυτό προσέδιδε ένα εξαιρετικό κύρος στους ιεράρχες. Οι τοπικοί άρχοντες γνώριζαν ότι οι θρησκευτικοί ηγέτες των ορθοδόξων μπορούσαν ιδιαίτερα σε κάποιες περιόδους, χωρίς χρονοβόρες διαδικασίες και κάποτε πολύ αποτελεσματικά, να εκθέσουν τα προβλήματα του τόπου και να καταγγείλουν τυχόν αυθαιρεσίες των κρατούντων στην κεντρική διοίκηση. Κατά αυτό τον τρόπο, τα βεράτια συνέβαλαν στην αύξηση του κύρους των ιεραρχών και σε πολιτικά προβλήματα του τόπου, ενώ παράλληλα λειτουργούσαν ανασταλτικά σε διάφορες παρεκτροπές των τοπικών κρατικών αξιωματούχων.

Με τα βεράτια αναγνωρίστηκε και νομιμοποιήθηκε ο εκ των πραγμάτων και των ιστορικών περιστάσεων μακροχρόνιος κοινοτικός αντιπροσωπευτικός, εθναρχικός, ρόλος των ιεραρχών. Αυτό που οι ιεράρχες έκαναν σε εμπερίστατες καταστάσεις προ της Οθωμανοκρατίας, δηλαδή να ηγούνται της πορείας του λαού τους και να τον εκφράζουν, τώρα αποτελεί αναγνωρισμένο δικαίωμά τους από τους ίδιους τους ξένους κυρίαρχους. Αυτό το δικαίωμα μάλιστα με τα βεράτια έλαβε και νομική ισχύ. Οι κατά καιρούς αρχιεπίσκοποι και οι ιεράρχες του τόπου, με έγκριση των αρχιεπισκόπων, είχαν το νόμιμο δικαίωμα να εκθέτουν τα προβλήματα του λαού τους όχι μόνο στην τοπική κυβέρνηση, αλλά και στην κεντρική διοίκηση. Μπορούσαν ακόμα, όπως και το έπραξαν με διάφορες

αποστολές στην Πύλη, να καταγγείλουν τους τοπικούς άρχοντες και μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις να συμβάλουν και στην εκδίωξή τους από το νησί. Με τη δύναμη και τα δικαιώματα που αναγνωρίζονταν δια των βερατίων και πήγαζαν από αυτά, οι ιεράρχες πέτυχαν κατά καιρούς να διαδραματίσουν ένα σημαντικό ρυθμιστικό ρόλο και για τα πολιτικά πράγματα του τόπου. Αυτό φυσικά δε σημαίνει ότι είχαν καταστεί και κράτος εν κράτει, αφού το αυτοκέφαλο που απολάμβαναν ήταν εκκλησιαστικό και όχι πολιτικό και η κοινότητα που εκπροσωπούσαν δεν ήταν μια αυτόνομη πολιτική οντότητα, αλλά μια κοινότητα με κάποιο βαθμό αυτονομίας.

Η εκκλησία επί Οθωμανοκρατίας, τουλάχιστον πριν τις μεταρρυθμίσεις, δεν αναγνωρίστηκε ως νομικό πρόσωπο και πέρασε μέσα από δυσκολίες. Όμως, με τα διάφορα προνόμια και τα βεράτια των ιεραρχών της, η εκκλησία υπήρξε ο μόνος ισχυρός θεσμός - οργανισμός που μπόρεσε να επιβιώσει στο νησί και να συμβάλει στη διατήρηση του ελληνορθόδοξου πολιτισμού και της ιστορικής μνήμης των ανθρώπων που συσπειρώθηκαν γύρω από αυτήν. Έτσι, τα βεράτια, χωρίς ίσως αυτό να αποτελούσε και επιδίωξη των χορηγών τους, συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό στην αποστολή των εθναρχών. Πρόκειται για μια ιστορική αποστολή που κατά κύριο λόγο, και με ελάχιστες εξαιρέσεις, εκφράστηκε ως ο αγώνας για τη θρησκευτική και πολιτισμική επιβίωση των αυτοχθόνων κατοίκων, οι οποίοι στην πλειοψηφία τους ήταν ορθόδοξοι Έλληνες.

Με βάση τα πιο πάνω μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η συμβολή των βερατίων στην εθναρχία, όπως αυτή διαμορφώθηκε επί Οθωμανοκρατίας, υπήρξε καθοριστική. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη ότι ο εθναρχικός ρόλος της ιεραρχίας (κυρίως των αρχιεπισκόπων) συνεχίστηκε και μετά τη λήξη της Οθωμανοκρατίας, τότε θα τολμούσαμε να πούμε ότι η εθναρχική ιδιότητα των αρχιεπισκόπων, όπως τη συναντούμε επί Αγγλικής κυριαρχίας, έχει πολλές καταβολές από την Οθωμανοκρατία. Κατά συνέπεια, η συμβολή των βερατίων στον εθναρχικό ρόλο των ιεραρχών δε σφράγισε μόνο την περίοδο της Οθωμανοκρατίας, αλλά

συνεχίστηκε και μετά από αυτή. Το θέμα αυτό, όμως, δεν εμπίπτει στα όρια αυτής της εργασίας⁶⁶⁶.

Τα προνόμια γενικότερα, περιλαμβανομένων των βερατίων, συνέτειναν αποφασιστικά στον εξαιρετικά σημαντικό ρόλο και τη δραστηριότητα της εκκλησίας κατά την Οθωμανοκρατία. Αυτό δεν αποτελεί πόρισμα της έρευνας αυτής μόνο, αλλά κοινή διαπίστωση όσων ασχολήθηκαν με το θέμα. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις απόψεις ορισμένων, μαζί βέβαια με όσα έχουν ήδη αναφερθεί. Ο Lapidus θα πει ότι *η ορθόδοξη Εκκλησία βοήθησε στην διατήρηση του εθνικού και γλωσσικού χαρακτήρα των Ελλήνων και των άλλων λαών των Βαλκανίων*⁶⁶⁷. Ο Ware θα τονίσει ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία εξελίχτηκε σε θρησκευτικό και συνάμα πολιτικό οργανισμό. Αυτό το γεγονός μέσα από το ευρύτερο σύστημα *millet*, πρόσφερε μια ανεκτίμητη υπηρεσία: *Έκανε δυνατή την επιβίωση του Ελληνικού έθνους διά μέσου μιας ξένης κυριαρχίας τεσσάρων αιώνων*⁶⁶⁸. Ο Herring αναφερόμενος στη σημασία της θρησκείας θα τονίσει πως το θρήσκευμα δεν ήταν απλά το στοιχείο με βάση το οποίο διαιρούνταν οι υπήκοοι του σουλτάνου σε κοινότητες. Αυτό προσδιόριζε *τα βασικά δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους αλλά καθόριζε τη συνείδηση και την ταυτότητα αυτών των λαών*⁶⁶⁹. Ο Ζακυνθινός θα υποστηρίξει ότι *κατά την μακράν περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, το ελληνικόν έθνος εύρεν εις την Εκκλησίαν του όχι μόνον την πνευματικήν δύναμιν της συντηρήσεως, αλλά και τα πλαίσια της οργανώσεως*⁶⁷⁰. Ο Πατρινέλλης θα υπογραμμίσει ότι χάρη στα προνόμια η Εκκλησία θα μπορεί να επιτελέσει το έργο της, αποβαίνοντας ο κύριος συνεκτικός παράγοντας όλων των χριστιανικών πληθυσμών, να περισώσει έστω και τις στοιχειώδεις μορφές πολιτισμού που θα απέτρεπαν τον εκβαρβαρισμό των ραγιάδων και με τα λίγα έστω σχολεία και τον ενοριακό ναό να είναι η μοναδική

⁶⁶⁶ Για τον εθναρχικό ρόλο των ιεραρχών επί Αγγλικής Κυριαρχίας και μετά, βλέπε Βίττης, «Ο Εθναρχικός ρόλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Κύπρου: Ιστορική – θρησκευτική προσέγγιση μιας αδήριτης ιστορικής και θρησκευτικής ανάγκης», *ΚΕΙΣ*, τ. ΣΤ. Λευκωσία 2003, σ. 49 – 79, ιδίως σ. 65 – 70.

⁶⁶⁷ Lapidus, ο.π., σ. 274.

⁶⁶⁸ Ware, ο.π., σ. 98.

⁶⁶⁹ Herring, ο.π., σ. 30.

⁶⁷⁰ Διονύσιος Ζακυνθινός, *Εισαγωγή εις την Ιστορίαν του Πολιτισμού*, Αθήνα ²1955, σ. 46.

εστία πολιτισμού⁶⁷¹. Ο Σβορώνος θα υποστηρίξει ότι η Εκκλησία ήταν η *κατευθυντήρια δύναμη του Έθνους. Επικεφαλής της εθνικής αντίστασης σ' όλες τις μορφές της, εργαζόμενη για το σταμάτημα των εξισλαμισμών, συμμετέχοντας σ' όλες τις εξεγέρσεις ακόμα και διευθύνοντάς τες (έχει να δείξει μεγάλο αριθμό νεομαρτύρων, που είναι σύγχρονα ήρωες της χριστιανικής πίστης και της εθνικής αντίστασης), ρυθμίζει επίσης την πνευματική ζωή⁶⁷²*. Ο Χασιώτης θα τονίσει την καθοριστική σημασία που είχε η σύσταση του Millet-i-Rum για την επιβίωση της ελληνορθόδοξης κοινότητας με ηγέτη τον Πατριάρχη ως millet-başı, υπογραμμίζοντας τη *μετατροπή της Εκκλησίας στον καθαυτό (αν όχι στον μοναδικό) ρυθμιστή των θεμελιωδών κοινωνικών, πολιτιστικών και πολιτικών σχέσεων* τόσο στο εσωτερικό της ελληνορθόδοξης κοινότητας όσο και έναντι των Οθωμανών⁶⁷³. Τέλος αναφέρουμε τη θέση του Στήβεν Ράνσιμαν ότι *η Ορθοδοξία υπήρξε εκείνη που διέσωσε τον ελληνισμό μεσ' από τους σκοτεινούς αιώνες ... Ο ελληνισμός έδινε ελπίδα ... αλλά η πραγματική δύναμη των ορθοδόξων βρισκόταν στην πίστη τους⁶⁷⁴*.

Από τα πιο πάνω είναι καθίσταται εμφανές ότι ο ρόλος της Εκκλησίας ήταν καθοριστικός και στον καθοριστικό αυτό ρόλο τα προνόμια της Εκκλησίας είχαν καθοριστική σημασία για την επιτέλεση αυτό του θρησκευτικοπολιτικού ρόλου των εθναρχών, των millet-başı, των ηγετών της θρησκευτικής κοινότητας των ορθοδόξων. Σίγουρα τα βεράτια κατέχουν μια ιδιαίζουσα σπουδαιότητα στο κεφάλαιο των προνομίων και κατά συνέπεια στον εθναρχικό ρόλο των ιεραρχών και ιδιαίτερα των πρώτων, στην περίπτωση της Κύπρου των αρχιεπισκόπων της αυτοκέφαλης τοπικής εκκλησίας.

⁶⁷¹ Πατρινέλης, ο.π., σ. 25, 27.

⁶⁷² Σβορώνος, ο.π., σ. 49. Να προσθέσουμε εδώ ότι γνωρίζουμε και την ύπαρξη τριών Κυπρίων νεομαρτύρων. Πρόκειται για τους Γεώργιο (1752), Πολύδωρο (1794) και Μιχαήλ 1835). Βλέπε Μακάριος Κορίνθου – Νικόδημος Αγιορείτης, ο.π., σ. 478, 51, 424.

⁶⁷³ Χασιώτης, ο.π., σ. 76 – 78.

⁶⁷⁴ Στήβεν Ράνσιμαν, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν Αιχμαλωσία*, Αθήνα 1979, τ.1-2, τ. 2. σ. 696, τίτλος πρωτοτύπου *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968, μετάφραση Νικόλ. Παπαρρόδου.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στην εργασία αυτή καταβλήθηκε κάθε δυνατή προσπάθεια, για να εξεταστεί και να αναλυθεί ο διπλός ρόλος της ιεραρχίας και ιδιαίτερα των αρχιεπισκόπων της Κύπρου επί Οθωμανοκρατίας. Ο ρόλος αυτός των ιεραρχών επεκτάθηκε, εκτός από τα καθαρώς εκκλησιαστικά – πνευματικά θέματα και σε ζητήματα που σχετίζονταν με πολιτικές υποθέσεις και την πορεία της υπόδουλης ορθόδοξης κοινότητας. Έτσι, οι ιεράρχες και πρωτίστως οι αρχιεπίσκοποι απέβησαν *εθνάρχες*, millet-başı του Millet-i-Rum, δηλαδή, θρησκευτικοί και συγχρόνως πολιτικοί ηγέτες και εκπρόσωποι της ορθόδοξης κοινότητας του τόπου.

Ο εθναρχικός ρόλος των ιεραρχών, με την έννοια της ανάμιξής τους όχι μόνο στα θρησκευτικά, αλλά και στα πολιτικά θέματα που δεν ήταν ασύμβατα με τις θεοκρατικές αντιλήψεις της πολυθρησκευτικής και πολυεθνικής ισλαμικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προϋπήρχε της Οθωμανοκρατίας. Όμως, ενώ στην προ της Οθωμανοκρατίας κατάσταση εντοπίζονται, κυρίως κατά την περίοδο των αραβικών επιδρομών, οι καταβολές της εθναρχικής δράσης των ιεραρχών, στην περίοδο της Οθωμανοκρατίας ο εθναρχικός τους ρόλος διαμορφώθηκε κατά τρόπο που δε γνώρισε προηγούμενα η ιστορία του τόπου. Επί Οθωμανοκρατίας, οι ιεράρχες και ειδικότερα οι αρχιεπίσκοποι της Κύπρου όχι μόνο δρούσαν, αλλά αναγνωρίζονταν και από τους ίδιους του κατακτητές ως οι *επίτροποι του τόπου, οι επιστάται, οι έφοροι, οι κοτζαμπάσηδες, οι εθνάρχες*. Ο ρόλος τους αυτός διαμορφώθηκε βαθμηδόν.

Τα προνόμια που οι σουλτάνοι κατά καιρούς παραχωρούσαν στους ιεράρχες, όπως και τα διάφορα βεράτια των ιεραρχών, ήταν ουσιαστικά στο κεφάλαιο της διαμόρφωσης και λειτουργίας του εθναρχικού τους ρόλου. Με όλα αυτά, οι ανώτατοι θρησκευτικοί ηγέτες της ορθόδοξης κοινότητας εντάχθηκαν στην οθωμανική έννομη τάξη και η ένταξη και επίσημη αυτή αναγνώρισή τους ήταν καθοριστικής σημασίας για το ρόλο και τη δράση της τοπικής εκκλησίας. Μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι η εθναρχική δράση των ιεραρχών σφράγισε όχι μόνο την πορεία και την ιστορία της εκκλησίας, αλλά και την εν

γένει πορεία και ιστορία της Κύπρου κατά την περίοδο αυτή. Δε θα ήταν υπερβολή αν υποστηρίζαμε ότι δεν υπάρχει περίοδος της ιστορίας της Κύπρου και ιδιαίτερα της ορθόδοξης κοινότητας, ως επί το πλείστον ελληνικής, που να μην έχει τη σφραγίδα της η ορθόδοξη εκκλησία, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο.

Μέσα από την ιστορική εξέταση της πορείας, της δράσης και του ρόλου της εκκλησίας, κυρίως στα πρόσωπα των εκάστοτε ιεραρχών και ιδιαίτερα των αρχιεπισκόπων της περιόδου της Οθωμανοκρατίας, μπορούμε να καταλήξουμε σε κάποια σημαντικά συμπεράσματα. Πιστεύουμε πως τα πιο σημαντικά πορίσματα αυτής της έρευνας μπορούν να συνοψιστούν στα ακόλουθα:

1. Το αυτοκέφαλο υπήρξε διαχρονικά παράγοντας καθοριστικής σημασίας για την πορεία της εκκλησίας της Κύπρου. Ο εσωτερικός βίος, οι διοικητικοί μηχανισμοί, η πνευματική, η πολιτική, η κοινωνική, η οικονομική και η όποια άλλη δραστηριότητα της τοπικής εκκλησίας, είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με το σημαντικό κεφάλαιο που ονομάζεται αυτοκέφαλο.
2. Καθοριστικοί παράγοντες για την αναγνώριση, την προστασία και τη λειτουργία του αυτοκέφαλου υπήρξαν, κυρίως, το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η βυζαντινή πολιτεία, η δυναμικότητα των Κυπρίων ιεραρχών και η ορθόδοξη κοινότητα του τόπου.
3. Από τους βυζαντινούς κιόλας χρόνους, οι ιεράρχες του τόπου και ιδιαίτερα οι αρχιεπίσκοποι, ένεκα των ιστορικών και πολιτικών περιστάσεων, ιδιαίτερα αυτών της περιόδου των αραβικών επιδρομών, άρχιζαν να διαδραματίζουν ρόλο και στα πολιτικά - κοσμικά πράγματα της Κύπρου.
4. Κατά την περίοδο της Λατινοκρατίας, το αυτοκέφαλο της ορθόδοξης εκκλησίας της Κύπρου δέχθηκε καίριο πλήγμα, τουλάχιστον εξ επόψεως ορθοδόξου. Ωστόσο, το σημαντικό στοιχείο ήταν η επιβίωση και συνέχιση του επισκοπικού θεσμού της ορθόδοξης εκκλησίας, παρά την κατάργηση των περισσότερων επισκοπών (από 14 – 16, σε τέσσερις) και τη στέρηση του δικαιώματος εκλογής ορθόδοξου αρχιεπισκόπου από το 13^ο αιώνα. Εκ των πραγμάτων η ελληνορθόδοξη κοινότητα αντιπροσωπεύεται από την εκκλησία, το μόνο σημαντικό θεσμό που επιβίωσε και συνέτεινε δια της ορθόδοξης

πίστης και λατρευτικής ζωής τα μέγιστα στον αγώνα για τη διατήρηση της ελληνορθόδοξης ταυτότητας (πίστη, γλώσσα, ιστορική μνήμη, πολιτισμός). Αυτά τα δεδομένα καθιέρωσαν στη συνείδηση των ορθοδόξων την ορθόδοξη εκκλησία (αυτό περιλαμβάνει τον κλήρο και ιδιαίτερα των ανώτερο κλήρο), ως τον αδιαμφισβήτητο εκπρόσωπο και εκφραστή της θρησκευτικής και πολιτιστικής υπόστασης του λαού.

5. Οι ριζικές πολιτικοθρησκευτικές, και όχι μόνο βέβαια, ανακατατάξεις που επέφερε η κατάκτηση της Κύπρου από τους Οθωμανούς, προδιέγραψαν μια νέα εποχή για την τοπική εκκλησία. Η «αποκατάσταση» της τοπικής εκκλησίας, η επανένταξή της στον ορθόδοξο κόσμο, οι στενές της σχέσεις ιδιαίτερα με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η διατήρηση του αυτοκέφαλου και ο κυρίαρχος ρόλος της στα θρησκευτικά πράγματα του τόπου, της έδωσαν μια νέα δυναμική. Οι κατακτητές, για πολιτικούς και θρησκευτικούς λόγους, με τα διάφορα προνόμια και τα βεράτια που παραχώρησαν στους ιεράρχες τους ενέταξαν στην οθωμανική έννομη τάξη.
6. Η αναγνώριση των ιεραρχών ως των *επιτρόπων*, των *επιστατών*, των *κοτζαμπάσηδων*, των *εφόρων*, των *εθναρχών* της ορθόδοξης κοινότητας, με ό,τι αυτά συνεπάγονταν, ήταν παράγοντες καθοριστικοί για τη διαμόρφωση της διπλής ιδιότητας των ιεραρχών, της θρησκευτικής και πολιτικής συνάμα, δηλαδή αυτής που ονομάζουμε εθναρχική.
7. Η στήριξη ή η απόρριψη των ιεραρχών και κυρίως των αρχιεπισκόπων από την ορθόδοξη κοινότητα, όπως και οι προσδοκίες της, διαδραμάτισαν σημαίνοντα ρόλο στην εθναρχική δράση των προκαθήμενων της εκκλησίας. Αυτό το στοιχείο ήταν ιδιαίτερα έντονο κατά το 19^ο αιώνα, όπου η άμεση εμπλοκή του λαϊκού στοιχείου στην εκλογή των ιεραρχών οριστικοποιήθηκε και οι αρχιεπίσκοποι ήταν στην κυριολεξία *δημαίτητοι*. Ο λαός εκλέγοντας αρχιεπίσκοπο δεν εξέλεγε μόνο θρησκευτικό ηγέτη, αλλά συγχρόνως τον εκπρόσωπο, εκφραστή και προασπιστή, όσο ήταν δυνατόν, της πολιτικής του πορείας.

8. Οι ιεράρχες, κατά κανόνα, υπερασπίστηκαν τα δίκαια του λαού τους και ενεργώντας μέσα από τα συγκεκριμένα ιστορικά και πολιτικά δεδομένα της εποχής (τόσο σε τοπικό επίπεδο, όσο στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας και στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο που επηρέαζε ποικιλοτρόπως την αυτοκρατορία), πέτυχαν μέσα από πολλές προσπάθειες, δυσκολίες και κάποιες φορές με ακριβό τίμημα (παύση, εξορία, κακοποιήσεις, θανάτωση) να διατηρήσουν την πίστη, τη γλώσσα, την παράδοση της κοινότητάς τους. Το γεγονός και μόνο ότι σε σύνολο 25 κανονικά εκλεγμένων αρχιεπισκόπων δεκατρείς συνολικά παύτηκαν, ή εξορίστηκαν, ή κακοποιήθηκαν, ή φυλακίστηκαν, ή ακόμα θανατώθηκαν (π. χ. ο Κυπριανός - και όλοι οι ιεράρχες του τόπου κατά το 1821-, οι Χρύσανθος, Μελέτιος και Λαυρέντιος, ή ο Ιωαννίκιος που πέθανε από αποπληξία και ο Κύριλλος από φόβο), είναι αρκούτσως χαρακτηριστικό. Αν προσθέσει κανείς στα πιο πάνω τις διάφορες προσφυγές και αποστολές πρεσβειών στην Πύλη, από τους αρχιεπισκόπους και τους ιεράρχες της Κύπρου, για ανακούφιση του λαού, τότε γίνεται εύκολα αντιληπτό το μέγεθος της προσφοράς της εθναρχούσας εκκλησίας. Βέβαια υπήρξαν και οι λίγες περιπτώσεις των ιεραρχών που δε φάνηκαν αντάξιοι της αποστολής τους. Αυτό πιστεύουμε δε μπορεί να μειώσει το μέγεθος της προσφοράς και της συμβολής των αρχιεπισκόπων της Οθωμανοκρατίας στη διατήρηση της ταυτότητας της ελληνορθόδοξης κοινότητας.
9. Μέσα από τις πρώτες απόπειρες πολιτικής οργάνωσης των Ελλήνων της Κύπρου, με τις Συνελεύσεις του 1830 και του 1838, αναβαθμίστηκε ακόμα περισσότερο ο πολιτικός – κοσμικός ρόλος της ιεραρχίας. Η περίοδος του *Τανζιμάτ*, των μεταρρυθμίσεων του 1839 και του 1856, λειτούργησε προς την ίδια κατεύθυνση και την επικράτηση γενικά καλών πολιτικών σχέσεων μεταξύ αρχιεπισκόπων και πολιτείας. Τα δεδομένα αυτά, σε συνδυασμό με την παραχώρηση περαιτέρω πολιτικών εξουσιών στους ιεράρχες, που γίνονται μέλη των διοικητικών συμβουλίων, οδήγησαν τον εθναρχικό ρόλο των ιεραρχών στο αποκορύφωμά του. Άλλωστε, είναι την περίοδο αυτή που μνημονεύονται οι ιεράρχες για πρώτη φορά ως *εθνάρχες* (1858).

10. Ο εθναρχικός ρόλος των ιεραρχών και ιδιαίτερα των αρχιεπισκόπων, όπως διαμορφώθηκε μέσα από τις διάφορες πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές και θρησκευτικές διεργασίες που συντελέστηκαν στον τόπο, ήταν το αποτέλεσμα μιας αδήριτης, εξελικτικής και μακροχρόνιας ιστορικής ανάγκης.
11. Το αυτοκέφαλο, τα προνόμια, τα βεράτια και η εθναρχία, όπως τα είδαμε να λειτουργούν επί Οθωμανοκρατίας, ήταν τελικά παράγοντες αλληλένδετοι και αλληλοεπηρεαζόμενοι, έστω και αν το αυτοκέφαλο προϋπήρξε και, εν πολλοίς, αποτέλεσε τη βάση, το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκαν τα υπόλοιπα.
12. Η ορθόδοξη εκκλησία επιβιώνοντας και επί Οθωμανοκρατίας, και μαζί της η ορθόδοξη κοινότητα με την πίστη και την παράδοση της, την ταυτότητά της, αναδείχτηκε ως ο σημαντικότερος και, ίσως, ο μακροβιότερος θεσμός του τόπου. Παράλληλα, οι αρχιεπίσκοποι απέβησαν οι πρώτοι θρησκευτικοί και πολιτικοί παράγοντες της κοινότητάς τους, οδηγώντας την στη συνέχεια από την Οθωμανοκρατία στην Αγγλική Κυριαρχία, όπου η εκκλησία συνέχισε ουσιαστικά την εθναρχική της πορεία και δράση. Αυτό, όμως αποτελεί ένα άλλο μεγάλο κεφάλαιο για την ιστορία της εκκλησίας και του τόπου, που δεν εμπίπτει στα όρια αυτής της διατριβής.

Ολοκληρώνοντας αυτή την εργασία, παραθέτουμε ως κατακλείδα τις περι Κύπρου και του ρόλου της Εκκλησίας διαπιστώσεις του Γερμανού ιστοριογράφου και πολιτικού Franz von Löher (1818 – 1892):

Αυτό που είναι λιγότερο απ' όλα αρχαιοελληνικό και περισσότερο απ' όλα σλαβικό είναι η επίμονη ακινησία στα εκκλησιαστικά και θρησκευτικά πράγματα, η οποία διαρκεί ήδη χίλια χρόνια. Δεν άλλαξε ούτε μια γραμμή στα βιβλία, ούτε μια κίνηση του χεριού στην εκκλησία, ούτε μια σκέψη στο πνεύμα – ένα πραγματικό αίνιγμα, αν σκεφθεί κανείς την πνευματική ζωντάνια του λαού. Μήπως ήταν η αιτία η αδιάκοπη πολιτική και εθνική ανάγκη που κράτησε την ελευθερία της σκέψης αλυσοδεμένη; Ή μήπως ήταν το ευφυές ένστικτο που δίδαξε τους Νεοέλληνες ότι σ' αυτό το μοναδικό καταφύγιο της εθνικής θρησκείας και εκκλησίας δε θα έπρεπε να πειράξουν τίποτε, ότι δεν πρέπει ο λαός τους να χαθεί μέσα στο λάθος

*δρόμο; Ἡ μήπως στην περίπτωση αυτή σκέπασε η θεία πρόνοια τα πνεύματα μ' ένα βαρύ κάλυμμα για να ξεκινήσει κάποτε η άνοιξή τους ακόμη πιο συνειδητά, με ακόμη μεγαλύτερη ορμή;*⁶⁷⁵

⁶⁷⁵ Ενεπεκίδης, ο.π., σ. 373.

**ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΚΑΝΟΝΙΚΩΝ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΩΝ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΥΠΡΟΥ
ΕΠΙ ΟΘΩΜΑΝΟΚΡΑΤΙΑΣ (1570/1 – 1878)⁶⁷⁶**

1. Τιμόθεος 1572 – 1587;
2. Λαυρέντιος ;1587 – ;
3. Νεόφυτος ;1587 – 1592
4. Αθανάσιος 1592 – 1600
5. Βενιαμίν 1600 – 1604;5
6. Χριστόδουλος Α΄ 1606/7 – 1641;⁶⁷⁷
7. Νικηφόρος 1641 – 1674
8. Ιλαρίων Κιγάλας 1674 – 1678;/9;
9. Χριστόδουλος Β΄ 1679; 1682 – 1685;
10. Ιάκωβος Α΄ ;1691 – 1695
11. Γερμανός 1695 – 1705
12. Αθανάσιος Πατριάρχης Αντιοχείας, Πρόεδρος Κύπρου, 1705/6 – 1708;, 1710;
13. Ιάκωβος Β΄ 1708;, 1710; - 1718
14. Σίλβεστρος 1718 – 1734;
15. Φιλόθεος 1734 - 1759⁶⁷⁸
16. Παΐσιος 1759 – 1767
17. Χρύσανθος 1767 – 1810
18. Κυπριανός 1810 – 1821
19. Ιωακείμ 1821 – 1824
20. Δαμασκηνός 1824 – 1827
21. Πανάρετος 1827 – 1840
22. Ιωαννίκιος 1840 – 1849
23. Κύριλλος Α΄ 1849 – 1854
24. Μακάριος Α΄ 1854 – 1865
25. Σωφρόνιος 1865 - 1900

⁶⁷⁶ Ο κατάλογος γίνεται με βάση τα πορίσματα της παρούσας έρευνας.

⁶⁷⁷ Η θητεία του Χριστόδουλου διεκόπη για ένα διάστημα μεταξύ των ετών 1639; - 1640;, περίοδο κατά την οποία εξελέγη αντικανονικά ο Παρθένιος. Στη συνέχεια 1640; ανέλαβε πάλιν ο Χριστόδουλος.

⁶⁷⁸ Ο Φιλόθεος εκτοπίστηκε αντικανονικά από το θρόνο του για λίγους μήνες από το Νεόφυτο το 1745.

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΝΕΚΔΟΤΟ ΑΡΧΕΙΑΚΟ ΥΛΙΚΟ

- Αρχείο Αρχιεπισκόπων της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου
- Αρχείο της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, διάφορα έγγραφα
- Κτηματολογικός Κώδικας Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου
- Μέγας Κώδικας της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ, ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ, ΣΕΙΡΕΣ

- Απόστολος Βαρνάβας, επίσημο περιοδικό της Εκκλησίας της Κύπρου
- Βυζαντινά, Θεσσαλονίκη
- Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου
- Επετηρίδα της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών
- Επετηρίδα του Πανεπιστημίου Αθηνών
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Α'-ΙΣΤ'
- Κυπριακά Σπουδαί
- Κυπριακά Χρονικά
- Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια
- Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια
- Acta Sanctorum
- Acta Conciliorum Oecumenicorum
- Analecta Bollandiana
- Byzantinische Forschungen
- Byzantinisch – Neagriechischen Jahrbuchern
- Byzantinische Zeitschrift
- Dumbarton Oaks Papers
- The Encyclopaedia of Islam
- Modern Greek Studies Yearbook
- Patrologia Graeca
- Revue des Études Byzantines
- Sanctorum Conciliorum nova et amplissima collection
- The Greek Orthodox Theological Review

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγάθωνος Παρασκευάς Σ., *Ο άγιος Λάζαρος ο τετραήμερος*, Λευκωσία-Κύπρος 1997.
- Αλιβιζάτος Αμίλκας Σ., *Η Οικονομία κατά το Κανονικόν Δίκαιον της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Αθήνα 1949.
- Αναγνωστοπούλου Σία, *Μικρά Ασία, 19^{ος} αι. – 1919, οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες*, Αθήνα ²1998.
- Ανώνυμος, *Περίοδοι και Μαρτύριον του αγίου Βαρνάβα του Αποστόλου*, έκδοση από Αλέξανδρο Μοναχό τον Κύπριο, «Laudatio Barnabae Apostoli» («Εγκώμιον εις Απόστολον Βαρνάβα»), έκδοση από Peter van Deun, *Corpus Christianorum, Hagiographica Cypria, Series Graeca*, 26, Brepols 1993.
- Αρβελέρ Ελένη – Maurice Aymard, *Οι Ευρωπαίοι*, τ. Α' – Β', Αθήνα ³2003.
- Αριστείδου Αικατερίνη, *Ανέκδοτα Έγγραφα της Κυπριακής Ιστορίας από το Αρχείο της Βενετίας*, εκδ. Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία 1990, τ. Α' (1474 - 1508).
-«Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας», *Θησαυρίσματα*, τ. 23 (1993), σ. 189.
- Βίπτης Ανδρέας, «Κύριλλος Γ': Ο άγιος και λόγιος Αρχιεπίσκοπος (1916 – 1933)», *ΕΚΕΙΣ*, τ. Ε', Λευκωσία 2001, σ. 23 – 52.
-«Ο Εθναρχικός ρόλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Κύπρου: Ιστορική – θρησκευτική προσέγγιση μιας αδήριτης ιστορικής και θρησκευτικής ανάγκης», *ΚΕΙΣ*, τ. ΣΤ. Λευκωσία 2003, σ. 49 – 80.
- Βούλγαρης Ευγένιος, *Ιωσήφ Μοναχού του Βρυεννίου τα ευρεθέντα*, Λειψία 1786, τ. Β', σ. 11 – 30.
- Βρυέννιος Ιωσήφ, «Μελέτη περί της των Κυπρίων προς την Μεγάλην Εκκλησίαν μελετηθείσης ενώσεως», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, Παράρτημα ΙΖ' Τόμου, Κωνσταντινούπολη 1886, σ. 49 – 51.

- Βρυώνης Σπύρος, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth century*, California 1986, μετάφραση Κάτια Γαλαταριώτου, *Η Παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η Διαδικασία του Εξισλαμισμού (11^{ος} έως 15^{ος} αιώνας)*, Αθήνα ²2000.
- Γεδεών Μανουήλ, *Πατριαρχικοί Πίνακες*, Αθήνα ²1996.
- Γεωργής Γιώργος, «Η Κυπριακή συμβολή στην επανάσταση του 1821», περ. *Κοινόν Κυπρίων*, τεύχη 8 – 9, 1989.
- Γεωργιάδης Ανδρέας, *Κώμη Κεπήρ*, Λευκωσία 2001.
- Γεωργίου Φίλιππος, *Ειδήσεις ιστορικοί περί της Εκκλησίας Κύπρου*, Αθήνα 1875, ανατύπωση Λευκωσία 1975.
- Γιαννουλάτος Αναστάσιος, *Ισλάμ*, Αθήνα ³1983.
- Δελικάνης Καλλίνικος, *Τα εν τοις κώδιξι του πατριαρχικού αρχειοφυλακείου σωζόμενα επίσημα έγγραφα*, Κωνσταντινούπολη 1904, τ. Β', τμήμα Δ' «Έγγραφα αφορώντα εις την Εκκλησίαν Κύπρου», σ. 545 - 665.
- Δικηγόροπουλος Ανδρέας, «Η Κύπρος από το 642 ως το 965», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Α' - ΙΣΤ', τ. Η', Αθήνα 1979, σ. 354-361.
- Εγγλεζάκης Βενέδικτος (Αρχιμανδρίτης Παύλος), *Είκοσι Μελέται διά την Εκκλησίαν Κύπρου (4^{ος} έως 20^{ος} αιών)*, Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη, Αθήνα 1996.
- Ελευθεριάδης Ν. Π., *Ανατολικά Μελέται*, Σμύρνη 1909.
- Ενεπεκίδη Κ. Πολυχρόνη, *Κύπρος 1800 – 1878: Τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας στη Γερμανική έρευνα και κριτική*, Αθήνα 2000.
- Εφραίμ, *Περιγραφή τῆς Σεβασμίας καί Βασιλικῆς Μονῆς τοῦ Κύκκου*, Βενετία 1751.
-*Άκολουθία τοῦ ἁγίου ἐνδόξου καί Ἀποστόλου Βαρνάβα*, Βενετία 1756.
- Ζακυνθινός Διονύσιος, *Εισαγωγή εις την Ιστορίαν του Πολιτισμοῦ*, Αθήνα ²1955.
- Ζαχαριάδου Ελισάβετ, *Δέκα Τουρκικά Έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία (1483 – 1576)*, Αθήνα 1996.

-*Η Κύπρος κατά τον πρώτον αιώνα της Οθωμανικής Κατοχής (1570 – 1670)*,
Λευκωσία 1997.

- Ζιάκας Γρηγόριος Δ., *Ιστορία των Θρησκευμάτων - Β' - Το Ισλάμ*, Θεσσαλονίκη ³1988.
- Θεοχαρίδης Ιωάννης Π., *Σύμμεικτα Δραγομανικά της Κύπρου*, Ιωάννινα 1986.
-*Οθωμανικά Έγγραφα 1572 – 1839*, τ. Α'- Ε', Λευκωσία 1993.
-*Οι Κύπριοι προγραφέντες το 1821 σύμφωνα με άγνωστη Οθωμανική πηγή*, Ιωάννινα 1996.
- Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας Κύπρου, εκδ., *Η Καινή Διαθήκη*, Λευκωσία 1993
-*Εορτολόγιον*, 1997 κ.ε.
- Ιναλτζικ Χαλίλ, «Ottoman policy and administration in Cyprus after the conquest», *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία 1969)*, Λευκωσία 1973, τ. Γ', σ. 119 – 136.
- *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600*, μετάφραση Μιχάλης Κοκολάκης, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική περίοδος 1300-1600*, Αθήνα 1995.
- Ιντιάνος Αντώνιος, «Δραγομανία και Δραγομάνοι στην Κύπρο», *ΚΣ*, τ. Β', Λευκωσία 1938, σ. 141 - 195.
- Ιωαννίδης Νικόλαος, *Ο Ιωσήφ Βρυέννιος: Βίος – έργο – Διδασκαλία*, Αθήνα 1985.
- Ιωάννου Θουκυδίδης, *Εμπορικές Σχέσεις Κύπρου – Γαλλίας*, Λευκωσία 2002.
- Καργώτης Γ., «Η Μονή Παλουριωτίσσης», *Κ.Σ.*, τ. ΙΓ', 1949, Λευκωσία 1950, σ. 45 – 81.
- Καρναπάς Κλήμεντας, *Ανέκδοτα Κυπριακά Έγγραφα του ΙΗ' αιώνας*, Αμμόχωστος 1904.
- Κατσαρός Βασίλης, «Ιωσήφ Βρυεννίου, τα Πρακτικά της Συνόδου της Κύπρου (1406)», *Βυζαντινά* 21, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 21-56.
- Κηπιάδης Γεώργιος, *Απομνημονεύματα των κατά το 1821 εν τη νήσω Κύπρω τραγικών σκηνών*, Αλεξάνδρεια 1888.

- Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Κύπρος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα 1977, σ. 437 – 445.
- Κληρίδης Νέαρχος, «Ποικίλα», *ΚΧ*, τ. Β', Λάρνακα 1924, σ. 216 -222.
-*Ο Εθνομάρτυς Κυπριανός*, Λευκωσία 1957.
- Κολιόπουλος Ι. Σ., *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία 1789 – 1945*, Θεσσαλονίκη 1998.
- Κονιδάρης Γεράσιμος, «Αι Μητροπόλεις και Αρχιεπισκοπαί του Οικουμενικού Πατριαρχείου και η 'Τάξις αυτών'», *Byzantinisch – Neugriechischen Jarbüchern*, n. 13, v. Α', Athens 1934.
-«Η θέσις της αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Κύπρου εις τα Εκκλησιαστικά Τακτικά (Notitiae Episcopatum) από του Η' μέχρι και του ΙΒ' αιώνας», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, έτος 1943, τ. 18, Αθήνα 1950, σ. 136 - 137.
-«Η θέσις της Εκκλησίας της Κύπρου εις τα Εκκλησιαστικά Τακτικά ((Notitiae Episcopatum) από του Η' μέχρι και του ΙΒ' αιώνας (Συμβολή εις την ιστορία του Αυτοκεφάλου)», *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, (Λευκωσία, 14 - 19 Απριλίου 1969), τ. Β', Μεσαιωνικό Τμήμα, Λευκωσία 1972.
- Κονόρτας Παρασκευάς, *Οθωμανικές Θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο 17^{ος} – αρχές 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1998.
- Κουδουνάρης Αριστείδης, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων*, Λευκωσία 2001.
- Κουρίτης Φιλάρετος, *Η Ορθόδοξος Εκκλησία επί Φραγκοκρατίας*, Λευκωσία 1907.
- Κυπριανός, αρχιμανδρίτης, *Ιστορία Χρονολογική της Νήσου Κύπρου*, Ενετία 1788, φωτοτυπική ανατύπωση Λευκωσία 1971.
- Κυριαζής Νεοκλής, «Ανέκδοτα ιστορικά έγγραφα», *ΚΧ*, έτος ΣΤ' 1929, σ. 238 – 250, 289 – 321.
-«Εθνικόν Κύπρου φρόνημα», *ΚΧ*, έτος Η'1931, σ. 1 – 27
- Κύρρης Κώστας, «Νέαι ιστορικά και προσωπογραφικά ειδήσεις εξ άρτι εκδοθέντων κυπριακών εγγράφων. Επίμετρον περί των Αρχιεπισκόπων

Χριστοδούλου, Παρθενίου και Νικηφόρου», *Κυπριακός Λόγος*, VI (1974), σ. 47 – 49, 96 – 99, 178 – 183.

-«Κατάλογος Ορθοδόξων Αρχιεπισκόπων Κύπρου», *ΜΚΕ*, τ. 2, σ. 532 – 354, Λευκωσία 1985.

-«εθναρχία», *ΜΚΕ*, τ. 4, Λευκωσία 1986, σ. 331 - 334.

- Λάμπρου Σπυρίδων, επιμ., «Κυπριακά και άλλα έγγραφα», *Νέος Ελληνομνήμων*, τ. 14 (1917), σ. 41 – 43.
- Λάσκαρι Θ. Μιχαήλ, *Το Ανατολικόν Ζήτημα 1800 – 1923*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1978.
- Λέκκας Παντελής Ε., *Η Εθνικιστική ιδεολογία*, Αθήνα 1996.
- Μακάριος Κορίνθου – Νικόδημος Αγιορείτης – Νικηφόρος Χίου και Αθανάσιος Πάριος, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων (1400 1900 μ.Χ.)*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 534.
- Ματάλας Παρασκευάς, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης: Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό Σχίσμα*, Ηράκλειο 2002.
- Μαχαιράς Λεόντιος, *Χρονικόν Κύπρου*, επιμ. R. W. Dawkins, Oxford 1932.
- Μενάρδος Σίμος, *Η εν Κύπρω ιερά μονή της Παναγίας του Μαχαιρά*, Πειραιάς 1929.
- «Τρία γράμματα Οικουμενικών Πατριαρχών προς Αρχιεπισκόπους Κύπρου» *Ελληνικά*, τ. Γ' 1930, σ. 415 – 416.
- Μίλας Νικόδημος, *Το Εκκλησιαστικόν Δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας συνταγέν κατά τας γενικάς πηγάς και κατά τους εν ταις αυτοκεφάλοις εκκλησίαις ισχύοντας ειδικούς νόμους*, μετάφραση εκ του γερμανικού από Μελέτιο Αποστολόπουλο, Αθήνα ²1906.
- Μιλίλη Λένα, μτφρ, *Κοράνι*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1980.
- Μιτσιδης Ανδρέας, «Ο πρώτος κατά την Τουρκοκρατία κανονικός Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Τιμόθεος ο Κυκκώτης (1572 – 1587/8)», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, Λευκωσία 1990, τ. 1, σ. 25 – 30.

- Μιχαήλ Ν. Μιχάλης, *Η Εκκλησία της Κύπρου κατά την Οθωμανική Περίοδο (1571 – 1878). Η σταδιακή συγκρότησή της σε θεσμό πολιτικής εξουσίας*, Λευκωσία 2005.
- Μιχαηλίδης Σωφρόνιος Γ., *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, Λάρνακα 1992.
- Μουζάλων Νικόλαος, «Στίχοι Νικολάου Μοναχού του Μουζάλωνος του γεγονότος αρχιεπισκόπου Κύπρου, εν τη παραιτήσει αυτού γενόμενοι», *Ελληνικά*, τ. Ζ' (1934), σ. 117 - 118.
- Μουστάκης Βασίλειος, «Βουλγαρική Εκκλησία», *ΘΗΕ*, τ. Γ', Αθήνα 1963, σ. 993 – 1016.
- Μπούστρους Τζώρτζης, (Γεώργιος Βουστρώνιος), *Διήγησις Κρονίκας Κύπρου*, επίμ., Γεώργιος Κεχαγιόγλου, Λευκωσία 1997.
- Μυλωνάς Νικόδημος, «Ανέκδοτα Ιστορικά Έγγραφα», *ΚΧ*, Έτος Γ' 1925, σ. 171 – 181.
- Μυριανθόπουλος Κωνσταντίνος, *Χατζηγεωργάκης Κορνέσιος, ο Διερμηνεύς της Κύπρου 1777 – 1809, ήτοι συμβολαί εις την ιστορίαν της Κύπρου επί Τουρκοκρατίας (1570 – 1878)*, Λευκωσία 1934.
- *Η Κύπρος κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν του 1821*, 10^{ον} Φιλολογικόν Διαγώνισμα του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Κυρίλλου Γ', Λευκωσία 1941.
- Νεράντζη – Βαρμάζη Β., *Μεσαιωνική Ιστορία της Κύπρου μέσα από τις Βυζαντινές Πηγές*, Θεσσαλονίκη 1995.
- *Σύνταγμα Βυζαντινών Πηγών Κυπριακής Ιστορίας 4^{ου}-15^{ου} αιώνας*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία 1996.
- Νικολαΐδης Δημήτριος, *Οθωμανικοί Κώδικες*, Κωνσταντινούπολη 1869.
- Ξανθόπουλος Νικηφόρος Κάλλιστος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, MPG 147.
- Οικονόμου Χρήστος Κ. *Οι Απαρχές του Χριστιανισμού στην Κύπρο*, Λευκωσία 1991, ²1996.
- «Η εισαγωγή του Χριστιανισμού και η θεμελίωση της Κυπριακής Εκκλησίας», *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ', Λευκωσία 2005, σ. 23 – 105.
- Παντελής Σταύρος, *Νέα Ιστορία της Κύπρου*, Αθήνα 1985.

- Παπαγεωργίου Αθανάσιος, *Σύντομος Ιστορία της Εκκλησίας της Κύπρου*, Λευκωσία Κύπρος 1962.
 -«Ιωαννίκιος Επίσκοπος» *ΜΚΕ*, τ. 6, σ. 151 – 152.
 -«Κατάλογοι Αρχιεπισκόπων και Επισκόπων Κύπρου», *Εορτολόγιο Εκκλησίας Κύπρου*, 2004, σ. 37 – 40.
- Παπαδόπουλλος Θεόδωρος, «Ο εθναρχικός ρόλος της ορθοδόξου ιεραρχίας. Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου βιοτή», *ΚΣ*, τ. ΛΕ 1971, Λευκωσία 1971, σ. 95 - 141.
 -«Η Βενετική κυριαρχία στην Κύπρο (1489 - 1570)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Α' – ΙΣΤ', Αθήνα 1974, τ. Ι, σ. 189 – 201.
 -«Μαρτύριον Κυπρίων», *Απ. Βαρ.*, τόμος αναμνηστικός επί τη 50ετηρίδι του περιοδικού (1918 – 1968), Λευκωσία 1975, σ. 320 - 337.
 -*Κώδιξ Σχολείων Λευκωσίας*, Λευκωσία 1991. «Δομή και λειτουργία του φεουδαρχικού πολιτεύματος», *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Δ', Λευκωσία 1995, σ. 759 – 784.
 -Η Εκκλησία Κύπρου κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας», *Ιστορία της Κύπρου*, έκδ. Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', Λευκωσία 1996, τ. Δ', σ. 543 - 665.
- Παπαδόπουλος Φαίδωνας, *Τούρκοι, Μουσουλμάνοι ή Κρυπτοχριστιανοί (Λινοβάμβακοι)*; Λευκωσία 2003.
- Παπαδόπουλος Χαράλαμπος, «Η εκατόμβη της 9^{ης} Ιουλίου 1821 (Σκηναί τρόμου και φρίκης)», εφημερίδα *Ελευθερία*, 11 Ιουλίου 1931 σ. 2.
- Παπαδόπουλος Χρυσόστομος, «Αι επισκοπαί της Εκκλησίας Κύπρου», ανάτυπο από την *Επετηρίδα του Πανεπιστημίου Αθηνών (1917-1918)*, Αθήνα 1919, σ. 30 – 34.
 -*Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας (1571 -1878)*, Αθήνα 1929.
 -«Ο Αθηναϊκός Κώδιξ των Πρακτικών της Γ' Οικουμενικής Συνόδου και το αυτοκέφαλον της Εκκλησίας της Κύπρου», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 1933, τ. 8, Αθήνα 1933.

- *Η θέσις της Εκκλησίας και του Ελληνικού Έθνους εν τῷ Τουρκικῷ Κράτει*, Αθήνα 1935.
- Παπαϊωάννου Χαρίλαος, «Κώδιξ Α΄ της Αρχιεπισκοπῆς Κύπρου», *Φως* τ. Α΄ Λευκωσία 1911, σ. 225 – 228.
 - Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντῖνος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, βιβλίο 14^{ον}, εκδ. Γαλαξίας, Αθήνα 1971.
 - Πατρινέλης Χρήστος, «Η Εκκλησία και ο Νέος Ελληνισμός», *Ελλάς: Η ιστορία και ο πολιτισμός του ελληνικού έθνους από τις απαρχές μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1998, σ. 25 – 27.
 - Παυλίδης Άντρος, *Η Κύπρος ανά τους αιώνες μέσα από τα κείμενα ξένων επισκεπτῶν της*, τ. 1-3, Λευκωσία 1993 – 1995.
 - Περιστιάνης Ιερώνυμος Κ., *Γενική Ιστορία της Νήσου Κύπρου*, Λευκωσία 1910 και επανέκδοση 1995.
- «Βεράτιον του Πάφου Χαρίτωνος» *ΚΧ*, έτος Ε΄ 1927, σ. 5 – 13 και «Φιρμάνιον του Μητροπολίτου Κιτίου Μελετίου, σ. 14 – 23.
- Ισότης* (Λάρνακας), εφημερίδα, φύλλα της 9^{ης}, 23^{ης} Ιουνίου και 1^{ης}, 8^{ης} Ιουλίου 1928, «Επίσημα έγγραφα περί των εκστρατειῶν Κύπρου και Τύνιδος», μετάφραση εγγράφων που δημοσιεύθηκαν από τον Αχμέτ Ρεφήκ στο *Περιοδικό της Φιλοσοφικῆς Σχολῆς του Πανεπιστημίου Κωνσταντινουπόλεως*, τεύχος Ιουνίου – Δεκεμβρίου, 1926.
- Πρωτοψάλτης Εμμανουήλ, *Η Φιλική Εταιρεία*, Αθήνα 1964.
 - Ράλλης Γ. Α. και Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα των Θεῶν και Ιερῶν Κανόνων*, Αθήνα 1852-1859, τ. Α΄- ΣΤ΄, ανατύπωση Αθήνα 1966.
 - Ράνσιμαν Στήβεν, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968, μετάφραση Νικόλ. Παπαρρόδου, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν Αιχμαλωσία*, Αθήνα 1979, τ. 1-2.
 - Ριζοπούλου – Ηγουμενίδου Φρόσω, *Ο Δραγομάνος Χατζηγεωργάκης Κορνέσιος και η εποχή του*, Λευκωσία 1995.

- Ροδινός Νεόφυτος, *Περί ηρώων, στρατηγών, φιλοσόφων, αγίων και άλλων ονομαστών ανθρώπων, οπού εβγήκασιν από το νησί της Κύπρου*, Γ. Βαλέτας εκδ., *Νεόφυτος Ροδινός*, Αθήνα 1979.
- Σάθας Κωνσταντίνος, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. Β', Βενετία 1873 και φωτοτυπική ανατύπωση Αθήνα 1972.
- Σακελλάριος Αθανάσιος, *Τα Κυπριακά*, τ. Α – Β, Αθήνα 1890 και ανατύπωση Λευκωσία 1991.
- Σβορώνος Νίκος, *Histoire de la Grèce Moderne*, Paris 1972, μετάφραση στα ελληνικά Αικατερίνη Ασδραχά, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα ⁷1987.
- Σιώτης Μάρκος, «Χρονολογική Έκθεσις γεγονότων σχετιζομένων προς τον Βαρνάβα και Μάρκον», *Απ. Βαρ.*, τόμος Αναμνηστικός επί τη 50ετηρίδη του Περιοδικού, (1918 - 1968), Λευκωσία 1975.
- Σοφοκλέους Θ., *Η εθνική συνείδησις των Κυπρίων επί Φραγκοκρατίας*, Λευκωσία 1949.
- Σπυριδάκης Κωνσταντίνος, *Σύντομος ιστορία του ενωτικού ζητήματος της Κύπρου*, Λευκωσία 1950.
-*Ο Εθνομάρτυρας Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός*, Λευκωσία 1954.
- Σταματόπουλος Δημήτριος, *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση. Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2003.
- Σταυρίδης Θεοχάρης, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Κύπρος. Τα Πατριαρχικά Έγγραφα των ετών 1600 – 1878*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία 2001.
- Σταυρινίδης Ν., *Μεταφράσεις τουρκικών εγγράφων αφορόντων εις την ιστορίαν της Κρήτης*, τ. Ι – V , Ηράκλειο 1975 – 1985, τ. ΙΙΙ, σ. 401 – 406, τ. ΙV, σ. 32 – 33.
- Στεφανίδης Βασίλειος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα ⁴1978.
- Στυλιανού Πέτρος, *Ο άγιος Δημητριάδος Κυθρέας*, Λευκωσία 1973.

- Συμεών, αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, *Τα Άπαντα*, εκδ. Β. Ρηγόπουλου, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 192 και *MPG*, τ. 155.
- Σφυρόερας Βασιλής, *Ωδίνες και οδύνη μιας επανάστασης, το 1821 στην Κύπρο*, Λευκωσία 1993.
- Ταουσιάνης Χρίστος Ν., *Θέματα της Κυπριακής Εκκλησιαστικής Ιστορίας*, Λευκωσία 1993.
- Τζωρτζάτος Βαρνάβας Δ., *Οι βασικοί θεσμοί διοικήσεως των Ορθόδοξων Πατριαρχείων μετά ιστορικών ανασκοπήσεων*, Αθήνα 1972.
- *Οι Βασικοί Θεσμοί Διοικήσεως της Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Κύπρου*, Αθήνα 1974.
- Τρωιάνος Σπύρος, «Εκκλησιαστικοί Θεσμοί», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Α' - ΙΣΤ', τ. Ζ', Αθήνα 1978, σ. 274-277.
- Τσικνόπουλλος Ιωάννης, *Ιστορία της Εκκλησίας Πάφου*, Λευκωσία 1971.
- Τσιρπανλής Ζαχαρίας, *Ανέκδοτα έγγραφα εκ των αρχείων του Βατικανού (1625 – 1667)*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία 1973.
- *Ο Κυπριακός Ελληνισμός της Διασποράς και οι σχέσεις Κύπρου Βατικανού (1571-1878)*, Θεσσαλονίκη 2006.
- «Χριστόδουλος και Παρθένιος, αρχιεπίσκοποι Κύπρου, και οι σχέσεις τους με το Βατικανό (1639-1641)», *Πρακτικά Συμποσίου Κυπριακής Ιστορίας*, Ιωάννινα 1984, σ. 85 – 112.
- Υψηλάντης Α. Κομνηνός, *Ιστορία Εκκλησιαστικών και πολιτικών των εις δώδεκα βιβλίων, ήτοι τα μετά την άλωσιν 1453 – 1789, Κωνσταντινούπολις, 1870*, ανατύπωση Αθήνα 1972.
- Φειδάς Βλάσιος, *Προϋποθέσεις διαμορφώσεως του θεσμού της Πενταρχίας των Πατριαρχών, Ι*, Αθήνα 1969.
- *Βυζάντιο: Βίος – Θεσμοί – Κοινωνία - Τέχνη*, Αθήνα 1985.
- *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α' - Β', Αθήνα 1992, 1994.
- Φιλίππου Λοΐζος, «Επί της δράσεως της Κυπριακής Εκκλησίας πεπλανημένων γνωμών αναίρεσις», *ΚΧ*, έτος Δ', 1926, σ. 320 – 325.
- *Τα Ελληνικά Γράμματα εν Κύπρω κατά την περίοδον της Τουρκοκρατίας (1571 – 1878)*, Λευκωσία 1930.

- *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, Λευκωσία 1975.
- Φραντζής Γεώργιος, «Περί της βασιλείας Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου, και της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως, και ετέρων τινών», *MPG*, τ. 156, σ. 896 – 1024.
 - Χάκκεττ Ιωάννης, *Ιστορία της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου*, μετάφραση εκ του αγγλικού από Χαρίλαο Ι. Παπαϊωάννου, τ. 1 - 3, Αθήνα 1923, Πειραιάς 1927, 1932.
 - Χασιώτης Ιωάννης, *Ισπανικά έγγραφα της κυπριακής ιστορίας (ΙΣΤ΄ – ΙΖ΄ αι.)*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία 1972.
- *Μεταξύ Οθωμανικής Κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής πρόκλησης: Ο Ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 2001.
 - Χατζηϊωάννου Ιωάννης, *Ιστορία και έργα Νεοφύτου του Πρεσβυτέρου Μοναχού και Εγκλείστου*, Αλεξάνδρεια 1914.
 - Χατζηψάλτης Κωνσταντίνος, «Άγνωστος Αρχιεπίσκοπος Κύπρου, Λαυρέντιος», *ΚΣ*, τ. Η΄ (1944), Λευκωσία 1946, σ. 137 – 139.
-«Σχέσεις της Κύπρου προς το εν Νικαία Βυζαντινό Κράτος», *ΚΣ*, ΙΕ΄ (1951), Λευκωσία 1952, σ. 65 - 82.
-«Εκκλησιαστικά Δικαστήρια επί Φραγκοκρατίας», *ΚΣ*, τ. ΙΘ΄ (1955), Λευκωσία 1956, σ. 25 - 34.
-«Έγγραφα σχετικά προς τινάς επί Τουρκοκρατίας Κυπρίουσ λογίους και τον Αρχιεπίσκοπον Ιλαρίωνα Κιγάλαν», *ΚΣ*, Λευκωσία 1960, τ. ΚΔ΄, σ. 51 - 61.
-«Έλληνες Επίσκοποι Πάφου και Κερύνειας κατά την περίοδον της Τουρκοκρατίας (16^{ος} και 17^{ος} αιών)», *ΚΣ*, Λευκωσία 1960, τ. ΚΔ΄ σ. 63 - 71.
-«Η Εκκλησία Κύπρου και το εν Νικαία Οικουμενικόν Πατριαρχείον αρχομένου του ΙΓ΄ αιώνοσ», *ΚΣ*, τ. ΚΗ΄, Λευκωσία 1964, σ. 135 - 168.
 - Χιδίρογλου Παύλος, «Σουλτανικά Βεράτια υπέρ του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Σωφρονίου Γ΄», *ΚΣ*, τ. ΛΕ 1971, Λευκωσία 1971, σ. 143 – 164.
-«Κατάλογος των εν τῷ Αρχείῳ του Κέντρου Επιστημονικῶν Ερευνῶν εναποκειμένων Οθωμανικῶν χειρογράφων», *ΕΚΕΕ*, V, 1971 – 1972, σ. 257 – 385.

-«Σουλτανικά βεράτια» *EKEEK*, VII 1973 – 1975, Λευκωσία 1975, σ. 119 – 250.

-«Διοικητικοί τινές θεσμοί τῆς τουρκοκρατίας ἐν Κύπρῳ», *ΚΣ*, τ. ΛΗ' – ΛΘ' (1974-1975), Λευκωσία 1975, σ. 93 -110.

- Χοτζάκογλου Χαράλαμπος, «Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Κύπρο», *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ', Λευκωσία 2005, σ. 465 – 787.
- Χριστοδούλου Βάσος, «Κιμπρισλί Μεχμέτ Πασάς», *ΜΚΕ*, τ. 7, Λευκωσία 1987, σ. 89 - 91.
- Χρυσός Ευάγγελος, «Cyprus in early Byzantine times», *The Sweet Land of Cyprus*, επιμ. Α. Μ. Bryer – G. S. Georghalides, Nicosia 1993.
- Angold Michael, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 – 1204. Μια Πολιτική Ιστορία*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα ²1997.
- Baynes H. Norman– H. L. B. Moss, *Βυζάντιο, Εισαγωγή στο Βυζαντινό Πολιτισμό*, μετάφραση Δημήτριου Σακκά, Αθήνα ⁵1988, τίτλος πρωτοτύπου *Byzantium, An Introduction to East Roman Civilization*, Oxford ²1961.
- Beck Hans – Georg, *Das byzantinische Jahrtausend*, München 1978, μετάφραση στα ελληνικά Δημοσθένης Κούρτοβικ, *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, Αθήνα ³2000.
- Beihammer Alexander, «Audiatur et altera pars, η Βυζαντινο-αραβική συγκυριαρχία στην Κύπρο υπό το πρίσμα των αραβικών πηγών», *ΚΣ*, τ. ΞΔ' - ΞΕ' 2000 - 2001, Λευκωσία 2003, σ. 157-176.
- Berstein Serge – Milza Pierre, *Histoire de l' Europe. Nationalismes et Concert Européen, 1815-1919*, τ.1-3, Paris 1992, μετάφραση στα ελληνικά Αναστάσιος Δημητρακόπουλος, *Η Ευρωπαϊκή συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών 1815-1919*, Αθήνα 1997.
- Bonnet Maximilianus, *Acta Apostolorum Apocrypha, Partis Alterius*, vol. Alterum, Hidesheim 1959.

- Braude B. – Lewis B, *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The functioning of a plural society*, New York – London 1982.
- Browning Robert, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, μετάφραση Νικ. Κονομή, Αθήνα 1992, τίτλος πρωτοτύπου *The Byzantine Empire*, London 1980.
- «Η Κύπρος και οι Άραβες (Ζ' - Η' Αι.)», *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ', Λευκωσία 2005, σ. 235 – 291.
- Bustron Florio, «Historia, overo commentarii de Cipro. Chronique de l'île de Chypre», επιμ. Latrie, *Melagnés Historiques, Choix de documents*, V, Paris 1886, ανατύπωση Λευκωσία 1998.
- Calepio Angelo, «A true and most exact Narrative of the Events of the Conquest and Defence of the Kingdom of Cyprus», *EC*, σ. 149 – 162.
- Cobham Claude, *Excerpta Cyprica, Materials for a History of Cyprus*, Λευκωσία 1969.
- Coureas Nicholas, *The Latin Church in Cyprus, 1195 - 1312*, London 1997.
-Coureas – Christopher Schabel, *The Cartulary of the Cathedral of Holy Wisdom of Nicosia*, Nicosia 1997.
- Darouzès Jean, «Eveques inconnus ou peu connus de Chypre», *BZ*, 44 (1951), σ. 97- 104.
-*Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981.
- Delehaye H., *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, Bruxellis 1902.
-«Saints de Chypre», *Bollandiana*, vol. XXVI, Bruxelles 1907.
- Dionyssiou George, «The Ottoman Administration of Cyprus and the Tanzimat Reforms», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, XX, Λευκωσία 1994, σ. 591 – 600.
- Dolger F., «Johannes Von Euboa», *Analecta Bollandiana*, vol. LXVIII, Bruxelles 1950.
- Edbury Peter, «Latin Dioceses and Peristerona: A contribution to the topography of Lusignan Cyprus», *EKEEK*, VIII (1975 - 1977), Λευκωσία 1978.
-*The Kingdom of Cyprus and the Crusades 1191-1374*, Cambridge 1991.

- «Το Μεσαιωνικό Βασίλειο της Κύπρου: Φεουδαρχική Δύση – Βυζαντινή Ανατολή», *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος*, επιμ. Δήμητρα Παπανικόλα – Μπακιρτζή, Μαρία Ιακώβου, Λευκωσία 1996.
- Efthymiou M. B., *Greeks and Latins on Cyprus in the Thirteen Century*, Brookline 1987.
 - Endress Gerhard, *Der Islam – Eine Einführung in seine Geschichte*, Beck 1997, μετάφραση στα ελληνικά Γιώργος Σαλακίδης, *Ισλάμ: Μια εισαγωγή στην ιστορία του*, Αθήνα 2004.
 - Fekete L. «BERÄT», *The Encyclopaedia of Islam*, τ. I, 1986, σ. 1170 – 1171.
 - Francesco Amadi, «Chronique d' Amadi», *Chroniques d' Amadi et de Strmbaldi*, επιμ. Latrie, paris 1891, σ. 395 – 396.
 - Gezler H., *Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani*, Lipsiae MDCCCXC.
 - Gill Joseph, «The tribulations of the Greek Church in Cyprus 1196-c. 1280», *BF*, 5 (1977), σ. 73 – 93.
 - Gratiani Antonii Mariae, *De Bello Cyprio*, Romae 1624, μετάφραση Χαράλαμπος Γάσπαρης, *Ο πόλεμος της Κύπρου*, Λευκωσία 1997.
 - Grivaud Gilles, «Το δίκαιο του Μεσαιωνικού Βασιλείου», *Ιστορία της Κύπρου*, έκδ. Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', Λευκωσία 1995, τ. Δ', σ. 375 - 386.
-«Ο πνευματικός βίος και η γραμματολογία κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας», Λευκωσία 1996, τ. Ε', σ. 863 – 1207.
 - Gustavi Parthey, ed., *Hieroclis Synecdemus, et Notitiae Graecae Episcopatum*, Berlin 1886 και επανέκδοση Amsterdam 1967.
 - Halton J. F., *Byzantium in the Seventh Century: The transformation of a culture*, Cambridge 1990.
 - Hamilton Bernard, *The Latin Church in the Crusader States, the Secular Church*, London 1980.
 - Henri Gregoire, «Saint Demetrianos, évêque de Chytri (île de Chypre) », *BZ*, vol. XVI (1907), μετάφραση από Κώστα Κύρρη, σ. 41 – 50, Λευκωσία 1973.

- Hering Gunnar, *Ökemenisches Patriarchat und europäische Politic 1620-1638*, Stuttgart 1968, μετάφραση στα ελληνικά Δημοσθένης Κούρτοβικ, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Ευρωπαϊκή πολιτική 1620-1638*, Αθήνα 1992.
- Hill George, *A History of Cyprus*, vol. I-V, 1948 - 1952, Cambridge, reprinted 1972.
- Honigmann Ernest, *Le Synekdemos d' Hierokles et l' opuscule géographique de Georges de Chypre*, Bruxelles 1939.
-«Juvenal of Jerusalem», *Dumbarton Oaks Papers*, Massachusetts, 1950.
- Ioannides Gregorios A, «La Constitutio o Bulla Cypria Alexandri Papae IV der Barberianus graecus 390», *Orientalia Christiana*, Periodica 66 (2000), σ. 357 – 367.
- Jenkins R. J. H. «Αποστολή του αγίου Δημητρίου της Κύπρου εις Βαγδάτην», *Ο άγιος Δημητριανός Κυθρέας*, Λευκωσία 1973, σ. 51 - 56.
- Jennings Ronald C., *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571 – 1640*, New York 1993.
- Joannou Pericles-Pierre, *Discipline Generale Antique (II-IX S)*, Fonti Fascicolo IX, Roma 1962.
- Konnari – Nicolaou Angel and Schabel Chris, *Cyprus, Society and Culture 1191 – 1374*, Netherlands 2005.
- Kyrris Costas, «The role of the Greeks in the Ottoman Administration of Cyprus», *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία 1969)*, Λευκωσία 1973, τ. Γ', σ. 154 – 179.
- Lapidus Ira M., *A History of Islamic Societies*, Cambridge ²2002.
- Latrè Mas Louis, *Histoire de l'île de Chypre*, t. III, Paris MDCCCLV.
-*Histoire des Archeveques Latins de l' ile de Chypre*, «Archives de l' Orient Latin», II, Paris 1884.
- Legrand Emile, *Bibliographie Hellenique*, Paris 1895 και επανέκδοση Bruxelles 1963, τ. III.
- Luke Harry (Sir), *Cyprus under the Turks 1571 – 1878*, London ²1989.
- Lusignan Estienne, *Description de Toute L' Isle de Chypre*, Paris 1580.

- Magoulias Harry J., «A study in Roman Catholic and Greek Orthodox Church relations on the Island of Cyprus between the years A. D. 1196 and 1360», *The Greek Orthodox Theological Review*, X, n. 1, 1964.
- Mansi J. D. *Sancrorum Conciliorum nova et amplissima collection.*
- Mariti Giovanni, *Travels in the Island of Cyprus*, μετάφραση εκ του Ιταλικού από Cobham, Λάρνακα 1895 και Λονδίνο 1909.
- Miklosich et Muller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi*, τ. 2, «Acta Patriarchatus Constantinopolitani», Vindobonae 1862.
- Smith Anthony D, *National Identity*, 1991, μετάφραση στα ελληνικά Εύα Πέππα, *Εθνική Ταυτότητα*, Αθήνα 2000.
- Papadopoulos Theodore H., *Studies and Documents relating to the history of the Greek Church and people under Turkish Domination*, Brussels ²1952, Λευκωσία 1990.
- Schabel Christopher, *The Synodicum Nicosiense and other Documents of the Latin Church of Cyprus, 1196 - 1373*, Nicosia 2001.
- Schabel – Coureas, *The Cartulary of the Cathedral of Holy Wisdom of Nicosia*, Nicosia 1997.
- «Etienne De Lusignan's Chorographia and the Ecclesiastical History of Frankish Cyprus: Notes on a recent reprint and English translation», *Modern Greek Studies Yearbook*, vol. 18/19, Minnesota 2002/2003, σ. 339-353.
- «The Greek Bishops of Cyprus, 1260-1340, and the Synodikon Kyprion», *Κυπριακαί Σπουδαί*, τ. ΞΔ' - ΞΕ' 2000-2001, Λευκωσία 2003, σ. 217-234.
- «Religion», *Cyprus, Society and Culture 1191-1374*, edited by Angel Nicolaou– Konnari and Schabel, Boston 2005, σ. 157-218.
- Schwartz, ed., «Ίσον Υπομνήματος Κυπρίων Επισκόπων», *ACO*, I, 1, 7, σ.118 - 122.
- Severis C. Rita, *The Diaries of Lorenzo Warriner Pease 1834-1839*, vol. I-II, Burlington 2002.
- Smith D. Anthony, *Εθνική Ταυτότητα*, Αθήνα 2000, τίτλος πρωτοτύπου *National Identity*, London 1991, μετάφραση Εύα Πέππα.

- Souget M., «Zenon de Chypre», *Revue des Études Byzantines*, τ. 25, 1967.
- Sugar F. Peter, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, London 1977, μετάφραση στα ελληνικά Παυλίνα Μπαλουξή, τ. Α' – Β', Αθήνα 1994.
- Teixeira Peter, «Exerpta Cypria», *KX*, τ. Α', 1923 σ. 40 - 44.
- Ursinus M.O.H., «Millet», *The Encyclopaedia of Islam*, vol. VII, New York 1993.
- Ware Timothy, *The Orthodox Church*, London ²1964.
- Zürcher J. Erik, *Turkey. A Modern History*, London ³2004, μετάφραση στα ελληνικά Βαγγέλης Κεχριώτης, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα 2004.